

(મંથસ્વામિલના સર્વ અધિકાર પ્રકાશકે સ્વામીન ચાખ્યા છે.)

Printed and Published by Manilal Itcharam Desai at
THE GUJRATI PRINTING PRESS,
BASSOON BUILDINGS, CIRCLE, FORT,
BOMBAY

વેદાન્ત

—મધ્યમક—

હુરિગીત

- મહોમાં સમજવા મોક્ષમહિમા ધ્રુવ જે વેદાંતનો;
તો પ્રથમ શ્રદ્ધાસહિત મનમાં ભાવ લાવે દાંતનો;
યદ્ય દક્ષ સચ્ચિત્પક્ષમાં ધરી લક્ષ્યી એકાગ્રતા;
ઉપદેશ શુરોના સાંભળે પ્રત્યક્ષ મળશે અગ્રતા. ૧
- શ્રદ્ધાસહિત જે થાય નહિ, તો ધાર દિત તવ નિત્ય છે;
આનંદ આગારે કરે તવ વાસે બ્રહ્મ અચિન્ત્ય છે;
અજ્ઞાનનું ખડન કરી, લે જ્ઞાન પૂરણ ખંતથી;
તો તમરતાપ જતા થશે તુ શાન્ત શાંતિ-વહંતથી. ૨
- માતા પિતા બ્રાતા તથા ભગિની ન ભાયાં મારીં છે,
એ ભાવના જે દૈતની તે બક્ષકારક મારીં છે;
આ જગત્ સર્વ બ્રહ્મમય છે, બિન્ન તેથી લેશ ના;
હું આપ તેથી બ્રહ્મ હું, કો વસ્તુ મુજમા શેષ ના. ૩
- નહિ શત્રુ અથવા મિત્ર વિશ્વે કોઈ મમ દેખાય છે;
પ્રત્યેક વ્યક્તિ વિશે પરમ પરમાત્મરૂપ લખાય છે;
એવો વિવેક ધરી હૃદય, અદૈત ભાવ વધારજો;
વિશ્વસનીય દૈતમતને ચિત્તમાં નવ ધારજો. ૪
- મદિરા તથા પશુમાંસ આદિ અબ્રહ્મ વસ્તુ ન બક્ષજો,
મદ, લોભ, મોહ, ક્રોધ ન કામાદિથી નિજ રક્ષજો,
દશ ઇન્દ્રિયોના વિષયને લાગી સદા ધિક્કારથી,
અજ્ઞાન-જ્ઞાન-અતીત થા તુ બ્રહ્મના અધિકારથી. ૫

પ્રકાશકની સૂચના

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજકૃત ભગવદ્ગીતાની ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ નામક ટીકાનું ગુજરાતી ભાષાન્તર અમે અત્યંત પૂર્વ છપાવીને પ્રકટ કરી ચૂક્યા છીએ. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું જીવનચરિત્ર તેમાં આપેલું હોવાથી પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તે આપવામાં આવ્યું નથી. પ્રસ્તુત ‘અમૃતાનુભવ’ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજકૃત વેદાંત વિષયનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથના ગૌરવનું ભૂમિકામાં વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરેલું હોવાથી અમે તે વિશે વિશેષ ઠાંઠું પણ લખવું ઉચિત ધારતા નથી.

આ ગ્રંથ ઓવીબદ્ધ અને જૂની મરાઠી ભાષામાં લખાયેલો હોવાથી મહારાષ્ટ્રીઓના સમજવામાં પણ લાગ્યે જ આવી શકે છે, અર્થાત્ એ ગ્રંથનું રહસ્ય સર્વના જાણવામાં આવી શકે, એટલામાટે હરિભક્તિપરાયણ વિશ્વ ઓવા જોગે એનું વર્તમાન મરાઠી ભાષાના સુલભ ગદ્યમાં અર્થવિવરણ કરેલું છે, અને તેનું ગુર્જર ભાષાલિપિ ગુમુદ્ર વધા જિજ્ઞાસુ જનોના હિતમાટે ગુર્જર ભાષાન્તર કરાવીને પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. આશા છે કે, આ અનુવાદ સર્વના આદરને પાત્ર થશે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકના અર્થવિવરણમાં સ્થળે સ્થળે ‘જ્ઞાનેશ્વરી’માંના ઉદાહરણોનો ઉલ્લેખ હોવાથી જો પ્રથમ “ગુજરાતી” પ્રેસની ‘જ્ઞાનેશ્વરી’નું વાચન કર્યા પ્રછી આ ગ્રંથનું વાચન કરવામાં આવે, તો તેથી ઠાંક વિશેષ રહસ્ય પ્રાપ્તિનો સંભવ છે. પરંતુ જો તેમ ન કરતા કેવળ આનું જ વાચન મનનપૂર્વક કરવામાં આવે, તોપણ કશી હાનિ થવાની નથી.

પ્રથમ આ પુસ્તકની ભૂમિકા વાચીને ત્યારપછી ગ્રંથવાચનમાં પ્રવેશ કરવો, એવી વાચકોને અમારી વિશેષતાથી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

‘ગુજરાતી’ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
કાઠ, મુંબઈ

મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ

સકલ સંગલનિધી । શ્રીવિદ્યાલચે નામ આદિ ” ॥ જ્ઞાનેશ્વર

કોઈ પણ કાર્યના આરંભમાં, તે કાર્યની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિમાટે, મંગળાચરણ કરવાનો શિષ્ટાચાર છે. તે શિષ્ટાચારને અનુસરીને અમારે પણ મંગળાચરણ કરવું જ જોઈએ; કારણ કે, અમે પણ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજકૃત ‘અમૃતાનુભવ’ ગ્રંથના અર્થવિવરણનું કાર્ય હાથમાં લીધું છે; અને તે નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિ માટે, એટલામાટે ઉપર અલંગનું જે કડવું આપેલું છે, તે જ અમારું મંગળાચરણ છે.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે શકે ૧૨૧૨ માં નેવાસા નામક સ્થાનમાં શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતાની જ્ઞાનેશ્વરી અથવા ભાવાર્થદીપિકા નામની પ્રાકૃત ટીકા લખીને પોતાના સદ્ગુરુ શ્રી નિવૃત્તિનાથના ચરણોમાં સાદર કરી હતી. તે ટીકાને (જ્ઞાનેશ્વરીને) જોઈને સદ્ગુરુ નિવૃત્તિનાથે કહ્યું કે:—“તારી આ ટીકાનો જે કોઈ પણ સત્સંપ્રદાય-પૂર્વક વિચાર કરશે, તે આત્મજ્ઞાનસંપન્ન થશે. હવે તું તારી પોતાની જુદિમત્તાથી અમૃત એટલે અખંડ બ્રહ્મસંજિત વસ્તુ કે જે સર્વ કાળ, સર્વ દેશ અને સર્વ અવસ્થામાં નિત્ય, અપરોક્ષ તથા સ્વતઃસિદ્ધ છે, તેનો અનુવાદ કર.” કોઈ પણ વિચાર-શીલ પુરુષ કોઈ પણ ગ્રંથની ટીકા કરવાનો આરંભ કરે, એટલે તે, તે ગ્રંથપ્રમાણુમાંના ઉદ્દયને વ્યક્ત કરવાને બંધાયેલો હોય છે; ટીકાકાર ગ્રંથપ્રમાણુમાંના પ્રમેયને ત્યાગીને સ્વતંત્રતાથી કદાપિ બ્યાખ્યા કરી શકતો નથી. જેવી રીતે પ્રવાહમાં સપડાયેલા પાણીથી પ્રવાહને ત્યાગીને કિત્તે વહન કરી શકાતું નથી. કારણ કે, તે પાણી પૂર્ણતાથી પ્રવાહને આધીન જ હોય છે; તેવી જ રીતે ટીકાકારનું બ્યાખ્યાન જૂળ ગ્રંથપ્રમાણુમાંના પ્રમેયને સર્વથા આધીન હોય છે. સારાંશ કે, ગ્રંથપ્રમાણુમાંના જે મૂળ આશય કિંવા વિચાર હોય છે, તે ટીકાકારને સુલભ ભાષામાં અનેક દૃષ્ટાંતપૂર્વક ગદ્ય કિંવા પદ્યરૂપે વ્યક્ત કરવો પડે છે. એવા પ્રકારે કોઈએક ગ્રંથમાંના પ્રમેયની વ્યક્તતા કરવી, તેને જ તે ગ્રંથની ટીકાના નામથી સાધારણતઃ ઓળખવામાં આવે છે.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં પદ્યટીકા કરેલી છે, અને તેથી તેમને ભગવદ્ગીતામાંના વિચારોને અનેક દૃષ્ટાંતપૂર્વક વ્યક્ત કરવા પડ્યા છે. એથી, ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ માં ગ્રંથકર્તાના સ્વાનુભવિક સ્વતંત્ર વિચારો દૃષ્ટિગોચર ન

યવાથી શ્રી નિવૃત્તિનાથ સદ્ગુરુએ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને આ ‘અમૃતાનુભવ’ નામક ગ્રંથ લખવાની આજ્ઞા કરેલી હોવી જોઈએ. અસ્તુ. શ્રી સદ્ગુરુની આજ્ઞાને અનુસરીને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે દશપ્રકરણાત્મક ‘અમૃતાનુભવ’ ગ્રંથની રચના કરી. આ ગ્રંથમાંનું રહસ્ય સહજ સર્વના જાણવામાં આવી શકે તેવું નથી; કારણ કે, એના વિચાર કરનારના અંગમાં ગ્રંથના રહસ્યને જાણવાની યોગ્યતા, જોઈએ કે, અધિકાર હોવો જોઈએ. અધિકારી તથા પ્રકારના છે. તેમાંના પ્રથમ અધિકારીનું લક્ષણ એવું છે કે, જેનું હૃદય વિવેકવૈરાગ્યશૂન્ય હોવાથી જે બહિર્મુખ અને વિષયાસક્ત છે તે જ કર્મયોગીને અધિકારી છે. તથા અધિકારીઓમાંના આ પ્રથમ અધિકારી છે. શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધના દ્વિતીય અધ્યાયના સપ્તમ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં આમ કહેલું છે:—“તેષ્વનિર્વિણ્ણવિજ્ઞાના કર્મયોગસ્તુ કામિનામ્” એવા પ્રકારના એ અધિકારીઓમાંટે શાસ્ત્રોએ વર્ણ્યાશ્રમને ઉચિત નિત્યનૈમિત્તિક કર્મનું વિધાન કરેલું છે. તેનું, કર્તૃત્વમદ અને ફલાસ્વાદને ત્યાગીને, આચરણ કરવું, એમ પણ શાસ્ત્ર આજ્ઞા કરે છે. જેમકે:—

“एतान्यपि तु कर्माणि संग त्यक्त्वा फलानि च ॥

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥”

શ્રી. મ ગી. અ. ૧૮, શ્લો ૬

કર્મ વિશે અનહકૃત વૃત્તિથી કેમ રહેવું અને કર્મફલવિષયક નિરાશાને દેવા પ્રકારે ધારણ કરવી, એ વિશેનો જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ માં એ જ શ્લોકની ટીકામાં વિચાર કરેલો છે. (જુઓ ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ અધ્યાય ૧૮ મો, શ્લોક ૬ ક્ષાની ટીકા એવી ૧૬૬ થી ૧૭૬ પર્યન્ત.)

એવી રીતે શાસ્ત્રાનુસાર નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનું આચરણ કરવાથી અતઃકર-ણમાંના મલદોષનું ક્ષાલન થાય છે. પ્રાણી માત્રના અતઃકરણમાં મલ, વિક્ષેપ અને આવરણ એવી રીતે ત્રણ દોષો રહેલા છે. શાસ્ત્રોએ નિષિદ્ધ તરિકે સિદ્ધ કરેલા અભદ્ય માંસ આદિ અને અપેય મદ્ય આદિ, તથા પરદારાગમન અને પરદ્રવ્યાપહાર ઇત્યાદિ અનેક નિષિદ્ધ વિષયોના સ્ત્રવનમાંટેની જે વાસના ઉત્પન્ન થાય છે, તે વાસના પાપ-મૂલક છે. જ્યાં સુધી એવી અશુભ વાસના થયા કરે છે, ત્યાં સુધી તેના મૂળમાં પાપદોષ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલો હોય છે, અને એ પાપદોષને જ શાસ્ત્રકરો મલદોષના નામથી ઓળખે છે. ઉપર કહેલા ત્રણ દોષોમાંના આ પ્રથમ દોષ છે. નિઃકામ કર્મોનુદાનવડે જેણે એ મલદોષનું ક્ષાલન કરેલું છે, તે ભગવાન્તી ઉપાસના અથવા

તે ભગવદ્ભક્તિનો અધિકારી છે. પૂર્વે કહેલા ત્રણ પ્રકારના અધિકારીઓમાંના આ બીજા પ્રકારનો અધિકારી છે. શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધના ૨૦ મા અધ્યાયના ૮ મા શ્લોકમાં એ વિશે કહેલું છે કે;—

“યદ્દૃષ્ટ્વા મત્કયાદૌ જાતશ્રદ્ધસ્તુ યઃ પુમાન્ ।

ન નિર્વિણ્ણો નાતિસક્તો મક્તિયોગોઽસ્ય સિદ્ધિઃ” ॥

એનો ભાવાર્થ એવો છે કે;—ભગવદ્ભક્તિ કિંવા ભગવદ્ગુણસનાના અધિકારીને સત્સંગતિથી, હરિકથાના શ્રવણનો પ્રસંગ મળતાંજ તેનામાં હરિવિશેની શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે—એટલે કે એક હરિ જ ત્રિવિધ તાપ અને જન્મમરણ આદિ દુઃખમાંથી મુક્ત કરનારો છે, તેના વિના બીજા સર્વ દુઃખસાગરમાં ડૂબાવનાર અને જેમાં આપણું હિત સમાયલું છે એવી ભગવદ્ભક્તિમાં આડા આવનાર છે, એમ તેને નિશ્ચયપૂર્વક ભાસવા માંડે છે. તોપણ જેના અગમાં તેમને ત્યાગી દેવાનું સામર્થ્ય હોતું નથી અને તેમનો ઉપભોગ લેવામાં જેને કર્મોધિકારી પ્રમાણે સુખ પણ ભાસતું નથી; એટલે કે, જેમ એક મોટી અને ભારી પાપાણુશિલાતળે હાથ આવી જાય, તો તે શિલાના ભારથી હાથ દબાઈ જાય છે અને સહન કરી શકાય તેવી રગ બંધાઈ જાય છે. પરંતુ તે શિલા અતિશય ભારી હોવાથી તેને ઊલટાવી નાંખવાનું અંગમાં સામર્થ્ય હોતું નથી; તે જ પ્રમાણે દેહ, આત્મા, પુત્ર અને ગૃહ આદિ પરિગ્રહવિશે દોષદષ્ટિ થવાથી તેમના ઉપભોગમાં સુખસમાધાન ભાસતું નથી અને તેમનો તત્કાળ ત્યાગ કરી શકાય એટલો તીવ્ર વૈરાગ્યભાવ પણ હૃદયમાં હોતો નથી. એવી રીતે પૂર્ણ વિષયાસક્ત પણ નહિ અને વિષયોથી પૂર્ણ વિરક્ત પણ નહિ, તેવી અવસ્થામાં આ સંસાર બંધનમાંથી પોતાની મુક્તતા કરવામાટે જે રાત્રિ દિવસ શ્રીહરિની કરુણા માગ્યા કરે છે, તેના માટે શાસ્ત્રાએ ભક્તિયોગની યોજના કરેલી છે.

પોતાના અંગમાં આવા પ્રકારનો અધિકાર ન હોવા છતાં પણ કેટલાક મૂર્ખ લોકો નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોના ત્યાગ કરીને ભગવદ્ભક્તિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એથી તેમનાથી જેવી થવી એકાદ એક તેવી ભગવદ્ભક્તિ થઈ શકતી નથી, કિન્તુ તેથી વિરુદ્ધ પરદારાગમન, પરદાવ્યાપહાર, માંસ આદિ અશુભ પદાર્થોનું સેવન અને મદ્ય આદિ અપેયોનું પાન આદિ અનેક પ્રકારના અનાયારો તેમના હાથે થયા કરે છે. અર્થાત્ એથી જેમને ભગવદ્ભક્તિ કરવાની હોય, તેમણે, પોતાના ચિત્તમાંના અશુભવાસના-મૂલક પાપમગ્ન્યાંસૂધી નષ્ટ ન થાય, ત્યાં સૂધી વિહિત કર્મોનું આચરણ કરવું. એટલે તે વિહિત કર્મોના યોગે કાર્ષ્ણ્ય પણ પાપકર્મ ન થતાં ભગવાનમાં પ્રીતિ દદે થશે

અને ભગવાનની સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપાસના બની આવશે. કારણ કે, ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી નિત્યનેમિત્તિક કર્મોનું આચરણ કરનારને, ભગવાન આત્મ સંતુષ્ટ થઈને નિઃશયિકા આત્મતિક પ્રેમરૂપ પ્રસાદ આપે છે.

ભગવાનમાં આત્મતિક પ્રેમ રાખવો, તે ભગવદ્ભક્તિનું સર્વથી મુખ્ય લક્ષણ છે. શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં પણ ભક્તિનું એ જ મુખ્ય લક્ષણ આપેલું છે. 'નારદભક્તિસૂત્ર' માં ભક્તિની જે વ્યાખ્યા કરેલી છે, તે આ પ્રમાણે:-

“સા ત્વસ્મિન્પરમપ્રેમરૂપા, અમૃતસ્વરૂપા ચ; ચલ્લગ્ન્યા પુમાન્ સિદ્ધો ભવ-
ત્યમૃતો ભવતિ સૃષ્ટો ભવતિ; ચત્પ્રાપ્ય ન કિંચિદ્વાંછતિ ન શોચતિ ન દ્વેષ્ટિ ન રમતે
નોત્સાહી ભવતિ; યજ્ઞાત્મા મત્તો ભવતિ સ્તવ્યો ભવત્યાત્મારામો ભવતિ.”

ભાવાર્થ-“તે ભક્તિ તે એ પ્રયુ વિશે આત્મ સંતુષ્ટ પ્રેમરૂપિણી છે. જેને પ્રાપ્ત કરીને મનુષ્ય સિદ્ધ થાય છે, અમર થાય છે અને તૃપ્ત થાય છે. જેને પામીને મનુષ્ય પછી બીજા કશાની ઇચ્છા કરતો નથી, શોક ધરતો નથી, દ્રવ્ય કરતો નથી, કશામાં આસક્ત થતો નથી અને કોઈ પણ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉત્સાહ ધરાવતો નથી. જેને ભણીને મનુષ્ય ઉન્નત થાય છે, સ્તબ્ધ થાય છે અને આત્માના ચિંતનમાં જ નિમગ્ન રહે છે.”

એવી એ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના યોગે, અતઃકરણમાંના વિશ્લેષદોષ-વિષય વાસનાના યોગે થનારી મનની ચંચળ અવસ્થા-નો લોપ થાય છે. પૂર્વે કહેલા ત્રણ દોષોમાંના આ દ્વિતીય દોષ છે. અસ્તુ. નિષ્કામ કર્મ અને ભગવદુપાસના કરીને જેમણે પોતાના અંતઃકરણમાંના મલ્લ અને વિશ્લેષદોષને નષ્ટ કરેલા છે, તેમને સ સંગતિ અને સમ્બાહનતા શ્રવણથી નિત્યાનિત્ય વિવેક પ્રાપ્ત થાય છે; એટલે કે, રજુ પ્રમાણે આત્મા નિષ્લ છે, અને રજુમાં ભગવાનની ભાસના સર્વ પ્રમાણે માયા આદિ જગત્ અનિત્ય છે; સૂર્ય પ્રમાણે આત્મા સ્વયંપ્રકાશ જ્ઞાનરૂપ છે અને અધ-કાર પ્રમાણે માયાદિ જગત્ જ્ઞાનરહિત જડ છે; આત્મા અમૃતપ્રમાણે આનંદાદાયક અને સુખરૂપ છે, અને માયાદિ જગત્ વિષ પ્રમાણે તાપદાયક તથા દુઃખરૂપ છે; એવી રીતે સમિચ્છાનંદરૂપ આત્મા અને અસત્ જડ તથા દુઃખરૂપ માયાદિ જગત્ છે; એવો તેને વિવેક યઈ જાય છે. એ વિવેકને જ શાસ્ત્રકારો નિત્યાનિત્ય વિવેકના નામથી ઓળખે છે. પરંતુ સાધકમાં કેવળ એક નિત્યાનિત્ય વિવેક હોવાથી જ, તેને જ્ઞાનનો અધિકાર થતો નથી; કારણ કે, કેટલાક સાધકો નિત્યાનિત્યવિવેકસપ્ન

હોય છે, પરંતુ તેમનામાં વૈરાગ્યનો અભાવ હોવાથી, તેમનાં હૃદયો ધન અને માનના લોભથી અસ્ત થયેલાં હોય છે. એટલામાટે બીજું સાધન જે વૈરાગ્ય, તે અવશ્ય હોવું જોઈએ. વૈરાગ્ય એટલે શૂદ્ધ, સ્ત્રી, પુત્ર, અને ધન ઇત્યાદિના ત્યાગ કરીને અને અંગે ।વજૂતિ યોગીને વનનું સેવન કરવું, એવો વૈરાગ્યનો અર્થ સમજવાનો નથી; કિન્તુ તૃણથી તે અલ્પભોક્ષ પર્યન્ત જે ઔદિક અને પારલૌકિક ઐશ્વર્ય છે, તેને કાંઈક પ્રમાણે અથવા તેા દૂતરાની તાજી ઉલટી પ્રમાણે માનીને, તે વિશે તિરસ્કારપૂર્વક નિરિચ્છ હોવું, એટલું જ વૈરાગ્યનું મુખ્ય લક્ષણ છે. આવા પ્રકારનું વૈરાગ્ય પણ હોય અને પૂર્વકથિત વિવેક પણ હોય, છતાં જે સાધકમાં શમદમ આદિના અભાવ હોય છે, તે સાધક જ્ઞાનનો અધિકારી નથી; કારણ કે, કેટલાક સાધકો વિવેક અને વૈરાગ્યવડે સંપન્ન હોય છે, પરંતુ તેમનામાં શમદમ આદિના અભાવ હોય છે અને તેથી જે કાંઈ કાંઈ તેમની ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ જાય, તેા તેઓ તરત કેાપાય છે અને તેમને અભિશાપ આપવા મૂડી જાય છે. શમાદિ પટ્સંપત્તિરૂપ આ તૃતીય સાધનની જ્ઞાનના અધિકારીને બહુ જ આવશ્યકતા છે.

કામ આદિ વિકારોથી મનનો નિગ્રહ કરવો તે શમ અને અધર્મથી બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો તે દમ; શુરુ અને વેદવાક્યમાં જે આત્મિક વિશ્વાસ હોવો તે શ્રદ્ધા. જેવી રીતે, એક રાજાએ પોતાના ગ્રામમતિ પાણીનો દુષ્કાળ દૂર થાય, એવા ઉદ્દેશથી એક મોટું તળાવ બંધાવ્યું હતું; તોપણ તે તળાવમાં પાણી આવ્યું નહિ. આવી અવસ્થાને જોઈને તેના પ્રધાનને એ તળાવમાં હવે પાણી કેવી રીતે આવે, એ વિશેની અત્યંત ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ. એક દિવસે રાજા અને પ્રધાન બન્ને મૃગયા કરવામાટે ગયા અને શિકાર કરીને પાછા આવતી વેળાએ રાજાને કાંઈક થાક લાગવાથી તે બન્ને એક વૃક્ષની છાયામાં વિશ્રાંતિ લેવામાટે બેઠા અને ત્યાં રાજાનાં નેત્રો મીચાઈ ગયા. એ સમયે તે વૃક્ષપર પિંગળ પક્ષીનાં નર અને માદાનો સવાદ ચાલતો હતો અને તે સવાદનો આશય એવો હતો કે, રાજાનું ગળું કાપીને જે તેનું રક્ત તળાવના ઉદરમાં ઊંટવામાં આવે, તો તળાવમાં પાણીની આવક થાય. રાજાના ગળાને ઘેરેલો જખમ અમુક એક વનસ્પતિના રસથી લગાઈ આવ્યો કે, જે વનસ્પતિ એ તળાવની ઉત્તર તરફ છે. એ પ્રમાણેનું પિંગળ પક્ષીઓનું સર્વ ભાષણ તે વૃક્ષતળે જગૃત જોડેલા પ્રધાને, તે પોતે પિંગળ પક્ષીની ભાષા સમજતો હોવાથી, સાંભળ્યું અને સમજી લીધું. તેણે તરત પોતાના દાસની એક આંગળી કાપીને તે તળાવની ઉત્તર તરફની વનસ્પતિનો રસ તેનાપર લગાજો, અને તેથી તેની કાપેલી આંગળી તરત

તે તે ક્ષણે જ પૂર્વવત્ ધર્મ ગઈ. ત્યાર પછી પ્રધાને પોતાના હાથમાં તલવાર લઇને ખાસે જ નિદ્રાવશ થયેલા રાજાની છાતીપર બેસી તેનું ગળુ કાપવાની તૈયારી કરી. રાજાએ આંખો ઉઘાડીને જોયું, તો પ્રધાન પોતાની ગદ્દન કાપવાની તૈયારી કરતો તેના જોવામાં આવ્યો. છતાં પ્રધાનને કાંઈ પણ ન કહેતાં રાજા આંખો મીચીને પ્રથમ પ્રમાણે જ પડી રહ્યો. ત્યારપછી પ્રધાને રાજાના ગળાનું રક્ત તળાવમાં છાંટ્યાપછી તત્કાળ તળાવમાં પાણી આવી ગયું, અને પ્રધાને પૂર્વાનુભૂત રસના પ્રયોગથી રાજાના ગળાપરનો જખમ સારો કરી નાખ્યો. એ સર્વ ઘટના ધર્મગયા પછી તે બન્ને મળીને પોતાના નિવાસસ્થાનમાં આવી લાગ્યા. એ પછી ધણી દિવસ વીતી જવા છતાં રાજાએ પ્રધાનને કાંઈવાર પણ એમ ન પૂછ્યું કે, 'તું મારું ગળું સામાટે કાપતો' તો?' રાજાના એ અત્યંત મૌનને જોઈને પ્રધાન અતિશય આશ્ચર્યચકિત થયો અને અંતે એક દિવસ પોતાના ધૈર્યને યોગ્યને તે રાજાને નમ્રતાથી પૂછવા લાગ્યો કે;—“પ્રભો, હું તે દિવસે આપની છાતીપર બેસીને આપનું ગળુ કાપતો હતો, અને આપે મને એમ કરતાં જોયો, છતાં તે વેળાએ આપ કાંઈ પણ ન બોલ્યા અને ત્યાર પછી આટલા દિવસ વીતી જવા છતાં આપે એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નથી, એનું મને બહુ જ આશ્ચર્ય થયું છે.” પ્રધાનનું આ બાપણુ સાંભળીને રાજાએ કહ્યું કે,—“તું જો કે મારી છાતીપર બેસીને મારું ગળુ કાપવાનું સાહસકર્મ કરતો હતો, છતાં તે વિશે મારા મનમાં કિંચિન્માત્ર પણ નિકરૂપ આવ્યો નહોતો, કારણ કે, મારો એટલો તો દૃઢ નિશ્ચય હતો કે, તું જો કાંઈ પણ કરે, તેમાં અવરૂપ મારું કાંઈ પણ કિત સમાવડું હોતું જ નોંધ્યું. જેથી મારું અકલ્પ્યાણુ થવાનો સંભવ હોય, એવું કાર્ય તું કાળત્રયે પણ કરવાનો નથી, એ વિશે મારી શ્રદ્ધા હતી અને છે.” સારાંશ કે, પ્રધાને રાજાનું ગળું કાપવાનું ભયંકર કર્મ કરેલું છતાં, તે વિશે રાજાના મનમાં લેશ માત્ર પણ સશય ન આવ્યો, એથી પ્રધાનમાં રાજાનો આત્મતિક વિશ્વાસ હતો, એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. એ જ પ્રમાણે ગુરુવાક્ય અને વેદવાક્યમાં અત્યંત વિશ્વાસ રાખીને વર્તવાથી, આપણી અદ્યત્ત જીવદષ્ટિથી કદાચિત્ આપણું અકલ્પ્યાણુ થતું દેખાય, છતાં પણ જોએ મનમાં સશય લાગીને ગુરુવાક્ય અને વેદવાક્યમાના પોતાના વિશ્વાસનો ભંગ થતા દેતા નથી, તેમના તે વિશ્વાસને જ આત્મતિક વિશ્વાસ અથવા તો શ્રદ્ધા કહેવામાં આવે છે. વિધિયુક્ત સર્વ કર્મોના ત્યાગ કરવો તે ઉપરમ છે; એટલે કે, જેવી રીતે યજ્ઞોપવીતબંધનાદિ સરકારાવધિથી બ્રહ્મકર્મનો સ્વીકાર કરવો પડે છે, તે જ પ્રમાણે સંન્યાસમહત્વવિધિથી સર્વ કર્મોના ત્યાગ કરવો જોઈએ. એવી રીતે

જેણે સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરેલો છે, અને જેની બુદ્ધિને વિષયો વિષયમાન લાસતા હોઈને સ્ત્રી આદિને જોતાંની સાથે જ જેના મનમાં ગ્લાનિ તથા તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, તે મનુષ્યને ઉપરમ ગણેલો છે, એમ કહી શકાય છે અને એ જ ઉપરમનું લક્ષણ છે. શીતોષ્ણ સુખદુઃખાદિ જે દ્વંદ્વસહિષ્ણુતા તે તિતિક્ષા છે. આનો કાંઈએ પણ એવો અર્થ સમજવાનો નથી કે, ઉષ્ણ કાળમાં મધ્યાહ્નસમયે પોતાની ચારે બાજુએ અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરીને તેના મધ્યમાં બેસવું અને મસ્તકપર હક-પૂર્વક સૂર્યની ઉષ્ણતાને સહન કરવી; તેમ જ શીતકાળમાં આખીરાત કંઠપર્યન્ત પાણીમાં બેસીને હકપૂર્વક શીતલતાને સહન કરવી; કિંતુ શીતોષ્ણતાદિ-દ્વંદ્વસહિષ્ણુતાનો વાસ્તવિક અર્થ એવો છે કે, પ્રારબ્ધના યોગે જે જે વેળાએ શીતોષ્ણ સુખદુઃખાદિ આવીને પ્રાપ્ત થાય, તે તે વેળાએ તેમને શાંતિથી સહન કરવા; એટલે કે, સુખોપભોગ-કાળમાં મનની જેવી પ્રસન્નતા હોય છે, તેવી પ્રસન્નતા દુઃખોપભોગકાળમાં હોતી નથી-દુઃખના સમયમાં તો, આ દુઃખ ક્યારે જશે અને સુખનો સંયોગ ક્યારે પ્રાપ્ત થશે, એ વિશે મનમાં એકસરખી હીલચાલ થયા કરે છે, પરંતુ મનમાં એવી ઉચ્ચ પાંચલ ચલાન દેવી, એ જ ખરી દ્વંદ્વસહિષ્ણુતાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. ચિત્તની જે એકાગ્રતા તે સમાધાન છે. એનું એ શમાદિપદસપત્તિરૂપ એક સાધન છે. હવે વિવેક, વૈરાગ્ય અને શમાદિપદસપત્તિ એ ત્રણ સાધનોના યોગે પણ મનુષ્ય જ્ઞાનનો અધિકારી થઈ શકતો નથી. કિન્તુ જ્ઞાનના અધિકારી થવામાં અત્યુર્થ મુમુક્ષુતાની પણ આવશ્યકતા છે; કારણ કે, એવા પણ કેટલાક સાધકો મળી આવે છે કે, તેઓ ઉપર્યુક્ત સાધનત્રયવડે સપત્ત હોય છે અને સસારને ત્યાગી મસ્તકપર જટાને વધારી, સર્વોગને વિશ્વાતનું લેપન કરી અને હરિણુચર્મને બગલમાં મારી પોતાને મહાન્ત યોગીશ્વરના નામથી ઓળખાવી સર્વત્ર સચાર કરતા હોય છે. પણ તેમને જો કાંઈ આવીને એમ કહે કે, ‘અમુક સ્થળે અધ્યાત્મનું નિરૂપણ થાય છે, ત્યાં તમે શ્રવણ-માટે પધારો?’ તો એ શબ્દો તેમના કાનોમાં અથડાતાંની સાથે જ તેઓ એક ક્ષણ માત્ર પણ તે સ્થળે ઉભા રહેતા નથી. અધ્યાત્મશ્રવણ વિશેનો જેમના મનમાં એટલો બધો તિરસ્કાર લેરેલો છે, એવા અધિકારીઓનો સર્વથા ત્યાગ જ એટલે કે, સદ્ગુરુઓએ તેમને આત્મજ્ઞાનનો વિષય સંભળાવેલો જ નાહ, એમ એક પ્રસંગે જ્ઞાનેશ્વરે

૨ : શબ્દોમાં કહેલું છે. (જુઓ, જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૮ ગો યોગી ૧૪૮૯ થી ૧૪૮૬ પર્યન્ત.)

સકારણ જગન્નિવૃત્તિરૂપ અને પરમાનન્દપ્રાપ્તિરૂપ જે મોક્ષ, તે મોક્ષની જે ઇચ્છા, તે મુમુક્ષુત્વ છે. અહીં કાંઈ કદાચિત્ત એવી સંકા કરશે કે, ‘કારણ સદિત

એટલે અગ્નિ સહિત જગન્નિવૃત્તિરૂપ જે મોક્ષનો પ્રથમમાં, તેની કાંઈના મનમાં પણ ઇચ્છા સંભવતી નથી; કારણ કે, સર્વના મનમાં આધ્યાત્મિક, આધિકૌતિક અને આધિદેવિક એવી રીતે ત્રિવિધ દુઃખોના નાશમાટેની જ ઇચ્છા થવા કરે છે, અને આવહારિક ઉપચારથી તે દુઃખનો નાશ થાય છે. ને આવી રીતે—કાંઈના શરીરમાં રાગનો ઉદ્ભવ થતાં તે રાગના યોગથી તેને જે અતિશય તાપ થાય છે, અથવા તે અતિશય ક્ષુધા લાગવાથી કે તૃષ્ણા લાગવાથી જે તાપ ઉદ્ભવે છે, તેની નિવૃત્તિ આવહારિક ઉપચારથી થાય છે. એટલે કે, રાગના યોગથી થતા તાપની યોગ્ય ઔષ્ણ-ધાપચારથી, અતિશય ક્ષુધાના યોગે થતા તાપની અન્નના સેવનથી અને અતિશય તૃષ્ણાના યોગે થતા તાપની જલાદિના પાનથી નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. એવી રીતે જે જે દુઃખ છે, તે તે દુઃખની સ્વરૂપરમાના તે તે ઉપાયના યોગે નિવૃત્તિ થાય છે, અર્થાત્ એથી દુઃખનિવૃત્તિમાટે અગ્નિસહિત જગન્નિવૃત્તિની આવશ્યકતા નથી.' તો એ શકાનું સમાધાન આ છે કે, જો કે આવહારિક ઉપાયથી દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે, પરંતુ તે નિવૃત્તિ શાશ્વત નહિ, કિંતુ સામયિક—મર્યાદિત—જ હોય છે—એટલે કે, શરીરમાં પુનઃ પુનઃ રાગનો ઉદ્ભવ થાય છે અને ક્ષુધા તૃષ્ણાની વેદના પણ વારંવાર થવા કરે છે અને સર્વને જે દુઃખનિવૃત્તિની ઇચ્છા થાય છે, તે ઇચ્છા સામયિક દુઃખનિવૃત્તિની નહિ, કિંતુ અખંડ દુઃખનિવૃત્તિની જ ઇચ્છા થવા કરે છે, એટલે કે, એકવાર દુઃખનો નાશ થઈ ગયો કે પુનઃ કદાપિ તે દુઃખનું ફરીન ન થવું જોઈએ, એવી જ સર્વની ઇચ્છા હોય છે, અને એના પ્રકારનો આત્મતિક દુઃખનાશ કાંઈ પણ આવહારિક ઉપાયથી થઈ શકતો નથી. એથી આત્મતિક દુઃખનાશમાટે અગ્નિ સહિત જગત્ની જ નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ. શાસ્ત્રકારોએ એ નિવૃત્તિને આત્મતિક નિવૃત્તિ કહેવી છે. શાસ્ત્રીમાં નિવૃત્તિના એ પ્રકારો કહેવા છે, અને તે આ પ્રમાણે—કાર્યની કારણમાં જે નિવૃત્તિ થાય છે, તે લયરૂપ નિવૃત્તિ છે અને કાર્યસહિત કારણની જે નિવૃત્તિ થાય છે, તે આત્મતિક નિવૃત્તિ છે. ઉદાહરણાર્થ, વૃક્ષની ખીજ મધ્યે જે નિવૃત્તિ દેખાય છે, તે લયરૂપ નિવૃત્તિ છે, અને ખીજ દબ્ધ થઈ ગયા પછી જે વૃક્ષની નિવૃત્તિ થાય છે, તે આત્મતિક નિવૃત્તિ છે. એટલે કે, કયે જો કે કારણમાં પ્રવૃત્તિ થયેલું દેખામ, તોપણ કારણ કાયમ હોવાથી કાર્યનો પુનઃ ઉદય થાય છે. પણ એ પ્રકાર આત્મતિક નિવૃત્તિનો નથી. આત્મતિક નિવૃત્તિમાં તો કારણ સહિત કાર્યનો નાશ થાય છે, અને તેથી કાર્યનો પુનઃ કદાપિ ઉદય થતો જ નથી. એ દૃષ્ટિથી શાસ્ત્રકારોએ, એક વાર નિવૃત્તિ થવા પછી પુનઃ ઉત્પત્તિ ન થતી, એને જ આત્મ-

તિક નિવૃત્તિનું મુખ્ય લક્ષણ સિદ્ધ કર્યું છે. સારાંશ કે, દુઃખની આત્યતિક નિવૃત્તિ માટે દુઃખ કારણની નિવૃત્તિ કરવી જ જોઈએ, એવા વિવેક મુમુક્ષુને સંતસમા-ગમ-સત્સંગ-અને સત્જાત્રીના શ્રવણથી થયેલા હોય છે. હવે, દેહાદિ પ્રપન્ન દુઃખના હેતુ રૂપ છે; કારણ કે, જોટલા દેહો છે, તે સર્વ દેહો પૂર્વકૃત પુણ્યપાપાત્મક કર્મોના યોગે જ નિર્માણ થયેલા છે. એ વિશે ‘શમગીતા’માં કહેલું છે કે;—

“ક્રિયા શરીરોદ્ભવેતુરાદતા, પ્રિયાપ્રિયૌ તૌ ભવતઃ સુરાગિણઃ ।

ધર્મેતરસ્તત્ર પુન શરીરકં, પુન ક્રિયા ચક્રવર્તિયતે ભવઃ” ॥

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પણ ‘જ્ઞાનેશ્વરી’માં શરીર વિશે એક પ્રસંગે એવા જ અભિપ્રાય દર્શાવેલા છે. (જુઓ, ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ અ ૩ જો સ્લો. ૧૬ મો. આવી ૧૪૪.) તેમ જ પણ મનુષ્યશરીર તો મિશ્ર કર્મોનું ફળ છે, એટલે કે, પાપપુણ્યાત્મક કર્મોનું જ વેળાએ સમસમાનત્વ થાય છે, તે વેળાએ મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત થાય છે. એવા એ પાપપુણ્યાત્મક મિશ્ર કર્મથી બનેલા દેહને દુઃખ છે, કારણ કે, પુણ્યનું ફળ સુખ અને પાપનું ફળ દુઃખ છે, અને એટલા માટે જ્યાં સુધી શરીર છે, ત્યાં સુધી દુઃખ પણ અવશ્ય હોવાનું જ. હવે અહીં કોઈ એવી શકા કરશે કે, “જો રાજા આદિ છે, તેઓ તો સુખી દેખાય છે—આમ હોવા છતાં જ્યાં સુધી શરીર છે, ત્યાં સુધી દુઃખ હોવાનું જ, એમ કેમ કહીને કહી શકાય વાર?” તો આ શકાનું સમાધાન આમ છે કે, રાજા અનેક સુખોપચારસપ્ન હોવાથી તે ઉપરની દૃષ્ટિથી જો કે સુખી લાગે છે, તોપણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતા તો રાજાને પણ દુઃખ છે જ, એમ આપણા જોવા જણવામાં આવી શકે છે. ઉદાહરણાર્થ, જો વેળાએ રાજાના દેહમાં રાગનો ઉદ્ભવ થાય છે, તે વેળાએ તે અનેક સુખોપચારસપ્ન હોવા છતાં પણ દુઃખી જ હોય છે. અથવા તો રાજાનો પુત્ર જો વેળાએ મરી જાય છે, તે વેળાએ તે એક કગાળ માણસ જેવો જ—કિંબલુના તેથી પણ વિશેષ દુઃખી હોય છે. પુત્ર હોવા છતાં પણ જો તે આસાધારક ન હોય, તોપણ રાજા દુઃખી જ હોય છે. તે જ પ્રમાણે જો કોઈ બલાદ્ય-શત્રુ પોતાપર ચઢી આવે, તોપણ તેથી રાજાને દુઃખ થાય છે. છતાંદિ રાજાના આયુષ્યમાં પણ દુઃખના અનેક પ્રસંગો આવે છે, અને તે પ્રસંગોના યોગે રાજા પણ દુઃખી જ હોય છે. એ જ પ્રમાણે દેવશરીર પણ મિશ્ર કર્મોનું જ ફળ અને તેથી દેવાને પણ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. દેવ એટલે પરમાત્માથી વિભિન્ન બીજા ઇંદ્ર આદિ દેવ, એટલે અને એવા જ દેવ શબ્દનો અર્થ સમજવો. દેવશરીર તે પુણ્યકર્મનું ફળ છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, પણ તેના કાષ્ટએ એવા

અર્ધમાં સ્વીકાર ન કરવો કે, દેવોના શરીરમાં તો પાપનો ભાગ હોય માત્ર પણ નથી જ. ને કેવળ પૂર્વાર્જિત પુણ્યકર્મથી જ દેવશરીર થયું હોત, તો પોતાના કરતાં અન્ય દેવોના શ્રેષ્ઠ ઐશ્વર્યને જોઈને દેવોને જે તાપ થાય છે, તે કદાપિ થવાનો સંભવ નહોતો. કારણ કે, દુઃખ તો પાપનું ફળ છે, એમ પૂર્વે કહેવામાં આવેલું જ છે. વધારે શું કહેવું! સર્વ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ જે ઇન્દ્ર, તેને પણ અનેક દેવ દાનવોના યોગે થતા ભય અને દુઃખનું પુરાણોમાં અનેક સ્થળે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એટલામાટે દેવશરીર તે કેવળ પુણ્યકર્મનું ફળ નથી, કિન્તુ તેમાં પાપકર્મનો પણ હેતુલોક ભાગ રહેલો છે, એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. પણ તે પાપકર્મનો ભાગ પુણ્યકર્મ કરતાં કાંઈક ન્યૂન છે. એ દૃષ્ટિથી શાસ્ત્રોમાં દેવશરીરને પુણ્યકર્મનું ફળ કહેલું છે. હિંદાહરણાર્ધ, ને કાંઈ એક ગામમાં બ્રાહ્મણોની વસતિ વિરોધ હોય, તો બવહારમાં તેને 'આ ગામ બ્રાહ્મણોનું છે,' એમ કહેવાનો પ્રવાત છે; પણ એથી એ ગામમાં બ્રાહ્મણ વિના બીજી જાતિનો કાંઈ માણસ છે જ નહિ, એમ સમજવાનું નથી. તે જ પ્રમાણે દેવશરીર પુણ્યકર્મનું ફળ છે, એમ કહેવાનો સાબનો અભિપ્રાય છે. એ જ રીતે, તિર્થેક એટલે સર્પ, પણ અને પક્ષી ઇત્યાદિ શરીરો પણ મિશ્ર કર્મનાં જ ફળો છે; પરંતુ જેવી રીતે અધિક પુણ્યકર્મ દેવશરીરનો હેતુ છે, તે સ્થિતિ પણ પક્ષીઓની સમજવાની નથી. એથી વિરુદ્ધ પણ પક્ષી આદિના શરીરનો હેતુભૂત પાપકર્મનો ભાગ અધિક હોઈને પુણ્યકર્મ ન્યૂન હોય છે. એટલામાટે જ પણ પક્ષી આદિને દુઃખ કલેશ અધિક હોઈને મૈથુન આદિ બવહારનું અલ્પ સુખ હોય છે. તાત્પર્ય કે, કાંઈ પણ યોગે અને કાંઈ પણ લોકમાં શરીરધારી થઈ રહેતાં જ્યાં શરીર છે, ત્યાં દુઃખ તો હોવાનું અને હોવાનું જ. એથી દુઃખની નિવૃત્તિમાટે શરીરની નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ. તે શરીરનિવૃત્તિ, શરીરનું કારણ જે શુભાશુભ કર્મ, તે કર્મની નિવૃત્તિથી જ થાય છે. અહીં કદાચિત્ કાંઈ એવી શકા કરશે કે, “મરણ થયું કે શરીરની પોતાની મેળે જ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે; જ્યાં આમ છે, તો પછી શરીરની નિવૃત્તિમાટે શુભાશુભ કર્મની નિવૃત્તિની શી અગત્ય છે વારુ?” તો એનું સમાધાન એમ છે કે, મરણ થતાં જો કે શરીરની નિવૃત્તિ થાય છે, તોપણ મરણ પર્વન્ત શરીરદ્વારા થયેલાં શુભાશુભ કર્મના યોગે અન્ય નવીન શરીર પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ પરામાત્માએ ‘ભગવદ્ ગીતા’ના દ્વિતીય અધ્યાયના ૨૨ માં શ્લોકમાં કહેલું છે કે, -

“વાસાસિ जीर्णानि ग्रथ विहाय नवानि गृह्णाति नरोपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही” ॥

અર્થાત્ શુભાશુભ કર્મની નિવૃત્તિથી શરીરનિવૃત્તિ થાય છે. પણ શુભાશુભ કર્મ-
પ્રવૃત્તિ રાગદ્વેષમૂલક છે. તે આની રીતે—ક્રિયાના બે વર્ગ છે. એક સ્વીકારક્રિયા
અને બીજી ત્યાગક્રિયા એ ઉભય ક્રિયાઓ રાગદ્વેષમાથી થાય છે, એટલે કે, મનમા
જે વિષયની પ્રીતિ હોય છે, તેના સ્વીકારની ક્રિયા થાય છે, અને જે વિષયનો મનમા
દ્વેષ હોય છે, તેના ત્યાગની ક્રિયા થાય છે. ઉદાહરણાર્થ—કાંઈ એક મનુષ્ય બબ્બરમા
ગયા પછી ત્યા અનેક વસ્તુઓને જુએ છે, પરંતુ તેમાંથી જે વસ્તુ પોતાના મનને
પ્રિય હોય છે, તે વસ્તુની જ તે ખરીદી કરે છે, અને કાંઈવાર પોતાના પાસેની કાંઈ
વસ્તુમાં અપ્રીતિ ઉત્પન્ન થતાં તરત તે તેના ત્યાગ કરી દે છે એવી રીતે રાગ અને
દ્વેષના યોગે સ્વીકારત્યાગક્રિયારૂપ કર્મ શાસ્ત્રપ્રિધિને અનુસરીને થાય, તો તે કર્મને
શુભ કર્મ કહેવામા આવે છે અને શાસ્ત્રપ્રિધિથી વિરુદ્ધ થાય, તો તેને અશુભ કર્મના
નામથી ઓળખવામા આવે છે. અર્થાત્ શરીરના હેતુમૂલ જે શુભાશુભ કર્મ, તે
રાગદ્વેષમૂલક છે, એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. એથી શુભાશુભ કર્મની નિવૃત્તિમાટે
રાગદ્વેષની નિવૃત્તિ કરની જોઈએ કારણ કે જો કે પૂર્વના શરીરમાં કરેલા પાપ-
પુણ્યાત્મક કર્મોના, વર્તમાન શરીરમા સુખદુઃખ ભોગવવાથી, ક્ષય થાય છે, તોપણ
કર્તામા રાગદ્વેષનું અસ્તિત્વ હોવાથી પાપપુણ્યાત્મક નવીન ક્રિયામા કર્મ તૈયાર થાય છે,
એટલામાટે પાપપુણ્યાત્મક કર્મની અથવા તો શુભાશુભ કર્મની નિવૃત્તિઅર્થે રાગદ્વેષની
નિવૃત્તિની આવશ્યકતા છે હવે, દેહાભિમાનની નિવૃત્તિવિના રાગદ્વેષની નિવૃત્તિ થતી
નથી, કારણ કે, દેહાભિમાનમાંથી જ રાગ અને દ્વેષની ઉત્પત્તિ છે સર્વ પ્રાણીમાનના
કર્મો દેહાભિમાનપૂર્વક રાગદ્વેષમાથી જ થાય છે ઉદાહરણાર્થ—કાંઈ એક સ્ત્રી જે વેળાએ
'હું સ્ત્રી છું' એવા દેહાભિમાનને ધારણ કરે છે, તે વેળાએ 'આ પુરુષ મારો પતિ
છે અને તેથી મારે એની સેવા કરવી જોઈએ' એવો તેના હૃદયમા પતિવિષયક પ્રેમ
ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે ગૃહકૃત્ય આદિમા પ્રવૃત્ત થાય છે—એટલે કે, ધરને વાળીને
સાફ કરતું અને ચૂનાને લીપવો ઇત્યાદિ ગૃહકૃત્યો તે કરવા માટે છે તે જ પ્રમાણે,
'હું પુરુષ છું' એવી રીતે પુરુષ જે વેળાએ પોતાના દેહાભિમાનને ધારણ કરે છે, તે
વેળાએ 'આ સ્ત્રી મારી પત્ની છે, એટલામાટે આ સ્ત્રી અને એના સયોગથી થયેલા
સંતાનોનું અન્નવસ્ત્રાદિવડે મારે સરક્ષણ કરતું જ જોઈએ, મારા વિના એમનું રક્ષણ
ખીજું કાણ કરશે વારુ?' એવો તેના હૃદયમા સ્ત્રી અને પુત્રાદિવિશે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે,
અને તેના યોગે તે દાસ્ય ક્રિયા બ્યાપર આદિ અનેક વ્યવસાય કરીને દ્રવ્ય મેળવે છે અને
તે દ્રવ્યવડે કુટુંબનું રક્ષણ કરે છે એ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓ દેહાભિમાનવડે રાગદ્વેષ-

પૂર્વક પોતપોતાના કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે, રાગદ્વેષની હિત્તિનું કારણ દેહાભિમાન છે. અર્થાત્ રાગદ્વેષની નિવૃત્તિમાટે દેહાભિમાનની નિવૃત્તિ કરવી જ જોઈએ. દેહાભિમાન છે, તો રાગદ્વેષ પણ છે; અને દેહાભિમાન નથી, તો રાગદ્વેષ પણ નથી, એનો અનુભવ અન્વયવ્યતિરેકથી જાણી, સ્વમ અને સુપુત્રિ એ અવસ્થાઓમાં લઈ શકાય તેમ છે; અને તે આવી રીતે—જાણી અવસ્થામાં મનુષ્યને સ્થૂલ દેહનું અભિમાન હોય છે, એટલે કે, સ્થૂલ દેહ અને તત્સંબંધી અનુકૂલ સ્ત્રી પુત્રાદિકનો રાગ (પ્રેમ) અને પ્રતિકૂલ શત્રુ આદિનો દ્વેષ હોય છે. એવી રીતે જાણી અવસ્થામાં સ્થૂલ દેહાભિમાનનો અન્વય છે, એટલામાટે તે સ્થૂલ દેહને અનુકૂલ પ્રતિકૂલ વિષયોના રાગદ્વેષનો પણ અન્વય છે. તે જ પ્રમાણે, સ્વમાવસ્થામાં વાસનામય સૂક્ષ્મ શરીરાભિમાનનો અન્વય છે, અને તેથી તત્સંબંધી વાસનામય સૂક્ષ્મ માતાપિતા સ્ત્રી પુત્રાદિ તથા વાસનામય સૂક્ષ્મ શત્રુ આદિ વિષેના “રાગદ્વેષનો અન્વય છે. એ અવસ્થામાં સ્થૂલ દેહાભિમાનનો વ્યતિરેક હોવાથી તત્સંબંધી અનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ વિશેના રાગદ્વેષનો પણ વ્યતિરેક હોવો જ જોઈએ. સુપુત્રિ અવસ્થામાં, ઉપ-યુક્ત સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દેહાભિમાનનો વ્યતિરેક હોવાથી તત્સંબંધી અનુકૂલ ઇષ્ટમિત્ર અને પ્રતિકૂલ શિષ્ટ આદિ વિષયક રાગદ્વેષનો પણ વ્યતિરેક જ હોય છે. એવી રીતે વિચારપૂર્વક જે ઠાંઈ પણ નિહાળશે, તેને એનો અનુભવ મળવાનો જ. હવે, અવિવેકની નિવૃત્તિવડે દેહાભિમાનની નિવૃત્તિ થાય છે; કારણ કે, દેહાભિમાનનું મૂળ અવિવેક છે. તે આ પ્રમાણે:—અન્યથા જ્ઞાન એટલે અવિવેક. અન્યથા જ્ઞાનમાં જ જીવાત્માને સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દેહોનો અનુભવ થયો છે અને તેણે તેની સાથે તાદાત્મ્ય કરેલું છે, એટલે કે, ‘જે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દેહ તે જ હું છું’ એવા અભિમાનને તેણે ધારણ કરેલું છે. એટલામાટે અવિવેકની નિવૃત્તિથી જ દેહાભિમાનની નિવૃત્તિ થવાની. હવે, બેદૃશ્ય સમિધાનંદરૂપ સ્વાત્માનું અજ્ઞાન, તે અવિવેકનું મૂળ છે; કારણ કે, મધાર્થ વસ્તુના અજ્ઞાનથી વિપરીત જ્ઞાન થાય છે. જેવી રીતે રબળુના અજ્ઞાનથી વિપરીત સર્પજ્ઞાન થાય છે, તેવી રીતે બેદૃશ્ય આત્મવસ્તુના અજ્ઞાનથી વિપરીત સ્થૂલ સૂક્ષ્માત્મક પ્રપંચનું જ્ઞાન થાય છે, એ તો ઉપર કહેયું જ છે. એટલામાટે આત્મ-સ્વરૂપના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિથી જ અવિવેકની નિવૃત્તિ થી શક્ય છે, અન્યથા અશક્ય છે.

હવે, જ્ઞાનવડે જ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે; કારણ કે, જે વસ્તુનું અજ્ઞાન છે, તે અજ્ઞાનની તે વસ્તુના જ્ઞાનવડે જ નિવૃત્તિ થાય છે, બીજા ઠાંઈ પણ ઉપાયથી

એ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. જેવી રીતે અંધકારનો તેના વિરોધી પ્રકાશ-
વડે જ નાશ થાય છે; તેવી જ રીતે આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનનું વિરોધી આત્મ-
સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે, અને તેટલા માટે તેનાથી જ અજ્ઞાનનો નાશ થઈ શકે છે, એમ
નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. ખીજા કોઈ પણ ઉપાયથી એ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈ
શકતી નથી, એમ અને જે ઉપર કહેલું છે, તેમાં અભિપ્રાય કેવળ એટલો જ છે
કે, કર્મ અને ઉપાસના આદિ અનેક સાધનો અજ્ઞાનજન્ય હોવાથી તે અજ્ઞાનનાં
સાધક છે, બાધક નથી; જેવી રીતે અમાવાસ્યાની રાત્રિના સમયમાં અંધકારના
અવિરોધી સજ્જ મેઘની ધનઝાયા ઉત્પન્ન થાય, તો તેના યોગે અંધકારનો નાશ
ન થતાં સ્થામો તેનાથી અંધકાર વિશેષ નિખિડ અને ધન થાય છે. તે જ પ્રમાણે
કર્મ અને ઉપાસના આદિ અનેક સાધનોના યોગે સ્વાત્મવિષયક અજ્ઞાન વધતું જ
જાય છે; અને એટલા માટે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ જ્ઞાનવડે જ થાય છે, એમ ઉપર
પ્રાર્થાપદન કરેલું છે. સારાંશ કે, પરંપરાથી સર્વ દુઃખોનું કારણ એક અજ્ઞાન જ છે,
અને તે કેવી રીતે છે, તે વિશેનો અહીં સૂધી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તો પણ
પુનઃ શરીરપરિગ્રહથી તે અજ્ઞાન પર્યંતના દુઃખોનું માલિકાનો, વાચકો સારી રીતે
જાણી શકે એટલામાટે, સંક્ષેપમાં અહીં વિચાર કરવામાં આવે છે, ન તે આ પ્રમાણે:-
શરીરપરિગ્રહ દુઃખનો હેતુ છે; શુભાશુભ કર્મ શરીરપરિગ્રહનો હેતુ છે; રાગ અને
દ્વેષ શુભાશુભ કર્મના હેતુ છે; દેહાભિમાન રાગ અને દ્વેષનો હેતુ છે, અવિવેક
દેહાભિમાનનો હેતુ છે; અને આત્મસ્વરૂપનું જે અજ્ઞાન તે, અવિવેકનો હેતુ છે.
કેવળ એક આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનથી જ તે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે. આવો વિવેક
પૂર્વકથિત મુમુક્ષુમાં હોવાથી દુઃખની નિવૃત્તિ માટે કારણ (અજ્ઞાન) સહિત જગ-
નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષના પ્રયત્નોશની ઇચ્છા, તે મુમુક્ષુમાં સંભવે છે.

કદાચિત્ પૂર્વપક્ષકાર અહીં એવો આક્ષેપ કરશે કે, ‘પરમાનંદપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનો
જે દ્વિતીય અંશ, તેની કાષ્ઠને પણ ઇચ્છા નથી, કારણ કે, પ્રાણી માત્ર વિષયસુખની
જ ઇચ્છા કર્યા કરે છે.’ તો પૂર્વપક્ષકારનું આ કથન યોગ્ય નથી; કારણ કે, જે
સર્વ પ્રાણીઓ વિષયસુખની જ ઇચ્છા કરતાં હોત, તો પછી નિદ્રાસુખમાં કાષ્ઠની
પણ મૃત્તિ થવાનો સંભવ ન હોતો; કારણ કે, નિદ્રાના યોગે થનારું સુખ વિષય-
જન્ય નથી-અર્થાત્ તેમાં ચન્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આદિ સર્વ વિષયોનો
સર્વથા અભાવ જ છે. સારાંશ કે, નિદ્રાનંદ તે નિર્વિષય આત્માનંદ જ છે. સમા-
ધમાં થનારા આત્માનંદ અને નિદ્રાનંદમાં માત્ર એટલો જ ભેદ છે કે, સમાધિનો

આનંદ અસાનના આવરણથી રહિત હોય છે અને સુષુપ્તિનો આનંદ અસાનના આવ-
રણથી સહિત હોય છે. એટલામાટે જ શાસ્ત્રકાગેએ નિદ્રાનંદની આનંદમય ક્ષાપમાં
ગણના કરેલી છે. જ્યારે એવા એ સુષુપ્તિસુખમાં સર્વ પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ યાય છે,
એટલે પછી 'મોક્ષસુખની કાષ્ટને ઇચ્છા થતી જ નથી અને સર્વ પ્રાણીઓ કેવળ
વિષયસુખની જ ઇચ્છા કરે છે' એવું જે પૂર્વપક્ષકારનું કથન, તે સર્વથા વિસંગત જ
છે. જો વિચાર કરીને જોવામાં આવે, તો સર્વ પ્રાણીઓ નિત્ય સુખની જ ઇચ્છા
કરતાં હોય છે, અને તે નિત્ય સુખ કેવળ એક મોક્ષમાં જ રહેલું છે. હવે આ
દૃષ્ટિથી સર્વ પ્રાણીઓ મુમુક્ષુસિદ્ધ થતાં હોવા છતાં શાસ્ત્રકારોએ સર્વ પ્રાણીઓને
મુમુક્ષુ કેમ નથી કહ્યાં, એવી શંકાનો અહીં ઉદ્ભવ યાય છે. એ શંકાનું સમાધાન
એટલું જ છે કે, જો કે, સર્વ પ્રાણીઓ પોતાને નિત્ય સુખ મળવા માટેની જ
ઇચ્છા ધરાવે છે, તોપણ તે નિત્ય સુખનું સ્થાન મોક્ષ છે, એ તેમના જાણવામાં
હોતું નથી; અને એટલા માટે તેઓ મોક્ષપ્રાપ્તિની ઇચ્છા નથી કરતાં. તથાપિ અમે
પૂર્વે કહેલા મુમુક્ષુમાં, નિત્ય સુખનું સ્થાન મોક્ષ છે, એ પ્રમાણેના વિવેક હોવાથી
પરમાનંદપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનો જે દ્વિતીય અંશ, તેની ઇચ્છા તે મુમુક્ષુમાં હોય છે.
એવી રીતે જોના હૃદયમાં મોક્ષની ઇચ્છા છે, તે જ મુમુક્ષુ, એવું પૂર્વે અમે મુમુક્ષુનું
લક્ષણ સિદ્ધ કર્યું છે. હવે અહીં આજ એટલું જ કહેવાનું છે કે, તે મોક્ષની ઇચ્છા
જોનામાં સામાન્ય નહિ, કિંતુ અત્યંત તીવ્ર હોય છે, તે જ ખરો મુમુક્ષુ છે. જેવી
રીતે મધ્યાહ્નના તાપમાં પ્રવાસ કરનારા પ્રવાસીને કોઈ પ્રસંગે અતિશય તૃપ્ત લાગે
જો અને તે વેળાએ તેના હૃદયમાં પાણીમાટેની તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે—એટલે
કે, કેવળ પાણીવિના ખીજા કોઈ પણ પદાર્થની ઇચ્છા તેના મનમાં ઉદ્ભવતી નથી;
'પીવાનું પાણી ક્યારે મળે અને મારી તૃપ્ત ક્યારે શમે' એવો પાણીનો તેના એક
સરખો ધ્યાસ લાગી જાય છે. અથવા તો કોઈ એક ગૃહસ્થના ગૃહમાં અગ્નિનારાયણ
પ્રજ્વળી જીક્યો (આગ લાગી) હતો અને તે વેળાએ તે ગૃહસ્થ પોતે બખ્તરમાં
હતો. તેને તેના ઘરમાં આગ લાગવાના સમાચાર કાંઈએ સંજાગાવ્યા અને તે વાત
સંભળતાની સાથે જ તે ગૃહસ્થ અત્યંત વેગથી દોડતો પોતાના ઘર પાસે આવી
લાગ્યો. ત્યાં તેણે જોયું તો આખા ઘરમાં આગ ફેલાઈ ગયેલી તેના જોવામાં આવી.
એથી બહુ જ મહારાષ્ટ્રને આસપાસનાં માણસોને તે પૂછવા લાગ્યો કે, "આ ઘરમાં
મારો એક અદ્ભવવચક પુત્ર સ્તેલો હતો, તેને કાંઈએ બહાર કાઢ્યો છે કે?"
પરંતુ તેને કાંઈએ બહાર કાઢ્યો નથી, એવા સમાચાર તે માણસોના મુખથી સાંભ-

જતાં પુત્રમોહથી તે ગૃહસ્થ તે ચારે તરફથી સળગી ઉઠેલા ધરમાં ચાલ્યો ગયો, પરંતુ અદ્ય સમયમાં જ તેનું સર્વ શરીર અગ્નિવડે દગ્ધ થવા લાગ્યું અને તેથી પુત્રને ત્યાજ ત્યાગીને દેહના મોહથી તે પાછો બહાર નીકળી આવ્યો. એ વેળાએ તેના સર્વાંગમાં અતિશય દાહ થવા લાગ્યો, અને તેથી તે પાસે ઉભેલા ઇંદ્ર મિત્રોને કહેવા લાગ્યો કે, ‘ભાઈ, પાણી ક્યાં છે, તે મને ખતાવો; મને પાણી ક્યારે મળશે અને મારા દેહમાંના દાહ ક્યારે શમશે? એનો જ મને ધ્યાસ લાગી રહ્યો છે.’ એ જ પ્રમાણે, ત્રિવિધ તાપવડે દગ્ધ થયેલા જીવાત્માને જે બ્રહ્મજ્ઞાનવડે શાંતિ થાય છે, તે બ્રહ્મજ્ઞાનનો ધ્યાન કરનાર સદ્ગુરુ છે. તે સદ્ગુરુનો મેળાપ ક્યારે થાય, તેઓ જ્ઞાનનો ધ્યાન ક્યારે કરે અને ત્રિવિધ તાપમાંથી મારી અવિચલ મુક્તિ થઈને મને પરમાર્થનો લાભ ક્યારે મળે, એવો ધ્યાસ અહર્નિશ જેના ચિત્તમાં લાગેલો હોય છે, તે જ ખરેખરો મુમુક્ષુ છે અને તે જ અધ્યાત્મજ્ઞાનના શ્રવણનો અધિકારી છે.

પૂર્વકથિત ત્રણ આધકારીઓમાંનો એ તૃતીય અધિકારી છે. જે દાહની પણ આત્મજ્ઞાનસંપન્ન થવાની ભાવના હોય, પણ જે તેનામાં વિવેક આદિ સાધનચતુષ્ટયનો અભાવ હોય, તો તેણે સદ્ગુરુસંનિધિ રહીને, અધ્યાસવડે પ્રથમ સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન થઈ, ત્યાર પછી વેદાંતનું શ્રવણ કરવું, તો જ તેને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાની.

જે સદ્ગુરુના મુખારવિંદમાંથી મુમુક્ષુએ વેદાંતશ્રવણ કરવાનું છે, તે સદ્ગુરુ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ, તેનું સશસ્ત્ર લક્ષણ શું અને તેની ચોગતા કેવી હોવી જોઈએ, એનો અમે અહીં સક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કરીશું —

શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં એક સ્થળે સદ્ગુરુનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે દર્શાવેલું છે;—

“તસ્માદ્ગુરું પ્રપચેત જિજ્ઞાસુ. શ્રેય વત્તમમ્ ।

શાન્દે પરે ચ નિષ્ણાતં બ્રહ્મણ્યુપશમાશ્રયમ્” ॥ અ. ૩. સ્લો. ૨૧.

એનો ભાવાર્થ એવો ■ કે,—“શાન્દે નિષ્ણાતમ્” એ પદથી એટલી જ સૂચના કરેલી છે કે, જેને સકળ વેદશાસ્ત્રનું યથાર્થ જ્ઞાન છે, એવો સદ્ગુરુ વેદાધીત હોય છે, અને “પરે નિષ્ણાતમ્” એ પદથી ગુરુ બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય છે, એમ સૂચવેલું છે. એવી રીતે જેનામાં એ ઉભય લક્ષણોનો સયોગ હોય, તે જ સદ્ગુરુ છે.

હવે, એ જેમાંનું જેનામાં એક લક્ષણ હોય અને બીજું ન હોય, તો તે સદ્ગુરુ નથી; એટલે કે, જેણે સકળ વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરેલું હોય, પણ જે બ્રહ્મનિષ્ઠ ન હોય એટલે કે, જેનામાં આત્માના દૃઢ અપરાધ જ્ઞાનનો અભાવ હોય, તેને

સદ્ગુરુના નામથી કદાપિ ન ઓળખવો. કેટલાક સકળ વેદશાસ્ત્રમાં પારંગત થયેલા શબ્દજ્ઞાનીઓ વિવેક અને વૈરાગ્ય આદિનું શબ્દવડે એટલું અને એવું તો ઉત્તમ નિરૂપણ કરે છે કે, તે સાંભળતાંની સાથે જ ક્ષણ માત્ર શ્રોતાઓના હૃદયમાં ઐહિક અને પારલૌકિક ભોગવિશેનો તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તેમ જ વેદાંતનિરૂપણ કરવાની તેમની સૈલી પણ અતિશય ઉત્તમ હોય છે. કદાચિત્ સત્ત્વસંપન્ન હૃદયના શ્રોતાઓ તેનું થવણું કરે, તો તેમના અંતઃકરણમાં ક્ષણ માત્રને માટે અવશ્ય આત્મજ્ઞાન વિષયક પ્રેમ ઉત્પન્ન થવાનો જ. એવા એ શબ્દજ્ઞાનીઓની સ્થિતિ શેરડીના ચરખા જેવી જ હોય છે. એટલે કે, એ ચરખાના યોગે શેરડીનો બધો રસ પાત્રમાં જાય છે અને નીરસ ધ્રુવના છાલમાં ચરખામાં રહી જાય છે ને તે ચરડ ચરડ ધ્વનિ કર્યાં કરે છે. તેવી જ રીતે શબ્દજ્ઞાનીના નિરૂપણવડે ક્ષણ માત્ર શ્રોતાસમાજના હૃદયનું રંજન થાય છે, પરંતુ વક્તાના મુખમાં તો દર્શાતમાં કહેલાં છાલમાં પ્રમાણે માત્ર શબ્દોનો ધ્વનિ જ હોય છે. એવા એ શબ્દજ્ઞાનીઓના યોગ્યતા સારી રીતે આધ્યા કરે છે; એટલે કે, તેમને શબ્દપાડિત્વવડે જનમનો રંજન કરવાની રીતી સારી રીતે સાધ્ય થયેલી હોવાથી ભોલો પાસેથી તેમને પુષ્કળ ધન મળે છે અને તેમની પ્રતિષ્ઠા પણ વધે છે. પરંતુ તેમનામાં અદા રાખીને સત્ શિષ્યો તેમની પાસેથી કૃતાર્થતાને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે, એ કૃતાર્થતા મળે જ કેમ કરીને વાક? કૃપામાં ન હોય, તે અવાગમાં આવે ક્યાંથી? એવા કેવળ શબ્દજ્ઞાનીઓની અનેક વિદ્વાનોએ અનેક રથોએ અનેક પ્રકારે નિંદા કરેલી છે. ઉદાહરણ્ય શ્રીમદ્બ્રહ્મસૂત્રીએ એક રથોએ કહેયું છે કે;—“કર્તૃ ભેદાતિતો માતિ પાત્નુને વાલકા ક્વ”

એવી રીતે આત્માના અપરાધ જ્ઞાનવિશે સર્વથા અધ દોષને કેવળ શબ્દજ્ઞાનના બોધથી શિષ્યનું દિત્ત કરનારા સદ્ગુરુદ્વારા શિષ્યનું દિત્ત કિંવા કલ્યાણ કદાપિ થનાર નથી; એટલે કે, ગુરુ ગમે તેટલો બોધ કરે, તેપણ શિષ્યો આત્માના અપરાધ જ્ઞાનવિશે તો અંધના અંધ જ રહેવાના. જેવી રીતે એક ગૃહસ્થે પોતાના પાળેલા પોપટને “પોપટપંછી ચતુરસુખના! પડો પ્રભાને શ્રી ભગવાન!” એવો પાઠ બહુવારે તેવાર કર્યો હતો. ત્યાં પછી તે પોપટ પોતાનો પાઠ જુવવિના બરાબર બહુ જતો હતો અને તેના તે શબ્દોવચાર તેના પાંજરાની પાસેના બીજા પાંજરામાંના એક બીજા મૂક પોપટના સાંભળવામાં નિત્ય આગ્રા કરતો હતો. એથી તે મૂક પોપટ પણ એ શાંખી ગયો અને વારંવાર પ્રથમ પોપટ પ્રમાણે તેના ઉચ્ચાર કરવા લાગી ગયો.

હવે અહીં પ્રથમ પોપટનો એ બીજો પોપટ શિષ્ય ન કહી શકાય કે શું? એવા પ્રકારનો ગુરુશિષ્યસંબંધ એ ઉભય પોપટોનો હોય, તો પણ તે પાઠના અર્થજ્ઞાન વિશે જેવી રીતે તે પ્રથમ પોપટ અંધ છે, તે જ પ્રમાણે શિષ્યસ્થાને વિરાજતો પોપટ પણ અજ્ઞાન છે. એવા જ પ્રકાર શબ્દજ્ઞાની ગુરુ અને શિષ્યનો પણ બાણી લેવો. સારાંશ કે, સકળ વેદશાસ્ત્રમાં પારંગત હોવા છતાં જો આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન ન હોય, તો તે સદ્ગુરુ નથી, એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. તેમ જ આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન હોવા છતાં (આત્માનો અનુભવ હોવા છતાં) જો તેણે વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન ન કર્યું હોય, તો તે પોતે મુક્ત છે, પરંતુ સદ્ગુરુ તો નથી જ. કદાચિત્ તે કુતર્કરહિત ઉત્તમ અધિકારી સચ્ચિદ્ધને ઉપદેશ આપીને કૃતાર્થ કરી શકશે; પરંતુ જેનામાં અનેક કુતર્કો ભરેલા છે એવા મધ્યમ અને કનિષ્ઠ અધિકારી શિષ્યને ઉપદેશવાની તેની યોગ્યતા નથી. કારણ કે, શાસ્ત્રમાં કુતર્કોના ખંડનની અનેક યુક્તિઓનું પ્રતિ-પાદન કરેલું છે અને તે શાસ્ત્રોનું તેણે અધ્યયન ન કરેલું હોવાથી તે યુક્તિઓ તેને જ્ઞાત હોતી નથી. એટલામાટે તે સર્વને ઉપદેશ આપવાની યોગ્યતા ધરાવનાર સદ્ગુરુ નથી, એ નિઃસંશય છે. આ તત્ત્વને બાણીને જ ‘ભાગવત’ કારે ‘શાબ્દે પરે ચ નિજાતમ્’ એવું ગુરુનું સર્વત્ર અગાધિત લક્ષણ કરેલું છે. એવા પ્રકારને સદ્ગુરુ, સત્ શિષ્યને સંસારથી નિત્ય મુક્ત કરવાનો યત્ન કરે છે; એટલે કે, જે શિષ્યનો જોડણો અધિકાર હોય, તેને તેવા પ્રકારનો જ બોધ કરીને તેના હૃદયમાંના સંસારભ્રમને દૂર કરે છે; છતાં ‘હું એક શ્રેષ્ઠ ગુરુ છું અને આ સર્વ મારા શિષ્યો છે’ એટલે કે, “હું એક સૈવ્ય છું અને આ સર્વ શિષ્યો મારા સેવક છે—એથી એમણે મારી સેવા કરવી જોઈએ અને મારે એમની સેવાનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ” એવા ભાવ તેના અંતઃકરણમાં સ્વપ્નમાં પણ ઉદ્ભવતો નથી; કિન્તુ એથી વિરુદ્ધ શિષ્યોની સેવાનો સ્વીકાર ન કરતાં સદ્ગુરુ તે શિષ્યોને દેવસમાન પૂજ્ય માને છે. આવા પ્રકારના ગુરુનો ઉપદેશ શિષ્યને કૃગદ્ભૂ થાય છે. જે સદ્ગુરુ પોતાના યોગક્ષમતા સંકટનો ભાર શિષ્યના મસ્તક પર કદાપિ ચઢાવતા નથી, એટલે કે, ‘મારી પાસે પૈસા નથી, તે તું આપ-અથવા તો નિવાસમાટે ઘર આપ કિંવા વસ્ત્ર આપ’ એવી રીતે જે જે વસ્તુ પોતાપાસે ન હોય, તે વસ્તુ શિષ્ય પાસેથી માગવી અને તે શિષ્ય આપ્યા કરે તેના પર પ્રેમ રાખવો તથા ન આપે તેના તિરસ્કાર કરવો, ઇત્યાદિ ભાવો જેના હૃદયમાં કદાપિ ઉદ્ભવતા નથી, તે જ સત્ સદ્ગુરુ છે. કેટલાક દાંભિકામાં ઉપર્યુક્ત સદ્ગુરુનાં લક્ષણો તો નથી જ હોતાં, પણ તેથી વિરુદ્ધ, કામ, ક્રોધ, મદ અને મત્સર

આદિ અનેક પ્રકારના વિકારોવડે તેમનાં હૃદયો અસ્ત થયેલાં હોય છે; તો પણ તેઓ 'અમે સાધુ છીએ' એવા બાવ ખતાવ્યા કરે છે અને મૂર્ખ, ભોળા અને પ્રેમલાઓને અનેક બૂલથાપો આપીને તેમને પોતાના શિષ્ય કરી, ગુરુદક્ષિણાના મિથથી તેમની પાસેથી વર્ષાસનો બંધાવી લે છે અને તે દ્વારા તેમની મૂર્ખતા તથા ભોળાપણાને લાભ લઈ લે છે—એટલે કે, તેમની પાસેથી અનેક રીતે પૈસા કઢાવે છે અને મૂર્ખ શિષ્યોના એ પૈમાપર પોતે લાઠી વાડી ને ગાડીવાળા બની, મોજમજાડ કરી તાગડધિના કપાં કરે છે. એવા ગુરુઓના સત્ય પ્રકારનું જો અવલોકન કરવામાં આવે, તો તેમાં સત્ય પરમાર્થનો લવલેશ પણ દેખાતો નથી અને પોતાના ઉદરને ભરવામાટેનો તેમનો આ એક જાતનો કૃગ્રાણનો ધંધો જ છે, એમ તરત આપણા જાણવામાં આવી શકે છે. આવા દ્વિભિક ગુરુઓની અનેક સંતજન, કવિજન અને વિદ્વાનોએ નિંદા કરેલી છે; પણ વિસ્તારભયથી તે અત્ર આપી શકાય તેમ નથી. માત્ર એક ઉદાહરણ આપવું જ અહીં પૂરું થશે;—

(છાંપય) “વગર મેહનતે ખાવ, પારકા માગી મેવા;

વગર મેહનતે ખાવ, હરાયા સાંઠા જેવા;

જીવે પારકું ખાઈ, દીલનો ડોળ વધારે;

દિલમાં દાનત છુરી, હાથમાં માળા ધારે;

એ માલ પારકો ખાધને, નિજ મનમાં હરખાય છે;

દુનિયા મૂર્ખ બની એમને, મલિહો ઝોરી નાવ છે।”

એટલામાટે ‘ભાગવત’ કરે કહેલાં લક્ષણોથી જે મંડિત હોય, તેવા સદ્ગુરુપાસે જન્મને સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન થઈ સત્ શિષ્યે અધ્યાત્મજ્ઞાનનું અવજી કરવું. એથી તેને આત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં તે સાધક કૃતાર્થ થશે. કેટલાક લોકો અનધિકારી રિયતિમાં વેદાંતનું અવજી કરે છે; તેમને આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન તો નથી જ થતું; પરંતુ પોકળ શબ્દજ્ઞાનવડે તેમની પાપાચરણમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. જે કર્મઉપાસનાથી ઈશ્વરનો પ્રસાદ થતાં આત્મવિપયક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તે કર્મઉપાસનાનો તેઓ પોકળ અજ્ઞાનના દંભથી ત્યાગ કરે છે—એટલે કે, શબ્દજ્ઞાનીઓ એમ જ માની લે છે કે, હવે અમને કર્મઉપાસના કરવાની કથી પણ અજાત નથી; કારણ કે, કર્મઉપાસનાથી જે દેવની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે દેવ જ અમે છીએ, એમ તે શબ્દજ્ઞાનીઓ કહેતા હોય છે; અને મનસાંકલ વિષયાચરણ કયાં કરે છે. હવે જો તેમનાં એ આચરણનો અને કથનનો કાંઈ નિષેધ કરે, તો તેના ઉત્તરમાં તેઓ એમ કહે છે

કે, “જ્ઞાની પુરુષ ગમે તેવા પ્રકારનું વર્તન કરે, તો પણ તેને તે વર્તન બાધક થઈ શકતું નથી; કારણ કે, શુભ અને અશુભ કર્મો દેહેન્દ્રિયમનબુદ્ધિ આદિ સંઘાતથી થાય છે અને આત્મા તો દેહેન્દ્રિયમનબુદ્ધિ આદિથી ભિન્ન, અસંગ, અક્રિય અને સચ્ચિદાનંદરૂપ નિત્યમુક્ત છે, અને તેજ અમારું સ્વરૂપ છે” એમ કહીને તે શબ્દજ્ઞાનીઓ જ્ઞાન, શૂંદર અને ગર્દભ આદિ પશુઓ પ્રમાણે સ્વૈરાચારથી વર્ત્યાં કરે છે. પણ તેઓ એમ જાણતા નથી કે, જ્ઞાનીની નિષિદ્ધ કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કેમ કરીને થઈ શકે વારું? કારણ કે, જેઓ જ્ઞાની તરીકે સિદ્ધ થયેલા છે, તેઓ પૂર્વે સાધક-અવસ્થામાં હતા, તે વેળાએ મદિરાપાન, માંસાહાર, પરદ્રવ્યાપકાર, પરદારગમન અને નાટક તથા નૃત્ય આદિના નિરીક્ષણથી-એવાં નિષિદ્ધ કર્મોનાં આચરણોથી સિદ્ધ દશાને પામ્યા નથી. કિન્તુ કર્મઉપાસના કરીને વિવેક વૈરાગ્યાદિકના આશ્રયથી જ સદ્ગુણના મુખથી શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનનો અભ્યાસ કરી તેઓ આત્મસાક્ષાત્કારી (અવસ્થાત્રય સાક્ષી, અસંગ, અક્રિય અને સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા હું છું, એવા આત્મસ્વરૂપના દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત) થયેલા છે. એવા જ્ઞાની સિદ્ધોનાં મનો અને ઇન્દ્રિયો અયોગ્ય આચારોમાં કેમ કરીને પ્રવૃત્ત થઈ શકે વારું? કારણ કે સાધકાવસ્થામાંથી સિદ્ધાવસ્થામાં આવતાં સૂધીમાં કર્મોપાસના અને વિવેક વૈરાગ્યાદિ કાયિક અને માનસિક કર્મ કરવાનું તેમના દેહ તથા મનને વલણ લાગેલું હોય છે અને તેજ સંસ્કાર, જે કે જ્ઞાની સિદ્ધ થાય, તો પણ દેહાવસાન થતાં સૂધી દેહ તથા મનમાં સદૃજ પ્રકટ જ હોય છે. જે લક્ષણો સાધકાવસ્થામાં સાધકમાં નિઝડપૂર્વક થયેલાં દેખાય છે, તેજ લક્ષણો સિદ્ધાવસ્થામાં નિઝડ રહિત સહજ રહેલાં હોય છે. જેવી રીતે કુલાલ (કુંભાર) ઘટની સિદ્ધિમાટે ચક્રને ગતિ આપે છે અને તેજ ગતિથી ઘટની સિદ્ધિ થતાં તે ઘટને કાઢી લેવા છતાં તે ચક્રનું ભ્રમણ આત્મા જ કરે છે. એવો જ પ્રકાર અહીં પણ સમજી લેવાનો છે. હવે, કુલાલ ઘટની સિદ્ધિ કરવામાટે ચક્રને જે ગતિ આપે છે, તે ગતિથી તે ઘટ તૈયાર થાય ત્યાં સૂધી ચક્ર ભ્રમ્યા કરશે અને તે તૈયાર થતાં ઘટને કુલાલ ઉપાડી લે, એટલે તે ચક્ર વિરદ્ધ ગતિથી ભ્રમણ કરશે, એમ કદાપિ બની શકે ખરું કે? એમ યવું કદાપિ રાકય જ નથી. તેજ પ્રમાણે સાધકનાં મન અને ઇન્દ્રિયો સાધકાવસ્થામાં સદાચારથી વર્તે છે અને તેજ સાધક જ્યારે સિદ્ધાવસ્થામાં આવે છે, તે વેળાએ તેનાં મન અને ઇન્દ્રિયો તેથી વિરદ્ધ અનાચારના વ્યવહારમાં પડે, એમ બને ખરું કે? અર્થાત્ એવો પ્રકાર થવો કાલત્રયે પણ શક્ય તથા સંભવનીય નથી ને નથી જ.

એટલામાટે જ પોતાને યાનીતા નામથી ઓળખાવનાર પુરુષ ને અનાચારથી વર્તતો હોય, તો તે ખરો યાની નથી, એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણવું. એ વિશે ‘પંચદશી’ના કતાં વિવરણ સ્વામીએ એક સ્થળે દેહું છે કે;—

“તત્ત્વ બુદ્ધવાપિ કામાદિજિજ્ઞેષં ન જહાતિ ચેત્ ।

યથેષ્ટાચરણં તે સ્યાત્કર્મશાસ્ત્રાતિલંઘિનઃ ॥ ૧૪ ॥

યુદ્ધાદૈત્સતત્ત્વસ્ય યથેષ્ટાચરણં યદિ ।

શુનાં તત્ત્વદૃશાં ચૈવ કો ભેદોઽશુચિ મક્ષણે ॥ ૧૫ ॥

યોધાત્પુરા મનોદોષ માત્રલ્હિભ્રાસ્યયાયુના ।

અદોષલોક નિંદાચેત્યહો તે યોધવૈમવમ્ ॥ ૧૬ ॥

વિદ્ધ્વરાહાદિતુભ્યસ્વં મા કાંક્ષી સ્તત્ત્વવિજ્ઞવાન્ ।

સર્વવીદોષ સંત્યાગાલ્લોકૈઃ પૂજ્યસ્ત્વ દેવવત્” ॥ ૧૭ ॥

પંચદશી, ચતુર્થ પ્રકરણ

ભાવાર્થ:—શિષ્ય:—“એકવાર મનુષ્ય તત્ત્વજ્ઞાની થઈ જાય, તો ત્યારપછી ઐહિક ભોગ પૂરતા કામાદિનો ઉદ્ભવ થાય, તો તેથી શી હાનિ છે વારુ?” ગુરુ:—“હે તાતા! ને વિષયભોગને ત્યાગીશ નહિ, તો તેથી વિધિનિષેધશાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન થશે અને મનસોક્ત આચરણ કરવાથી તું વંડી જમ્મશ.” શિષ્ય:—“જ્ઞાની ને યથેષ્ટાચરણ કરે, તો તેથી શી હાનિ છે?” ગુરુ:—“સુરેશ્વરાચાર્ય એમ કહે છે કે, અદૈત્તતત્ત્વને ઓધ થવા પછી પણ ને મનુષ્ય યથેષ્ટ આચરણમાં પડી જાય, તો તો પછી તે અભક્ષ્યનું ભક્ષણ પણ કરવાનો અને મનમાં જેમ આવે તેમ વર્તવાનો. હવે ને એમ થાય, તોપછી તેનામાં અને જ્ઞાનમાં શો ભેદ રહ્યો વારુ?” શિષ્ય:—“તો તેથી શું થઈ ગયું?” ગુરુ:—“અહાહા—તારા આ જ્ઞાનના વૈભવનું શું વર્ણન કરવું!! તત્ત્વજ્ઞાન થવા પૂર્વે કામ ક્રોધાદિ ક્રોધ ભોગવવા પડ્યા હતા અને હવે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં સર્વ લોકોના તિરસ્કારને પાત્ર થવું પડશે. વાહવારે વાહવા!!!” શિષ્ય:—“ત્યારે આપનો જે વિશે શો અભિપ્રાય છે, તે વ્યક્ત કરો.” ગુરુ:—“હે તાતા, મારો એ જ અભિપ્રાય છે કે, હવે જ્યારે તું તત્ત્વવેત્તા થયો છે, ત્યારે ચૂકર (કુકર) સમાન વર્તવાની ઇચ્છા ન રાખ. જીવિતા કામક્રોધાદિ દોષને કાઢી નાંખ અને સર્વ લોકો પાસેથી દેવ સમાન પૂજા લે.”

અહીં કોઈ કદાચિત્ એવી સંકા કરશે કે, “શાનીના વર્તનમાટેનો તો તમે એક નિયમ જ બાંધી દીધો, અને શાસ્ત્રમાં તો શાનીના વર્તન વિશેના નિયમનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નથી. આમ હોવા છતાં જો તમે ‘શાનીનું વર્તન તો નિયમિત હોય છે’ એમ કહેશો, તો વસિષ્ઠ, શુક, જનક, યાજ્ઞવલ્ક્ય અને નારદ આદિ જે પૂર્વના શાનીઓ ચર્ચ ગયા છે, તેમના વર્તનનો તો એવો કોઈ એક સરખો નિયમ હતો જ નહિ. વસિષ્ઠ રામચંદ્રનું હિપાધ્યાયપણું કરતા હતા, શુક નાગો ફરતો હતા, જનક રાજ્ય કરતો હતો, યાજ્ઞવલ્ક્ય જે સ્ત્રીઓ સહિત સંસાર ચલાવતો હતો અને નારદ લોકોને એક બીજા સાથે અથગવી મારવાનો જ ધંધો કરતો હતો. એવા પ્રકારે એ પરસ્પર મધ્યે વર્તનનો એકસરખો નિયમ નથી, છતાં શાસ્ત્રકારોએ એ સર્વને શાની કહેલા છે, તેનું કારણ શું વાર?” તો એ સંકાનું સમાધાન એ પ્રમાણે છે કે, વસિષ્ઠ, શુક, જનક, યાજ્ઞવલ્ક્ય અને નારદ આદિ શાની બ્રહ્મનિષ્ઠોમાં વર્તનનો જે કે એકસરખો નિયમ નહોતો, તોપણ તેમનામાંનો કોઈ પણ અનાચારી ન હોતો. વસિષ્ઠ જે કે હિપાધ્યાયપણું કરતો હતો, તોપણ તેના સમસ્ત આયુષ્યમાં અપેયપાન, પરસ્ત્રીગમન અને પરદ્રવ્યાપહાર ઇત્યાદિ અનાચાર યુક્ત કર્યો તેના હાથે કદાપિ થયેલાં નથી. તેવા જ પ્રકારના શુક, જનક, યાજ્ઞવલ્ક્ય અને નારદ આદિ બ્રહ્મશાનીઓ પણ હતા. હવે, યાજ્ઞવલ્ક્યની જે સ્ત્રીઓ હતી ખરી, પણ તેના કોઈ પરનારી સાથે સંબંધ નહોતો. એવા શાનિવર્ગમાંના કોઈ એક પુરુષના હાથે જે કોઈ પ્રસંગે કોઈ અનાચાર ચર્ચ જાય, તો તે અનાચાર તેને બાધકતાં થતો નથી, એવી રીતે શાસ્ત્રા પ્રતિપાદન કરે છે. તથાપિ કોઈ શાનીના હાથે અનાચાર થવા વિશેનું ક્વચિત્ હિંદાદરણું મળી આવે છે, તે અપવાદરૂપ જ હોય છે અને તે અપવાદનો શબ્દશાનીઓ નિરંતર ખેડો લાલ લેતા જેવામાં આવે છે. એ શબ્દશાનીઓને સંતજનોએ પાખંડીની પદવી આપેલી છે. એવા પ્રકારે અનધિકારિણી સિદ્ધિમાં વેદાંતનું શ્રવણ કરવાથી તે શ્રવણકર્તા પાખંડી અને છે અને એટલા માટે ‘અમૃતાનુભવ’ ગ્રંથના વિચારમાટે જે કોઈ પણ અધિકારી હોય, તો તે પૂર્વકથિત સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન અધિકારી જ છે. તે જ ‘અમૃતાનુભવ’ ગ્રંથમાંના રહસ્યને જાણી શકશે.

છવ અને બ્રહ્મની એકતા, એ જ ‘અમૃતાનુભવ’ ગ્રંથમાંનો મુખ્ય વિષય છે; એટલે કે, છવ અને જગત્ એ હિલચ તત્ત્વતઃ પરમાત્માથી ભિન્ન નથી, કિન્તુ તત્ત્વસ્વરૂપ જ છે, એ જ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાંનો પ્રમુખ વિષય છે. અધિકારી અને ગ્રંથ વિષય.

રનો પરસ્પર કર્તૃકર્તૃત્વ સંબંધ છે. -અધિકારી કર્તા છે અને અંધવિચાર કર્તૃવ્ય છે. સકારણ (અગ્નિ સદ્વિત) દુઃખનિવૃત્તિ અને પરમાનંદપ્રાપ્તિ, તે આ અંધનું પ્રયોજન (કર્મ) છે. અધિકારી અને પ્રયોજનનો પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત સંબંધ છે; એટલે કે, જેને કંઈ પણ પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રાપ્ત અને જે પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રાપ્ત જ્ઞાન અને અંધનો જન્મજનક સંબંધ છે, અંધ જનક છે અને જ્ઞાન જન્ય છે. અંધવિચાર કરવાથી “હું સમિચ્છદાનંદસ્વરૂપ, અસંભ, નિત્ય અને મુક્ત બ્રહ્મ છું” એવા નિઃસંશય જ્ઞાનનો અધિકારીમાં ઉદ્ભવ થાય છે; તેના યોગે પૂર્વે કહેલા ત્રણ દોષો-માના તૃતીય એટલે કે, આવરણરોપનો નાશ થાય છે. યોગી રીતે અહીં સૂક્ષ્મ અનુભવચતુષ્ટય (અધિકારી, વિષય, સંબંધ અને પ્રયોજન) નો વિચાર કરવામાં આવ્યો, અને તેનું કારણ એ છે કે, અનુભવચતુષ્ટયનું જ્ઞાન થવા વિના વિચારી પુરુષની અંધમાં કદાપિ પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. અસ્તુ.

વિષ્ણુ નરસિંહ જોગ,

ધંદરીનો વારકરી.

ઉપર્યુક્ત ભૂમિકા કેવળ ‘અમૃતાનુભવ’ અંધની છે, અને અસ્તુન પુસ્તકમાં તે ઉપરાંત શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજકૃત ‘હરિપાઠ’ અને ‘ચાંગદેવ પાસણિ’ અન્ય બે લઘુ અંધોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, કે જે ઉભયમાં એક કે બીજાનુરૂપે વેદાંતતત્ત્વનું જ પ્રતિપાદન હોવાથી તે વિશે અત્ર વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની ‘જ્ઞાનેશ્વરી’નો ગુર્જર અનુવાદ અમે અતઃપૂર્વે જ પ્રકટ કરી ચૂક્યા છીએ અને તેમના અન્ય ત્રણ અંધોનો પ્રસ્તુત સમુદાય પ્રકટ થાય છે, એટલે તેમના બહુધા ઉપલબ્ધ સર્વ અંધોનો ગુર્જર અનુવાદ ર્ધ ગણેલા જ કહી શકાય. કદાચિત્ તેમનો કંઈ અન્ય અંધ ઉપલબ્ધ થશે, તો તેનો પણ અમે ગુર્જર અનુવાદ ગુર્જર વાચકોના કરકમળમાં સાદર કરીશું. ઇત્યદ્યમ્-

નિઃશાળ ૧૯૭૧, આશ્રિત. મુક્ત દ્વિતીયા; }
તા. ૧૦ મી ઑક્ટોબર ૧૯૧૫ શનિવાર
પોરબંદર (સુદામાપુરી) કાલિવાનાક.

કુરુ નારાયણ વિસનજી
અનુવાદક.

અનુક્રમણિકા

અમૃતાનુભવ

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧ છં.	શિવશક્તિ સમાવેશ નમન	૧
૨ છં.	સદ્ગુરુસ્તવન	૨૬
૩ છં.	વાચાત્મણી	૧૨
૪ છં.	જ્ઞાનાભેદ કથન	૭૪
૫ મું.	સચ્ચિદાનંદ પદનય વિવરણ	૮૮
૬ છં.	રાખખણન	૧૧૭
૭ મું.	અજ્ઞાનખણન	૧૪૪
૮ મું.	જ્ઞાનખણન	૨૩૪
૯ મું.	અવનમુક્તિદશા કથન	૨૪૦
૧૦ મું.	અથમહિમા વર્ણન	૨૬૮
	ઉપસંહાર	૨૭૬
	જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની આશીર્વાદ	૨૮૪
	હરિપાઠ	૨૮૫
	આંગ્રેજી પાસપોર્ટ	૩૦૮

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજકૃત
અમૃતાનુભવ

—ॐॐॐॐॐ—

સુબોધ ગુજરાતી વિવરણુ

—૭૭૭૭૭૭—

પ્રથમ પ્રકરણુ

શિવશક્તિ સમાવેશ નમન

(મગળાચરણુ અને પ્રકૃતિપુરુષની એકતા)

યદક્ષરમનારયેયમાનન્દમજકેવલમ્ ।

શ્રીમનિવૃત્તિનાથેતિ યત્તાતં દૈવતમાશ્રયે ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ—યત્ અક્ષરં અનાસ્થ્યેયં આનંદં અજં કેવલં શ્રીમત્ નિવૃત્તિનાથ
इति ख्यातं दैवतं (अस्ति) (तत्) (अहं) आश्रये ॥ १ ॥

વિવરણુ—અક્ષર એટલે ક્ષર (ક્ષય) ન પામનાર અર્થાત્ નિર્વિકાર સ્વરૂપ,
અનાપ્યેય એટલે કોઈ પણ રીતે જોતું કંઈ ન કરી શકાય તેવું, આનંદ એટલે
આનંદ સ્વરૂપ, અજ એટલે જન્મમર્યાદિત અર્થાત્ સ્વયંસિદ્ધ અને નિત્ય, કેવળ એટલે
નૈરુપાધિક તથા સાપેક્ષ સબ્ધ શૂન્ય, શ્રીમત્ એટલે શોભાયુક્ત કિંવા એશ્વર્યયુક્ત,
અને ‘નિવૃત્તિનાથ’ નામવડે સુપ્રસિદ્ધ જે કોઈ એક ધૃષ્ટ દૈવત છે, તેને (હું)
નિરતર અને અનન્ય ભક્તિભાવથી ચરણુ છું. અર્થાત્ (હું) તેને આશ્રય કરીને જ
રહેલો છું

गुरुरित्याख्यया लोके साक्षाद्विद्या हि शाकरी ।

जयत्प्राज्ञा नमस्तस्यै दयाद्रात्र्यै निरंतरम् ॥ २ ॥

અન્વયઃ—लोके गुरु इति आख्यया आद्या साक्षात् विद्या (अस्ति)
(सा) जयति, दयाद्रात्र्यै तस्यै निरंतरं नम (अस्तु) ॥ २ ॥

વિવરણ-જગત્માં 'ગુરુ' નામથી પ્રસિદ્ધ અર્પણ સ્ફુરદ્રુપ, તેમ જ સાક્ષાત્ એટલે સહજ પ્રત્યક્ષ કિંવા નિત્ય અપરોક્ષ જે શાંકરી બ્રહ્મવિદ્યા અથવા અધ્યાત્મ-વિદ્યા છે, તેના જ જય જયકાર છે; એવી તે ગુરુસ્થાને વિરાજતી અને દયાથી આર્દ્ર થયેલી બ્રહ્મવિદ્યાને સર્વદા અને અનન્ય ભાવથી (મારા) નમસ્કાર (હો!).

અહીં વિદ્યા વિના ગુરુને ગુરુત્વ નથી હોતું, એટલામાટે જે વિદ્યા-વિદ્યારૂપ વસ્તુ-તે જ ગુરુભૂતિ, કિંવા જે ગુરુસંશિત વસ્તુ તે જ ભૂતિમતી વિદ્યા, એ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં ગુરુ અને વિદ્યા એ ઉભયનું તત્ત્વતઃ ઐક્ય દર્શાવેલું છે; આશ્રયાશ્રયિ ભાવ ન હોવાથી આત્મા એટલે જ્ઞાનનો આશ્રય અને જ્ઞાન તેનો આશ્રિત ગુણ, એ પ્રમાણે ભતભિન્નતારૂપ સર્વ પ્રદોનું આમાં નિરસન સૂચવેલું છે. તાત્પર્ય કે, જે જ્ઞાન તે જ આત્મવસ્તુ એ જ સિદ્ધાન્ત છે.

સાર્થે કેન ચ કસ્યાર્થે શિવયોઃ સમરૂપિણોઃ ।

જ્ઞાતું ન શસ્યતે લગ્નમિતિ દ્વૈતચ્છલાન્મુદુઃ ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ-સમરૂપિણોઃ શિવયોઃ કસ્ય અર્થે કેન ચ સાર્થે લગ્નં હિતિ મુદુઃ જ્ઞાતું દ્વૈતચ્છલાત્ ન શક્યતે ॥ ૩ ॥

વિવરણ-સમરૂપ શિવાશિવ સંમિત પ્રકૃતિપુરુષમાંથી જ્ઞાનો અર્થે ભાગ ઠેકાની સાથે સંલભ થયેલો છે, એ કદાપિ જાણવામાં આવી શકે તેમ છે જ નહિ. કારણ કે, તે ઉભયમાં દ્વૈતનો કેવળ આભાસ માત્ર જ રહેલો છે; એટલે વારંવાર ગમે તેટલો વિચાર કરીને જોવામાં આવે, તો પણ તે ઉભયમાં રહેલા સંધિનું જ્ઞાન થવું અત્યંત અશક્ય છે; અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને પુરુષ કિંવા જડ અને ચેતન નામક અંશ કિંવા ભાવ પરસ્પર મિશ્રિત બે રૂપથી બાંસે છે એટલું જ; વસ્તુતઃ તેમનામાં દ્વૈતરૂપતા છે જ નહિ. કારણ કે, સત્તા સ્ફૂર્તિ તો તે ઉભય બાંસો મધ્યે સમરસ કિંવા એક લક્ષણ જ છે, એટલે કે, જેમનું લક્ષણ સર્વથા એક જ એક હોય છે, તે પદાર્થો બે રૂપે બાંસવા છતાં સખ્યાવડે તો તે બે થતા નથી જ.

અદ્વૈતમાત્મનસ્તત્ત્વં દર્શયંતૌ મિયસ્તરામ્ ।

તૌ ઘંદૈ અગતામાચૌ તયોરતત્ત્વામિપત્તયે ॥ ૪ ॥

અન્વયઃ-આત્મનઃ અદ્વૈતં તત્ત્વં મિય-દર્શયંતૌ તરામ્ તૌ અગતાં આચૌ તયોઃ તત્ત્વામિપત્તયે ઘંદૈ ॥ ૪ ॥

વિવરણુ-પોતામાં પરસ્પર અદ્વૈતરૂપ જ છે, એમ દર્શાવનારા તે મૂળ પ્રકૃતિ અને પુરુષ નામક અનંત જગત્ના માતાપિતાને, તેમના તાત્વિક સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થવામાટે (હું) અણામ કરું છું.

મૂળાયાગ્રાય મધ્યાય મૂલમધ્યાગ્રમમૂર્તયે ।

ક્ષીણાગ્રમૂલમધ્યાય નમઃ પૂર્ણાય શંભવે ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ-મૂળાય અગ્રાય મધ્યાય મૂલમધ્યાગ્રમમૂર્તયે, ક્ષીણાગ્રમૂલમધ્યાય પૂર્ણાય શંભવે નમઃ ॥ ૬ ॥

વિવરણુ-જે સર્વ સૃષ્ટિના આદિ, મધ્ય અને અંત હોઇને જે આ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયની અધિષ્ઠાત્રી દેવતામૂર્તિ એટલે કે, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ સ્વરૂપના પશુ છે, તથાપિ જે આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત છે; એટલે કે, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય આદિ જગદવસ્થા જેને નથી, એવા તે પરિપૂર્ણ અને સુખજનક પરમાત્માને મારા અનન્ય ભાવથી નમસ્કાર હો.

દેશો હીં નિરુપાધિકૈં । જગર્ચાં જિયૈં જનકૈં ।

તિયૈં વંદિલીં મિયાં મૂલિકૈં । દેવોદેવી ॥ ૧ ॥

વિવરણુ-પૂર્વ કથિત પાંચ સ્લોકમાંના તૃતીય અને ચતુર્થ સ્લોકમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જેમનું વર્ણન કરેલું છે, તે ‘દેવોદેવી’ (પુરુષ અને પ્રકૃતિ) ઉપાધિરહિત છે, અને તેઓ જ અનેકનામરૂપાત્મક જગતને નિર્માણ કરનાર સર્વ જગત્તાં મૂળ કારણો છે. એવાં એ પ્રકૃતિપુરુષને મેં વંદન કર્યું. અહિં કદાચિત્ કોઇના મનમાં એવી શંકા આવશે કે, વેદાત શાભગદે પ્રકૃતિ તે પુરુષનો ઉપાધિ છે, એમ કહેલું છે, તો પછી પ્રકૃતિપુરુષ નેરુપાધિક કેમ કરીને યદિ શકિ વારુ* એનું સમાધાન એમ છે કે, કેવળ જ્ઞાનરૂપ, પરિપૂર્ણ પરબ્રહ્મ પોતે નિત્ય છે; અને તેની એવી નિત્ય સ્થિતિને જ ‘સત્’ સંજ્ઞા આપવામાં આવેલી છે-તે સત્ સ્વરૂપને પુરુષ કહેવામાં આવે છે. હવે એ પુરુષભાવમા ‘एकोऽहं बहु स्याम्’ એવું જે સ્ફુરણુ બીકપુ, તે સ્ફુરણુને જ પ્રકૃતિ નામથી ઓળખવામાં આવે છે.* સ્ફુરણુરહિત બ્રહ્મા, ઉપર

* જ્ઞાનેશ્વરીના ૧૩મા અધ્યાયના ૧૬મા સ્લોકની ટીકામાંની ૮૬૬મી ઓંતીમાં એ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. શ્રુત્યો ‘જનતાની પ્રેસ’નું જ્ઞાનેશ્વરીનું અનુશતી ભાષાન્તર.

કલા પ્રમાણે, સ્ફુરણ થતુ, તે યાનની એક પ્રકારની હીલચાલરૂપ ક્રિયા જ છે, અને એટલામાટે એ ક્રિયાને પ્રકૃતિ કહેવામાં કાંઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી. હવે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોતાં તો એ સ્ફુરણરૂપી પ્રકૃતિ પુરુષથી ભિન્ન નથી. જેવી રીતે જળનાં બેઠો તરંગ જળરૂપ જ હોય છે, તે જ પ્રમાણે ઉપર દર્શાવેલી સ્ફુરણરૂપ પ્રકૃતિ પુરુષથી ભિન્ન નહિ, કિંતુ તદ્દપ જ છે. અર્થાત્ પુરુષ અને પ્રકૃતિ ઉભયની એક સત્તા છે એટલે કે, તેમના સ્વરૂપના ઔકસણાવર્મા કાંઈ પણ ભિન્ન ઉપાધિ ન હોવાથી તેઓ નૈરુપાધિક છે. એમ અંચકારે મૂળમાં કહેલું છે. અહીં બીજી એક એવી શક્તિ આવીને બીજી રહે છે કે, જ્યારે પ્રકૃતિ અને પુરુષ નૈરુપાધિક છે, ત્યારે તેઓ અનેક નામરૂપાત્મક જગત્તા ઉપાધિનાં કારણીભૂત કેમ કરીને થઈ શકે વારુ ? આ શક્તિનું સમાધાન એવી રીતે થઈ શકે છે કે, અનેકનામરૂપાત્મક જગત્ તે ઉપર્યુક્ત પ્રકૃતિનું પરિણામ છે, અને તેથી તે પણ નૈરુપાધિક પ્રકૃતિપુરુષાત્મક છે, એમ કહેવામાં કશી પણ બાધા નથી કારણ કે, જળનું પરિણામ જે પક તે જળથી ભિન્ન ધનરૂપ દેખાય, તો પણ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી તે જલરૂપ જ છે, તે જ પ્રમાણે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો જગત્ પણ પ્રકૃતિપુરુષાત્મક વસ્તુરૂપ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે જગત્ પ્રકૃતિપુરુષાત્મક બ્રહ્મવસ્તુથી ભિન્ન એટલે કે સ્વતત્ત્વ નથી, ત્યારે તે નૈરુપાધિક પ્રકૃતિપુરુષને, તેમના સ્વરૂપથી ભિન્ન જગત્ ઉપાધિ છે, એમ કહી શકાશે નહિ. એટલામાટે એ નૈરુપાધિક પુરુષપ્રકૃતિરૂપ ‘દેવોદેવી’ને મેં જે વહન કર્યું એટલે કે નમસ્કાર કર્યો, તે નમસ્કાર મેં તેમનાથી ભિન્ન રહીને અથવા તો મારા પોતાથી તેમને ભિન્ન રાખીને ક્રિયાવડે કર્યો નથી; કિંતુ અક્રિય અભેદભાવથી કર્યો છે એ કેવી રીતે, તે આગળ જતાં (આ પ્રકરણના અંતમાં) વર્ણવવામાં આવશે.

૧ । જો પ્રીયુચિ પ્રાણેશ્વરી । ઉલ્લેખે આઘડીચિયે સરોમરી ॥

૧ । ચાલસ્યર્થીં પ્કાહારી । પ્કા આગર્ચીના ॥ ૨ ॥

વિવરણ-પૂર્વે કલા પ્રમાણે પુરુષમાં ‘મારો જ મારે ઉપભોગ લેવો,’ એવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ અને તે ઇચ્છાના યોગે પોતે જ પ્રાણેશ્વરી એટલે કે, પ્રકૃતિના રૂપે તે સન્મુખ થયો-અર્થાત્ પોતાનો પોતે દસ્ય વિષય થયો જેવી રીતે કાંઈ એક પુરુષને પોતાના મુખસૌન્દર્યને ભોગવવામાટેની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાં તે દર્પણના યોગે પોતે જ ઉવટાઈ જાય છે એટલે કે પ્રતિબિમ્બરૂપે પોતે જ પોતાનો વિષય થાય છે, તેવી રીતે પુરુષ પણ પ્રકૃતિરૂપે પોતે જ પોતાનો વિષય થાય છે. અહીં કદાચિત્ કાંઈ એવો સશય દર્શાવશે કે, તમે જે આ પ્રકૃતિપુરુષનો વ્યવહાર કર્યો, તે

કયા સ્થળે થાય છે વારુ? તો એનું ઉત્તર એ છે કે, ઉભયનું તાત્વિકરૂપ જે અધિ-
જ્ઞાન પરબ્રહ્મ તેમાં જ એ વ્યવહાર થાય છે. એટલે કે, પુરુષ અને પ્રકૃતિ આદિ
કલ્પનાઓ બ્રહ્મચૈતન્યમાં જ છે. અર્થાત્ પુરુષ અને પ્રકૃતિ એક ભાવથી બ્રહ્મ
ચૈતન્ય જ છે, અને એ દૃષ્ટિથી જ મૂળમાં 'ચારુચ્ચંદ્રે એવાહારી એકા અંગાચી' એ
પ્રમાણે કહેલું છે.

આમહી ચેનિં વેર્ગે । એક એકાતેં ગિલિતી આંગે ॥

કોં દ્વૈતાચેનિ પાંગે । બગલિતે આહાતે ॥ ૩ ॥

વિવરણુ-પ્રકૃતિભાવની વિશેષતા યતાં સમ્યક્દાનંદ પુરુષભાવ આનંદાદિત થાય
છે, અને સમ્યક્દાનંદ પુરુષભાવનો વિકાસ યતાં પ્રકૃતિભાવનો સંક્રાંત્ય થાય છે. એવા
પ્રકારના એ પ્રીતિના વ્યવહારમાં તેઓ વિલાસમાં પોતામાં બેદાત્મક જગતનો ભાસ
કરાવે છે. આનો ભાવાર્થ એવો છે કે, જેમ જેમ શક્તિ વિષયક અજ્ઞાન વધતું જાય
છે, તેમ તેમ રજત (રૂપા)ની કલ્પના વધારે અને વધારે સ્પષ્ટ થતી જાય છે અને
તેના યોગે શક્તિ પણ આનંદાદિત થતી જાય છે, તેવી જ રીતે જેમ જેમ શક્તિ
વિષયક જ્ઞાન સ્પષ્ટ થતું જાય છે, તેમ તેમ રજતની કલ્પના લોપાતી જાય છે અને
શક્તિ પ્રકટ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ પ્રમાણે ઇચ્છાના યોગે પ્રકૃતિ અને પુરુષ
એકમેકના સંક્રાંત્ય તથા વિકાસને દર્શાવે છે. એવા તેમના એ વ્યવહારમાં જે વેળાએ
પુરુષભાવનો સંક્રાંત્ય યતાં પ્રકૃતિભાવ વિશેષતાને પામે છે, તે વેળાએ દ્વૈતાત્મક
જગત ભાસવા માડે છે.

જીએકચિ નલ્લે એકસરે । દોચા દોપણ નાહીં પુરે ॥

કાયત્તેજો સાકારે । સ્વરૂપેં જિયે ॥ ૪ ॥

વિવરણુ-પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ ઉભય એક જ છે એમ એકદમ તો કહી શકાય તેમ
નથી જ. કારણ કે, પુરુષ સદસદ્ વિલક્ષણ અનિર્વચનીય સત્ સ્વભાવનો છે, અને
પ્રકૃતિ સદસદ્ વિલક્ષણ અનિર્વચનીય અસત્ સ્વભાવની છે. એ દૃષ્ટિથી જ પ્રકૃતિ અને
પુરુષ 'એક નથી' એમ મૂળમાં કહેલું છે. અહીં કોઈ એવી આશંકા કરશે કે,
ન્યારે પ્રકૃતિ અને પુરુષ એક નથી ત્યારે તે બે છે; તો એમ પણ સંભવતુ નથી;
કારણ કે, પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ કલ્પના સાપેક્ષ હોવાથી એમાંથી જે એક કલ્પના
જાય, તો તેની સાથે બીજી કલ્પના પણ ચાલી જાય છે. આનો ભાવાર્થ એવો છે
કે, સમ્યક્દાનંદરૂપ પરમાત્મા વિષયક વિચારવડે પ્રકૃતિ વિષયક કલ્પનાનો નિરાસ થયો,

એટલે તેની સાથે જ પ્રકૃતિ વિષયક પરમાત્માપર થયેલી પુરુષકલ્પનાનો લોપ પણ થઈ નામ છે; એટલામાટે પ્રકૃતિ અને પુરુષ સંપૂર્ણતાથી સ્વતન્ત્ર નથી. હવે એ પુરુષપ્રકૃતિનો સ્વરૂપસંબધ અનિર્વચનીય છે એમ જે મૂળમાં સૂચવેલું છે, તેનું કારણ સમજવામાં આવી શકે તેમ છે.

કૈશી સ્વસુષ્ણાચી ઝલુકી । જે રોનોપણ મિલૂનિ એકી ॥

નેદેવીષ કવસુકી । એક પળ કુટ્યો ॥ ૫ ॥

વિવરણ-જ્ઞાનેશ્વર મહા આચર્યથી ઉદ્દગાર કાઢે છે કે, સ્વસુષ્ણ ભોગવવામાટેનો છદ કેવો છે તે સુઝ્યો કે, પુરુષ સ્વસુષ્ણ ભોગવવામાટે પ્રકૃતિરૂપે પોતે જ પોતા સમક્ષ આગ્યો છે, એટલે કે જેવી રીતે પોતાના મુખસૌન્દર્યનો ઉપભોગ લેનાર દર્શનના યોગે પોતે જ વિષયરૂપે પોતા સમક્ષ આવે છે, તેવી રીતે પુરુષ પોતે જ દસ્ય જગદ્ગ્રૂપે પોતાનો વિષય થયેલો છે. તથાપિ જોનાર બિંબ અને દર્શનમાનો પ્રતિબિંબ એ વસ્તુતઃ બે નહિ, કિન્તુ બંને મળીને એક જ બિંબસરક જોનારો (દૃષ્ટ) જ છે. એવી જ રીતે પુરુષ અને પ્રકૃતિ ઉભય એક બીજાથી ભિન્ન ભાસતાં હોય, છતાં તેમણે પોતાના તાર્ત્વિક સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપભાવમાં કશો પણ ભેદ આવવા દીધો નથી.

દા ઠાવોવરી વિયોગ એહે । જે યાઝજગા ચેચહે ॥

નિચાલી પરી ન મોહે ! દોઘુલેપણ ॥ ૬ ॥

વિવરણ-અહીં સૂધી એટલે કે, પૂર્વે કલા પ્રમાણે અહીં સૂધી પ્રકૃતિ અને પુરુષ એકરૂપ હોય છે. એટલામાટે તૃતીય જગતના યોગે પોતાનો અને પુરુષનો વિયોગ થશે, એવી ભીતિથી પ્રકૃતિએ ચરાચરાત્મક જગત જેટલા બાળકને જન્મ આપ્યો; પુરુષની સ્વતાથી પ્રકૃતિ જગત પરિણામને પામી; તથાપિ તેથી તૃતીય જગતના યોગે ઉભયના ઉભયત્વમાં કશો પણ વિકાર થયો નહિ. બ્વહારમાં એવો પ્રકાર ચાલે છે કે, અપત્ય ધર્તા તે પતિપત્નીના પ્રેમનો એક તૃતીય બાગીદાર થાય છે અને તેટલા પ્રમાણમાં પતિપત્નીવચ્ચેના પ્રેમ ન્યૂન થાય છે; પણ અહીં તેવો પ્રકાર નથી. જો કે પ્રકૃતિને નામરૂપાત્મક જગદ્ગ્રૂપ બાળક થયું, તો પણ તેથી એ ઉભયના પરસ્પર પ્રેમની ન્યૂનતા ન જ થઈ; એટલે કે, એ ઉભય પ્રકૃતિપુરુષના સ્વરૂપમાં જગતના યોગે તૃતીયત્વનો સંબધ ન આપ્યો, એ હવે પછીની સાતમી યોગીમાં બ્યક્ત કરવામાં આવશે.

આપુલિયે આંગીં સંસારા । દેસિલિયા ચરાચરા ॥

પરી નેદિર્તીચ તિસરા । શોક લાગોં ॥ ૭ ॥

વિવરણ-પુરુષ અને પ્રકૃતિએ પોતાના અંગમાં તૃતીય જગત બતાવ્યું, એટલે કે, પુરુષની સત્તાનો આધાર લઈને પ્રકૃતિ એ કે જગતપરિણામને પામી, તો પણ પુરુષ અને પ્રકૃતિથી ભિન્ન એક તૃતીય જગત છે, એવો તૃતીયત્વનો સંબંધ એ બન્નેએ પોતામાં આવવા દીધો નથી. તે કેવી રીતે, તે પ્રસ્તુત પ્રકરણની પંદરમી આવીમાં કહેવાશે. હવે અહીં એક એવી શંકા આવે છે કે, જગતના સંબંધથી એ બેમાં તૃતીયત્વ આવતું નથી, તો પછી સ્વાભાવિક જ એવો પ્રશ્ન થાય છે કે, બેમાં બેપણું (દ્વિતભાવ) છે ખરું કે? એ શંકાતું નીચેની આવીમાં નિરાકરણ કરેલું છે.

જયાએકે સત્તેચેં બેસળેં । દોઘાં એકા પ્રકાશાચેં લેળેં ॥

એ અનાદી એકપળેં । નાંદતી દોષેં ॥ ૮ ॥

વિવરણ-એક સચ્ચિદાનંદ પરબ્રહ્મના અસ્તિત્વપર પુરુષ અને પ્રકૃતિની કદમ-નાઆ રચાયેલી છે; એટલે કે ઉભયમાં એક બ્રહ્મચૈતન્યની જ સત્તા રહેલી છે; અને પુરુષ તથા પ્રકૃતિ એ ઉભય એક બ્રહ્મના જ ચિત્પ્રકાસવડે પ્રકાશિત થયેલાં છે. જેવી રીતે અર્ધનારી નટશ્વરનો વેશ લાવનાર બહુરૂપીના એક દેહનો જ અર્ધનારી નટશ્વરના રેશને આશ્રય હોય છે, એટલે કે, અર્ધ શિવ અને અર્ધ પાર્વતી ઉભયનો એક બહુ-રૂપીના દેહમાં જ ભાસ થાય છે, તેવી જ રીતે એક અધિષ્ઠાન બ્રહ્મચૈતન્યમાં જ પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્ને ભાસે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને પુરુષ એક અધિષ્ઠાન બ્રહ્મચૈતન્યથી અનાદિ કાળથી જ ભિન્ન નથી, કિન્તુ તરવતઃ એક અધિષ્ઠાન બ્રહ્મચૈતન્યરૂપ જ છે. એ દૃષ્ટિથી જ અનાદિ કાળથી બન્ને એકતાથી વર્તે છે, એમ મૂળ આવીમાં કહેલું છે.

મેદુ છાજોનિ આવહી । એક રસીં દેત વુઢી ॥

જો ભોગળયા યાવ કાહી । દ્વૈતાષા જેયેં ॥ ૯ ॥

વિવરણ-પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે, અનાદિકાળથી એકરૂપ પ્રકૃતિપુરુષમધ્યે, ભોગ્ય સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ અને ભોક્તા સ્વતંત્ર પુરુષ એવી રીતે દ્વૈતસિદ્ધિ કરવામાટે ગયેલા બેદનું ધારેલું કાર્ય ન થવાથી, એટલે કે ભોગ્યરૂપ સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ અને ભોક્તારૂપ સ્વતંત્ર પુરુષ એ પ્રમાણે એકબીજાની પરસ્પર ભિન્નતા ન થઈ શકવાથી, તે બેદ મહા પ્રીતિથી સચ્ચિદાનંદરૂપ એકરસ પ્રકૃતિપુરુષમાં દૂબી ગયો-સારસ કે, બેદ જ અબેદ થઈ ગયો.

એજે દેવેં સંપૂર્ણ દેવી । જિયેવીળ કાંઈનાં તો ગોસાચી ॥

કિંયદુના એકોપજીવી । એકએકાચી ॥ ૧૦ ॥

વિવરણ-પ્રકૃતિ પુરુષવડે જ છે, એટલે કે, પ્રકૃતિના અસ્તિત્વનો સર્વ આધાર પુરુષપર જ રહેલો છે. જેવી રીતે જળમાં ઉદ્ભવતા તરંગોના અસ્તિત્વનો સર્વ આધાર જળપર જ હોય છે, તેવી જ રીતે પ્રકૃતિ કેવળ પુરુષના અસ્તિત્વના આધાર-પર જ રહેલી છે; પરંતુ સમ્વિદાનંદરૂપ આત્મામાં પુરુષકલ્પનાનો બ્યવહાર પ્રકૃતિ-સાપેક્ષ હોવાથી, જે પ્રકૃતિ ન હોય, તેા પુરુષકલ્પના પણ નથી; તેથી તેઓ એક બીજાનાં પરસ્પર નિર્વાહક જીવન જ છે, અથવા પરસ્પર એક બીજાનાં જીવન છે, એમ જ કહેવું જોઈએ.

કૈતા મેલુ આલા ગોહિયે । લોષે ન માતી જર્ગી હયે ॥

કોં પરમાણૂ હિ માજી લવાયે । માંહિલી આહાતી ॥ ૧૧ ॥

વિવરણ-પ્રકૃતિપુરુષની પરસ્પર પ્રસન્નતા વિશેના કેવો યોગ થયેલો છે તે જુઓ! કે, તેના યોગે એ પ્રકૃતિપુરુષ એટલા બધાં દૃઢિગત થયા છે કે સમસ્ત વિશ્વમાં પણ તેમના સમાવેશ થઈ શકતો નથી, તથાપિ અતિ સૂક્ષ્મ પરમાણુમાં પણ તેઓ આનંદથી વિહાર કરે છે. એટલે કે, સ્થૂલસૂક્ષ્માત્મક સર્વ જગત્ પ્રકૃતિનું પરિણામ છે. હવે જે જગત્ વિશે ખરો વિચાર કરી નોંધીએ, તેા અનેક નામો અને અનેક રૂપો જ જગતના અબાધિત લક્ષણ તરીકે સિદ્ધ થાય છે. એક સ્થળે તુકારામ મહારાજે પણ એમ જ કહેલું છે કે, ‘જગત્ બહુ નામ અને બહુ કાવનાત્મક છે!’ હવે એ અનેકનામરૂપાત્મક જગત્ તે સર્વ પ્રકૃતિનું જ પરિણામ છે, એ તેા ઉપર કહેલું જ છે; એ અનેક નામરૂપો જે આધારપર રહેલા છે, તે આધારને જ સત્તા કહેવામાં આવે છે, અને પુરુષ સદા તેની જ છે. અર્થાત્ ત્યાં ત્યાં નામરૂપાત્મક પ્રકૃતિ છે, ત્યાં ત્યાં આધારજૂત પુરુષનાત્મક સત્તા પણ છે જ. એ પ્રમાણે, સમસ્ત જગત્માં એ પ્રકૃતિપુરુષ ઇલાછલ કરેલાં હોવાથી “બને જગતમાં સમાર્તા નથી!” એવો મૂળ ઓવીમા ઉદ્ગાર કાઢેલો છે. એ દૃષ્ટિથી અતિ સૂક્ષ્મ પરમાણુને લેવામાં આવે, તેા પણ તેને રૂપ તેા છે જ અને ત્યારે રૂપ તથા નામ એ બને છે, સારે તેમની આધારજૂત સત્તા પણ હોવી જ જોઈએ. અને એથી જ “પ્રકૃતિપુરુષ પરમાણુમાં પણ આનંદથી વસે છે” એમ મૂળમાં કહેલું છે.

જિહીં ઇક ઇકાવીણ । ન કીજે તૂનાર્ચે હી નિર્માણ ॥

નિયે લોષે જીવ જિણ । જિયા લોષા ॥ ૧૨ ॥

વિવરણ-સંસારમાં જે કેઈ સામાન્ય કાર્ય કરવાનું હોય છે, તેા પણ પતિપત્ની તે કાર્ય એક બીજાની અનુમતિ વિના કરતાં નથી, એક બીજાને એક બીજાનાં લક્ષ

માત્રના વિભાગ પણ સહન થતો નથી. જ્યાં પ્રેમના આવે પ્રકાર જોવામાં આવે છે, ત્યાં લોકો એમ જ કહે છે કે, ‘આ પતિપત્ની એકબીજાના જીવ કે પ્રાણ જ છે!’ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને પ્રકૃતિ અને પુરુષ મધ્યે એવો જ પ્રકાર દર્શિતોયર થવાથી તેમણે ઉપર્યુક્ત ઉદ્દેશ્ય કાઢેલો છે. એ પ્રકૃતિ અને પુરુષ એક બીજાના સાહાય્ય વિના ધાસતું એક તણખડું પણ નિર્માણ કરતાં નથી; એટલે કે, જો ધાસતું એક તણખડું પણ હોવામાં આવે, તો તેમાં પણ નામરૂપના ભાવથી પ્રકૃતિ રહેલી છે; અને તેની સાથે જ તે નામરૂપના આધારભૂત અસ્તિભાતિપ્રિયરૂપ પુરુષ પણ વિરાજમાન છે. સારાંશ કે, પ્રકૃતિ અને પુરુષ પરસ્પર એકબીજાના જીવ કે પ્રાણ જ છે.

ઘરવાતે મોટકી દોષે । જૈં ગોસાલી સેજે રિષે ॥

તેં દંપત્યર્પણે જાગે । સ્વામિણી જે ॥ ૧૩ ॥

વિવરણ—આ જગદ્ગ્રામી ગૃહસંસારમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્ને ભરેલાં છે; એટલે કે, સમસ્ત જગત્માં દર્શિત નામતાં (એમ જ જોવામાં આવે છે કે) નામરૂપના ભાવથી પ્રકૃતિ ભરેલી છે, અને તે નામરૂપોના આધાર અસ્તિભાતિપ્રિયરૂપ પુરુષ એ ઉભય વિના ત્રૈલોક્યમાં ત્રીજી કાંઈ વસ્તુ છે જ નહિ. જે વેળાએ પુરુષ નિદ્રાવશ થાય છે, એટલે કે, પુરુષ સંયત્ક સમ્યક્દાનંદરૂપ આત્મભાવનો સંક્રાંત થાય છે, તે વેળાએ પુરુષ સત્તાથી નામરૂપાત્મક જગદ્ગ્રામી સર્વત્ર પ્રકૃતિના જ વિકાસ હોય છે અને એ જ “જે સ્વામિની છે તે દાંપત્યભાવથી જાગે છે” એ મૂળ ઓળખાના વાક્યનું તાત્પર્ય છે.

જયા દોષાંમાજી ઇકાદે । વિપાયે ડમજલે હોય નિદે ॥

તરી ઘરવાત ગિલુની નુસધે । કાંઈ ના કરી ॥ ૧૪ ॥

વિવરણ—પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ ઉભયમાંથી એક પણ જો નિદ્રામાંથી જાગૃત થાય છે, તો તે જગદ્ગ્રામી ગૃહ સંસારને ગ્રાસીને, કેવળ કાંઈ નહિ રૂપ કરી નાખે છે. એના ભાવાર્થ એ છે કે, પુરુષ સમ્યક્દાનંદસ્વરૂપ સ્વાત્મપ્રત્યક્ષવડે પ્રકટ થતાંની સાથે જ, પ્રકૃતિ આદિ જગદ્ભાવ બાધિત થાય છે, અને તેના યોગે સમ્યક્દાનંદરૂપ આત્મામાંની પુરુષકલ્પનાનો પણ લોપ થઈ જાય છે; કારણ કે, આત્માની ‘પુરુષ’સંતા પ્રકૃતિ-સાપેક્ષ છે. એટલામાટે ઉપર્યુક્ત પ્રકૃત્યાદિ જગત્તો નિરાસ થતાં તત્સાપેક્ષ પુરુષકલ્પનાનો પણ લોપ થાય છે, એમ ઉપર અમે કહેલું છે. જે વેળાએ આ પ્રમાણેનો કહેવો પ્રકાર બની આવે છે, તે વેળાએ સર્વધર્મશૂન્યસ્થિતિવડે એક આત્મા જ અવશિષ્ટ હોય છે.

દોહી આંગાંચી આટળી । ગિવસિત આહાતી એકપળી ॥

જાલી મેદાચિયા વાહળી । આઘાંચી જિયે ॥ ૧૬ ॥

વિવરણુ-પુરુષ અને પ્રકૃતિ એકતામાં પોતાના ઉભય સ્વરૂપનું પર્યવસાન કરે છે. એનો ભાવાર્થ એવો છે કે, પ્રકૃતિ અને પુરુષ, વિચારપૂર્વક નેનારને, એક બ્રહ્મચૈતન્ય જ પોતાનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે, એમ દર્શાવે છે. આત્મા સ્વાત્મ-સ્વરૂપ વિષયક અજ્ઞાનને વશ થઈને જે વેળાએ જગતને જુએ છે, તે વેળાએ જગત પ્રકૃતિપુરુષના બે સમાન અર્ધોનું બનેલું હોય છે એટલે કે જગત અસ્તિ, ભાતિ, ત્રિય, નામ અને રૂપ એ પાંચ અંશોનું બનેલું હોય છે; તેમાંના નામ અને રૂપ એ બે અંશોવડે પ્રકૃતિ છે; અને અસ્તિ, ભાતિ તથા ત્રિય એ ત્રણ અંશોવડે પુરુષ છે. એવી રીતે પુરુષ અને પ્રકૃતિના સમાન બે અર્ધભાગોવડે સર્વ જગત બનેલું છે.

વિષો એકમેકાંચી જિયે જિયે । એકમેકાંચી વિપરી હ્યે ॥

જિહી દોર્ષી સુરિયે । જિયે દોષે ॥ ૧૭ ॥

વિવરણુ-જે અને એકબીજાના વિષય છે અને એકબીજાના વિપરી છે, તેમ જ જે બંને એકબીજાના યોગે સુખી છે; એટલે કે, જેવી રીતે બપહારમાં, પતિપત્ની એકબીજાના વિષય અને વિપરી હોય છે-તે એવી રીતે કે, જે વેળાએ પતિ કામાતુર થઈને સ્ત્રીસુખમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે વેળાએ તે વિપરી હોય છે અને સ્ત્રી વિષય હોય છે, તેમ જ જે વેળાએ સ્ત્રી કામાતુર થઈને પતિના સુખમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે વેળાએ સ્ત્રી વિપરી અને પતિ વિષય હોય છે. એ જ પ્રમાણે પોતાના આનંદને પોતે જ ભોગવવાની પુરુષને ઇચ્છા થાય છે, તે વેળાએ તે પુરુષ વિપરી અને પ્રકૃતિ વિષય હોય છે ક્રિંવા છે. પ્રકૃતિ પોતાના યોગે પુરુષને ઢાંકી નાખે છે અને એ દૃષ્ટિથી પ્રકૃતિ વિપરી તથા પુરુષ વિષય છે.

સ્ત્રી પુરુષ નામ મેદે । શિવપણ એકલે નાંદે ॥

જગ સગલે અઘાથે- । પળે જિહી ॥ ૧૭ ॥

વિવરણુ-સ્ત્રીપુરુષ (પ્રકૃતિપુરુષ) નામોના ભેદથી, તત્ત્વતઃ એક સચ્ચિદાનંદરૂપ શિવ જ છે. એનું એ તત્ત્વતઃ સચ્ચિદાનંદરૂપ એક શિવત્વયુક્ત પ્રકૃતિપુરુષના સમાન અર્થ ભાગોવડે સમસ્ત જગત થયેલું છે. તે કેવી રીતે, એનું વર્ણન પૂર્વે ૧૫ મી આવીમાં કરેલું છે.

દો દાઢી એક શ્રુતી । દોહોં પુર્ણી એક દત્તિ ॥

દોહોં દિર્વી દીપ્તી । એકીચી જેવી ॥ ૧૮ ॥ ✓

દો ઑઠોં એકી ગોષ્ઠી । દો ઢોઢા એકી દૃષ્ટી ॥

તેવીં દોર્ષીં જિહીં સૃષ્ટી । એકીચિ જે ॥ ૧૯ ॥

વિવરણુ-દોહપર દાઢીના એકપર એક બે આધાત કરવાથી એક શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા તો બે દડવડે એક વીણા તૈયાર થાય છે પુષ્પ બે હોય છતા સૌગંધ્ય તો એક જ હોય છે, દીપક બે હોવા છતા પ્રકાશ એક જ હોય છે, હોઠ બે હોવા છતાં તેમાંથી શબ્દ તો એક જ ઉત્પાદી શકાય છે, નેત્રો બે હોવા છતાં દૃષ્ટિ તો એક જ છે, તે જ પ્રમાણે, એ ઉભય પ્રકૃતિ પુરુષના યોગમાં જગત્ એક જ છે

દાઢાનિ દોનીપણ । એક રસાચેં આરોગણ ॥

કરીત આહે મેહૂણ । અનાદિ જે ॥ ૨૦ ॥

વિવરણુ-પુરુષ અને પ્રકૃતિનું બેદું અનાદિ કાળથી એક સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મ-રસનો જ ઉપભોગ લીધા કરે છે. જેવી રીતે, દર્પણમાં બોનાર પુરુષ, બિંબપ્રતિ-બિંબના દ્વિતભાવને બતાવીને, કેવળ પોતાના મુખસંદર્શનો જ ઉપભોગ લે છે, તેવી રીતે સચ્ચિદાનંદરૂપ પરબ્રહ્મભાવમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિનો બાવ ભાસતો હોવા છતાં તે બન્ને એક પરબ્રહ્મરસનો જ ઉપભોગ લીધા કરે છે. એટલે કે, ઉભયમાં એક પરબ્રહ્મનું જ અસ્તિભાતિપ્રિયત્વ રહેલું છે.

જે સ્વામીચિયા સત્તા- । વીણ અસો નેજે પતિત્રતા ॥

જિયેવિણ સર્વકર્તા । કાહીં ના જો ॥ ૨૧ ॥

વિવરણુ-પ્રકૃતિ સચ્ચિદાનંદરૂપ પુરુષના અસ્તિત્વવડે જ પ્રકાશેલી છે. એટલે કે, જેવી રીતે લક્ષરી જળના અસ્તિત્વને લીધે જ બાસે છે, તેવી રીતે પુરુષ જ પ્રકૃતિરૂપે બાસે છે. પુરુષમાં જે સર્વકર્તૃત્વનો સબ્ધ આવેલો છે, તે કેવળ પ્રકૃતિના યોગે જ એટલે કે, પુરુષની સત્તાથી જે વેળાએ પ્રકૃતિદ્વારા સર્વ જગત્ નિર્માણ થાય છે, તે વેળાએ પુરુષને જ સર્વકર્તૃત્વનો સબ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે ને પ્રકૃતિ જ ન હોય, તો પુરુષમાં આરોપાયલા સર્વ કર્તૃત્વનો સબ્ધ પણ કાર્વિ નથી

જે કોં માતાગર્ભે દિસર્ણે । માતારૂચિ જિયેચેં અસર્ણે ॥

નેણિજતી દોષે જર્ણે । નિવઢૂં જિયે ॥ ૨૨ ॥

વિવરણ-પ્રકૃતિનું જે હાસતુ તે તેના ભર્તા સમ્યક્દાનંદરૂપ પુરુષનું જ હાસતુ છે. પ્રકૃતિનું જે અસ્તિત્વ તે ભર્તા પુરુષનું જ અસ્તિત્વ છે. જેવી રીતે અનકાર રૂપે સુવર્ણ જ હાસે છે, અથવા તો અનકારના અસ્તિત્વથી સુવર્ણનું જ અસ્તિત્વ પ્રકટ હોય છે, તેવી જ રીતે પ્રકૃતિના રૂપે સમ્યક્દાનંદરૂપ પુરુષ જ હાસે છે. એવી રીતે ઉલ્લખની સ્વરૂપસત્તા એક હોવાથી તેમને એકબીજાથી-પરસ્પર-પૃથક્ થી શકાતાં નથી.

ગોઢી આણિ ગુલુ । કાપૂર આણિ પરિમઝુ ॥

નિવડું જાતા પાગુલુ । નિવાડુ હોય ॥ ૨૩ ॥

વિવરણ-જે ગોળમાથી ગળપણને જૂદુ કાઢવા બેસીએ, અથવા તો કપૂરમાથી સુવાસને બિન્ન ઠરવાનો યત્ન આદરીએ, તો તેમ કદાપિ બની શકતું જ નથી, કિન્તુ તેમને બિન્ન ઠરવાની ક્રિયા જ મા । પાગળી (કુડિત) થઈ જાય છે.

સમમ દોમી ઘેતા । જેવી દોપચિ યે હાતા ॥

તેથી જિયેચિયા તત્ત્વતા । શિયુચિ લામે ॥ ૨૪ ॥

વિવરણ-સર્વ દોપપ્રકાશને ઘેતા જતા જેમ સત્યત્વથી એક દોપ જ હાથમા આવે છે, તેવી જ રીતે પ્રકૃતિના સ્વરૂપને વિચાર કરતાં તે તત્ત્વતા બિન્ન ન હાસતા સમ્યક્દાનંદરૂપ એક શિવ જ છે, એમ હાસે છે.

જેશી સૂર્ય મિરવે પ્રમા । પ્રમે સૂર્યત્વાચિ ગામા ॥

। સૈદી મેદ ગિલ્લિત શોમા । યકાચિ જે ॥ ૨૫ ॥

વિવરણ-જેવી રીતે પ્રભાના યોગે સૂર્ય વ્યક્ત થાય છે અને તે પ્રભાને ગર્ભ સૂર્ય જ છે, તેવી જ રીતે પુરુષ અને પ્રકૃતિ બેદને પ્રાસીને એક જ ચૈતન્યશોભા વડે વિહરે છે, એટલે કે, કેવળ પુરુષના યોગે પ્રકૃતિ આદિ જન્મત હાસે છે. પ્રકૃતિનો (ઉપર્યુક્ત પ્રભાસૂર્ય ન્યાયથી) કેવળ પુરુષ જ ગર્ભ છે. તાત્પર્ય કે, સૂર્ય અને પ્રભા એવી રીતે શબ્દો બે હોવા છતાં તેમનો અર્થ તો એક સૂર્ય જ છે, તેવી જ રીતે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ શબ્દો બે હોવા છતાં તેમનો અર્થ તો એક સમ્યક્દાનંદરૂપ આત્મતત્ત્વ જ છે.

। કા મિન્ન પ્રતિવિવા દ્યોતક । પ્રતિવિવ મિન્ન અનુમાપક ॥

તેસે દ્વૈતમિસે યજ । ઘરવત અસે ॥ ૨૬ ॥

વિવરણ-જેવી રીતે જોનારનું મુખ જ જળમાંના કિવા દર્પણમાંના પ્રતિબિંબનું પ્રકાશક છે; તેવી જ રીતે જોનારના મુખમાં બિંબધર્મની કલ્પના કરાવનાર પ્રતિબિંબ છે. એટલે કે, પ્રતિબિંબસાપેક્ષ જોનારના મુખને બિંબ કહેવામાં આવે છે. એનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે, બિંબપ્રતિબિંબરૂપે જોનારો જેવી રીતે એક જ છે, તેવી જ રીતે પુરુષ અને પ્રકૃતિ ઉભયરૂપે એક સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મતત્ત્વ જ શામે છે.

સર્વ શૂન્યાચા નિષ્કર્ષુ । જિયા વાહ્યા કેલા પુરુષુ ॥

જેળેં દાદુલેન સત્તા વિશેષુ । શક્તિ જાલી ॥ ૨૭ ॥

વિવરણ-જે પરબ્રહ્મ સર્વ શૂન્યનો અંત છે, એટલે કે, શૂન્યરૂપ આકાશનો પશુ જ્યાં અંત થાય છે-અર્થાત્ જે પરબ્રહ્મસ્વરૂપમાં શૂન્યની કલ્પના જ નથી, કારણ કે, શૂન્યની કલ્પના 'કાંઈ પશુ છે'ની સાપેક્ષ હોય છે; 'કાંઈ પશુ છે'થી વિરુદ્ધ 'કાંઈ નથી' છે; તે 'કાંઈ નથી'ને જ શૂન્ય કહેવામાં આવે છે, આકાશના શૂન્ય રૂપની કલ્પના થવાનું કારણ એ જ છે કે, વાયુથી તે પૃથ્વી પર્યંત સર્વ તત્ત્વો ધંદ્રિયોના વિષય થનારાં (ભાસનારાં) છે; તે પ્રમાણે આકાશ કાંઈ પશુ ધંદ્રિયને ભાસનારું નથી. અહીં કદાચિત્ કાંઈ એમ કહેશે કે, 'આકાશ ભાસતું કેમ નથી વારુ? અમારાં નેત્રોને તો જાણે માથાપર છત કર્યા પ્રમાણે સર્વત્ર નીલવર્ણ આકાશ ભાસ્યા કરે છે, છતાં તમે તેની ના પાડો છો તેનું શું કારણ?' એનું ઉત્તર એ પ્રમાણે છે કે, સર્વત્ર જે નીલવર્ણ આકાશ ભાસે છે, તે સત્ય નથી; કિંતુ જ્યાં સૂધી આપણી દષ્ટિ પહોંચી શકે છે, ત્યાં સૂધી-તેટલા અવકાશમાં-પોલાણોનો અનુભવ હોય છે, પશુ જ્યાં આપણી દષ્ટિ રતામી જાય છે, ત્યાં નીલભાસનો ભ્રમ થાય છે. એથી આકાશ કાંઈ પશુ પદાર્થ નથી. એમ સિદ્ધ થાય છે, અને એટલામાટે જ તેને શૂન્ય કહેવામાં આવે છે. એ શૂન્યરૂપ આકાશની કલ્પના ધન અગ્નાનરૂપ પ્રકૃતિ શૂન્યમાં હ્રુત થઈ જાય છે, એનો ગાઢ નિદ્રામાં પ્રવેશ મનુષ્યને અનુભવ મળ્યા જ કરે છે, એટલે એ વિશે વિશેષ વિવરણની આવશ્યકતા નથી. એ ઉભય શૂન્યોની આ કલ્પના સચ્ચિદાનંદરૂપ, જ્ઞાનમાત્ર, નિત્યપરિપૂર્ણ અને અદ્વિતીય પરબ્રહ્મસ્વરૂપમાં નથી. કારણ કે, અસ્તિ રૂપે ભાસનારાં વાયુથી તે પૃથ્વી પર્યંતનાં જે તત્ત્વો, તે સ્વભાવતઃ જ ન હોવાથી તેમની સાપેક્ષતાવાળી આકાશ અને ધન અગ્નાનરૂપ પ્રકૃતિ એ શૂન્ય કલ્પનાઓ ત્યાં હોઈ જ કેવી રીતે શકે? અર્થાત્ તે પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં મહાશૂન્યની કલ્પના છે. નમોમંડળના સૌન્દર્યને ગળી જઈને જે ગુણમયને અવશિષ્ટ રહેવા નથી દેતું તે મહાશૂન્ય છે અને તે શ્રુતિવચનસમત છે.* એવા એ મહાશૂન્ય પરબ્રહ્મને

* જ્ઞાનેશ્વરીના ૧૩ મા અધ્યાયની ૯૨૬ માં કાવોમા થી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે એનું વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે, તે જોઈ. જુઓ ગુજરાતી પ્રેસનું 'જ્ઞાનેશ્વરી'નું ગુજરાતી ભાષાંતર.

પ્રકૃતિએ પુરુષ નામધારી ક્યો છે, એટલે કે, સ્ત્રીલિંગીય પ્રકૃતિ જ ટાઈ એક સ્ત્રી છે અને તેની દૃષ્ટિથી કેવળ સત્તારૂપ ભાવપર, પુરુષ સંઘનો બ્યવહાર થયેનો છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં પણ પુરુષના અસ્તિત્વથી જ શક્તિ વિશેષત્વને પામેલી છે; એવી રીતે જળના આધારે લહરી વિશેષતાને પામે છે, તેવી જ રીતે પુરુષસત્તાના આધારે પ્રકૃતિભાવની કલ્પના ઉત્પન્ન થયેલી છે.

જિયે પ્રાણેશ્વરી ધોળ । શિર્વીદિ શિવપણ ॥

યારો ન શકે તે આપણ । શિવે ઘઢલી ॥ ૨૮ ॥

નિવરણ—શક્તિ વિના સમ્વિદાનંદ શિવમાં શિવત્વ ટકરી શકતું નથી; એટલે કે, શક્તિના યોગે જ આત્માની શિવ સત્તા છે. જો શક્તિ ન હોય, તો આત્મા નિત્ય શિવરૂપ (કલ્યાણરૂપ) હોવા છતાં પણ શિવ સંઘનો તેના સબધમાં બ્યવહાર થવો અશક્ય છે. કારણ કે, આત્માનું ‘શિવ’ નામ શક્તિસાપેક્ષ છે, એ તો ઉપર કહેલું જ છે. એટલે અહીં ‘શિવશક્તિ’ નામથી પુરુષ તથા પ્રકૃતિનો જ સ્વીકાર કરવાનો છે; કારણ કે, શક્તિ, પ્રકૃતિ, અજ્ઞાન, અવિદ્યા, માયા અને પ્રધાન આદિ નામો સર્વ એક જ અર્થને સૂચવનારા છે. પુરુષથી ભિન્ન નથી હોતા, એટલામાટે તેને શક્તિ નામથી ઓળખવાની છે; તે (શક્તિ) તમ પ્રધાન થઈને મૂતભૈતિક અપચને નિર્માણ કરે છે અને તેટલામાટે જ તેને પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે. નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મમાં તે જ દુર્લભ પ્રવચ્છા આદિને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી તે માયાના નામથી ઓળખાય છે. બ્રહ્મસ્વરૂપને તે ઠાંડી નામે છે, એટલામાટે તે અજ્ઞાન કહેવાય છે. બ્રહ્મ-વેદાના યોગે તેની નિવૃત્તિ થાય છે, તેથી તેને અવિદ્યા નામ મળેલું છે. સર્વ મૂતભૈતિક સૃષ્ટિ તેના ઉદરમાં લીન હોય છે, એટલે કે, યાવજીવ પોતપોતાનાં કર્મ અને અદૃષ્ટ વાસના સહિત તેનામાં લીન રહેલાં હોય છે—એવી રીતે પ્રલય કાળમાં સમસ્ત જગતને પોતાના ઉદરમાં અદૃશ્ય કરીને તે પોતે ઉગ્રાસીન વૃત્તિને ધારણ કરી રહે છે, એટલામાટે તેને પ્રધાન સત્તા મળેલી છે એ પ્રમાણે ઉપર કહેલાં એ સઘળાં નામો એક પ્રકૃતિના જ છે. પણ એવી એ શક્તિને શિવે નિર્માણ કરી ૩; એટલે કે, શક્તિ વિષયક કલ્પનાનો એક શિવરૂપ જ મૂળ આધાર છે.

દેશ્વર્યેશી દેશ્વરા । જિયેને અંગ સંસારા ॥

આપણ હોડનો ડમારા । આપણાં જિ ॥ ૨૯ ॥

નિવરણ—શાસ્ત્રમાં સર્વત્ર, સર્વશક્તિમાન, સ્વતંત્ર અને નિત્યમુક્ત એ સર્વ ગુણો ધારિના જ છે. પણ સમ્વિદાનંદરૂપ નિર્ધર્મક બ્રહ્મવસ્તુમાં સર્વત્ર અને સર્વ-

શક્તિમાન આદિ ધર્મ માયાકૃત છે. વધારે શું કહેવું! માયાવિશિષ્ટ બ્રહ્મ જ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ એ ન્યાયથી, મૂળ માયાને જ ઈશ્વરનો મહાકારણ દેહ કહેવામાં કશો પણ પ્રત્યવાય નથી. એવા એ સત્ત્વગુણપ્રધાન માયાવિશિષ્ટ ઈશ્વરે તમોગુણપ્રધાન માયાને ઈક્ષણ (સંયુક્ત થવું તે) કર્યું, એટલે કે, તેમાંથી ત્રિગુણાત્મક આકાશ આદિથી પૃથ્વી પર્વતનાં સર્વ તત્ત્વો ક્રમાગત નિર્માણ થાય છે, અને તે નિર્મિત તત્ત્વોને જ અપંચીકૃત (સૂક્ષ્મ) જૂતોના નામથી જોળખવામાં આવે છે. એ અપંચીકૃત જૂતોમાંથી ૧૭ સત્તર તત્ત્વોનું વ્યવસ્થિતમણ્ડલાત્મક સિંગશરીર થયું અને તે સમષ્ટિ સિંગશરીરના ઈશ્વરે અભિમાનને ધારણ કરવાથી તે હિરણ્યગર્ભ થયો. એનાં જ સૂત્રાત્મા અને પ્રાણ આદિ ખીર્જ નામો છે. સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ એ પ્રમાણે હોવા છતાં ઈશ્વરના ઈક્ષણથી તમઃપ્રધાન અપંચીકૃત જૂતોના બરાબર બબ્બે ભાગો થયા, અને પ્રત્યેક જૂતોના અર્ધ ભાગ જેમનો તેમ જ રજો; અને ખીજા અર્ધ ભાગના ચાર ચાર ભાગ થયા, અને તેઓ પોતાના જ અવશિષ્ટ રહેલા અર્ધ ભાગને છોડીને અન્ય જૂતોના રહેલા અડધા અડધા ભાગોમાં મળી ગયા. એવી રીતે પ્રત્યેક જૂતોના રહેલો અર્ધ ભાગ અને ખીજાઓના ઠૂં મળીને પાંચ પંચાં પચીસની ગણનાથી પંચીકરણ થયું. એને જ પંચીકૃત (સ્પૃશ) મહાજૂત કહેવામાં આવે છે. એમાંથી વ્યવસ્થિતમણ્ડલાત્મક ભૌતિક સૃષ્ટિ થઈ, અને ઈશ્વરે એ ભૌતિક સૃષ્ટિનું અભિમાન ધારવાથી તેને 'વિરાડ' સંજ્ઞા મળી. વૈશ્વાનર અને વૈરાજ એ બે પણ તેનાં જ નામો છે. એવી રીતે કાર્ત્ત્વ્ય કારણરૂપી માયા વિરાડ, હિરણ્યગર્ભ, અવ્યાકૃત અને મૂળ માયા ઇત્યાદિ ઈશ્વરનાં ચાર અંગ અથવા ચાર દેહ પોતે જ બની ગઈ. અને યજ્ઞ, શ્રી, ઔદાર્ય, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય એ પ્રમાણેના ઈશ્વરના જે છ ગુણ, તે પણ તે પોતે જ બની ગઈ. એ પ્રમાણે ચાલતસંસારરૂપે માયા પોતે જ પ્રકટીને પોતે જ વિહરે છે.

વર્તીચેતિ અરૂપપર્ણે । લ્હજોનિ અંગાર્ચે મિરર્ણે ॥

કેહેં જગાયેવદેં હેળેં । નામરૂપાર્ચે ॥ ૩૦ ॥

વિવરણ-ગુરુપ અરૂપ (રૂપ રહિત) છે; એને હાથ નથી, પગ નથી, નાક નથી, નેત્ર નથી, કાન નથી અને મુખ પણ નથી. અર્થાત્ એ એવો દેવળ નિરવયની છે અને એટલામાટે જ એને અરૂપ કહેવામાં આવે છે. એવા એ અરૂપ પતિના યોગે, મૂળ માયા એ જ કાર્ત્ત્વ્ય સ્ત્રી, બહુ જ લલિત થઈ ગઈ; કારણ કે, તે મહા દેવી અને ગુણમયી છે, એમ “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા”માં કહેલું છે. વ્યવહારમાં

પણ જો કાંઈ કુલીન, ગુણવતી અને રૂપવતી રમણીને કાળો, નકટો, દુર્ગુણી અને બાડો કુરૂપ પતિ મળે છે, તો તે પતિના યોગે જેવી રીતે તે રમણી લગ્નગ્નય છે; તે પ્રમાણે જ નિર્ગુણ, નિરાકાર અને અરૂપ પતિના યોગે ઉપર્યુક્ત દૈવવતી અને ગુણમયી* માયા સર્વથા લગ્નજત થઈ ગઈ.† અને એવા અરૂપ પતિનાં રૂપ તથા નામ આદિ સર્વ તે પોતે જ થઈ.‡ એવી રીતે પ્રકૃતિ પોતે જ પોતાના પતિનું સર્વસ્વ બનેલી છે.‡ વધારે શું કહેયું! નામરૂપરહિત પુરુષ પતિને જગત્ જટલા અલંકારવડે તે પ્રકૃતિએ સગુણ સાકાર પોતાને જોઈએ તેવો સુશોભિત કર્યો; એટલે કે, અનેકનામરૂપાત્મક જગત્પરિણામથી પ્રકૃતિ જ સર્વ બનેલી છે. શાસ્ત્રમાં જે કારણો કહેલાં છે, એક ઉપાદાન કારણ અને બીજું નિમિત્ત કારણ. જે કારણની કાર્યમાં વ્યાપ્તિ હોય છે, તેને ઉપાદાન કારણ કહેવામાં આવે છે, અને જે કારણ કાર્યથી ભિન્ન હોય છે, તેને નિમિત્ત કારણના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. જેમ કે, ઘટનું ઉપાદાન કારણ મૃત્તિકા છે, અને કુલાલ (કુંભાર) નિમિત્ત છે. તે જ પ્રમાણે પ્રકૃતિ નામરૂપાત્મક જગતનું ઉપાદાન હોવાથી તેની સર્વ નામરૂપ જગતમાં વ્યાપ્તિ છે—એટલે કે, નામરૂપાત્મક જગત્સ્થિતિવડે તે જ છે, એમ કહેવામાં કાંઈ પણ પ્રકારનો બાધ નથી.

ऐस्याचाही दुकाळा । बहुपणाचा सोहळा ॥

जिये सदैवोचिया लीळा । दाखविला ॥ ३१ ॥

* ‘દેવી હોવા શુભમયી મમ માયા...’ શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતા.

† જ્ઞાનેશ્વર મહાશયે ‘ભગવદ્-ગીતા’ પરની પોતાની ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ નામક ટીકામાં ૧૩ મા અધ્યાયના ૨૧ મા શ્લોકપરની ૯૮૧ થી ૮૮૪ મી બોલી સુધીમાં એ પ્રકૃતિના પતિનું ઉત્તમ વર્ણન આપેલું છે અને ત્યારપછી પોતાના અરૂપ પતિનું નામરૂપ પાદિતે પોને જેવી રીતે થઈ, તેનું એ જ ૧૩ મા અધ્યાયની ૯૯૬ થી ૧૦૦૬ મી બોલી સુધીમાં ઉત્કૃષ્ટ વિવેચન કરેલું જે તે જોઈ લેવું.

‡ “एवमादीनि कर्माणि मयैवाचरितान्यपि ।

आरोपयति रामेस्मिन्निर्विकारेप्रखिलात्मनि ॥ ४२ ॥

‘રામો ન ગચ્છતિ ન તિવ્રતિ નાનુશોચ-

ત્યાકાશત રયજતિ નો ન કરોતિ કિંચિન્ ।

આનન્દમૂર્તિરત્વલ પરિણામહોનો-

માયાશુણાનનુગ્તો દિ તયા વિમાતિ ” ॥ ૪૩ ॥

અધ્યાત્મ રામાયણ. બાલકાંડ, પ્રથમસર્ગ.

વિશેષ વિસ્તારમટે જુઓ ‘ગુજરાતી’ પ્રેસનું અધ્યાત્મ રામાયણનું ગુજરાતી બાષાન્તર.

વિવરણ-અહવસ્તુમાં દેત તો નથી જ, પરંતુ દેતસાપેક્ષ એકતાનો પણ તેમાં દુષ્કાળ જ છે. એટલે કે, જેમાં દેત નથી, તેવા આત્મસ્વરૂપમાં લીલાવડે દેવવતી પ્રકૃતિએ અનેક નામરૂપાત્મક જગત્કોભા બતાવી. ચમત્કાર કેવો છે તે જુઓ કે, જે સ્થાનમાં જે વ્યવહાર કાળત્રયે પણ થવાનો સંભવ નથી, તે સ્થાનમાં તે વ્યવહાર સદૃશ લીલાવડે બતાવાય, એ જ તે માયાની સદેવતાનું લક્ષણ છે. વ્યવહારમાં કોઈ એક મહત્ત્વની ઘટના હોય, પણ તે થવી અચક્ર્ય હોય, તેવી ઘટના જે કોઈ કરી બતાવે, તો ખરેખર તે પુરુષ દેવવાન હોવો જોઈએ. એવો પુરુષ જે કોઈ પણ કાર્યને હાથમાં લે, પછી તે શક્ય હોય કે અચક્ર્ય હોય, તો તે કાર્ય સંપૂર્ણ થવાનું જ, એમ લોકો કહે છે. માયાનો પણ એવો જ પ્રકાર છે; અને એટલામાટે જ મૂળ એવીમાં તેને ‘સદૈવ’ કહેલી છે.* દેવના ત્રણ વર્ગ છે અને તે ઉત્તમ દેવ, મધ્યમ દેવ તથા કનિષ્ઠ દેવના નામથી ઓળખાય છે. કોઈ પણ એક કાર્ય કરવાનું છે એવી મનમાં ઈચ્છા થતાંની સાથે જ તે કાર્ય પ્રપ્તિ વિના જ પૂર્ણ થઈ જાય તેને દેવ કહેવામાં આવે છે; પ્રપ્તિવડે તે કાર્યની પૂર્તિ થાય તે મધ્યમ ઉત્તમ દેવનું લક્ષણ છે, અને પ્રપ્તિ કરવા છતાં પણ તે કાર્ય સંપૂર્ણ ન થતાં અડધું પડધું જ રહી જાય, તે કનિષ્ઠ દેવનું લક્ષણ છે. માયા ઉપર જાણીઆ પ્રમાણે ઉત્તમદેવયુક્તા છે. “હું એક હું તે જ અનેક થઈને મારા સુખને મારે જ ભોગવું” એવા મૂળ ઉદ્ભવેલા સંકલ્પને જ માયાનું નામ મળેલું છે, અને એવી એ સંકલ્પરૂપિણી માયાના ઉત્થાન સાથે જ મહત્તરવ ત્રિગુણાદિ સર્વ જૂતભૌતિક પ્રપંચનું આકલ્પ થયેલું છે.†

આંગાચિયા આટળિયા । કાતુ ડવાયા આળિલા જિયા ॥

સ્પસંકોચે પ્રિયા । રુઢનિલી એળે ॥ ૩૨ ॥

વિવરણ-પ્રકૃતિએ પોતાના યોગે પુરપને ઢાંકી નાખ્યા હતા, પરંતુ તેણે પોતાના અંત્રનો સંક્રાંત કરીને સર્વત્ર પુરુષસ્વરૂપનો વિકાસ કર્યો; એટલે કે, જેમ જેમ આત્મ-જ્ઞાનનો વિકાસ થતો જાય છે, તેમ તેમ નામરૂપાત્મક પ્રકૃતિભાવનો સંક્રાંત થાય છે. જેવી રીતે જળમાં તરંગો ઉત્પન્ન થઈને જળની સ્થિરતાને ઢાંકી નાખે છે, પરંતુ જે વેળાએ જળનો સ્થિરભાવ વ્યક્ત થાય છે, તે વેળાએ તે સર્વ તરંગો હ્રુમ થઈ જાય છે;

* ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ના ૧૩૪૫ અધ્યાયની ૯૮૬મી યોગીમાં પણ શ્રી જ્ઞાનેશ્વરે માયાનું એ પ્રમાણે જ વર્ણન કરેલું છે. † આ વિષયના વિશેષ સ્પષ્ટીકરણમાટે જુઓ ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ અધ્યાય ૧૩માંની યોગી ૪૩ અને ૪૪ માં.

તે જ પ્રમાણે બેદશ્યના આત્મજ્ઞાનના ઉદયમાં, નામરૂપાત્મક સર્વ પ્રકૃતિભાવ હ્રમ યથનેત્ર્યાં ત્માં (સર્વત્ર) કેવળ એક આત્મસ્વરૂપનો જ વિકાસ હોય છે.

જિયેતેં પદાવયાચિયા લોમા । પઢે દૃષ્ટ્વાચિયા ક્ષોમા ॥

જિયેતેં દેસતુચિ ચમા । આંગચિ સાંઢી ॥ ૩૩ ॥

વિવરણ-નામરૂપાત્મક સર્વ દશ્ય પ્રકૃતિભાસને ભેવાના બોલથી પુરુષ દૃષ્ટ્વ-ધર્મના ક્ષોભને પામે છે, એટલે કે, દશ્ય પ્રકૃતિ સંબધથી આત્મામાં દૃષ્ટ્વધર્મનો આલિધાવ થાય છે. પરંતુ જેનો વિશ્વાસ જગત્ છે એની જે પ્રકૃતિ તે દશ્યત્વથી જ સમક્ષ ન બાસે, તે પુરુષ ઉભો ઉભો જ પોતાના ચરીરને નાખી દે છે, એટલે કે દશ્યરૂપ પ્રકૃતિ ન બાસવાથી દશ્ય સંબધથી સ્વીકારેલા દૃષ્ટ્વ ભાવનો તે પુરુષ તત્કાળ ત્યાગ કરે છે-અર્થાત્ પુરુષપર દશ્ય સંબધથી આવેલા દૃષ્ટ્વના આરોધનો લોપ થાય છે.

કાંતેચિયા મિઢા । અવલા હોચે જગાયેવઢા ॥

અંગબિલા રચઢા । જિયેવીળ ॥ ૩૪ ॥

વિવરણ-પ્રકૃતિના દબાણ (યોગ)થી નિર્ગુણ, નિરાકાર અને સચ્ચિદાનંદરૂપ પુરુષ જગદાકાર (જગત્ ભેવડો) થયો એટલે કે, અનેકનામરૂપાત્મક જગદ્રૂપે અસ્તિભાતિ-પ્રિયત્વવડે સર્વત્ર પોતે જ વિસ્તર્યો (ભરાયો). અહીં કાંઈ એવો પ્રશ્ન કરશે કે, એમ કેવી રીતે થયું વાર ? તો એનું ઉત્તર એ છે કે, અવહારમાં પણ દબાણથી એવી ઘટનાઓ થયા કરે છે. ધારો કે, એક ન્યાયાધીશ મહા સત્યપ્રિય હોઇને ન્યાયપૂર્વક વર્તનારો છે, એટલે કે, તેની આગળ જે સુકર્મોઓ આવે તેમની જરાબર બારીક તપાસ અને ચોક્કસ કરીને તેમના ખરા તાત્પર્યને બદલે લાવી મથાથ ન્યાય આપનારો છે. પણ અંયાનક કાંઈ એક વિશિષ્ટ અભિયોગમાં જો તેનાપર તેની પ્રિય પત્નીનું દબાણ થાય તો ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તે અભિયોગમાં તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નહિ કિંતુ પત્નીની ઇચ્છા પ્રમાણેનો જ ન્યાયનિર્ણય કરે છે. એવી જ રીતે નિર્ગુણ, નિરાકાર, બેદશ્યના અને સત્તારૂપ હોવા છતાં પુરુષ ‘હું’ એક છુ તે અનેક યથને પોતાના સુખને પોતે ભોગવું એવી ઇચ્છારૂપ પ્રકૃતિના દબાણમાં આવી ગયો એટલે તેને ત્વરિત સગુણ, સાકાર અને અનેકનામરૂપાત્મક જગત્નું સ્વરૂપ । ધારણ કરવું પડે છે, એટલે કે, પ્રકૃતિ અનેકરૂપ જગત્પરિણામને પામતાંની સાથે જ પુરુષને સર્વત્ર અબાધિતત્વથી અસ્તિભાતિપ્રિયત્વવડે રહેવું પડે છે, અર્થાત્ અસ્તિભાતિપ્રિયરૂપ

આત્માપર નામરૂપનું જે કલ્પિત આચ્છાદન પડેલું છે, તે હિપર્યુક્ત જ્ઞાનના યોગે નીકળી જતાં સર્વ સચ્ચિદાનંદરૂપ સ્થિતિથી આત્મા જ પ્રકટ હોય છે. અને બ્યવહારમાં પણ એમ જ કહેવાનો પ્રચાર છે. જે દર્શનની ત્રી મરી જાય, તો પતિ બિચારો નાગો થઈ ગયો અથવા તો તેના સંસાર નષ્ટ થયો, એમ જ કહેવામાં આવે છે.

જો હા ઠાવ મંદરૂપે । સ્ત્રાફલેપે હારપે ॥

તો જાણા જિયેચેનિ પઢપે । ત્રિશ્વરૂપ ॥ ૩૬ ॥

વિવરણ-જે પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદરૂપ, સર્વગત, સર્વબ્યાપક, પરિપૂર્ણ, અક્રિય અને અચય છે, તેને મૂળમાં મંદરૂપ કહેવો છે. બ્યવહારમાં ‘મંદ’નો અર્થ સાધારણ્ય: ‘સ્થિત’ સમજવામાં આવે છે. એટલામાટે જ ‘મંદ’ શબ્દથી આત્માના અક્રિયત્વ અને અચયત્વની સૂચના કરેલી છે, એમ સમજવાનું છે. તે સર્વ વિસ્તૃત હોવા છતાં પણ શુભ (ખોવાયયા) સમાન છે. એટલે કે, ઘટ આદિ પદાર્થ સમાન તે દસ્ય નથી; એવા જે પુરુષ તે પ્રકૃતિના પ્રેમસુખવડે નામરૂપાત્મક દસ્ય જગદ્રૂપ થયો (મો)

જિયા ચેવધિલા શીલુ । વેદ્યાચે યોગે વહુ ॥

વાઢી તેગેશી જેવ । ઘાણા જો ॥ ૩૬ ॥

વિવરણ-જેવી રીતે દાર્ઢ એક પુરુષ ધણા વખત સૂધી નિદ્રામાં પડેલો હોય, તેવી વેળાએ તેની ત્રી સર્વ સ્વરૂપાક તૈયાર કરીને પોતાના પતિને ભોજનમાટે જાગૃત કરે છે અને તેના જાગૃત થયા પછી સર્વ ભોજ્ય પદાર્થોને યાજમા પીરસીને તે યાજ તેની આગળ લાવીને રાખે છે. પતિ યાજમાંના સર્વ પદાર્થોને આરોગીને તૃપ્ત થાય છે. એ જ પ્રમાણે અનેક નામરૂપાત્મક વેદ જગત્ તે જ જાણે ભાત, પૂરી અને લોકુ ઈત્યાદિ ખાદ્ય પદાર્થ પ્રકૃતિએ તૈયાર કર્યા છે અને પદાર્થો જમાડવામાટે તે કેવળ સચ્ચિદાનંદ સત્ત્વાસ્વરૂપ પુરુષ (પોતાના પતિ) ને જાગૃત કરે છે; એટલે કે, આત્મજ્ઞાનવડે સર્વત્ર કેવળ સચ્ચિદાનંદ આત્મભાવ પ્રકટ થાય છે, એટલે તેની સાથે અનેકનામરૂપાત્મક વેદ જગત્નો લોપ થાય છે અને ત્યાર પછી પુરુષમાંની મૂળ પ્રકૃતિ એટલે કે, ‘અહ મણાસ્મિ’ (હું બ્રહ્મા છું) એ વૃત્તિનો પણ લોપ થઈ જાય છે. અર્થાત્ અહવૃત્તિરૂપ પ્રકૃતિ સહિત ઇન્દ્રિયો પાષિત થતા નિત્ય, નિર્વિકાર અને ભેદશૂન્ય પરિપૂર્ણ સ્થિતિથી કેવળ આત્મભાવ જ અવશિષ્ટ રહે છે.

નિદેલેનિ માતારે । જે વિયે ચરાચરે ॥

જિયેચા વિસાવલા નુરે । આવુલેપણ હી ॥ ૩૭ ॥

વિષ્ણુ-પુરુષની સત્તાનો આધાર લઈને પ્રકૃતિ ચર (સચેત) અને અચર (જડ) એ પ્રમાણે ઉભય બાવાત્મક જગતને બનાવે છે. એટલે કે, જેવી રીતે ખાટા મેળવણીનો સંયોગ થતાં જ પાતળું દૂધ ધનરૂપ દહિના આકારને ધારણ કરે છે, તેવો જ આ પ્રકાર સમજી લેવાનો છે.* પ્રકૃતિ કેવળ સત્તારૂપ પુરુષમાં વિરમી, એટલે કે લીન થઈ એટલે પછી તેના સંબંધથી પુરુષમાં આવેલા પતિભાવનો પણ હોય થઈ જાય છે.

જંચ કાંત છપો ઘેસે । તંચ નેણિજે જિયોદેશે ॥

જિયે દોષે આરિસે । જિયા દોષા ॥ ૩૮ ॥

વિષ્ણુ-ચિદાનંદરૂપ પુરુષમાંવ સંકુચિત થાય છે, એટલે કે જે વેળાએ તેનું અજ્ઞાન થાય છે, તે વેળાએ નામરૂપાત્મક પ્રકૃતિનો જ વિકાસ થાય છે. તેના યોગે પુરુષ ક્યાંય પણ ભાસતો નથી. વધારે શું કહેવું! પ્રકૃતિ અને પુરુષ તે પરસ્પર સ્વમુખ ભોગવવામાટેના સાધનરૂપ પરસ્પર દર્પણ જ છે.

જિયેચેનિ જંગ છોગે । આનંદ આપણા આરોગુ છોગે ॥

સર્વ ભોક્તૃત્વહી નેષે । જિયે વિળ કાંઈ ॥ ૩૯ ॥

વિષ્ણુ-કેવળ આનંદરૂપ પુરુષ, મૂળ સ્ફુર્તિરૂપ પ્રકૃતિના અંગનો આશ્રય લઈને પોતાના આનંદનો પોતે જ ઉપભોગ લેવા માંડે, એટલે કે, નિત્ય આનંદરૂપ પુરુષ અનેકનામરૂપાત્મક વિષયરૂપને ધારીને પ્રકૃતિદ્વારા પોતે જ પોતાનો ઉપભોગ લેવા માંડે, તે વેળાએ તે પુરુષને 'સર્વભોક્તા' એવું વિશેષણ લાગૂ થાય છે; પરંતુ આત્મામાં સર્વભોક્તૃત્વના આરોપને લાવનારી પ્રકૃતિ જ પોતે જો ન હોય, તો પુરુષ કાંઈ સર્વભોક્તૃત્વ આદિ ધર્મને પોતામાં સ્વીકારતો નથી. જેવી રીતે નિદ્રાદ્વારા સ્વમગત ગૃહ, દારા, પુત્ર અને પૌત્ર આદિ સર્વ પદાર્થો તે પુરુષની એક વૃત્તિ જ બને છે, અને તે સર્વની ભોક્ત્રી પણ તેની જ વૃત્તિ હોય છે—એટલે કે, ભોક્તા તે પોતે જ હોય છે. હવે જો વિચાર કરીને જોઈએ, તો સ્વમર્ગના સર્વ ભોગ્ય વિષય અને તત્સંબંધી સર્વ ભોક્તૃત્વનો નિદ્રિત પુરુષપરનો આરોપ, એ સર્વ કેવળ એક નિદ્રાના યોગે જ છે, એમ તત્કાળ આપણા જાણવામાં આવી શકે છે. જો એ નિદ્રા જ

* આનું 'જ્ઞાનેશ્વરી'માં ૧૪ મા અધ્યાયની ૬૦ થી ૧૧૫ મીં બોલી સુધીમાં શ્રી જ્ઞાનેશ્વરે વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરેલું છે તે જોઈ.

ન હોય, તો સ્વપ્રમાના સર્વ બોગ્યરૂપધારી પદાર્થો પણ નથી જ અને જ્યાં પદાર્થ નથી ત્યાં સર્વબોક્તા હોય જ ક્યાંથી વારુ ? એ જ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત પ્રકૃતિપુરુષનો પ્રકાર બણી લેવો.

જયા પ્રિયેચ્ઞે ઝે અંગ । જો પ્રિયુ જિયેચ્ઞે ચાંગ ॥

ફાલવૂનિ દોન્હી માગ । જેવિતે આદ્યાતિ ॥ ૪૦ ॥

વિવરણ-કલ્પિત પ્રકૃતિનું જે અંગ છે, તે પુરુષનું અંગ છે; એટલે કે, માયા આદિ સર્વ જગત્ કલ્પિત હોવાથી, તે અધિદાન બ્રહ્મચૈતન્યની સત્તાથી જ મગાયકું છે; વધારે શું કહેવું ! માયા આદિ સર્વ જગત્ કેવળ અધિદાન બ્રહ્મચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે; કારણ કે, જે જે કલ્પિત હોય છે, તે અધિદાનસ્વરૂપ હોય છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ ઉભય અંશ એક બીજા સાથે મળી ગયેલા સમાન હોઇને તેઓ એક-રસ બ્રહ્મચૈતન્યનો જ ઉપભોગ લે છે. જેવી રીતે મનુષ્ય છાશ અને ભાત એકબીજા સાથે મેળવીને ખાય છે, પરંતુ અહીં જમનાર મેળવેલાં છાશ તથા ભાતથી બિન છે અને છાશ ભાત એ સ્વતંત્ર બિન પદાર્થોને એક સ્થળે મેળવેલા હોય છે, પણ તેવો મેળાપ પ્રકૃતિ પુરુષનો નથી, કિન્તુ તે સ્વતઃસિદ્ધ ઉભયની એક બ્રહ્મસત્તા છે, અને તેની નિમ્ન દશાન્તથી સિદ્ધિ કરેલી છે.

જૈશી કાં સમીરેસકટ ગતિ । કાં સોનિયાસકટ કાંતિ ॥

સૈશી શિવેશી શક્તિ । અપવીચ જે ॥ ૪૧ ॥

વિવરણ-વાયુમાંની ગતિ વાયુયુક્ત છે, સુવર્ણની કાંતિ (તેજ) સુવર્ણસહિત હોય છે, તે જ પ્રમાણે શિવની શક્તિ શિવસહિત છે એટલે કે, શિવશક્તિ એકરૂપ છે.

કા કસ્તૂરીસકટ પરિમલ્લ । કાં ઉષ્મેસકટ અનલ્લ ॥

તૈસા શર્કાંશી કેવલ્લ । શ્રીશિવૂચિ જો ॥ ૪૨ ॥

વિવરણ-જેવી રીતે કસ્તૂરી સૌમંધ્યસહિત હોય છે અને અગ્નિ ઉષ્ણતાયુક્ત હોય છે, તે જ પ્રમાણે શક્તિ પણ શિવસહિત જ છે એટલે કે, તે કેવળ શિવ જ છે. તાત્પર્ય એટલું જ કે, પૂર્વના અને પ્રસ્તુત દર્શાતમા શબ્દ બે છે, પરંતુ અર્થ એક જ છે; તદ્વત્ શિવ અને શક્તિ એ શબ્દો બે છે, પરંતુ અર્થ એક સમ્બિદ્યાનંદરૂપ પરબ્રહ્મ છે-અર્થાત્ સર્વત્ર એકતાનો જ વિસ્તાર છે.

રાત્રી આગિ દીવો । પાતલી સૂર્યાંચા ટવો ॥

તૈસા આણુલિયા સાર્ચી વાવો । દોષે જિયે ॥ ૪૩ ॥

વિષરણુ-રાત્રિ અને દિવસનો હેતુ જે સૂર્ય, તે સૂર્યના પ્રાગભા જે દિવસ અને રાત્રિ એક સાથે મળીને જાય, તે ત્યાં રાત્રિસંદિત દિવસનો લોપ થવાનો-એટલે કે, રાત્રિનો લોપ થવાથી તત્સાપેક્ષ દિવસની કલ્પના પણ ચાલતી જ થવાની. તેમ જ જે સંવિધાનરૂપ ધ્યાપિજાનમાં, પ્રકૃતિ અને પુરુષની કલ્પના છે, તે અધિજાનધર્મ જે કલ્પિત પ્રકૃતિ અને પુરુષમાં પ્રકટ થાય, એટલે કે, જે અધિજાનધર્મનું દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાન થઈ જાય, તો કલ્પિત પ્રકૃતિપુરુષભાવ બાધિત (મિથ્યા) થવાનો જ.

વિષદુના તિયે । પ્રણવાક્ષરો વિરુદ્ધતિયે ॥

દશેચીદ્રી વૈરીયે । શિવશક્તિ ॥ ૪૪ ॥

વિષરણુ-નિર્ગુણ અને નિરાકાર ધર્મમાં જે ‘एकोष्टમ’ એ પ્રમાણેના સંકલ્પ ઉદ્ભવો, તે જ પ્રયુવનું મૂળ બીજમૂલ સ્વરૂપ છે; તેમાંથી અક્ષર, ઉકાર અને મક્ષર એ પ્રમાણે ત્રણ માત્રાકૃતી અંકુર નિર્માણ થયો; અને તે જ અક્ષરાદિ ત્રણ માત્રાએ સત્ત્વ, રજ અને ક્રોધરૂપને ધારણ કર્યા અને તેમાંથી જગત્તિ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એવી રીતે ત્રણ અવસ્થારૂપ અદિષ્ઠમણ્ડલાત્મક પ્રપંચ નિર્માણ થયો. એ પ્રમાણે અક્ષરાદિ માત્રાત્રય અંકુરમાંથી, સર્વ પ્રપંચવૃક્ષ તૈયાર થાય છે; અને એ જ પ્રયુવ અક્ષરથી વિરુદ્ધનારી દયા છે. એ દયાની, સંવિદ્યરૂપે એકસ્વરૂપ જે શિવશક્તિ, તે વિરાધિની છે. એટલે કે, એ પ્રકૃતિ અને પુરુષ પોતાના તાત્ત્વિક સંવિધાનરૂપે પ્રકટ થયાં કે, તત્કાળ પ્રયુવાદિ સર્વ જગત્તેના લય થઈ જાય છે-એટલે કે, તે બાધિત (મિથ્યા) થાય છે.

હે અસો નામરૂપાચા ભેદશિરા । ગિહિત પ્કાર્યાચા વજિરા ॥

નતો તયા શીવ ઘોહરા । જ્ઞાનદેવો છળે ॥ ૪૫ ॥

વિષરણુ-નામરૂપાત્મક સર્વ જગત્ તે જ કાઈ એક શીરા-અહીં શીરાનું રૂપક કરવાનો એ જ હેતુ દેખાય છે કે, શીરામાં રવો અને સાકર એવી રીતે બે પદાર્થો હોય છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ જગત્માં નામ અને રૂપ એ બે બેદ છે, અને એટલા-મોટે જ “નામરૂપાચા ભેદ શિરા” (નામરૂપના ભેદરૂપ શીરા)એ પ્રમાણેનો મૂળમા ઉદ્ભાવ મળેલો છે. હવે એ શીરાના ખાનામાં એક અર્થરૂપ પ્રકૃતિ અને પુરુષ છે, એટલે કે, અસ્તિ, બાતિ, પ્રિય આત્મરૂપ જ પુરુષનું સ્વરૂપ છે અને પ્રકૃતિનું પણ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ એ જ છે, અને તે સર્વ નામરૂપમાં અવ્યભિચારથી વિહરે છે; કાઈ પણ પદાર્થોને લેવામાં આવે; તો પણ તેમાં અસ્તિત્વ, બાતિત્વ અને પ્રિયત્વ તો હોવાનું જ. જેમકે

ઘટ છે, ઘટ ભાસે છે અને ઘટ પ્રિય છે; તે જ પ્રમાણે પટ (વસ્ત્ર) છે, પટ ભાસે છે અને પટ પ્રિય છે અથવા હોય છે. ડટલાક પદાર્થો અપ્રિય હોય છે, એમ જો કાંઈ કહે તો અમે કહીશું કે, તે પણ પ્રિય જ છે, અને તે આ પ્રમાણે: જે મનુષ્ય જે પદાર્થને અપ્રિય કહેતો હોય છે, તે પદાર્થના ત્યાગ વિશે તેના મનમાં પ્રીતિ હોય છે અને તેને જે પદાર્થો પ્રિય લાગતા હોય છે, તેમના સ્વીકારમાં તેની પ્રીતિ હોય છે; સારાંશ કે, સર્વ પદાર્થોમાં અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિયત્વ એકસમાન અર્ખંડ છે. હવે એવો પ્રકાર નામ તથા રૂપનો નથી મ જેમ કે, પટમાં ઘટ નામની ભાવના નથી અને ઘટમાં પટ નામનો સંભવ નથી—તે જ પ્રમાણે પટમાં ઘટસ્વરૂપ નથી અને ઘટમાં પટસ્વરૂપ નથી. એથી નામ તથા રૂપ બ્યભિચારી છે અને જે બ્યભિચારી હોય છે, તે કલ્પિત તથા મિથ્યા હોય છે, અને બ્યવહારમાં પણ નામરૂપનો જ નાશ દેખાય છે. અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિયત્વયુક્ત આત્મતત્ત્વનો નાશ નથી; જેમ કે હાંડી છે, હાંડી ભાસે છે અને હાંડી પ્રિય છે—એ હાંડી ફૂટી જાય, તો તેના નામ અને રૂપનો નાશ થાય છે, પરંતુ તેનું અસ્તિભાતિપ્રિયત્વ નષ્ટ થતું નથી:—તે એવી રીતે કે, તેના જે કકડા થાય છે, તેમાં પણ અસ્તિભાતિપ્રિયત્વ તો રહેલું જ હોય છે. એટલે કે, કકડા છે, કકડા ભાસે છે અને કકડા પ્રિય છે (એ હાંડીના કાચના કકડાઓમાંથી માંજે બનાવીને તેવડે પતંગની લડાઈ કરવામાં આવે છે એટલામાટે તે પતંગ ઉડાવનારા બાળકોને પ્રિય છે.) તાત્પર્ય એ જ કે, અસ્તિભાતિપ્રિયરૂપ પ્રતિપુરુષ નિત્ય છે; અને નામરૂપ કલ્પિત અને મિથ્યા છે. એવો વિચાર, શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનના અભ્યાસથી દૃઢ થયો એટલે સર્વ કલ્પિત નામરૂપનો લય થતાં સર્વત્ર એક અસ્તિભાતિપ્રિયરૂપ આત્મભાવ જ પ્રકટ રહે છે. એવા એ પારમાર્થિક એક અર્થરૂપ શિવચક્રિત દંપતીને શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, હું નમસ્કાર કરું છું (અથવા મેં નમસ્કાર કર્યો.)

જયાન્ત્યા રૂપ નિર્ધારી । ગેહી પરેસી વૈલરી ॥

સિંધુશી પ્રલયનીરી । ગંગા જૈસી ॥ ૬૬ ॥ ✓

વિવરણ—પ્રલયકાળે આશ્વઘસતંભપર્યંત સર્વ ઉદકમય (જળમય) થઈ જાય છે, ત્યાં જેમ ગંગા સિંધુસહવર્તમાન વિલીન થાય છે, તે જ પ્રમાણે સમ્યક્દાનંદરૂપ-વસ્ત્વાત્મક પ્રતિપુરુષના સ્વરૂપ વિશેનો જો વાણીવડે નિર્ણય કરવા જઈએ, તો પરાવાણી સહિત વૈષ્ણવી હ્રામ થાય છે. કારણ કે, તે ઉભયનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ નિઃશબ્દ છે, એટલે પછી તેઓને ગાત્રતરે નિર્બંધ કેમ કરીને શર્મ શ્રેષ્ઠ વાત ?

જયા દોષાચ્યા આર્લિંગની । વિરોની ગેલી દોની ॥

અષવોયાચિ રજની । દિઠી ચ જે ॥ ૪૭ ॥

વિવરણ—પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ ઉભય એક બીજાને આર્લિંગન આપતાંની સાથે જ અદૃશ્ય (ભુખ) થઈ જાય છે; એટલે કે, પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ ઉભયનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ, સમ્વિદ્યાનદ્વરૂપ અધિષ્ઠાન એક બ્રહ્મચેતન્ય છે, એવું જ અપરોક્ષ જ્ઞાન થવું, તે જ પ્રકૃતિ અને પુરુષનું આર્લિંગન છે એમ સમજવું એવા એ આર્લિંગન વડે કલ્પિત પ્રકૃતિપુરુષની નિર્ણયિતા થાય છે. એ જ પ્રમાણે ઉભયના આર્લિંગનમાં ઉભયનો લોપ સમજી લેવો. જેવી રીતે અંધકારમયી રાત્રિમાં દષ્ટિ ભિન્ન ન રહેતાં, રાત્રિની સાથે મળી જાય છે, એટલે કે, દિવસે જેવી રીતે દષ્ટિ સર્વ પદાર્થોથી ભિન્ન એટલે કે, અનેક દૃશ્યોને જોનારી હોય છે, તેવી રીતે રાત્રિના સમયમાં અંધકાર અને દષ્ટિ એ સર્વ એક જ થઈ જાય છે (એકતમ) અથવા તો સૂર્યના ઉદયથી સર્વ રાત્રિ પ્રકાશમયી થાય છે, એ દષ્ટિથી જ મૂળમાં ‘અષવોયાચિ રજની દિઠી ચ તે’ એ પ્રમાણે કહેલું છે. હવે આમાં ‘દિઠી’ નો અર્થ જો કે ‘દષ્ટિ’ થાય છે, તોપણ અહીં એનો પ્રકાશના અર્થમાં જ સ્વીકાર કરવાનો છે, અને તે મથાર્થ પશુ છે, કારણ કે, ‘દષ્ટિ’ સંબંધના અર્થનો જ સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામાં આવે, તો અવશ્ય એમ જ જણાઈ આવશે કે, દષ્ટિ પશુ એક પ્રકારનો પ્રકાશ જ છે

ચાયૂ ચલ્લવઝેશી । જિરાલા ઘ્યોમાચિયે કુશી ॥

બદલા પ્રલય પ્રકાશી । સપ્રભ માતુ ॥ ૪૮ ॥

વિવરણ—આકાશ મધ્યે વાયુ પોતાના સ્વસ્થ સહિત ભુખ થાય છે, અથવા તો પ્રક્ષય કાલીન કુખ્ય થયેલી તેજોદેવતામધ્યે સૂર્યનારાયણ પોતાના પ્રકાશ સહિત અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

તેવી નિહાળિતા ચયાતે । ગેલે પાહળેનશી પાહસે ॥

પુઢતી ઘરૌતે વરૌતે । વંદિલી તિયે ॥ ૪૯ ॥

વિવરણ—તે પ્રમાણે એ વાસ્તવિક સમ્વિદ્યાનદ્વરૂપ પ્રકૃતિપુરુષને જોવા જતાં, જુએ છે એટલે જોવાનો વિષય અને જોવું એ ઉભયનો લોપ થાય છે અને કવળ એક આત્મભાવ જ અવશિષ્ટ રહે છે. એવા અવશિષ્ટ આત્મભાવરૂપ પ્રકૃતિપુરુષને, મેં જગદ્ગૃહના અંતર અને આજ તેમ જ નીચેના અને ઉપરના ભાગમાં સર્વત્ર વેંદન કર્યું (નમસ્કાર કર્યા)

જ્યાંચ્યા વાહણી । વેદકુ વેદાંચે પાળી ॥

ન પિયે પળ સાંઢળી । આગાંચીહી ફરી ॥ ૧૦ ॥

વિવરણુ-જ્ઞેય, યાતા અને જ્ઞાન એ ત્રિપુટી રહિત સમ્વિદ્ધનરૂપી પ્રકૃતિપુરુષ એ જ કોઈ એક એક (પ્રવાહ) અનાદિકાળથી વહન કર્યા કરે છે, ત્યાં તેમને જાણવાનો વિષય કરીને, જાણનારો તેમને જાણવારૂપ જળનું પાન કરવાને ગયો; પણ તે જળ પીવામાટે તેને મળ્યું નહિ અને ત્યાં તેણે પોતાના શરીરનો ત્યાગ કર્યો એટલે કે, પોતે જ સદેહ ધૂળી ગયો. આનો ભાવાર્થ એવો છે કે, સર્વાન્તર્યામી, સ્વયંપ્રકાશમાન અને સમ્વિદાનંદરૂપ જે આત્મભાવ, તેને વૃત્તિજ્ઞાનવડે જાણવામાટે ગયેલાની વૃત્તિ ચિત્રપ્રકાશરૂપ આત્મભાવમાં વિલીન થઈ જાય છે અને તેથી યાતા પણ લપ પામે છે. કારણ કે, જ્ઞેય અને યાતા એ ઉભય મધ્યવર્તિની જ્ઞાનવૃત્તિના આધારે રહેલાં હોય છે. એટલે એ જ્ઞાનવૃત્તિ જાય, એટલે પછી જ્ઞેય અને યાતા જેવું પણ કોઈ રહેતું નથી. એ ન્યાયથી જ 'દેહનો ત્યાગ કર્યો, એમ મૂળમાં કહેલું છે.

તેય મિ નમસ્કારા । લાગી હો દુસ્તરા ॥

તરી લિંગ બેદ પન્હા । જોહ્ન જાયો ॥ ૧૧ ॥

વિવરણુ-પરમાર્થતઃ પ્રકૃતિપુરુષના સ્વરૂપમાં જ્ઞેય, યાતા અને જ્ઞાન એ ત્રિપુટી મૂળ છે જ નહિ, એટલે તે સ્થળે તેમને નમસ્કાર કરવામાટે જે હું તેમનાથી ભિન્ન રહું, તો સમ્વિદાનંદરૂપ એક રસનું જે એ પ્રકૃતિપુરુષરૂપ સિંગ છે, તેને તોડીને બે કંડા કરી નાખવામાટે મારે કોઈ અન્ય સ્થળે જવાની અગત્ય નથી; કારણ કે, સંગતીય વિગતીય સ્વગત બેદશૂન્ય અને દેશકાળવસ્તુપરિચ્છેદશૂન્ય દેવળ સમ્વિદાનંદરૂપ અને એકાર્થ સ્વરૂપ પ્રકૃતિ પુરુષથી દેહબુદ્ધિ ધારીને મારું ભિન્ન રહેવું અને તેમને પોતાથી ભિન્ન માનીને તેમને નમસ્કાર કરવાના કાર્યમાં અવૃત્ત થવું, એ જ લિંગબેદની જોડ કરવા સમાન છે.

પરી સોનેન સી દુજે । નવ્હતુ હેળે સોના મજે ॥

હે નમન કરળે માણે । તૈસેં આહે ॥ ૧૨ ॥

વિવરણુ-પરંતુ અલંકારો સુવર્ણથી ભિન્ન ન થતા, ઐક્યભાવથી સુવર્ણને જાળે છે, તે જ પ્રકારનું આ મારું નમન પણ છે. એટલે કે, પ્રકૃતિપુરુષ સમ્વિદાનંદરૂપ આત્મભાવથી જ્યારે સર્વાન્તર્યામી છે, ત્યારે મારા અંતરમાં આત્મત્વથી તે જ વિહરે

છે, એટલા માટે દેહ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ આદિ સર્વ તત્ત્વોમાથી મારુ આત્મરૂપ ઠાઈ પણ એક તત્ત્વ નથી કિંતુ મારુ તાત્ત્વિક આત્મસ્વરૂપ પરમાર્થત એકરૂપ પ્રકૃતિ પુરુષ જ છે, એમ નિચારવડે દેહ સમજીને સ્થૂલસૂક્ષ્મસપ્તાતના તાદાત્મ્યનો ત્યાગ કરી દેવો તે જ અબેદવસ્તુતય નમસ્કાર છે અને મેં તે જ નમસ્કાર ક્યો છે

સાગતા વાચતે વાચા । ઠાવો વાચ્ય વાચકાચા ॥

પઢતા કામ્ય મેદાચા । વિદાનુ હોયે ॥ ૧૨ ॥

વિવરણ—વાણીવડે વાણીનું વર્ણન કરતાં એ કે વાચ્ય વાચકનો ભેદ દેખાતો હોય છે, છતાં શુ ખરેખર ત્યાં ભેદનો વિકાર હોય છે કે ? કારણ કે, જેનું વર્ણન કરવાનું તે વાચ્ય પણ વાણી જ છે અને વર્ણન કરનારી વાચક પણ વાણી જ છે, એટલે પત્રી ત્યાં ભેદનો કશો પણ વિકાર હોઈ શકે જ નહિ

સિંધુ આળી ગમેચી મિઠળી । સ્ત્રીપુરુષ નામાચી મિરવળી ॥

વિસત્તસે તરી કામ્ય પાળી । દ્વૈત હોઈલ ॥ ૧૪ ॥ ✓

વિવરણ—ગમ્મા અને સિંધુ જ્યાં મળે છે, ત્યાં ગમ્મા તે સ્ત્રી અને સિંધુ તે પુરુષ એવા નામોનો ભેદ વ્યવહાર થાય છે, તો પણ સમુદ્ર અને ગંગાના પાણીમા કશો ભેદ હોય છે ખરો કે ? અર્થાત્ સમુદ્રના પાણીમા હાથ નાખતા હાથોને મૂછોના સ્પર્શ થાય છે અને ગંગાના પાણીમા હાથ નાખતાં હસ્તને નથનો સ્પર્શ થાય છે, એવો કશો પણ પ્રકાર હોતો નથી વ્યવહારગત સ્ત્રીપુરુષના યોગ પ્રમાણેનો ગમ્મા અને સમુદ્રનો યોગ નથી કિંતુ તેમનું જળ ઉભયરૂપે એક જ છે

પાહેપા માસ્યમાસકતા । આપુલ ઠાઈ વાવિતા ॥

દુષ્કણ કામ્ય સવિતા । મોહીતસે ॥ ૧૫ ॥

વિવરણ—સૂર્ય પોતાના સ્વરૂપમાં હાસ્ય અને હાસક એ બંને પ્રકારો બતાવે છે, તો પણ સૂર્યના એકત્વમા વિરોધ આવતો નથી જેવી રીતે સૂર્યપ્રકાશવડે ભૂતલ પરની દેખાતી સર્વ વસ્તુઓ હાસ્ય અને તેમને પ્રકાશિત કરનાર સૂર્ય હાસક એ બેમાં જેવો ભેદ રહેલો છે, તે જ પ્રમાણે સૂર્યને સૂર્યના પ્રકાશથી જ જોવો—એટલે કે, હાસ્ય અને હાસક એક સૂર્ય જ છે.

ચાદાચિયા દોંદાવરી । હોતા ચાદણિયાચી વિહુરી ॥

કામ્ય રળે દોંદાવરી । ગિવસોપા દોંદા ॥ ૧૬ ॥

विपरणु-अंद्रना देहपर चंद्रिकानो असार यवाथी शु चंद्रनु तेज ओधु यर्ध नम
छे ३ : अने तेने जेवाभाटे दीपकनो शोध करवो पडे छे ३ : अर्थात् नहि न.

मोतियाची कळि । होय मोतियावरी पागुळ ॥

अगळे निर्मळ । रूपा ये की ॥ ५७ ॥

विपरणु-मोतीओना तेजनी मोतीओपर कदाचित् स्थिरता यर्ध नम, तो तेथी
ते मोती वकार्ध न जतां विशेष निर्मल अने सुशोभित देखावा भाडे छे.

मात्राचिया त्रिपुटिया । प्रणवु काय केला चिरटिया ॥

कीं णकार वीरेपटिया । मेदवला कार्द ॥ ५८ ॥

विपरणु-अ, छि अने म अने त्रणु मात्राओना योगे प्रणवना शु त्रणु कडडा
यर्ध गया छे ? किंवा 'णु' अक्षरमां त्रणु रेपाओ होनाथी तेना शु मेद यमो छि अटवे
डे, तेना त्रणु कडडा यर्ध गया छे ३ शु : अर्थात् नहि न.

अहो ऐक्याचें मुहल न ढळे । आणि साजिरेपणाचा लाभ मिळे ॥

तरी स्वतरंगाचीं मुकुळें । तुरंतु का पाणी ॥ ५९ ॥

विपरणु-सच्चिदानंदरूप प्रकृतिपुरुषना अक्षयस्वरूपनी मूळ मूडीमा कांर्ध पणु
आट न थता (तेमनु अकल्प न जगउता), तेमने नमस्कार करवानो लाभ जे आपणुने
भगतो होय, तो ते लाभ शाभाटे न भेजववो वारु ? पाणुनि अक्षपणु जगउतु न
होय अने पोताना तरंगरूप पुष्पोनु सौम्य ते लर्ध शकतु होय तो पाणुनि आनंदथी
ते सौगंध्यने आस्वाद सेवो जेष्ठ अने सुवर्णना कस अने वजनमा न्यूनता न थता
जे अलक्षरानो शोभा भोगवी शकती होय, तो ते लाभने शाभाटे जवा देवो वारु ?
ते न भभाळु प्रकृतिपुरुषना अभेदभावने अविवर्ण राप्तीने तेमने नमस्कार करवानो
लाभ आपणुने भगतो होय, तो ते लाभ आपणु शाभाटे न भेजवी लर्ध अने वारु ?
अर्थात् भेजववो न जेष्ठ.

म्हणोनि भूतेशु भवानी । वंदिलीं न कगेनी सिनानी ॥

मी निघालों नमनी । तें हे ऐसें ॥ ६० ॥

विपरणु-पूर्वे कला प्रभाळु, शिव तथा शक्ति छलयेने छिन्न छिन्न नसभजतां,
'छिन्नयनु' अक्षरूप जणुनि जे तेमने वदन कर्ण पणु तेमने नमस्कार कवामाटे हुं
आवी रीते प्रष्ट यमो, -(किंवी रीते प्रष्ट यमो, ते तेजो नीयेनी ओवीमा दृष्टात-
पूर्वक कहे छे)-

દર્પણાચોની ત્યાગે । પ્રતિવિંવ વિંવી રિંગે ॥

ફાં બુઢી દીને તરંગે । વાયૂચા ઠેલા ॥ ૬૧ ॥

વિવરણ—જેવી રીતે દર્પણને ત્યાગ કરતાંની સાથે જ અંખમાં પ્રતિબિંબ પ્રવિષ્ટ થાય છે, અથવા વાયુ શાંત થતાંની સાથે જળમાં ઉદ્ભવતા તરંગો અદૃશ્ય થાય છે.

નાતરી નીંદજાત રોચો । પાવે આપુલા ઠાચો ॥

તૈશી બુદ્ધિત્યાગે દેવીદેવો । વંદિલીં મિયા ॥ ૬૨ ॥

વિવરણ—અથવા, સ્વપ્ન સહિત નિદ્રાના લોપ થતાં જ જેવી રીતે નિદ્રિત પુરુષ જાગૃત અવસ્થામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, મેં બુદ્ધિને ત્યાગીને દેવદેવીનું વંદન કર્યું. એકમાં દ્વિતી સિદ્ધિ કરનાર તૃતીય ઉપાધિ હોય છે; જેમ કે, દર્પણમાં જોનાર એક છે, પણ તે એકના બે વિભાગ બતાવનાર તૃતીય દર્પણ છે. હવે ઉભયનું જો પુનઃ એકવ કરવું હોય, તો પ્રતિબિંબનો બાધ કરવો જોઈએ. વેદાંતમાં એને જ બાધસમાનાધિકરણ કહેવામાં આવે છે, અને દ્વિતીય સુખ્ય સમાનાધિકરણ છે. જેમ મહાકાશ સાથે ઘટાકાશનું એકવ કરવાનું હોય, તો ઘટાકાશની બાધા કરીને મહાકાશ સાથે તેનું એકવ કરવાની આવશ્યકતા હોતી નથી; કારણ કે, ઘટ હોવા છતાં પણ મહાકાશ તથા મહાકાશનું સુખ્યસમાનાધિકરણ છે જ; પણ આભાસ અને દ્વંદ્વરચની માન એક સત્તા નથી; ત્યાં આભાસનું દ્વંદ્વર સાથે એકવ કરવામાં કુદિ સહિત આભાસની બાધા અવસ્થ કરવી જ જોઈએ; એટલે કે, દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને બુદ્ધિગત ચિદાભાસ એ સર્વ મારા આત્મસ્વરૂપમાં વિવર્ત છે; એટલે કે; સૂર્યકિરણોમાં વિપરીત લાસતા મૂળજળ સમાન એ સર્વ મિથ્યા છે; હું નિર્ગુણ, નિર્વિકાર, બેદ શૂન્ય અને સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા છું, એમ દહતાથી જાણવું, એને જ બુદ્ધિનો ત્યાગ (બાધા) અને શિવશક્તિનું વંદન સમજવાનું છે. એવી રીતે બુદ્ધિત્યાગ કરીને સચ્ચિદાનંદરૂપ શિવશક્તિનું મેં વંદન કર્યું.

સાંઘનિ મીઠપણાચા લોમુ । મિઠે સિંધુત્વાચા ઘેવલા લામુ ॥

તેવી જહં દેઝનિ મી શંમુ । શાંમવી જાલો ॥ ૬૩ ॥

વિવરણ—જેવી રીતે લવણ (મીઠું) પોતાના ઘનત્વ અને અદૃપત્વના સોભને ત્યાગીને સમુદ્ર સાથે મળી સમુદ્રરૂપ વર્ધ ગયું છે, તે જ પ્રમાણે એકદેશીય અને રજ્જ સરીરના (પૂર્વની ઓવીના અર્થમાં વર્ધવેલા વિચારના આશ્રયથી) દેહાદંકારને ત્યાગીને

એક સમિચ્છાનેદધન આક્રમસ્વરૂપ શિવશક્તિ સાથે હું એકપને પામ્યો છું, એટલે કે, તે હું જ છું, એમ મેં દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક જાણી લીધું છે.

શિવશક્તિ સમાવેશો । નમન કેલેં મ્યા એસે ॥

રંગાર્ગ આક્રમ્મે । રિચાલા જેસા ॥ ૬૪ ॥ ✓

વિવરણ-કેળના થડનાં બધાં પડોને ઊભી કાઢીએ, તે અંતે તેમાં જવળ પોલાણ જ અવશિષ્ટ રહે છે અને તે પોલાણનો મહાકાશ સાથે સહજ મેળાપ હોય છે. તેવી જ રીતે સ્થૂલ આનંદમય કોષ હું નથી, એવા વિચારથી તે કોષરૂપ છાંદને ઉતારી નાખી; તે જ પ્રમાણે, સૂક્ષ્મ, પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય કોષ પણ મારું સ્વરૂપ નથી, એવા વિચારથી એ કોષરૂપ આવરણોને પણ કાઢી નાખ્યા; એ જ પ્રમાણે સર્વથી પર જે આનંદમય કોષ છે, તે પણ મારું સ્વરૂપ નથી, એ વિચારથી તેના પણ ત્યાગ કરી દીધા; એ પંચકોષ એકદેશીય, મિથ્યા, જડ અને (મને) દસ્ય છે, એમનો પ્રકાશક અને અધિષ્ઠાનભૂત સમિચ્છાનંદરૂપ આત્મા હું છું. એવા નિશ્ચયથી સર્વ કોષોનું નિરસન થઈ જનું અને અવશિષ્ટ ચિદ્રૂપ કૂટસ્થ સાથે શ્વાતમાનું અભેદત્વ પામું, એ જ મારું નમન ક્રિયા વંદન છે.

इति श्री सिद्धानुवादे श्रीमदनुभवामृतं शिवशक्तिसमावेशनमर्तं नाम

प्रथमं प्रकरणं संपूर्णम्

—***—
દ્વિતીય પ્રકરણ

સદ્ગુરુસ્તવન

आतां उपाय वनवसंतु । जो आक्षेपा आदेवर्तु ॥

अमूर्त्तचि परी मूर्त्तु । कारुण्याचा ॥ १ ॥

વિવરણ-સાધનચતુષ્ટયસપત્ત અધિકારીએ મોક્ષપ્રાપ્તિમાટે કરવાના જે શ્રવણ મનન આદિ સાધનો, એટલે કે ઉપાયો, તે જ કાર્ત્ત એક વન (ઉદાન-અગીચો) છે અને એ વનને ફળદ્રૂપ કરનાર સદ્ગુરુ જ કાર્ત્ત એક વસંત છે. જેવી રીતે વ્યાવહારિક ઉદાનના ફળપુષ્પયુક્ત યદ્વામાટે તૃતીય વસંતની આવશ્યકતા હોય છે, તે જ પ્રમાણે સાધક જે કે સાધનરૂપ અનેક ઉપાયો કર્યા કરે છે, તેા પણ તેમને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી; કિંતુ આત્મજ્ઞાનરૂપ ફળની પ્રાપ્તિમાટે એક તૃતીય વસ્તુ એટલે કે,

શ્રી સદ્ગુરુની કૃપા અવશ્ય હોવી જોઈએ, એ વિના સાધકોને કદાપિ આત્મજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાની પ્રાપ્તિ થવાની જ નથી.* કારણ કે, આત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટેનું મુખ્ય અંતરંગ સાધન 'તત્ત્વમસિ' મહાવાક્ય છે; એટલે કે, મુમુક્ષુને 'તત્ત્વમસિ' મહાવાક્યના અવલુનો લાભ મળતાની સાથે જ, દેહેન્દ્રિયમનભુદ્વતીત, અસંગ, સાક્ષી અને સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા હું છું, એ પ્રમાણે આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે; કારણ કે, જે અઅવહિત વસ્તુ છે, તેનું શબ્દવડે અપરોક્ષ જ્ઞાન પણ થાય છે અને પરોક્ષ જ્ઞાન પણ થાય છે. ઉદાહરણાર્થ, ધારો કે, એક મનુષ્યના બહુ જ નિકટમાં એક ઘટ છે અને ત્યાં કાંઈ ગૃહસ્થને આવીને એમ કહ્યું કે, 'અહો અહીં તો ઘટ છે; એટલે તેનું એ લાપણુ સાંભળીને જેની પાસે ઘટ હતો તેને તેનું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે—એટલે કે, ઘટસ્વરૂપની કલ્પના તેના હૃદયમાં આવીને ઊભી રહે છે. ત્યાર પછી તે' તે બીજા ગૃહસ્થને એમ પૂછે છે કે, 'તમે જે અહીં ઘટ હોવાનું કહ્યું તે ઘટ ક્યાં છે વારુ?' એટલે તેની પાસેના ઘટપ્રતિ અંગુલિનિર્દેશ કરીને તે ઉત્તર આપે છે કે, 'ભુએ આ ઘટ છે.' અને તેના એ ઉત્તરના અવલુની સાથે જ તે પ્રથમ મનુષ્યને પોતા પાસેના ઘટનું અપરોક્ષ એટલે કે, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. પણ એવા નિયમ કેવળ બ્યવહિત (દૂરની કિંવા અદૃષ્ટ) વસ્તુને જ લાગુ છે, એમ નથી; કારણ કે, શબ્દવડે બ્યવહિત વસ્તુનું નિલ પરોક્ષ જ્ઞાન જ થાય છે, અપરોક્ષ જ્ઞાન થતું નથી. ઉદાહરણાર્થ, બ્યવહિત સ્વર્ગનું શબ્દોવડે ગમે તેટલું અને ગમે તેવું વર્ણન કરવામાં આવે તોપણ શ્રોતાને કેવળ તેનું પરોક્ષ જ્ઞાન જ થાય ■ અને પાસેની વસ્તુનું પરોક્ષ તથા અપરોક્ષ એવી રીતે ઉભય પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે, એ તો ઉપર કહેલું જ છે. તે જ પ્રમાણે વેદાંતમાં વાક્યના મહાવાક્ય અને અર્વાતર વાક્ય એવી રીતે બે પ્રકારો છે. બ્રહ્મ સર્વગત છે, સર્વબ્યાપક છે અને સચ્ચિદાનંદરૂપ છે એ પ્રમાણેના બોધ કરાવનાર જે વાક્ય તે અર્વાતર વાક્ય કહેવાય છે; અને એ અર્વાતર વાક્યનું અવલુ ચતાની સાથે જ મુમુક્ષુને અત્યંત સમીપ એટલે કે, સાધકના હૃદયમાં આત્મતત્ત્વથી રહેલા સ્વાત્માનું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. જે અર્વાતર વાક્યના અવલુથી મુમુક્ષુને પરોક્ષ સમગ્રપણું સર્વગત, સર્વબ્યાપક આત્મનત્ત્વ, તે તું છે; એમ વદનાર જે વાક્ય તે જ 'તત્ત્વમસિ' મહાવાક્ય છે. એવા એ 'તત્ત્વમસિ' મહાવાક્યના અવલુથી અસંગ, સાક્ષી અને સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા હું છું, એ પ્રમાણે મુમુક્ષુને આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. સારાંશ કે,

* જ્ઞાનેશ્વરીના ૨૦ મા અંખાકમાંની ૧૬૮ અને તે પછીની કેટલીક એવીઓમાં જ્ઞાનેશ્વર મંદારાને એના વિશેષ વિસ્તાર કરેલો છે.

આત્મસાક્ષાત્કાર કરાવનાર મુખ્ય અંતરંગ સાધન 'તત્ત્વમાસિ' મહાવાક્ય છે; અને તે મહાવાક્યનો મુમુક્ષુજનોને બોધ કરાવનાર શ્રી સદ્ગુરુ છે. અર્થાત્ મોક્ષપ્રાપ્તિમાટે મુમુક્ષુજનો ભલેને અનેક સાધનરૂપ ઉપાયો યોજતા રહે, તથાપિ સદ્ગુરુ વસંત વિના આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ ફળ કદાપિ પ્રાપ્ત થવાનું નથી, એમ જાણીને મુમુક્ષુજનોના હસ્તે થતા ઉપાયરૂપ વનને આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ ફળ આપનાર શ્રી ગુરુ વસંત છે, એમ મૂળમાં કહેલું છે. સદ્ગુરુ બ્રહ્મવિદ્યાનું મંગળસૂત્ર (આહેવતંત્રું) છે; એટલે કે, બ્રહ્મવિદ્યા સદ્ગુરુના અસ્તિત્વપર જ અવલબ્ધેથી છે. જો કે તે સદ્ગુરુ સ્વરૂપે અમૂર્ત અને નિરાકાર છે, તો પણ જન્મમૃત્યુરૂપ સંસારદુઃખ અને ત્રિવિધ તાપથી તમ થયેલા અને તેમાંથી પોતાનો છૂટકો થવાની ઇચ્છા ધરાવતો જે મુમુક્ષુ શ્રી સદ્ગુરુને શરણે જાય છે, તે મુમુક્ષુ વિશેની દયાની સદ્ગુરુ કેવળ શ્રુતિ જ છે—અર્થાત્ તે શ્રુતિમતી દયા જ છે.

મોહોન્તી માયા કુંજરુ । મુક્ત મોલિયાચા વોગરુ ॥

જેઘવિતા સદ્ગુરુ । નિવૃત્તિ વંદુ ॥ ૨ ॥

વિવરણ—સચ્ચિદ્બ્યનો નિત્યમુક્ત આત્મભાવ, માયારૂપ હસ્તીવડે આચ્છાદિત થયેલો હતો. તે માયારૂપી હસ્તીનું આત્મબોધરૂપ શસ્ત્રવડે નિવારણ કરીને નિત્યમુક્ત આત્મભાવરૂપ મોતી—એ જ અજના ભોજનને પીરસીને સચ્ચિદ્બ્યના અનુભવરૂપ મુખને જમાડનાર સદ્ગુરુ નિવૃત્તિનું હું (જ્ઞાનેશ્વર) વંદન કરું છું. આનો ભાવાર્થ એવો છે કે, જેવી રીતે એક હસ્તીને મારીને તેના ગડસ્થળમાંના મોતીને કાઢી બાઈ બાપારી લોકો તે મોતી તેના ઉપભોગમાટે શ્રીમત જનોને આપે છે, તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાનાવરણ આદિના યોગે નિત્યમુક્ત આત્મભાવ દર્શાઈ જાય છે, એટલે તે અજ્ઞાનનું વિરોધક જે આત્મજ્ઞાન તે આત્મજ્ઞાનનો શ્રી સદ્ગુરુએ 'તત્ત્વમાસિ' મહાવાક્યદ્વારા બોધ આપતાની સાથે જ તે સચ્ચિદ્બ્યને 'હું દેહત્રયાતીત, ગુણત્રયાતીત, પંચકોષાતીત અને સચ્ચિદાનંદરૂપ નિત્યમુક્ત આત્મા છું' એવું જ્ઞાન થાય છે અને એ જ્ઞાન થતા જ તે સચ્ચિદ્બ્યને અજ્ઞાનના આવરણ આદિની નિવૃત્તિ થતાં સ્વાત્મસુખનો (અલબ્ધ) લાભ થાય છે.

અવિચેત્તે આદ્યે । શુંજીત જીવપણાચે મયે ॥

તયા ચૈતન્યાચે ધાવે । કારુણ્યે જોકી ॥ ૩ ॥

વિવરણ—આત્મસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ અવિદ્યારૂપ જે અરણ્યમાં 'હું દેહ, હું જન્મનાર અને મરનાર; હું બ્રાહ્મણ, હું શ્વેત અને હું 'સ્થામ' ઇત્યાદિ દેહધર્મોના

પોતાના આગેપ કરીને અનેક યોનિઓમાં જન્મમૃત્યુરૂપ ચક્રી ભ્રમણ કરનાર જે ચૈતન્ય જીવદશા ભોગવતું હતું અને એમાંથી પોતાનો ધૂટકો થાય તો સારુ એવા હેતુથી તે ચૈતન્ય સદ્ગુરુની કરુણા માગવા લાગ્યું એટલે મનમાં તેની ક્યા આવવાથી તેને તે સકટમાંથી છોડવવામાટે તત્કાળ દોડી જનાર સદ્ગુરુ નિવૃત્તિનાથ છે

જયાતેનિ આપાગપાતે । ઘટ્ટ મોક્ષપર્ણો આતે ॥

એટલે જાણતયા જાણતે । જયાપાર્શો ॥ ૪ ॥

વિવરણ—સદ્ગુરુએ સચ્ચિદ્ધ્યપ્રતિ રૂપાયુક્ત અર્ધોન્મીનિત દૃષ્ટિથી જોતાની સાથે જ દેહ સાથે તાદાત્મ્ય પામેની બધરૂપ જીવદશા જ મોક્ષરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કે, સદ્ગુરુના સબધથી સચ્ચિદ્ધ્ય આત્મજ્ઞાનસપન્ન થાય છે, અને તેના યોગે જ્ઞેય, જ્ઞાતા અને જ્ઞાન એ ત્રિપુટીથી રહિત જ્ઞાનરૂપ આત્મસ્વરૂપને જાણે છે (પછી તેનામાં દેહભાવ રિંવા જીવભાવ અવશિષ્ટ રહેતો નથી)

કૈવલ્યકનકાચિયા ધાના જો ન કઢસી ધોરસાના ॥

દૃષ્ટવાચિયા દર્શના । પાઠાઠ જો ॥ ૫ ॥

વિવરણ—કૈવલ્ય એટલે કે મોક્ષ એ જ જાણે સુવર્ણ છે—એ સુવર્ણનું દાન દેવામાં જે સદ્ગુરુ નાના મોટાની ચુટણી કરતો નથી નિત્ય દૃષ્ટવજાવયુક્ત આ માનું જે જ્ઞાનમાર્ગવડે દર્શન થાય છે, તે જ્ઞાનમાર્ગનો દર્શક સદ્ગુરુ છે એનો ભાવાર્થ એવો છે કે, સંજ્ઞાતીય વિજ્ઞાતીય સ્વગતભેદશૂન્ય નિર્ણય નિરાકાર, સચ્ચિદ્ધાનદધન, જ્ઞાન-માત્ર પરિપૂર્ણ પરબ્રહ્મની જ કૈવલ્ય રૂપ છે એવો એ કેવળ બ્રહ્મભાવ જ સર્વ જીવોનો આત્મા છે અને એટલામાટે સર્વ જીવોને તે પ્રાપ્ત જ છે પરંતુ અજ્ઞાનવડે સર્વને અપ્રાપ્તવત્થવોદો છે સદ્ગુરુ પોતાને શરણે આવેના મત્ સિધ્ધને આત્મજ્ઞાન આપીને તદ્દ્વારા તે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરે છે અને ત્યારપછી તેને નિત્યપ્રાપ્ત, અસંગ, તૃપ્તા સાક્ષીસ્વરૂપ આત્મભાવનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

સામધ્યતેનિ ત્રિકે । જો શિવાર્ચે હી ગુરુત્વ ત્રિકે ॥

આત્મા આત્મમુલ દેલે । આરસા ત્રિય ॥ ૬ ॥

વિવરણ—સદ્ગુરુ પોતાના સામર્થ્યના જગથી શિવના ગુરુત્વને પથ જીતી લે છે સદ્ગુરુ દર્પણ જ છે અને તેમાં જીવાત્મા પોતાના આત્મસ્તુષ્ણને નિહાળે છે એનો ભાવાર્થ એવો છે કે, માયાવિશિષ્ટ શિવચૈતન્ય અવિદ્યાવિશિષ્ટ જીવચૈતન્યને નિયતા છે, એટલે કે, અજ્ઞાનના યોગે, એકદેશીય, અસત્ અને જડ શરીર સાથે તાદાત્મ્ય

પામવાથી જીવચૈતન્ય લઘુ થયું છે, એટલે તેની દૃષ્ટિથી માયાવિશિષ્ટ શિવચૈતન્ય ગુરુત્વને પામેલું છે, પરંતુ સદ્ગુરુએ જીવને યથાર્થ જ્ઞાનબોધનો પ્રસાદ આપ્યાથી અવિદ્યા અને વિદ્યાની નિર્દિષ્ટિ થતાં જીવ-નિર્ધર્મ આત્મસ્થિતિવડે અવસિષ્ટ રહે છે; અર્થાત્ એ દૃષ્ટિથી માયાવિશિષ્ટ શિવ સૌપાધિક (ઉપાધિયુક્ત), હોવાથી, તેનામાં સદ્ગુરુ લઘુત્વનો અવિર્ભાવ થાય છે; એટલે કે, તેમાંના જીવ સાપેક્ષ ગુરુત્વનો લોપ થાય છે. સદ્ગુરુ યાવત્ પ્રાણીમાત્રના સ્વાત્મલયુક્ત છે, અને એથી જ ઉપર કલ્પાપ્રમાણે જીવનું તેનાથી તાદાત્મ્ય થતાં જીવાત્મા સ્વાત્મસુખસંપન્ન થાય છે. એ દૃષ્ટિથી જ ‘ગુરુરૂપ દર્પણમ્’ આત્મા આત્મસુખનું અવલોકન કરે છે, એવા આરાધનું વાક્ય મૂળ જોતીમાં રહેલું છે.

યોગચંદ્રાણિયા કઠ્ઠા । વિસ્તુરણ્યા એકવઠ્ઠા ॥

કૃપાપુનીવ લીલા । કરી જયાચી ॥ ૭ ॥

વિવરણ-‘મદ્દાહમસિમ’ (મદ્દાહમસિમ) એ બોધરૂપી ચંદ્રની કળાઓ અનેક નામરૂપાત્મક જગદ્ગુરે પ્રસરેલી છે. જેવી રીતે અમાવાસ્યાની રાત્રિમાં ચંદ્રની સર્વ કળાઓ અદૃશ્ય થતાં ચંદ્ર નિસ્તેજસ્વિતાવડે આચ્છાદિત થઈ જાય છે; પરંતુ પૂર્ણિમાનો યોગ આવતાંની સાથે જ તે ચંદ્ર પુનઃ સર્વકળાસંપન્ન થઈને પૂર્ણરૂપે પ્રકટ થાય છે; તે જ પ્રમાણે સદ્ગુરુની જે કૃપા, તે જ પૂર્ણિમા છે-એટલે તેના યોગ થતાંની સાથે જ અનેક નામરૂપાત્મક જગત્કાસવડે ઠંકાયેલા બોધરૂપી ચંદ્રની કળાઓ પુનરપિ બોધરૂપ ચંદ્રયુક્ત થઈને ‘મદ્દાહમસિમ’ એવા પૂર્ણ બોધરૂપી ચંદ્ર પૂર્વવત્ પ્રકટ થાય છે. એનો ભાવાર્થ એવો છે કે, દૃષ્ટિ બેદૃશ્ય સ્વાત્મરૂપમાંથી ખસતાંની સાથે જ અનેક નામરૂપાત્મક જગત્ કાસવા ગરે છે.* જેવી રીતે એ સ્વકીય આત્મપદથી બદ્ધ થયેલા અને અનેક નામરૂપાત્મક જગદ્ભ્રમમાં ગુંથાયેલા જીવચૈતન્યપર સદ્ગુરુ કૃપા કરે છે. એટલે કે, “નામરૂપનું અધિષ્ઠાન જે અસ્તિભાતિપ્રિયરૂપે એક સત્ત્વ આત્મતત્ત્વ છે, તેનું જ છે; અને આ સર્વ નામરૂપાત્મક કલ્પિત જગત્ આશાસ તારા તાત્ત્વિક આત્મસ્વરૂપમાં છે જ નહિ.” એવા પ્રકારનો સદ્ગુરુએ બોધ કરતાંની સાથે જ, સર્વત્ર સત્ત્વિદાનરૂપે હું જ એક સ્વયંસિદ્ધ વિહરું છું, એવા પૂર્ણ બોધનો ઉદય થાય છે.† એવા પૂર્ણ બોધ થતાં જગત્ જેવું પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન કોઈ પણ અવસિષ્ટ રહેતું નથી.

* ‘દાનેશ્વરી’ ના ૧૪મા અધ્યાયમાંની ૮૫ મી જોતી (વરોપવામદિ ભુજો. † ‘દાનેશ્વરી’ના ૧૫મા અધ્યાયની ૨૬૮મી જોતીમાં, ‘દાનેશ્વરે, એનું, સારું સ્થાનિયુક્ત’ કર્યું છે, તે ભુજો.

જો મેટલિયાચિ સવે । પુરતિ ઉપાયાચે ધાંવે ॥

પ્રવૃત્તિ ગંગા સ્થિરાવે । સાગરીં જિયે ॥ ૮ ॥

વિવરણ-મુમુક્ષુઓ આત્મપ્રાપ્તિમાટે ઉપાયના માર્ગમાં દોડ્યા જાય છે અને શ્રી ગુરુના ભેટા ચર્તાની સાથે જ તેમની તે દોડ અટકી જાય છે. જેવી રીતે પોતાના ધર તરફ દોડી જતા મનુષ્યની દોડ ધર આવર્તાની સાથે જ અટકી જાય છે, તે પ્રમાણે સચ્ચિદાનંદરૂપ પરબ્રહ્મ જ સદ્ગુરુનું રૂપ છે અને ઉપાયના માર્ગમાં દોડનારા મુમુક્ષુનું નિજ ધામ પણ તે જ છે; ઐથી સર્વ ઉપાયો ઉપરમને પામતાં મુમુક્ષુ તે સ્થળે અક્રિય થઈ જાય છે. જેવી રીતે ઉદ્દગમસ્થાનમાંથી મહાવેગવડે વહન કરતી નદીનો વેગ સમુદ્રનો મેળાપ ચર્તા જ અટકી જાય છે અને તે સમરસતાથી સાગર સાથે સ્થિર થાય છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મરૂપ શ્રીગુરુ જ સાગર ॥ અને મુમુક્ષુનો જીવાત્મા તે સરિતા છે-અર્થાત્ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનરૂપ ઉપાયોના પ્રવાહથી વહન કરતી જીવરૂપ સરિતાનો સદ્ગુરુસાગર સાથે મેળાપ ચર્તા જ-એટલે કે, તેના સાક્ષાત્કાર ચર્તાની સાથે જ-તેની સાથે સમરસતાને પામીને જીવરૂપ સરિતા ક્રિયાશૂન્ય થઈ અક્રિયતાથી સ્થિર થઈ જાય છે.

જયાચેનિ અનવસરે । દૃષ્ટાણે દરયાચે મોહરે ॥

જો મેટલસેવ સરે । બહુરુપચિ હે ॥ ૯ ॥

વિવરણ-જે સદ્ગુરુના વિયોગકાળમાં એટલે કે, નિજસ્વરૂપના અજ્ઞાનકાળમાં દ્રષ્ટા જે જીવાત્મા, તે અનેક નામરૂપાત્મક સુવર્ણમુદ્રા (મોહાર) લે છે, એટલે, કે, તેને જગત્ બાસવા માટે છે. જેવી રીતે સ્થૂમ દેહના, અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રાના યોગે સ્વપ્નગત દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર અને ગૃહ આદિ, સર્વ પ્રપચો બાસવા માટે છે, અને ત્યાર-પછી સ્થૂમ દેહની વિરમ્ભિતિરૂપ ભગૃતિનો ભેટા ચર્તાની સાથે જ સર્વ સ્વપ્રપચોને લોપ થાય છે અને કેવળ એક ભર્તૃત જ અવશિષ્ટ રહે છે, તે જ પ્રમાણે સચ્ચિદાનંદના સ્વાત્મભાવથી રહેલા સચ્ચિદાનંદરૂપ સદ્ગુરુનો અનુભવ ચર્તાની સાથે જ અનેક નામરૂપાત્મક જગતનો લોપ થાય છે અને અગેદરૂપે અસ્તિભાવિત્રિયરૂપ આત્મભાવ જ અવશિષ્ટ રહે છે.*

બાવિયેચે કાઢવલે । ફીં સ્વોવસુદિનીં ફાકે ॥

સીંતલે પ્રસાદાકે । જયાચેનિ ॥ ૧૦ ॥

* વિશેષ સ્પષ્ટીકરણમાટે 'જ્ઞાનેશ્વરી' અધ્યાય ૨૪ માર્ગની ચોવી ૪ થી જુઓ.

વિવરણ—શ્રી ગુરુના પ્રસાદરૂપ સૂર્યના કિરણરૂપથી આત્મમોધરૂપ શુભ દિવસનો ઉદય થાય છે અને તેના યોગે આત્મસ્વરૂપ વિષયક અધિકારનો લય થઈ જાય છે. એના બાવાર્થ એવો છે કે, સદ્ગુરુએ ‘વત્સમલિ’ મહાવાક્યનો યોગ કરવા પછી તેના વિચારપૂર્વક મનન અને નિદિધ્યાસન આદિ અભ્યાસ કરવાથી સચ્ચિદ્ધ્યમાં ‘હું દેહેન્દ્રિયાતીત સચ્ચિદ્ધાનદરૂપ આત્મા છું’ એવા જ્ઞાનપ્રકાશનો ઉદય થાય છે, અને તેના યોગે બેદશ્ય સ્વાત્મસ્વરૂપવિષયક અજ્ઞાનધિકારનો લય થઈ જાય છે.

જયાચેનિ કૃપાસલિલે । જીવુ હા ઠાવવરી પાલાલે ॥

જે જીવપણ હી વોવિલે । અંગો ન લગી ॥ ૧૧ ॥

વિવરણ—શ્રી ગુરુએ કરેલા મોધરૂપ કૃપાજળમાં સચ્ચિદ્ધ્યના જીવાત્માએ સ્નાન કર્યો પછી તે જીવાત્મા એટલો બધો પવિત્ર થાય છે કે, શુદ્ધ મારોપાધિક શિવને પણ અસ્પર્શ્ય ધારીને પોતાના અંગને તેના સ્પર્શ થવા દેતો નથી એવું રહસ્ય એવું છે કે, શ્રીગુરુએ કરેલા મોધવડે જીવાત્માના ત્રણે દેહોના તાદાત્મ્ય ધૂટી જતાં ‘હું દેહત્રયાતીત બ્રહ્મ છું,’ એવી તેની આધારવૃત્તિનો પણ નિરાસ થઈ જાય છે, ત્યાર પછી, તે જીવ સ્પુરણરહિત, નિર્ધર્મ, જ્ઞાનમાત્ર અને બ્રહ્મભાવવડે જ અવશિષ્ટ હોય છે, એ દૃષ્ટિથી જોતા શિવ મારોપાધિક હોવાથી અસ્પર્શ્ય છે—અશુદ્ધ છે. જો કે જીવાત્માની દૃષ્ટિથી શિવ શુદ્ધ—સ્પર્શ્ય—છે, તો પણ નૈરોપાધિક બ્રહ્મદૃષ્ટિથી મારોપાધિક શિવ અસ્પર્શ્ય—અપવિત્ર છે, જેવી રીતે દય સૂતકનાળા મનુષ્યોમાંના એક મનુષ્ય સ્નાન કરીને પીતાંબર ધારણ કરે, તો પેલા નન સૂતકનાળા મનુષ્યોમાંના એક મનુષ્ય સૂતકવગરના લોકોની દૃષ્ટિથી તો બને અપવિત્ર અને અસ્પર્શ્ય જ છે, એવો જ ઉપર્યુક્ત દશાતનો પ્રકાર સમજવાનો છે.

રાગો જાતા શિષ્યાતે । ગુરુપણહી ધાડિલે ચિતે ॥

તરી ગુરુ ગૌરવ જયાતે । સાહિબના ॥ ૧૨ ॥

વિવરણ—એકવાર સદ્ગુરુએ સચ્ચિદ્ધ્યને કૃતાર્થ કર્યો, એટલે પછી તે સચ્ચિદ્ધ્ય જ ગુરુપદવીને પામે છે, અને તેના યોગે, શિષ્યસમૂહથી ગુરુને મળેલી ગુરુતા પણ રહેતી નથી, કારણ કે, ગુરુનામ શિષ્યસાપેક્ષ (શિષ્યની અપેક્ષાવાળું) છે તે શિષ્યગુરુએ કરેલા સ્વાત્મમોધથી કૃતાર્થ થયો કે, તેની સાથે જ તેની શિષ્યતાનો લોપ થતા તે પોને ગુરુ થાય છે અને તેના યોગે ગુરુને મળેલી ગુરુસન્માનો પણ લોપ થાય છે, પણ એવો પ્રકાર મારા (જ્ઞાનેશ્વરના) સદ્ગુરુ શ્રી નિવૃત્તિનાથનો નથી, તેમના પ્રસાદથી

શિષ્ય કૃતાર્થ થઈ જાય અને ગુરુપદ્માને પામે, તો પણ તેથી તેમની ગુરુતામાં લેશ માત્ર પણ લઘુતા (ન્યૂનતા) થતી નથી. જેવી રીતે એક દીપક પોતાના યોગે ખીજા સહસ્ર દીપકોને દીપકત્વ આપે, તો પણ તે મૂળ દીપકમાં જે દીપકત્વ રહેલું છે એટલે કે, તેના જે મૂળ પ્રકાશ છે, તેમાં તો રતિ માત્ર પણ ન્યૂનતા નથી જ થઈ શકતી; તે જ પ્રમાણે, મારા નિરૂત્તિનાથ ગુરુ સહસ્રાવધિશિષ્યોને પોતાનું ગુરુત્વ આપે છે, તો પણ તેમનામાંના સ્વભાવસિદ્ધ ગુરુત્વમાં લેશ માત્ર પણ ન્યૂનતાનો આવિર્ભાવ થઈ શકતો નથી.

एकपणं नन्दे सुसाम्भ । ह्यणूनि-गुरुशिष्याचे फलनि मित ॥

पाहणेची आपली वास । पाहतचि असे ॥ १३ ॥

વિવરણ-એકાકી બોધરૂપ, અલ્પમાત્રને એકપણમાં ગમતું નથી, એટલામાટે ગુરુ શિષ્યનું નિમિત્ત કરીને, એટલે કે, ગુરુ તથા શિષ્યરૂપે પોતે જ વિભૂષિત થઈ સદ્ગુરુ પોતે જ પોતાતરફ નિહાળે છે; અને પોતે જ પોતાને બોધ કરે છે. અર્થાત્ સમિચ્છદાનંદરૂપ આત્મતત્ત્વ જ ગુરુરૂપે વિભૂષિત થઈને પરમાર્થતઃ સમિચ્છદાનંદરૂપ આત્મબાવથી રહેલા શિષ્યપ્રતિ કૃપાદષ્ટિથી જુએ છે.

जयाचेनि कृपातुंपारे । परतले अविद्येचे मोहारे ॥

परिणમે आपारे । बोधावृते ॥ १४ ॥

વિવરણ-જે સદ્ગુરુની કૃપાના લેશમાત્રના યોગે અવિદ્યા જીવપરમારૂંધા પોતાના મોયાંને ફેરવી નાખે છે અને શિષ્યમાં અપાર આત્મતત્ત્વનો બોધ પરિણત થાય છે એટલે કે, પ્રકટ થાય છે.

वेद्या देता मिठी । वेदकूही सुये पोटी ॥

।तन्ही नन्देचि उशिटी । दिटी जयाची ॥ १५ ॥

વિવરણ-સદ્ગુરુનું પારમાર્થિક સ્વરૂપાપ્રકટ થતાંની સાથે જ, વેદ એટલે અનેક નામરૂપામક સકલ જગત્ અને વેદકે એટલે જીવ અને ઈશ્વર, સર્વની નિરૂત્તિ થઈ જાય છે; એટલે કે, બેદ્યત્ત્વ, પરિપૂર્ણ સદ્ગુરુસ્વરૂપમાં જીવ, શિવ અને જગત્ આદિ કલ્પનાનો લય થઈ જાય છે; તથાપિ ગુરુની સમિચ્છદાનંદરૂપ પરિપૂર્ણ જ્ઞાનદષ્ટિ ઉચ્છિદ્ર (એટી) થતી નથી. અહીં કદાચિત્ કાઈ એવી ચંકા ઠરશે કે, બાતને એક કણ જ જન્મનારાના મુખમાં જતા તેનું મુખ એકું થઈ જાય છે; અને અહીં વેદરૂપ અપાર અર્થ, વેદકરૂપ જીવ અને શિવ એ સર્વનો ઉપર્યુક્ત શ્રી-ગુરુની દષ્ટિમાં આસ યવા છતાં તેની દષ્ટિ કેમ ઉચ્છિદ્ર ન થાય વાર? તો એ ચંકાનું

સમાધાન એમ કહે, વેદક જીવ તથા શિવ અને વેદ સર્વ પ્રપંચ શ્રી ગુરુસ્વરૂપમાં કલ્પિત એટલે કે, મિથ્યા જ છે; એટલે પછી તે મિથ્યાના આસવડે તેમની દૃષ્ટિમાં ઉચ્છિન્નતાનો વિકાર કેમ સંભવી શકે વારુ? જેવી રીતે સ્વપ્નમાં ટાઈ ગમે તેટલું ભોળન કરે, છતાં જાગૃતિના કાળમાં તેનું મુખ જરા પણ એકું થતું કિંવા હોતું નથી, તેવી રીતે જ ઉપર કહેલો પ્રકાર જાણી લેવો.

જયાચેનિ સાવાયે । જીવૂ પ્રહ્ન ઉપરલાહે ॥

પ્રહ્ન તુણાતલ્લી જાયે । ઉદાસે જેજે ॥ ૧૬ ॥

વિવરણ-જીવને જો સદ્ગુરુનું સાહાય્ય મળે એટલે કે જો સદ્ગુરુ તેનાપર અનુગ્રહ કરે, તો જીવ જ્યાં ધક્કા સંતાનો વ્યવહાર ચલે નથી એવું જે ધક્કા સંતાથી પર કેવળ દાન માત્ર તત્ત્વ છે, તેની સાથે એક્યને પામે છે અને સદ્ગુરુ જો ઉદાસ હોય, એટલે કે, જેનાપર તેમનો અનુગ્રહ ન થાય, તે જીવ ધક્કા હોવા છતાં (જીવો પ્રદ્યૌવ નાપર) એકદેશીય પરિચિન્ન દેહનાદાત્મ્યમાં રહીને વારંવાર જન્મમૃત્યુના ચક્રમાં જમણું કરતો રહે છે અને કામક્રોધાદિ અનેક વિકલ્પદ્વારા તેની સામાન્ય ધાસના એક તથ્યખક્કા પ્રમાણે પાપમાલી થતી રહે છે.

ઉપાસ્તીવરી રાનવિયા । ઉપાયફલ્લી ચેવી મોહુનિયા ॥

વરિંધિલે જયાચિયા । અનુજ્ઞા કા ॥ ૧૭ ॥

વિવરણ-ઉપાસકની ઉપાયરૂપ ઉપાસનાને આત્મબોધરૂપ પુરુષરૂપ ક્યારે આવે છે? જે વેળાએ ઉપાસક શ્રી ગુરુની આગ્રાને પોતાનો દેહ સમર્પિત કરી દે છે, તે વેળાએ જ એ રૂળ આવે છે. એવું તાત્પર્ય એવું છે કે, જો ઉપાસક શ્રી સદ્ગુરુએ કહેલા આત્માનાત્મવિચારમાં જ પોતાની શુદ્ધિને તક્ષીન રાખે,* તો તે ઉપાસકને આત્મજ્ઞાનરૂપ નિર્મળ રૂળની પ્રાપ્તિ થાય છે.†

જયાચા દિઠિયા વસંતુ । જૈવ ન રિષે નિગમવનાર્જાવું ॥

તંવ આપુલિયે ફલ્લી હાવું । ન ચેપવી હી ॥ ૧૮ ॥

* વિશેષ વિવેચનગટિ ‘જ્ઞાનેવરી’ અર્થાત્ ૪ થો એવી ૮૭ મી ભુએ

† “સદાચાર-શાસ્ત્રાનાત્મવિવેચેન જ્ઞાનં ઇવતિ નિર્મલમ્” (સદાચાર તથા આત્મા અને અનાત્માના વિવેકથી જ્ઞાન નિર્મળ થાય છે)

વિવરણ-વેદ અને ઉપનિષદો તે એક ઉપવન છે અને તે વેદોપનિષદોવડે નિર્ણીત સચ્ચિદાનંદરૂપ પરબ્રહ્મ એક ફળ છે-તે ફળ વેદોપનિષદોનો વિચાર કરનાર મુમુક્ષુના ઉદયમાના આત્મત્વથી વિદરે છે. પરંતુ જો શ્રી ગુરુકૃપાદષ્ટિરૂપ વસતનો પ્રવેશ ન થાય, તો સુખરૂપ સ્વાત્મ ફળ આપણને હસ્તગત થઈ શકે તેમ નથી; એટલે કે, જેમ એક બગીચો કાંઈની ખાસ માલિકીનો હોય અને તે બાગમાં અનેક ઝાડો હોય; છતાં જો ત્યાં વસતનો પ્રવેશ ન થાય, તો તે ખાસ માલિકીનો બગીચો હોવા છતાં પણ બાગમાંનાં વૃક્ષોનાં ફળો આપણને મળી શકે જ નહિ. એ જ પ્રમાણે, વેદોપનિષદોનો મુમુક્ષુ સદ્ગુરુના સાહાય્ય વિના પોતાની શુદ્ધિથી ગમે તેટલો વિચાર કરે, પણ તેથી તેને બેદશ્ય-સ્વાત્મજ્ઞાનરૂપ ફળનો લાભ કદાપિ મળી શકવાનો નથી.

પુટે દટીચેનિ અલો । खोची की निवटे माँगे ॥

ચેવટે યા જૈતા નેચે । आपणपे जो ॥ ૧૯ ॥

વિવરણ-સદ્ગુરુએ પોતાની કૃપાદષ્ટિના અમરભાગવડે સચ્ચિદ્ધ્યના નામરૂપાત્મક રથૂલ દેહને ટોચતાની સાથે જ-એટલે કે, સ્પર્શ કરતાંની સાથે જ આત્મિક સૂક્ષ્મ અને કારણદેહસદિત રથૂલ દેહનો નિગસ થતાં સચ્ચિદ્ધ્ય દેહત્રયાતીત અને નિર્ગતમ-સ્થાનાપન થાય છે. આનો ભાવાર્થ એવો છે કે, સચ્ચિદ્ધ્યને, 'તું દેહ નથી, ઇન્દ્રિયો નથી, મન નથી, શુદ્ધિ નથી, ધન અજ્ઞાન જે કારણ તે નથી, એ સર્વ વિકારી અને વિનાશવાન હોઈને તને ધટવત્ દશ્ય છે, અને તું એ સર્વનો સાક્ષી અને શુદ્ધ શુદ્ધ છે, એવો સદ્ગુરુ સદુપદેશ આપે છે, એટલે સચ્ચિદ્ધ્ય ત્રણે દેહમાંના પોતાના બિન્નત્વને જાણીને અસંગ આત્મસ્થિતિથી રહે છે. એવી રીતે જે દેહત્રયનો નિરાસ થવો, તે જ પરમાર્થમાંની મુખ્ય ઘટના છે. એ ઘટના (કાર્ય) અનેક સાધનોવડે પણ સિદ્ધ થતી નથી; કારણ કે, જેમ જેમ સાધનોની યોજના કરવામાં આવે, તેમ તેમ કેવળ દેહા-ભિમાન જ વધારે અને વધારે વધતું જાય છે, અર્થાત્ સચ્ચિદ્ધ્યના દેહનિરાસ જેવો ભોટો વિજય શ્રી ગુરુએ મેળવ્યો છે, પણ એ જ્યને લેમણે પોતાનો માન્યો નથી; કારણ કે, શિષ્યરૂપે ગુરુ પોતે જ છે, એ તો પૂર્વે એક પ્રસંગે કહેવામાં આવેલું જ છે. એથી કોણે કાના દેહનો નિરાસ કરીને વિજય મેળવ્યો, એ વિચારશીલ પુરુષ સહજમાં સમજી શકે એમ છે.

लघुत्वाचेनि मुदले । बैसल्य गुरुत्वाचे सेले ॥

નાસૂનિ નાચેલે । सदैव जो ॥ ૨૦ ॥

વિવરણ-સદ્ગુરુ નિવૃત્તિનાથ મર્મદિત આપ જીવદશામાં ગુંથાયલા લઘુશિષ્યની દ્વિધી શુરુ સંજ્ઞાની ક્રિયા (વિરૂદ્ધ ક્રિયા મુખ્ય) ભૂમિપર આરૂઢ થયા; અને પર-મર્થિત: જે જીવદશાએ કાળત્રયે ચીતન્યને સ્પર્શ પણ ક્યો નહોતો, એવા સચ્ચિદ્ધ્યની આત્મતિક મિથ્યા જીવદશાને નિરાસ કરીને જે સદ્ગુરુ દેવવાનુ ચયેલા છે અથવા તો આપણ જીવદશાચક્ર લઘુ શિષ્યની દ્વિધી કેટલાક શુરુએ એ પદવીમાં આવેલા હોય છે. એટલે કે, તેઓ મૂળ શુરુ ન હોવા છતાં કોઈ એક શરણાગત જીવપર અતુગ્રહ કરવાથી શુરુની પદવીને પામે છે; અને અત્યંત મિથ્યા જીવદશાને નિરાસ કરીને જે શુરુએ મહા દેવવાનુ ચયેલા દેખાય છે, તેમનામાંના સદ્ગુરુ નિવૃત્તિનાથ નથી, કિંતુ તેઓ શિષ્યસંબંધીન સ્વયંસિદ્ધ શુરુ જ છે. આ એવીના પૂર્વાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધને પ્રશ્નો સમજવાના છે, અસ્તુ.

નાહી તે જાણી બુદ્ધિજે । તે ધનવટે જેને તારિજે ॥

જેને તારિછિયાહિ તુરિજે । કવળી ઠાયી ॥ ૨૧ ॥

વિવરણ-જે જળ નથી તેમાં સર્વ જીવો ડૂબે છે અને તેમને ધનવટ (જડ, શ્રેષ્ઠ) સદ્ગુરુઓ તારે છે; પણ શ્રી શુરુના યોગે તરેલા એ જીવો કોઈ પણ સ્થળે અવશિષ્ટ રહેતા નથી. આ એવીના વાચ્ય અર્થનો વિચાર કરવાથી તે મહા આશ્ચર્યકારક બાસવાનો સંભવ છે, અને તે આ પ્રમાણે:-જ્યાં મૂળ પાણી જ નથી, ત્યાં કોઈ ડૂબતો નથી અને ડૂબનાર ધનવટ (જડ અથવા ભારી) પદાર્થના યોગે તરી શકતો નથી, અને તેમ જ તરેલા પોતાના સ્વરૂપથી અવશિષ્ટ રહે છે. પરંતુ મૂળ આવી-માંના અક્ષરો એ વાચ્ય અર્થથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે. એથી જ જો આ એવીના કેવળ વાચ્ય અર્થ જ લેવામાં આવે, તો તે ચતુર્થકારિક અને આશ્ચર્યકારક બાસવાનો જ. પણ જો એ એવીના લક્ષ્યાર્થનું જ ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો પછી તેવા આશ્ચર્યનો કશો પણ હેતુ કિંવા સંભવ નથી. એટલે કે, જે દેહાદિ પ્રપંચ નથી, તે પ્રપંચમાં જ મોહવડે જીવ ડૂબે છે. અહીં કોઈ એવો સંશય દર્શાવશે કે, દેહાદિ પ્રપંચ પ્રત્યક્ષ બાસતા હોવા છતાં તે પ્રપંચ નથી, એમ તમે કેમ કહો છો વારુ? તો એનું સમ્બાધન એ પ્રમાણે છે કે, એ દેહાદિ પ્રપંચ આદિમાં નથી અને અંતમાં પણ નથી, કિંતુ મધ્યન્તરે જ બાસમાન છે.

“અભ્યક્તાદીને ભૂતાને વ્યક્તમધ્યાનિ મારત ।

અન્યક્ત નિષ્વાન્યેવ તત્ત્વકા પરિદેવના”* ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા. અ. ૨ ભે.

* જુઓ ‘જ્ઞાનેશ્વરી, અ. ૨ ભે. એવી ૨૮ અને ૧૬૧ થી ૧૬૩.

—એવો એ દેહાદિ પ્રપચ આદિમાં નથી એટલે કે, ભાસવાથી પૂર્વે નથી અને અતમા પણ નથી એટલે મધ્યન્તરે ભાસે, તો પણ ખરી રીતે તો તે નથી જ, કારણ કે, જે આદિ અને અતમાની અવસ્થા હોય છે, તેના જ મધ્યન્તરે સ્વીકાર કરવો પડે જોમકે, ખર્ફે ભાસવા પૂર્વે પાણી હોય છે અને ખર્ફે ગળી જવા પછી પણ પાણી જ રહે છે—એટલે મધ્યન્તરે-ભાસકાળમાં પણ ખર્ફે પાણી જ છે એ ન્યાયથી આદિ અને અતમા દેહાદિ પ્રપચ ન હોવાથી તે મધ્યન્તરે એટલે કે પ્રપચભાસકાળમાં પણ નથી અને નથી જ * જેવી રીતે “મૃગજળની નદીને ઉદ્ભવ ભક્ષગિરિમાં થાય છે અને તે જમ્બે સમુદ્રમાં મળી જાય છે” એમ કહેવાની શક્યતા નથી, કિંતુ મધ્યન્તરે તે કેવળ ભાસતી હોય છે અને એટલામાટે જ તેને મૃગજળની મિથ્યા નદી કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ જે આદિ તથા અતમા ન હોઈને કેવળ મધ્યમાં જ ભાસે છે, તે મિથ્યા છે † એવો એ મધ્યન્તરે ભાસતો દેહાદિ પ્રપચ એતરમાંના પશુપક્ષીઓને ડરાવવામાટે જોભા કરતા વ્યાડિયા સમાન મિથ્યા છે એવા એ દેહાદિ પ્રપચના મોહથી એટલે કે, દેહ, હું અને દેહસમૃદ્ધ આદિ માતા, પિતા, સ્ત્રી તથા પુત્ર આદિ મારા, એવા મોહથી સર્વ જીવો ડૂબી ગયેલા છે અને તેથી જ જે જળ નથી તેમાં ડૂબી જવાનું મૃગ ઓવીમાં કહેલું છે. પરંતુ એવા એ ડૂબેલા જીવોને ધનવટ (જડ-ભારી) સદ્ગુરુઓ તારે છે, એટલે કે, જે સદ્ગુરુની શિવ સાથે ધનના કરવામાં આવે, તો સદ્ગુરુવાળી જામડી જમીનને અંડકરી અને શિવવાળી જામડી જામી અડી જશે એ પ્રમાણે એ શિવસાથેની ધનનામાં સદ્ગુરુ જે કે જડ (વજન દાર) સિદ્ધ થાય તોપણ ઉપર કલા પ્રમાણે મિથ્યા માયાજળમાં ડૂબનારા જીવોને તારવાના કાર્યમાં તો તેઓ હલકા જ છે જેવી રીતે એક લાકડાનું ખીમ વજનમાં ત્રણ મણનું છે અને તેની બે મણ વજનના પાપાણુ સાથે ધનના કરીએ, તો ત્યાં તે લાકડાનું ખીમ પાપાણુ કરતાં વધારે ભારી જ ઉતરવાનું, છતાં લાકડું પાણીમાંથી તારીને લઈ જવાના કાર્યમાં પાપાણુ કરતાં હલકું છે, એ તો જગન્માન્ય વાર્તા છે એટલે કે, જે દાષપણુ લાકડાના ખીમને આસરે પાણીમાં તરવાને અપત્ત કરે છે, તે અવસ્થા તરે છે, પણ તેના કરતા હલકા વજનના પાપાણુના આશ્રયથી પાણીમાં તરી શકાતું નથી ‡ એ દૃષ્ટિથી જ ‘ભારી ગુરુ તારે છે,’ એમ કહેલું છે સદ્ગુરુઓ સન્નિહ્યને એવો બોધ આપે છે કે, દેહ, ધર્મિન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ આદિ સર્વ બ્રહ્મિસમહિપ્રપચ તારા આત્મસ્વરૂપમાં સત્ય ન હોઈને મૃગજળ સમાન મિથ્યા

* જુઓ ‘જ્ઞાનેશ્વરી અ. ૮ મે. ઓવી ૩૧ મી. † જુઓ ‘જ્ઞાનેશ્વરી અ. ૧૫ મે. ઓવી ૨૩૭-૩૮ ‡ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણમાટે જુઓ ‘જ્ઞાનેશ્વરી, અ. ૧૭ મે. ઓવી ૩ ૭

છે અને તારું આત્મસ્વરૂપ ત્રિકાલાગ્રાધિત સર્વિધાનરૂપ છે—ત્યાં કોઈ પણ ભેદ અથવા ધર્મ નથી—સર્વ ભેદશૂન્ય નિર્ધર્મ જ્ઞાન માત્ર છે. સદ્ગુરુએ એવો બોધ આપનાંની સાથે જ તીવ્ર અધિકારી સચ્ચિદ્ અનિર્ગુણ, નિરાકાર, નિર્ધર્મ અને જ્ઞાનરૂપ આત્મસ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે.* સદ્ગુરુના પ્રસાદથી એવી આત્મસ્થિતિને પામેલો સચ્ચિદ્ દેહાત્મબુદ્ધિથી, જીવાત્મબુદ્ધિથી કેવા બ્રહ્માત્મબુદ્ધિથી અવશિષ્ટ રહેતો નથી. એટલે કે, તેના સર્વ ધર્મ જનિત થઈને તે નિર્ધર્મ જ્ઞાનમાત્ર આત્મસ્થિતિથી સહજ અવશિષ્ટ હોય છે.

आकाश हँ सायेव । न बंधे आकाशाची हाव ॥

एसे कोणी एक भरीव । आकाश जो ॥ २२ ॥

વિષયશુ—સર્વત્ર અવકાશરૂપે ભરેલું અને નેત્રેન્દ્રિયનો સાક્ષાત્ વિષય થનારું જે સાકાર, તે આકાશતત્ત્વ સદ્ગુરુ સંપ્રિત દેશકાલપરિચ્છેદશૂન્ય અને કેવલ જ્ઞાનધન ચિદાકાશની ઉપમાને પામી શકતું નથી

चन्द्रादि सुशीतले । घहली जयाचेनि मेळे ॥

सूर्य जयाचेनि उजाळे । कढवसेनी ॥ २३ ॥

વિષયશુ—જે ચૈતન્યરૂપ શ્રીગુરુના પ્રકાશવડે જ શીતત્વ પ્રકાશને દેનારા ચંદ્ર આદિ નક્ષત્રો અને ના છે, અને જે ગુરુના ચિદપ્રકાશવડે જ સૂર્ય પ્રકાશમાન થયેલો છે †

जीवपणाचेनि त्रासे । यावया आपुलीये दशे ॥

शिव हीं मुहूर्त्त पुसे । जया जोशियातें ॥ २४ ॥

વિષયશુ—સદ્ગુરુરૂપ બ્રહ્માને શિવ, દેહતાદાત્મ્યના કારણથી અનેક યોનિઓમાં જન્મમરણના પરિશ્રમથી ત્રસ્ત થયેલી જીવજાતિમાંથી ચોતાના ધ્વંસ થઈને સર્વિધાનરૂપ સ્વાત્મસ્થિતિને નિર્વિઘ્નતાથી પહોંચવામાટે મુહૂર્ત પૂછે છે, એટલે કે સદ્ગુરુ-શરણે જઈને, જે બોધના યોગે આ જન્મમરણરૂપ સંસારની નિવૃત્તિ અને નિત્ય પરમાર્નરૂપ આત્મલાભ થાય છે, તે બોધ કૃપા કરીને મને આપો, એવી પ્રાર્થના

* જુઓ ‘જ્ઞાનેશ્વરી,’ અ ૧૮ થી આવી ૯૯૧ થી, જેમાં બેટા અધિક વિવેચન કરેલું છે

† “यदादित्यगत तेनो अगद्गायतनेप्रक्षिप्तम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेनो विद्धि मामकम्” ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અ ૧૫, શ્લોક ૧૫

કરે છે. જનનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ શિવ છે અને તેથી જ શિવ સદૃશને ઘરણે મળે છે, એમ ઉપર કહેલું છે.

પાંદિને સ્વપ્રકાશાચે । લેટલા લેત દુર્ગાર્ધે ॥

સન્દર્શી વ્યવહેપણ નવચે । પાંશર્ધે જયા ॥ ૨૫ ॥

વિવરણ-ચંદ્ર પોતાના પ્રકાશવડે ચંદ્રિકાને ધારણ કરી રહેલો છે, છતાં તેથી ચંદ્રનો દેહ ન ટકાતાં પ્રકટનો પ્રકટ જ છે.

ઓ વ્યવહર્ કીં ન દિસે । પ્રકાશર્ કીં ન પ્રકાશે ॥

અસતેપણોચિ નસે । કલ્દણીકહે ॥ ૨૬ ॥

વિવરણ-પૂર્વોક્ત ચંદ્રના દશાંત પ્રમાણે, સદૃશ સંશ્લિત આત્મા સ્વયંપ્રકાશવડે સર્વત્ર પ્રકટ જ છે; તથાપિ આપણી આ પરિચિત્ત એકદેશીય સ્થૂળ ઇન્દ્રિયોના તે વિષય થતો નથી. કારણ કે, પરપ્રકાશિત, પરિચિત્ત અને જડ શબ્દાદિ પંચવિધભોગોના તે નથી. તે સર્વત્ર ચિત્પ્રકાશવડે ભરેલો હોઈને સૂર્ય આદિના પ્રકાશ પ્રમાણે તેના કપાલ પછી ભાસ થતો નથી અને સર્વ સ્થળે અસ્તિભાવિતપ્રિપત્તવડે બાપક હોઈને તે ન દેખાતાં કેવળ નામરૂપાત્મક જગત્ જ ભાસે છે.

આતાં જો તો ફહીં શન્દી । કે મિઝ્યું અનુમાનાર્થી માંદી ॥

હા પ્રમાણા હી વો નેદી । કોણાહી મા ॥ ૨૭ ॥

વિવરણ-જે સદૃશભરિત ચિદાકાશ છે, તે સદૃશ સર્વત્ર પ્રકટ છે, એમ તર્કથી 'જો તો' એ સર્વનામવડે તેનું ક્યાં સૂધી વર્ણન કરીએ વારુ? કારણ કે, શબ્દ પ્રમાણ અનુમાન પ્રમાણ, ઉપમા પ્રમાણ, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ, અર્થોપત્તિ પ્રમાણ અને અનુપલબ્ધિ પ્રમાણ, એ ૭ પ્રમાણોને તે સાદા આપતો નથી; એટલે કે, એ ૭એ પ્રમાણોવડે તેની સિદ્ધિ થતી નથી. કારણ કે, તે સદૃશસ્તું સ્વરૂપ ઘટાદિ પરિચિત્ત જડ પદાર્થવત્ પ્રમેય નથી. અર્થાત્ પ્રમાણો તો પ્રમેયની સિદ્ધિ કરનારાં જ છે અને સદૃશ અપ્રમેય, પરિપૂર્ણ તથા સ્વયંપ્રકાશમાન છે.

જેયે શન્દાચી લિટી પુસે । તેણેશીં પાવલો ચેસે ॥

હુજયાચ્યા રામી રુસે । ઇકવળા જો ॥ ૨૮ ॥

વિવરણ-જે સદૃશસ્તું વિષયક ચારે વાણીઓનો નિરાસ કરી, તે (શુર) થી અભેદ થઈને ઓન્મત્તવડે વર્ણન કરવાને તૈયાર થાય છે, તેની સાથે મહા પ્રેમથી સદૃશ

સંભાળણું કરના બેસે છે; અને જે સદ્ગુરુને પોતાથી બિલ પરિચિત્ત મને છે અને પોતાની વૈખરીવટે તેમનું વર્ણન કરવાને તૈયાર થાય છે, તેવા બેદુષ્ટદિવાળા જીવપર તેઓ એટલા બધા ક્રોધાવમાન થાય છે, કે તે જીવના સાપેક્ષ અબેદુષ્ટદિયુક્ત શિવપર પણ રુદ્ર ધર્મ જાય છે. અર્થાત્ દેવતા તેમને એટલા બધા દીરક્કાર છે.

પ્રમાણાચી પરિસરે । તે પ્રમેયેચી અવિષ્કરે ॥

નમસ્ત્રમેચુ યે ધુરે । નાહીંણાચી ॥ ૨૯ ॥

વિષય-જે વેળાએ પ્રમાતા (જીવ) પૂર્વ કથિત પશ્વિધ પ્રમાણોનો આશ્રય લે છે, તે વેળાએ તે પ્રમાણો ધટાદિ પરિચિત્ત પ્રમેયની સિદ્ધિ કરે છે; એટલે કે ધટાદિ વિષયોના જ્ઞાનને પ્રકટ કરી દે છે અને પોતે અદસ્ય (હુમ) ધર્મ જાય છે. પરંતુ શ્રેષ્ઠ સદ્ગુરુના સ્વરૂપની સિદ્ધિ એટલે કે, તેમના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવામાટે પ્રમાણોનો આશ્રય કરવાથી એ સર્વ પ્રમાણો સદ્ગુરુના સ્વરૂપનું લેશ માત્ર પણ જ્ઞાન ન કરાવતાં સ્કામાં પોતે જ અદસ્ય ધર્મ જાય છે. એવી રીતે સદ્ગુરુમાં જે પ્રમાણોથી શુભ રહેવાની એટલે કે, પ્રમાણોદ્ધારા પ્રકાશિત ન થવાની પ્રિયતા રહેલી છે, તે ખરેખર એક મહા આશ્ચર્ય જ છે.

કાંહીં યાહીં અલ્લુમાલુ । દેરે ચેમ્વાદે વેલુ ॥

તરી દેરે તેહીં વિટાલુ । જયા ગાંર્વી ॥ ૩૦ ॥

વિષય-સદ્ગુરુસ્વરૂપપ્રતિ જ્ઞાનનાં નેત્રાવડે જોવા જતાં સદ્ગુરુસ્વરૂપ પ્રાપ્તિને જોવાનો વિકાર થાય છે; કારણ કે, સદ્ગુરુનું સ્વરૂપ-જોવાનો વિષય, જેનું અને જોનાર એ ત્રિપુરી વિરહિત નિરંતર જોવારૂપ જ છે; એટલે કે, પ્રત્યક્ષ જ છે. ત્યાં અપ્રત્યક્ષ અથવા ન જોવું કાળજીથી પણ ન હોવાથી, ન જોવાના વિકારદોષથી દૂષિત જ્ઞાનવડે આત્માનાત્મવિચારદ્વારા ‘સોજ્ઞ’ બાવને ધારણ કરીને જોવા ગયેલી જ્ઞાનની ત્યાં આભડછેટ છે.

તેયેં નમને કા વોલે । કેલતીં મુયે પાલે ॥

આંગીં ડાવૂની નાહિલે । નાવચિ ચેળે ॥ ૩૧ ॥

વિષય-પૂર્વે કહ્યું કે, શ્રી ગુરુસ્વરૂપમાં જોવાનો પણ વિકાર છે. ત્યાં પોતે ભિન્ન રહીને નમસ્કાર કરવામાટે અથવા સ્તુતિ કરવામાટે ક્રોધનાથી પહસંચાર કેમ કરી શકાય વારુ? એટલે કે, નમસ્કાર કરવા અથવા સ્તુતિ કરવી, એ બેદાશ્રયથી

ચનારી ક્રિયાઓનો અભેદ અને અદ્વિત સદૃશસ્વરૂપમાં કેમ કરીને સમાવેશ થઈ શકે વારુ? હવે સદૃશ્યએ 'નિવૃત્તિ' નામ ધારણ કરેલું છે, એટલે તેમની સદા 'નિવૃત્તિ' છે. પણ ખરેખર તેનો વિચાર કરવા જતાં, એ નામના આભાસથી તેમણે સર્વને હુગ્યા છે. એ હવે પછીની ઓવીથી સારી રીતે વ્યક્ત થશે.

મઢે 'આત્મયા આત્મ પ્રવૃત્તિ । વાઢવિતાં કે નિવૃત્તિ ॥

યા નામાર્ચા વા યુચી । સાંઢીચિના ॥ ૩૨ ॥

વિષયરણુ-જેવી રીતે જીવાત્મા સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સંધાત સાથે તાદાત્મ્યને પામીને સધાત દ્વારા યનારી સર્વ ક્રિયાઓને અવિવેકથી પોતાના સ્વરૂપમાં નિહાળે છે, એટલે કે, તે સર્વ ક્રિયાઓ મેં કરી અથવા હું કરું છું એમ માને છે-એને જ પ્રવૃત્તિ કહે છે. પણ જે વેળાએ કર્મ ઉપાસનાવડે ચિત્તશુદ્ધિ થઈને સત્સમતિવડે નિત્યાનિત્ય તત્ત્વવિચાર પ્રાપ્ત થાય છે, તે વેળાએ તે વિચારના અવ્યાસવડે વૃત્તિનો ખલ થતાં દેહેન્દ્રિયમનેાશુદ્ધવતીત, અદ્વિત અને સાક્ષી આત્મા હું છું, એવું તેનામાં (જીવાત્મામાં) હલ જ્ઞાન થાય છે. પછી તે પ્રવૃત્તિમાંથી નીકળીને નિવૃત્તિની સ્થિતિને પામે છે, એમ કહેવાનો બ્યવહાર થાય છે. પણ એવો પ્રકાર આત્મસ્વરૂપમાં નથી. આત્મા તો જ્ઞાનમાત્ર, પરિપૂર્ણ, અખડ અને એકરસ છે. ત્યાં પ્રવૃત્તિનો કિંચિન્માત્ર પણ સ્પર્શ નથી. સર્વગત સર્વવ્યાપક આકાશમાં એક સ્થળેથી અન્ય સ્થળે જવાનો બ્યવહાર થતો નથી;* કારણ કે, આકાશ અદ્વિત છે, અને આત્મતત્ત્વ તો આકાશના આત્મનાંશ ભાગમાં એાતમોત ભરેલું હોવાથી તે સહજ અદ્વિત હોવું જ જોઈએ. એ વિશે નવેસરથી કહેવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. અર્થાત્ જ્યાં સ્વાભાવિક જ પ્રવૃત્તિનો અભાવ છે, ત્યાં નિવૃત્તિ નામનો વિશેષ બ્યવહાર કેવી રીતે કરી શકાય વારુ? તથાપિ તે સદૃશ્ય એ નિવૃત્તિ નામના પોકળ આવરણને ભાગતા નથી, એટલે કે, આત્મત્વમાં અનાદિકાળથી અવિદ્યા-કલ્પિત પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એવાં બંન્ને નામોના બ્યવહાર ચાલેલો છે.

નિવર્ત્ય તંવ નાહી । મા નિવર્તવી હા ફાંઈ ॥

તરી કેસાઘૈસે ઠાંઈ । નિવૃત્તિ નામાચ્યા ॥ ૩૩ ॥

વિષયરણુ-જ્ઞાનધન અને બેદૃશ્ય આત્મસ્વરૂપમાં નિરાસને યોગ્ય પ્રવૃત્તિને લવ લેશ પણ નથી, ત્યારે પ્રવૃત્તિની વિરોધિની જે નિવૃત્તિ સંતા, તે ચાની નિવૃત્તિ કરીને આત્માપ્રતિ આવી, એવી સહજ શંકા થાય છે.

* વિશેષ મઢે જુઓ 'જ્ઞાનેશ્વરી' અધ્યાય ૧૫ મેા

પરી સૂર્યસી અંધકાર । કે જાદલા હોતા ગોચર ॥

તરી તમારી હા ડગર । ચાલ્યાંવે કરી ॥ ૩૪ ॥

વિવરણુ-તો એ શંકાનું સમાધાન આમ છે, કે, અંધકાર સૂર્યસમક્ષ આવીને સૂર્યમંડળને ઢાંકી નાંખવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો, એટલે એથી સૂર્યદેવે ક્ષુબ્ધ થઈને અંધકાર સાથે યુદ્ધ કર્યું અને તે અંધકારને દાર મારી નાંખ્યો, એવો કદાપિ વ્યવહાર થયો હતો. ખરો કે? જેથી રીતે મદનને શિવને અતિશય સંતાપ આપવાથી શિવે ક્રોધાધમાન થઈને તે મદનને (કામદેવને) બાળી નાંખ્યો હતો અને તેથી શિવને જે મદનરિપુતા નામથી ઓળખવામાં આવે છે તે થયું જ છે. પરંતુ સૂર્યને એવો પ્રકાર ન હોવા છતાં તેને તમોરિપુની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે શુર-સંસિત આત્મામાં પરમાર્થતાઃ પ્રવૃત્તિનો લવલેશ ન હોવા છતાં પણ, તેને નિવૃત્તિ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

તૈસેં લટિકે ચેળેં રુઢે । જહ ચેળેં ઝજિવઢે ॥

ન ઘઢે તેહી ઘઢે । ચાચિયા માવા ॥ ૩૫ ॥

વિવરણુ-સદ્ગુરુના આધારપર બાહ્યસમષ્ટિ સ્થૂઠ સૂક્ષ્માત્મક સર્વમિથ્યા (કલ્પિત) પ્રપંચ, જીવતા જ્ઞાન સમક્ષ અસ્તિત્વ છે પણ, થી મંડિત કરેલો છે; જે મિથ્યા વસ્તુ ભાસે છે, તે કોઈ પણ એક સત્યતા આધાર (ટકો) લઈને જ ભાસે છે. ઉદાહર-ણાર્થ, રંગુ (દારી) માં ભાસતો મિથ્યા કાલ્પનિક સર્પ રજુના અસ્તિત્વનો આધાર લઈને ભ્રમણાધુક્તા પુરુષ સમક્ષ છે, પ્રજ્ઞાથી રજુ થાય છે; એ જ પ્રમાણે આ સર્વ મિથ્યા પ્રપંચ એકલા પરબ્રહ્મતા સંભાષિષ્ટાનનો આધાર લઈને છે, પ્રજ્ઞાથી મંડિત થયેલો છે; અને તે પ્રપંચ ચોતાના રૂપથી પ્રકાશરહિત જડ છે, તથાપિ પરબ્રહ્મના ચિત્રકાશ-વડે ભાસે છે. અહીં એક એવી શંકા ઉદ્ભવે છે કે, સત્યજ્ઞાનરૂપ અને પરિપૂર્ણ પરબ્રહ્મમાં વિરોધી સ્વભાવતા અસદ્, જડ અને દુઃખરૂપ જન્મજનો વ્યવહાર થયો, એ મદનના સર્વથા અસંભવનીય છે; તથાપિ, જે મદનના ભૂર્થ ના થયો, એમ એ, તે મદનને સદ્ગુરુ સંસિત લક્ષ્મી સાથાએ ત્યાં સંભાવનીય કરી બતાવી છે. એવો જ આશય દર્શાવતાં એક સ્થળે નામદેવ કહે છે કે:—“જે, ન, હોઈ તે કેમ, થઈ અને, જે, નહિ, તે દેખાવા લાગ્યું; અરૂપ હતું તે રૂપને, પ્રાપ્ત થઈ અને, જીવ, શિવના નામને પામ્યું.”*

* “નન્દે તે કંઈ દાલેરે ચોલ્યા, નાઈ તેં દિસું લાગલે”.

અરુપ હોતે તેં રૂપાસી બાલે, ઝીવ શિવનાક પાવલે”.

શ્રીજ્ઞાનદેવ

હાંગા માયાવશે દાવિશી । તે માદક ઘણુનો વાઝિશી ॥

અમાદક તથ ગઢદશી । કવણાહી વિષયો ॥ ૩૬ ॥

વિવરણ-અહો, સદ્ગુરુરાજ, માયાવશ થઈને તમે જે દ્રશ્ય જગદાભાસ દેખાઓ છે, તે જગદાભાસ તમારું સ્વરૂપ છે, એમ જો મનમાં માનીએ, તો તે સર્વ (દ્રશ્ય જગત) માયિક એટલે કે જાદું છે-તેના તમારા ચિન્માત્ર સ્વરૂપને સ્પર્શ સુદ્ધ પણ નથી, એવા જે તમે તે વેદચાંચના બુખથી તેના નિષેધ કરે છે. વળી અમાયિક એટલે કે માયાસંહિત, સમિચ્છાનંદરૂપ અને નિર્ગુણ નિરાકાર જે તમારું સ્વરૂપ છે, તે તો સ્વયંપ્રકાશ અમર્યાદિત હોવાથી કાંઈના વિષય નથી, એટલે કે કદાચિ વિષયો પ્રમાણે દ્રશ્ય નથી.

શિવશિવા સદ્ગુરુ । તુજલા ગૂઢા કાવ ધરુ ॥

પ્રકાહી નિર્ધાર ધરુ । દેવાસી કાં ॥ ૩૭ ॥

વિવરણ-સદ્ગુરુસ્વરૂપમાં સ્તવન કરવું, નમન કરવું કિંવા દર્શનનો લાભ લેવો ઇત્યાદિ પ્રકારો થતા નથી, એમ જાણીને જ્ઞાનસ્થર મહારાજ હતાશ યદિ 'શિવશિવ' એવી રીતે બેવાર સ્મરણ કરે છે. હે ગૂઢ સદ્ગુરુ ! એટલે કે, તમારું સ્વરૂપ નામ-રૂપાતીત, ચિન્માત્ર, સૂક્ષ્મતમ અને નિરાકાર હોવાથી તે સ્પૃશ્ય હૃદયો અથવા અંતર સૂક્ષ્મ મન તથા શુદ્ધિ આદિ વૃત્તિઓનો વિષય થતું નથી, એવું તે સર્વથા શુભ છે. એવા તમારા એ શુભ અને અચાત સ્વરૂપને લઈને શું કરવાનું છે વારુ ? કારણ કે, તમે તમારા સ્વરૂપ વિશેનો કાંઈ પણ એક નિશ્ચય કરવા દેતા નથી.

નામેં રૂપેં સદ્ગુરુ વસે । ઉમાકાનિ પાઙ્ગિલી ઘોસે ॥

સત્તેષેનિ અવેશે । લોપલાસી ના ॥ ૩૮ ॥

વિવરણ-સત્તાના મિદાવેશથી, એટલે કે, 'एकोऽहं बहु स्वरूप' એવી સફૂર્તિના હોહથી શિવથી લઈને વૃથા પર્યન્ત અનેકનામરૂપાત્મક જગતની રચના તમે કરી છે; પણ નામરૂપાત્મક જગતને વિવેકદૃષ્ટિથી જોતા તે શૂન્યજન્યવત્ નિસ્તત્ત્વ છે. એવા નામરૂપાત્મક જગતની રચના કરવામાં આપ માત્ર સંતુષ્ટ થયા છે, એમ લાગે છે. અથવા તો નામ રૂપાત્મક જગતની રચના કરીને અને નિજ બોધવડે તેના લોપ કરીને, અહો સદ્ગુરુ, આપ સંતુષ્ટ થયા છે.

જીવુ ઘેતલિયા ધર્મે । ચાલો નેદીસી સાજર્મે ॥

મૃત્યુ હરે સ્વામીધર્મે । તેહી નઢે ॥ ૩૯ ॥

વિવરણ—આહો સદ્ગુરુરાજ, એ તમારામાં પ્રેમ રાખવા જરૂર, તો તમે જીવ લીધા વિના પ્રેમને પણ કરવા દેતા નથી; એટલે કે, પ્રેમ રાખનારના હૃદયમાં સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મતત્ત્વથી તમે જ વિહરો છો, અર્થાત્ તમારામાં પ્રેમ કરવામાં આત્મસાન્નિધ્યને પામતાં, દેહવાદાત્મયરૂં દેહધર્મને અંગપર ઉપાડીને વર્તનારી જીવદશાને લય થાય છે, એટલે કે, તે જીવદશા નષ્ટ થાય છે અને તે સાધક ગુરુસંચિત આત્મભાવ સાથે એકમને પામે છે.* સાર પૂછી આત્મગત નિરતિશય પ્રેમનો સહજ યોગ થાય છે, અને તેના તથા તમારા સૌજન્યસંબંધનું બધારણ થાય છે. એમ થયા વિના તમે તેની સાથે સૌજન્ય રાખવાને રાજી (પ્રસન્ન) નથી. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે સેવકનો અને તમારા પરસ્પર સૌજન્યસંબંધ સધાયેલો છે, તે સેવક સેવકસંબંધથી ન રહેતાં સ્વામિના સંબંધથી પણ રહેતો નથી. એટલે કે, તે સેવકનો તમારી સાથે યોગ થવાથી સેવકસ્વામિસંબંધયુક્ત જીવશિવ બાવ બાધિત થતાં તે સહજ નિર્ધર્મ-રૂપરૂપ સ્થિતિથી જ રહેલો હોય છે.

વિશેષાચોનિ નર્થે । આત્મત્વહી ન સાહવે ॥

કિંચિદુના નહ્ને । કોણીચ ચયા ॥ ૪૦ ॥

વિવરણ—શાસ્ત્રમાં, સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્માના, સામાન્ય રૂપ અને વિશેષ રૂપ એવી રીતે બે વર્ગ કરેલા છે અને તેમનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે છે;—અધિક દેશકાલ-સ્થિત સામાન્ય રૂપ અને ન્યૂન દેશકાલસ્થિત વિશેષરૂપ. હવે એવાં એ લક્ષણોનો સંબંધ સચ્ચિદાનંદ આત્માસાથે કેવી રીતે જોડવામાં આવે છે, તે કહું છું. કાઠીધી તે બહા-દેવ પર્યંત નાનાં મોટાં અનંત પ્રાણી છે અને તે સર્વ પ્રાણીઓને ‘આપણે છીએ,’ એ પ્રમાણે પોતાના અસ્તિત્વનો એટલે કે, આત્માના સત્ અંશનો પ્રત્યય છે. એવી રીતે અનંત પ્રાણીઓમાં આત્માના સદશનો એકસરખો પ્રત્યય રહેલો છે, અને અધિક દેશકાલસ્થિત સામાન્યનું લક્ષણ સદશ સાથે મળતું હોવાથી આત્માના સદશને સામાન્યરૂપ કહેવામાં આવે છે. હવે બાકી રહેલા વિશેષ ચિદાનંદ અંશનો પ્રત્યય તત્ત્વવેદના વિના અન્યત્ર ક્યાંય પણ મળી શકતો નથી. મનુષ્યેતર પ્રાણીઓની વાતને તો જ્યાં જ છો—એટલે કે, તેમને તો એ અનુભવ નથી તે નથી જ; પરંતુ મનુષ્ય-વર્ગમાં પણ ચિદાનંદ અંશના અનુભવનો લણા બરા જીવોમાં અભાવ જ દેખાય છે. બ્યવહારમાં એનો અનુભવ કેઈ પણ કરી શકે એમ છે. વધા, કેઈ મનુષ્યને પૂછવામાં

આવે કે, 'તું છે કે?' તો એનું તે એ જ ઉત્તર આપશે કે, 'હા, હું છું!' ત્યાર પછી તેને ખીજવાર પૂછવામાં આવે કે, 'તું કેવો છે?' તો એનું 'હું ચિદ્રૂપ (જ્ઞાનરૂપ) અને આનંદરૂપ છું' એ પ્રમાણેનું ઉત્તર મળવાને બદલે, 'હું મૂર્ખ, જડ, દુઃખી, જન્મનાર, મરનાર, પાપી અને દીન છું' એ પ્રમાણે ભ્રમિષ્ટ સમાન ઉત્તર જ મળવાનું. હવે કાઈ એક બહુ જ સંપત્તિવાન અથવા વિદ્વાનને પૂછવામાં આવે કે, 'તું કેવો છે?' તો તેનું ઉત્તર અન્ન જનો પ્રમાણે ન મળતાં 'હું જ્ઞાની છું અને હું સુખી છું,' એવું જ ઉત્તર મળશે. પણ જો તેને ઈલટાવીને પૂછવામાં આવે કે 'તું કેવા પ્રકારનો અર્થાત્ કેવો જ્ઞાની છે?' તો એના ઉત્તરમાં તે એમ જ જણાવવાનો કે, હું ન્યાયશાસ્ત્ર, વેદાંતશાસ્ત્ર અને વ્યાકરણશાસ્ત્ર આદિ પરશસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી ચૂક્યો છું અને સર્વ વિદ્યા અવગત છે. અથવા તો હું ખી. એ. કે. એમ્. એ. છું; અને એટલામાટે હું જ્ઞાની છું.' અને કાઈ 'હું સુખી છું,' એવું ઉત્તર આપશે; પણ તેને પુનઃ પૂછવામાં આવે કે, 'તું કેવી રીતે સુખી છે વાર?' તો એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તે એમ જ કહેવાનો કે, 'હું શરીરે હજપુછ છું, તરુણ છું અને નીરાંગી છું. મારી, સ્ત્રી સુંદર છે, મારા બાળકો શુદ્ધિમાન છે, ઘર સારું, હવાદાર છે, ઘોડા મારી છે, બગીચા વાડી છે અને; નોકર ચાકર પણ છે—એ સર્વ એથર્થ હોવાથી હું સુખી છું.' પરન્તુ તેનું જ 'હું જ્ઞાની છું,' કિંવા 'હું સુખી છું' એ કથન છે, તે સ્વકીય સત્ચિદાનંદ આત્મદષ્ટિયુક્ત નથી, કિંતુ બાહ્ય વૈષયિક જ્ઞાન કિંવા વૈષયિક સુખદષ્ટિયુક્ત છે. અસ્તુ. હવે વિવેક વૈરાગ્ય આદિ સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન અધિકારી, સદ્ગુણપાત્ર "તાત્પર્ય" મહાવાક્યનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એટલે કે અભ્યાસ કરે છે, અને તેના થોડે તેને 'હું દેહદયનો કષ્ટ સત્ચિદાનંદરૂપ આત્મા છું,' એ પ્રમાણેનું જ્ઞાન થાય છે અને દેહેન્દ્રિય મન ભુતિ આદિ સંધાત અનાત્મ, જડ અને મિથ્યા છે, એમ તે નિઃસંશય જાણી શકે છે એવા દૃઢ અને અપરોક્ષ આત્મજ્ઞાની તત્ત્વવેત્તાને જો એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે કે, 'તું કોણ છે અને કેવો છે?' તો એના ઉત્તરમાં તે તત્કાળ એમ જ જોવાનો કે, 'હું દેહનયાતીત, અસંગ, સાક્ષી અને સત્ચિદાનંદરૂપ આત્મા છું.' પૂર્વે શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે એક તત્ત્વવેત્તાને 'તું, કોણ અને કેવો છે?' એ પ્રમાણેનો, પ્રશ્ન કર્યો હતો અને એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, તત્ત્વવેત્તાએ, જણાવ્યું હતું કે,

“નાહં મનુષ્યો ન ચ, દેવયક્ષો

ન બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વૈશ્ય, શૂદ્રઃ ।

ન વ્રજાચારી ન ગૃહી વનસ્થો

મિશુર્ન ચાહિ નિજવોધરૂપઃ" ॥ હસ્તામલક.

એટલે કે, "હું મનુષ્ય નથી, દેવ નથી અને યક્ષ પણ નથી. હું બ્રાહ્મણ, ક્ષાત્રિય, વૈશ્ય કિંવા શૂદ્ર પણ નથી. હું બ્રહ્મચારી નથી, ગૃહસ્થ નથી અને વનવાસી (સન્્યાસી) પણ નથી, તેમ જ ભિક્ષુક પણ નથી, કિંતુ હું તો સમ્યક્દાનંદ આત્મરૂપ જ છું!"

મરનુ એની રીતે આત્માના વિશેષ ચિદાનંદરૂપ અસને જાણનારા તત્ત્વવેત્તાઓ બહુ જ થોડા-વિરલ-છે અને તેથી જ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને ગીતાના ૭ મા અધ્યાયમાંના ૩ જા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહેલું છે કે;—"("યતતામાવિ સિદ્ધાવા કશ્ચિન્મા વેતિ તત્ત્વત ") એટલે કે, "પત્ન કરનારા સિદ્ધોમાંથી પણ તત્ત્વત અને ક્ષાધક જ જાણી શકે છે." અર્થાત્ ન્યૂનદેશકાલસ્થિતવિશેષ, એ લક્ષણ ચિદાનંદ અસ સાથે મળતું હોવાથી ચિદાનંદ અસને વિશેષરૂપ કહેવામાં આવે છે પરંતુ સામાન્ય અને વિશેષના આરોપ નિરશ સમ્યક્દાનંદ આત્માપર અગ્રાની અને તત્ત્વવેત્તાઓના સામાન્ય અને વિશેષ જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી આવેલો છે. પરમાર્થતઃ સામાન્ય વિશેષ ભાવનો વ્યવહાર સદ્ગુરુસ્વરૂપમાં સહન થતો નથી, એવિશે વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. સદ્ગુરુસ્વરૂપમાં ક્ષાધ પણ ધર્મ નથી-શ્રી ગુરુસ્વરૂપ સર્વધર્મશૂન્ય છે.

રાત્રી નુરેચિ સૂર્યા । ના તરી લ્વળ પાળિયા ॥

નુરે જેવિ ચેહલિયા । નીદ જૈગી ॥ ૪૧ ॥

વિવરણ-સૂર્યના ઉદય કાળમાં રાત્રિ રહેતી નથી કિંવા જળસંયોગમાં લવણ (હું) રહેતું નથી અને જગત્ થવા પછી નિદ્રા રહેતી નથી.

કાપુરાચે થલીવ । નુરેચિ જાગીચી વરવ ॥

નુરેચિ રૂપ નાંવ । તૈસે યયા ॥ ૪૨ ॥

વિવરણ-દીપક જેવી રીતે જ્યોતિરૂપથી અગ્નિની શોભાને ધણીતાર સૂધી જ છે, તેવી રીતે કર્પૂર અગ્નિની શોભાને જળથી રાખતો નથી; એટલે કે, અસ્પર્શમાં જ અગ્નિના લોપ થઈ જાય છે અને તેની નીચે અગ્નિના અગારા કે ભરમને યુ તે બાધી રહેવા દેતો નથી. તે જ પ્રમાણે સમ્યક્દાનંદરૂપ શ્રી ગુરુમણિતત્ત્વભાવના વિકાસમાં નામરૂપાત્મક જગત્ રહેતું નથી.

યાच्या हाता पाया पडे । तब चंचलें पुढे न मंडे ॥

न पडोचि हा मिढे । भेदाचिये ॥ ४३ ॥

વિવરણુ—સદ્ગુરુને હાથે પગે પડ્યુ—ઐટલે કે, જે હાથ નેડીને સદ્ગુરુને પગે પડવા જઈએ, તે તે સદ્ગુરુ વંચભાવથી સ્હામો ઉમો રહેતો નથી એનો ભાવાર્થ એવો. છે કે, સદ્ગુરુ આત્મત્વથી સર્વ ઉદયમાં વિરાજે છે, ઐટલે કે હાથ નેડીને પગે પડનારા સેવકના ઉદયમાં પણ આત્મત્વથી વિદરે છે અને ઐટલામાટે જ તે વચ્તવથી સ્હામો આવતો નથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે, પોતાનું સ્વરૂપ પોતાસમક્ષ દેખ કરીને આવી શકે વારુ? કદાચિત્ દર્પણના યોગે સ્પૃશ્વ દેહ પોતા સમક્ષ આવી શકે છે, પરંતુ નૈરપાધિક સચ્ચિદાનંદરૂપ, ભેદશૂન્ય, નિર્ગુણ, નિરાકાર, નિત્ય અને પરિપૂર્ણ આત્મભાવથી પોતા સમક્ષ દેખ કરીને આવી શકાય વારુ? અર્થાત્ તેનાથી પોતા સમક્ષ આવી શકાય તેમ નથી જ. ઐટલે કે, સદ્ગુરુ વચ્તવથી અર્થાત્ વદન કરવાયોગ્ય સ્વરૂપસ્થિતિથી સેવક સમક્ષ રજૂ થતો નથી બ્વહારમાં કોઈ એક મહાન પુરુષદ્વારા અમુક એક કાર્ય થવાનો સભવ હોય, પણ તેની ગમે તેટલી અને ગમે તેવી પ્રાર્થના કરવા છતાં તે કાર્ય તે કરતો નથી અને જેનું કાર્ય હોય છે તે તો એમ જ ધારે છે કે, ગમે તેમ પણ તે કાર્ય તો થવું જ જોઈએ, એવી રીતે તે અર્થસાધુ હોવાથી તે મહા પુરુષના પ્રેમી અને સ્નેહી કે જેમનો તેનાપર પ્રભાવ પડવાનો સભવ હોય તેવા પુરુષોદ્વારા તેનાપર દબાણ કરે છે અને તે દબાણના યોગે કંઈક ન હોવા છતાં પણ તે મહાપુરુષને તે કાર્ય કરવું પડે છે એ જ પ્રમાણે સદ્ગુરુએ વદન યોગ્ય વચ્ચ સ્થિતિવડે વદન કરનારથી બિજ રહેવું અને વદન કરનારા સેવકોને વદનનો બ્વવહાર કરવા દેવો—આવી રીતે જે તેમનાપર ભેદનું દબાણ કરવામાં આવે, તોપણ સદ્ગુરુ એ ભેદના દબાણમાં આવી જતા નથી, ઐટલે કે, પોતાના અભેદ-ભાવને લોપ કરીને વચ્ચ, વહિત અને વદન એવો પોતાના સ્વરૂપમાં ત્રિપુગીરૂપ ભેદ બ્વવહાર થવા દેતા નથી.

आपणाप्रति रवि । उदो न करी जेवी ॥

हा चंच नव्हे तेवी । चंदनासी ॥ ४४ ॥

વિવરણુ—સૂર્ય જેવી રીતે પોતામાટે જ ઉગતો નથી, ઐટલે કે, સૂર્યને પોતાના પ્રકાશમાટે પોતાના ઉદયની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે, તે પોતામાં પોતે નિત્ય ઉદયરૂપ જ છે—તે જ પ્રમાણે એ સદ્ગુરુ વદનને વચ નથી.

કાં સમોરણ આપુલે । ન લાહિજે કાંहीं કેલે ॥

તૈસેં વંચત્ત ઘાતલે । હિરોની ચેળે ॥ ૪૫ ॥

વિવરણુ-ગમે તેમ કરવામા આવે, તોપણ સત્યત્વથી પોતાથી પોતા સન્મુખ (પ્રતિબિંબરૂપે નહિ) આવી શકાય તેમ નથી જ. તે જ પ્રમાણે સદ્ગુરુએ વદ્ય-પણાના સમસ્ત ધર્મનો સહાર કરી નાખ્યો છે

આકાશાચા અરિસા । મુઠી પ્રતિવિંનાચા ઠસા ॥

હા વંઘ નવ્હે તૈસા । નમસ્કારાસિ ॥ ૪૬ ॥

વિવરણુ-જો દર્પણમા જોનારો જુએ છે, તે દર્પણ પરિચિત્ત એટલે કે, મર્યાદિત છે અને તેમા જોનારો પણ મર્યાદિત જ છે, તેમ જ જોવાનાં સાધન દર્પણ તથા જોનાર એ ઉભયની વચ્ચે અંતર છે, એટલામાટે જોનારનો પ્રતિબિંબ દર્પણમા પડે છે, પરંતુ સર્વ પરમાણુની અતર્બાલ ભરેલું આકાશ જ જો દર્પણ બની જાય, તો તેમા પછી પ્રતિબિંબ કોનો પડે વાર? પોતાનો પ્રતિબિંબ પોતામા જ પડવે શક્ય નથી. એટલે આકાશ જ જો દર્પણ થાય, તો તેમા પ્રતિબિંબ પડવાની (થવાની) શક્યતા નથી, એવો જ્ઞાનેશ્વર મહાગજો મૂળમાં ઉદ્ગાર કાઢેનો છે. અર્થાત્ હવે જે આકાશના પણ અતર્બાલ ભાગમા રહેલું આકાશાદિ પૃથ્વીપર્યંત સર્વ તત્ત્વરૂપે અભેદ એકરસ સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મતત્ત્વ વદ્ય કેમ કરીને યર્થ શકે? કદાપિ ન જ થાય.

પરી નવ્હે તરી ન હો । હે વેસાસી ફા ઘેવો ॥

પરી થંદી તયાહી ઠાવો । ડરો નેદિ ॥ ૪૭ ॥

વિવરણુ-પૂર્વની ત્રણ ચાર ઓળખાયામા વદન કરવા યોગ્ય વદ્યભાવનો સદ્ગુરુ પોતામા સમાવેશ થવા દેતા નથી, એનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, હવે એ વદ્ય-ભાવને તેઓ ન સ્વીકારતા હોય તો બલે ન સ્વીકારે, તેમના સ્વભાવ વિરુદ્ધ માટે ચામાટે જનુ નોડએ? ‘પણ વદન કરનાર જે સેવક’ તેને પણ તેઓ પોતાના સ્વરૂ-પથી ભિન્ન રહેવા નથી દેતા અને તેના કામ ટેકાણાનો નાશ કરી નાખે છે,’ એટલે કે, સર્વાન્તર્યામી આત્મવયુક્ત સદ્ગુરુસ્વરૂપવિશેષોના વદન કરનાર એવક વિચાર કરવા માટે, એટલે તરત જ ‘મારા હૃદયમાં પણ આત્મત્વથી તે જ છે,’ એવું તેને જ્ઞાન થાય છે, અને તેના યોગે તે વદન કરનારને આત્મસાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત યર્થ જાય છે એમ થવાની સાથે જ તે વદ્યગુરુ સાથે તે સમરસતાને પામે છે-સમરસ થાય

છે (અને તેનાથી બિન રહેતો નથી) જેવી રીતે લવણ પોતાના જન્મદાતા સમુદ્રનો મેળાપ થતાની સાથે પોતે જ વિલીન થાય છે, એટલે કે, સમુદ્રરૂપ જ થઈ જાય છે તે જ પ્રમાણે આત્મતત્ત્વયુક્ત સદ્ગુરુસ્વરૂપમાથી દેહબુદ્ધિવડે ભિન્ન થયેનો જીવાત્મા સદ્ગુરુસંગે તદ્રૂપ થાય છે, એટલે કે, દેહબુદ્ધિવડે ભિન્ન રહેતો નથી જેવી રીતે રંગબુદ્ધિ જ્ઞાન થતાની સાથે જ વિપરીત સર્વવિષયક કૃપનાની નિવૃત્તિ થાય છે, તેવી જ રીતે સ્વાત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થતાની સાથે જ 'હું દેહ છું' એ દેહવિષયક વિપરીત કૃપનાની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે-એટલે, 'હું આ દેહ નહિ, કિન્તુ સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા છું' એવો દૃઢ નિશ્ચય થાય છે એ જ આશય શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે મૂળમાં દર્શાવેલો છે

ભાગીનિ સ્ફુળા ફોલુ । ફેહિતાચિ તરિ તો વાહિરિહુ ॥

ફહુ ફિટે આતુલુ । ન ફેહિતાચિ ॥ ૪૮ ॥

વિનરણ-પહેરેલા ધાતિયામાં અદરની અને બહારની એવી રીતે બે બાજુઓ હોય છે-એટલે કે, પાટલીવાળી કમ્મરે ખોસવા પૂર્વે ધાતિયું પહેરતી વેળાએ એક બહારનો અને એક અદરનો એની રીતે બે છેડા કરીને અદરના છેડાને કમ્મરે વીંટાળીએ છીએ અને બહારનો છેડો કમ્મરે ન બાંધતા જેનનો તેમ જ રાખીએ છીએ ત્યાર પછી કાછડીની પાટની વાળી પાછળની બાજુએ ખોસાએ છીએ અને આગળના ભાગના છેડાને પાટલી વાળીને પેટ આગળ ખોસાએ છીએ એવી રીતે સર્વ પ્રકારે પહેરાઈ રહેલા ધાતિયાને એક ભાગની ન્યૂનતાવાળું વસ્ત્ર કહેઈ છે અને તે અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે તે એવી રીતે કે, આગળના ભાગને પાટલી વાળીને પેટ આગળ ખોસવાથી અને પાછળના ભાગને પાટલી વાળીને પાછળ ખોસવાથી ધાતિયું અગને લાગેલું છે, ઉપર કહેલા ધાતિયાના બે છેડાઓના બહારનો છેડો જ્યાં આગી વાળવામાં આવે છે ત્યાં ખોસાવેલો દોવાથી અગને લાગેલો છે, અને બીજો અદરનો છેડો આટીવાળી જગ્યાએ ન ખોસતાં એમનો એમ જ રખાય છે અને તે અગને ન લાગવાથી ધાતિયાને 'એક ભાગની ન્યૂનતાવાળું વસ્ત્ર કહેઈ છે' હવે બહારની બાજુએ આટી પાસે ખોસેલા છેડાને આટીને ખોરી નાખીને ખસવામાં આવે કે પાછળનો કિંવા અદરનો છેડો છોડવાનો યત્ન ન કરવા છતાં પોતાની મેળે જ ધૂટી જાય છે-એટલે કે, બહારના અને અદરના છેડા સાથે આખું ધાતિયું ધૂટી જાય છે

નાના વિવપણા સરિસે । ઘેડનિ પ્રતિવિવ નાસે ॥

નેલે વંચત્વ યેળે તૈસે । વંદતેનસી ॥ ૪૯ ॥

વિવરણુ-જે વેળાએ પાણીનું ખાખિયાયું સાફ સૂકઈ જાય છે, તે વેળાએ તેમાંના સૂર્યપ્રતિબિંબનો લોપ થાય છે; પણ તે એકલા પ્રતિબિંબનો જ લોપ થાય છે, એમ નથી; કિંતુ તેના લોપ સાથે સૂર્યમાં આવેલા સાપેક્ષ બિંબધર્મનો પણ લપ ધઈ જાય છે અને કેવળ એક સૂર્ય જ અવશિષ્ટ રહે છે. તે જ પ્રમાણે સદ્ગુરુ, પોતાના સ્વરૂપમાં વંદન કરવાને તૈયાર થયેલાના કેવળ જીવજાવનો જ લોપ કરે છે, એમ નથી; કિંતુ તત્સાપેક્ષ પોતામાં આવેલા વંચધર્મ અર્થાત્ 'વંચ' સંદાનો પણ લોપ કરી નાખે છે અને સમિચ્છદાનંદરૂપ સદ્ગુરુ કેવળ એકાકી જાવથી જ રહે છે. વલ તથા વલકનો બેદ રહેતો નથી.

નાહી રૂપાચી જ્યે સોચે । તેયે દષ્ટીચેં કાંહીંચ નવ્હે ॥

આઘા પઝલે હે પામે । પેશિયા દશા ॥ ૫૦ ॥

વિવરણુ-જે સદ્ગુરુસ્વરૂપમાં રૂપનો બ્યવહાર નથી, એટલે કે, જે અરૂપ છે, ત્યાં દષ્ટિનું શું સાધી શકવાનું હતું વાર? રૂપ વિષયનો આશ્રય કરી રહેનારી જે દષ્ટિ તે રૂપરહિત, નિર્ગુણ, નિરાકાર અને સમિચ્છદાનંદરૂપ સદ્ગુરુ પ્રતિ વળે, તો ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારનું દર્શન ન થતાં તે નિરાશ થઈને પ્રુનઃ રૂપ વિષયનો આશ્રય કરે છે. એવાં એ સદ્ગુરુનાં ચરણો અમને એવી અવસ્થાથી ફગદૂપ થયાં. એમાં 'એવી અવસ્થાથી' એ પદ મોઘમ હોવાથી સારી રીતે અર્થનો મોઘ થતો નથી, અને તેથી નીચેની એવીઓમાં કેવી અવસ્થાથી ચરણો ફગદૂપ થયાં, એ પદને દષ્ટાંતોથી સારી રીતે વ્યક્ત કરેલું છે.

શુળા તેલ્લાચિયા સોઝરિકા । નિર્વાહિલી દીપકલિકા ॥

તે કાં હોઈલ પુલિકા । કાપૂરાચિયા ॥ ૫૧ ॥

વિવરણુ-તેજ અને વાદના સંબધથી દીપકની ન્યાતિનો ધણક વખત સૂધી નિર્વાહ થાય છે, તેવા જ નિર્વાહ કર્પૂરની ન્હાનકડી ગોટીવડે કેમ કરીને થઈ શકે વાર?

તયા વોહો પરપરે । હોય નાં જવ મૈલ્હેરે ॥

સંત વોહીવેહી સરે । સરિસેચિ ॥ ૫૨ ॥

વિવરણ-કર્પૂર અને અગ્નિ એ ઉભયનો હજી તો પરસ્પર સમઘ થાય ન થાય, એટલામાં તો કર્પૂર અને અગ્નિ બનેનો સર્પથા લોપ થઈ જાય છે.

તેવિં દેલેના મી ચવાતે । તંવ ગેલે વંચ વેંદિતે ॥

ચેહલિયા કાતે । સ્વર્ણોચિ જોવી ॥ ૬૩ ॥

વિવરણ-એ જ પ્રમાણે સદ્ગુરને વદન કરવામાટે હું હજી તો તેમના તરફ જોઉં છું, એટલામાં તો વંદન કરનાર જીવભાવસહિત શ્રી સદ્ગુરને પ્રાપ્ત થયેલી 'વદ' સંઘા અદૃશ્ય થઈ જાય છે. જેવી રીતે કાંઈ એક ગૃહસ્થને સ્વપ્ન લાધે અને જાગૃત થઈને 'સ્વપ્નગત' જીને જોવા જાય તો તે સ્વપ્નમાની ખુદરી અને આ તેને જોનારો સ્વપ્નમાનો તેનો પતિ બને જાગૃતિમા અદૃશ્ય થઈને એકલો જાગૃત પુરુષ જ અગ્નિષ્ઠ રહે છે, તેવી જ રીતે આત્માના અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રામાં લાધ્યા વિશ્વસ્વપ્નમાં સ્વાત્મત્વથી રહેતા હૃદયસ્થ સદ્ગુરને આત્માનાત્મરિવેકદૃષ્ટિથી જોવા જતાંની સાથે મારા આત્મત્વથી તેજ ભાસવા લાગ્યું. એટલે કે જોનારો જે હું તેને આત્મત્વથી રહેતા સદ્ગુરના અસ્તિત્વવિના અન્ય કાંઈ પણ નથી, એમ ભાસવા લાગ્યું. એવી રીતે વદન કરનારો હું પોને જ જ્યારે લોપાઈ ગયો, એટલે મારા યોગે સદ્ગુરુપર આવેલા 'વદ' સંઘાના આરોપનો પણ લોપ થઈ ગયો અને સંવિધાનંદરૂપત્વથી એકલા સદ્ગુરુ જ અવશિષ્ટ રહ્યા.

કિંચદુના હયા માયા । દ્વૈતાચા જ્યે ઉપરવા ॥

ફેહુનિયાં સ્વ સત્વા । શ્રીગુરુ વંદિલા ॥ ૬૪ ॥

વિવરણ-વધારે શું કહેવું. વદ, વંદક અને વદન એ ત્રિપુટીરૂપ દ્વૈતાની ભાષાનો લોપ કરીને પૂર્વ આવીમાં કલા પ્રમાણે અભેદભાવથી સ્વસખા એટલે કે સ્વાત્મયુક્ત શ્રી ગુરુનું મેં વંદન કર્યું.

યાચ્યા સહ્યાચી સર્વાઈ । આર્ગો ઇકવળારૂપ જાંઈ ॥

આગિ ગુરુશિષ્ય દુવાલી હી । પવાહુ કેલા ॥ ૬૫ ॥

વિવરણ-સદ્ગુરુની સખ્યતાનું મહા આશ્ચર્ય થાય છે. એમના સ્વરૂપમા વદ અને વદન કરનાર એ પ્રમાણેના ભેદધર્મ તો નથી જ, પણ ભેદશાવ મધ્યે રહેલી એકતાની કદવના પણ નથી. બવહારમાં એકમેકનું સખ્ય હોય છે, પણ તેઓ બંદિત્ય ભિન્ન હોય છે; તેવો સદ્ગુરુના ધરનો સખ્યપણાનો પ્રકાર નથી, તેમની સખ્યતામાં દ્વૈત-

ભાવ તો નથી જ; પરંતુ દૈત સાપેક્ષ એકતા પણ નથી, અને એટલામાટે જ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ મૂળમાં સદ્ગુરુના સખ્યપણા વિશે આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. જે સદ્ગુરુસ્વરૂપમાં દૈત અથવા એકતા નથી, તે સ્થળે ગુરુ અને શિષ્ય એ પ્રમાણે દૈત સમ્બંધનો વ્યવહાર ખતાબો છે.

કૈસા આપણા આપણ । દોંવીણ સોયરેપણ ॥

હા ચાહુનિ વિલક્ષણ । નાहीं ना नोहे ॥ ૧૬ ॥

વિવરણ—જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ‘કૈસા’ (કેવા) એ પદથી, દૈત સંબંધ વિના શ્રીસદ્ગુરુ આત્મત્વના વ્યવહારને ખતાવે છે, એ ભેદને આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે છે. સદ્ગુરુએ જે કે પોતાના સ્વરૂપમાં ગુરુશિષ્યનો દૈતસંબંધ ખતાવેલો છે, તો પણ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી ગુરુ અને શિષ્ય એ જે નહિ, કિન્તુ સચ્ચિદાનંદરૂપ એક આત્મતત્ત્વ જ છે. વસ્તુ-સ્થિતિ આવી હોવા છતાં ગુરુ શિષ્ય સંબંધરૂપ સગપણ કેમ બોગવે છે? હવે બહુ રહિત ગુરુશિષ્યરૂપ સગપણ કરતાં વધારે વિલક્ષણ ખીલુ કાંઈ પણ નથી અથવા એવું વિલક્ષણ અને વિચિત્ર ખીલુ કાંઈ બવિખ્યત કાળમાં કદાપિ થવાનું પણ નથી.

जग अवर्षे पोटी माये । गगना येवढे होऊनि ठये ॥

कों तोचि निसी साहे । नाहीपणाची ॥ ૧૭ ॥

વિવરણ—જગતને પોતાના ઉદરમાં નાખીને સદ્ગુરુ ગગન સમાન થયેલા છે. અથવા તો જગત જેના ઉદરમાં સમાયેલું છે, એવા મહદાકાશની વસતિ પણ તેમના (સદ્ગુરુના) ઉદરમાં છે, એટલે કે આકાશથી પૃથ્વી પર્યન્ત જે તરવો છે, તે સર્વ આત્મસ્વરૂપના અસ્તિત્વ તથા ભાતિત્વને લઈને છેપણાથી ભાસે છે. જેવી રીતે મૃગજળ સૂર્યકિરણના અસ્તિત્વને લઈને મગાધયું હોય છે અને સૂર્યકિરણના મકાશના યોગે તે મૃગજળ ભાસે છે—સૂર્યના કિરણ વિના તે મૃગજળની સત્તા અને ભાતિત્વ નથી, તે જ પ્રમાણે આકાશહિ સર્વ તરવોની આત્મસ્વરૂપ ત્રિના સત્તા નથી અને પ્રકાશ પણ નથી. એવી રીતે ગગનથી પૃથ્વી પર્યન્ત સર્વ જગતરૂપે સદ્ગુરુસ્વરૂપ જ છે, પરંતુ જે વેળાએ સર્વ જગત અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે, તે વેળાએ અધિષ્ઠાન પરબ્રહ્મ જગતના અભાવને પ્રકાશિત કરે છે. એટલે કે, જગતસ્થિતિકાળમાં સદ્ગુરુ સ્વરૂપ સર્વ નામરૂપના અસ્તિત્વરૂપી દિવસરૂપથી જે પ્રકાશિત હોય છે, તે જ આત્મતત્ત્વ જગત લયકાળમાં સર્વત્ર નામરૂપની અભાવરૂપી રાત્રિના રૂપથી પ્રકાશિત હોય છે. એવી રીતે જગતના વ્યક્તાવ્યકતભાવનો એક સદ્ગુરુ સ્વરૂપ જ

કેમ કરીને આશ્રય થઈ શકે વારુ? એનું સમાધાન નીચેની ઓળખમાં કરવામાં આવ્યું છે.

કાં પૂર્ણતે તરી આધારુ । સિંધુ જૈસા દુર્મરુ ॥

તૈસા વિરુદ્ધા પાહુણેરુ । યાચ્યા ઘરી ॥ ૧૮ ॥ ૐ

વિવરણ—સાગર નિત્ય પૂર્ણ હોય છે, એટલે કે, જો વર્ષાદે ન પડે, તો નદી, નાળાં, તળાવ અને દૂધાન્વજેરે સર્વ સૂકાઈ જાય છે, પરંતુ સમુદ્ર સૂકાતો નથી—તે તો પોતાના જળવડે જોવાને તેવો જ પરિપૂર્ણ હોય છે અને એથી પૂર્ણતાનો આધાર એક સિંધુ જ છે, એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. પણ વર્ષાઋતુમાં અનેક નદીઓ બને કાઠિ જળથી ઉભરાઈને સમુદ્રમાં જઈ મળે છે અને તે સર્વને સમુદ્રના ઉદરમાં સ્થાન મળવા છતાં તેમના યોગે સમુદ્ર પોતાની મર્યાદાથી જરા પણ બહાર જતો નથી. એ દૃષ્ટિથી, પૂર્ણતાની વિરુદ્ધ દુર્ભરતાનો આધાર પણ સમુદ્ર જ છે, એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. જુઓ એક જ સમુદ્ર પૂર્ણત્વ અને દુર્ભરત્વ એ બે વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય હોય છે, તે જ પ્રમાણે અમારા સમ્વિદ્યાનંદરૂપ સદ્ગુરુ પૂર્વોક્ત વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોના આધાર છે.

તેજા સમાર્તે કાંઈ । પરસ્પરે નિકે નાહી ॥

પરી સૂર્યાચ્યા ઠાઈ । સૂર્યાંચિ અસે ॥ ૧૯ ॥

વિવરણ—પ્રકાશ અને અંધકારની એક બીજ સાથે મળતી રાશ આવતી નથી, છતાં બંનેનો સૂર્યના અસ્તિત્વપર જ સર્વસ્વ આધાર રહેલો છે.

एक ह्यणता भेदै । ते कौ नानात्वे नांदे ॥

વિરુદ્ધે આપણ્યા વિરુદ્ધે । હોતીલ કાઈ ॥ ૨૦ ॥

વિવરણ—સર્વ શ્રુતિ શાસ્ત્રોએ, સમ્વિદ્યાનંદરૂપ આત્મસ્વરૂપ, દ્વિતીય રહિત (एकमेवाद्वितीयम्) છે, એવો સિદ્ધાન્ત કરેલો છે. એથી જો એમ કહેવા જઈએ કે, ‘તે એક છે,’ તો સિવથી લઈને તુણ પર્વન્ત અનેકત્વયુક્ત જગદ્ગરૂપે પણ તે જ વિહરે છે, એટલે કે તેના આધારે જ આ જગત ઊભી છે. જેથી રીતે શ્રુતિકા (માટી) એક છે, ‘એમ કહેવા જતાં તે જ અનેક ઘટરૂપ બનેલી દેખાય છે. અસ્તુ. માટી શ્રુતિકારૂપ હોય કિંવા ઘટરૂપ હોય, એકથી અનેક જો કે વિરુદ્ધ છે, તો પણ માટીની એકતા એ ઉત્સવ સ્થિતિમાં અવિચળ જ છે. તે જ પ્રમાણે પરબ્રહ્મ સમ્વિદ્યાનંદ નિર્ગુણ નિરાકાર ભેદશૂન્ય સ્થિતિમાં હોય, અથવા અનેકનામરૂપાદમક જગતસ્થિતિમાં

હોય, તો પણ વિપરના દષ્ટાંતમાં કહ્યા પ્રમાણે એકથી અનેક વિરુદ્ધ હોવા છતાં એક અને અનેકની વિરુદ્ધ અવસ્થામાં પણ આત્માની એકતા તો અવિચળ જ હોય છે. એટલે કે, સચ્ચિદાનંદરૂપ નિર્ગુણ નિરાકાર ભેદશૂન્ય ભાવાત્મક જે એકતા, તે એકતાથી આત્મા જ છે અને શિવથી તુલ્ય પર્યન્ત અનેકનામરૂપાત્મક જગતનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ પણ આત્મા જ છે. અર્થાત્ એક અને અનેક એ વિરુદ્ધ ધર્મોનું સ્વરૂપ એક આત્મા જ હોવાથી વિરુદ્ધ સ્વરૂપને એ વિરુદ્ધતાની બાધા કેમ કરીને થઈ શકે વારુ ? જેવી રીતે અગ્નિના દાહક ધર્મની બીજા પદાર્થને બાધા થઈ શકે છે, એટલે કે, અગ્નિના યોગે બીજા પદાર્થનું દહન થાય છે, પરંતુ અગ્નિના યોગે અગ્નિનું તો કદાપિ દહન થવાનું નથી તે નથી જ.

હ્રણોનિ શિષ્ય આણિ ગુરુનાથુ । યા દોહી શવ્દાચા અર્થુ ॥

ગ્રીગુરુચિ પરિ હોતુ । દોહો ઠાઈ ॥ ૬૧ ॥

વિવરણ-પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે, એક અને અનેકત્વથી કેવળ સદ્ગુરુ જ વિહરે છે. એ દષ્ટિથી શિષ્ય અને સદ્ગુરુ એ ઉભય ચળ્લેના અર્થમાં જે દષ્ટિપાત કરીએ, તો શિષ્ય અને સદ્ગુરુ એ ઉભયરૂપે એક સચ્ચિદાનંદરૂપ સદ્ગુરુસંમિત વસ્તુ જ વિહરતી દેખાઈ છે. એક જ અર્થમાં એ ગુરુશિષ્યના ભેદભાવ કેવી રીતે વિહરે છે, એ નીચેના દષ્ટાંતથી બાણવામાં આવશે.

કા સુવર્ણ આણિ લેળે । વસતે એકે સુવર્ણે ॥

વસતે પંદ્ર ચાંદિણે । ચંદ્રીચિ જેવી ॥ ૬૨ ॥

વિવરણ-સુવર્ણ અને અવકાર એ બન્ને કલ્પનાઓ એક ‘સુવર્ણ’ પદાર્થમાં જ રહેલી છે. તે જ પ્રમાણે ચંદ્ર અને ચંદ્રિકા એ ઉભય કલ્પનાઓને એક ચંદ્રનો દેહ જ આધાર છે.

નાનાકાપૂર આણિ પરિમલ્લ । કાપૂરચિ કેવલ્લ ॥

ગોહી આણિ ગુલ્લ । ગુલ્લચિ જેવી ॥ ૬૩ ॥

વિવરણ-અથવા તો કપૂર અને મુગંધ એ ઉભય કલ્પનાનો આધાર એક કપૂર જ છે; અને ગોળ તથા ગળપણ, એ બન્ને કલ્પનાનો મૂળ આધાર એક ગોળ જ છે.

તૈસા ગુરુ શિષ્ય મિસે । હાચિ ઇલ્લુ ચલ્લાસે ॥

જરી કાઠીં દિસે । દોનીપર્ણે ॥ ૬૪ ॥

વિવરણુ-દેહદૃષ્ટિથી જો કે ગુરુ અને શિષ્યનો ભેદ દેખાતો હોય, તો પણ ઉભયમાં પરમાર્થતઃ અસ્તિભાતિપ્રિયત્વથી એક આત્મતત્ત્વ જ વિહરે છે; એટલે કે, નામરૂપાત્મક દેહદૃષ્ટિથી થતી શિષ્યકલ્પના અને નામરૂપાત્મક દૃષ્ટિથી જ થતી ગુરુકલ્પના-એ બે કલ્પનાઓનો પરસ્પર જો કે અભિચાર-વિરોધ-છે, તો પણ એ કલ્પનાનું આધારભૂત અસ્તિભાતિપ્રિયરૂપ જો સદ્ગુરુતત્ત્વ, તે ઉભય કલ્પનાઓમાં અવ્યભિચાર ભાવથી વિહરે છે.

| આરસા આળિ મુલ્લી । મીં દિસે હે જરૂી ॥

હે આણુલિયે ઓઢરૂી । જાણે મુલ્ ॥ ૬૫ ॥

વિવરણુ-જો વેળાએ દર્પણમાં જોનાર મનુષ્ય દર્પણમાં પોતાના મુખને જોતો હોય છે, તે વેળાએ પોતાનું મુખ મુખના રચનમાં જ છે, એમ તે સારી રીતે જાણતો હોય છે; અને તેથી દર્પણમાં મુખ ભણે બિલ દેખાય તો પણ તે સત્ય નથી-કેવળ અસત્યનો ભાસ છે, એ તત્ત્વને તે જાણી જતો નથી.

પહા પા નિરંજની નિદેલા । તો નિર્વિવાદ ફક્લા ॥

પરી ચેતા ચેવચીતા જાલા । દોની તોચિ ॥ ૬૬ ॥

વિવરણુ-કાઈ એક મનુષ્ય એક નિર્જન અરણ્યમાં એકસો સૂતેલો હતો, તે કેટલીકવાર પછી ત્યાં જાગૃત થયો. પણ તેને જાગૃત કરનાર અને જાગૃત થનાર એ બન્ને નિર્વિવાદ તે થોતે જ છે. આનો ખુલાસો નીચેની એલીમાં છે.

જે તોચિ ચેતા તોચિ ચેવચી । તેવી હાચિ મુસે હા મુસાચી ॥

ગુરુ શિષ્યત્વ નાંદવી । યેસન હા ॥ ૬૭ ॥

વિવરણુ-કાઈ એક ગૃહસ્થ, જે અરણ્યમાં ગ્રાણીઓનો પણ અભાવ હતો, એવા અરણ્યમાંની એક ગુહામાં સૂતેલો હતો, અને ત્યાં તે કેટલાક વખત પછી જાગૃત થયો. હવે વિચાર કરીને જાણ્યો, તો ત્યાં જે સૂનાર જો તે જ જાગૃત કરનાર-જગાડનાર-છે અને જાગૃત થનાર છે; તે જ પ્રમાણે બોધને જાણનારા અથવા સાંભળનારા શિષ્યરૂપે સદ્ગુરુ જ છે અને બોધ કરનાર પણ સદ્ગુરુ જ છે. એટલે કે, સમ્વિદાનંદ આત્મસ્વરૂપ સદ્ગુરુ પરમાર્થતઃ સમ્વિદાનંદ આત્મસ્વરૂપ શિષ્યને 'તું સમ્વિદાનંદરૂપ આત્મસ્વરૂપ છે,' એવો બોધ કરે છે, અને એના યોગે 'હું સમ્વિદાનંદ આત્મસ્વરૂપ છું' એ પ્રમાણેની વૃત્તિદારા પણ સમ્વિદાનંદ આત્મસ્વરૂપ જ જાણવામાં આવે છે.

દર્પણેર્વોળ હોઢા । આપુલે મેટીચા સોહઢા ॥

મોગિતા તરી છીઢા । સાંગતો હે ॥ ૬૮ ॥

નિવરણુ-એ દર્પણવિના નેત્રને નેત્રનો બેટા થવાનો સંભવ હોય, તો જ એ સદ્ગુરુની પૂર્વોક્ત એકતાની લીલાનું કથન કરી શકાય.

એવં દ્વૈતાસી હમસો । નેદી એક્યાત્રી વિસકુસો ।

સૌશ્રિકીચા અવિસો । પોરવીતસે ॥ ૬૯ ॥

નિવરણુ-એ ગુરુ શિષ્યના સંબંધનું રહસ્ય એટલું જ છે કે, જો કે ગુરુ અને શિષ્ય એ દ્વૈતભાવ છે, તો પણ સદ્ગુરુના પારમાર્થિક સ્વરૂપમાં એનો સંબંધ નથી; તથાપિ સદ્ગુરુ એ પારમાર્થિક સ્વરૂપમાં ગુરુ શિષ્યના બ્યવહારને બતાવીને સ્વકીય બહૈક્યભાવને ક્ષિયિ-માત્ર પણ વ્યાઘાત થવા દેતા નથી, અને ગુરુ શિષ્યના સંબંધને તો પુષ્ટ કરતા જ નમ્ય છે.

નિવૃત્તિ જયા નાંવ । નિવૃત્તિ જયા વરવ ॥

જયા નિવૃત્તિચી રાણીવ । નિવૃત્તિ ચી ॥ ૭૦ ॥

નિવરણુ-બ્યવહારમાં કાંઈ એક નિવૃત્ત નામનો રાજા મળી શકશે; પણ જે તેની શોધાને બ્રેષ્ટએ, તો તે પ્રવૃત્તિમયી જ હોવાની; અને તેના રાજ્યને બ્રેષ્ટા તે પણ પ્રવૃત્તિમય જ દષ્ટિગોચર થવાનું-કેવળ નામ જ નિવૃત્તિ; એવો પોકળ, નિર્ણય નામધારી મારે નિવૃત્તિ સદ્ગુરુ નથી, કિંતુ તેનું નામ પણ નિવૃત્તિ છે તેમ જ તેની શોધા પણ નિવૃત્તિ જ છે અને તે નિવૃત્તિનાથના રાજ્યને બ્રેષ્ટએ તો તે પણ નિવૃત્તિ જ છે. એવા સાર્થ નિવૃત્તિ નામધારી મારે સદ્ગુરુ છે. એટલે કે, અહં છદં વૃત્તિશૂન્ય, યાનમાત્ર, નિત્ય, નિર્ધર્મ અને આત્મસ્વરૂપભાવની જ નિવૃત્તિ સંઘા છે, તેની શોધા પણ તે જ છે અને તેનું રાજ્ય પણ તે જ છે; કારણ કે, તેના વિના બીજું કાંઈ પણ નથી, એમ શ્રુતિ કહે છે,* અને એને જ સ્વાનંદ સાત્રાન્યના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

વાંચોનિ પ્રવૃત્તિ વિરોધે । કાં નિવૃત્તિચેનિ વોધે ॥

આણિજે તેસા યાદે । નિવૃત્તિ નવ્દે ॥ ૭૧ ॥

* “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म वेदं नानास्ति किंचन” ॥

વિવરણ-કોઈ એક ગૃહસ્થ બહુ જ દરિદ્રી હતો. પરંતુ તેણે પોતાના શુદ્ધિબળ અને શીર્ષના પ્રતાપથી અનેક લોકોને પોતાના મતના કરીને સત્સામાગ્રી મેળવી એક મોટા બળવાની તૈયારી કરી અને ગળ સાથે યુદ્ધ કરી તે યુદ્ધમાં તેનો પરાજય કરીને તેને પદબાજી કઠી નાખ્યો, અને ત્યારપછી ગાંભાલિયેક કરીને પોતે રાજા બની બેઠો. તે જ પ્રમાણે નિવૃત્તિની રિથિતિમાં આની પદોંચલા કટલાક સાધકો પૂરે પોતાના સ્વરૂપને વિસરીને દેહતાદાત્મ્યવડે પ્રવૃત્તિમાં ગુચાર્ધ ગયેલી સામાન્ય જીવદશામાં હતા. ત્યારપછી સત્સંગતિ અને સંજ્ઞાસ્થના અવશ્યથી વિવેક વૈરાગ્ય આદિ સાધન ચતુષ્ટય-સપત્ત થઈને ગુરુપાસે અવશ્ય, મનન તથા નિદિધ્યાસન આદિ અભ્યાસ કરી તદ્દ્વારા આત્મજ્ઞાનસપત્ત થઈ, તેના યોગે ઉપર્યુક્ત જીવદશાનો નિરાસ કરીને સમ્યક્દાનંદ-રૂપ નિત્ય નિર્ધર્મ આત્મસ્થિતિમાં આની પદોંચલાથી નિવૃત્તિની દશાને પામ્યા એવા વિમલકારકોમાંના મારા નિવૃત્તિનાથ સદ્ગુરુ નથી.

આવળા ઢેકુનિ રાતી । દિવસા આણિ ઉત્તતિ ॥

પ્રવૃત્તિ ચારી નિવૃત્તિ । નહે તેસા ॥ ૭૨ ॥

વિવરણ-રાત્રિ જ્યારે પોતાનું બહુ પોતાપણુ આપી દે છે-એટલે કે, જ્યારે ત્યાર પ્રહરની સમસ્ત રાત્રિનો લોપ થઈ જાય છે, તે વેળાએ દિવસ ઉત્તત દશાને પ્રાપ્ત થવા માટે છે. તેવી જ રીતે પૂરે કળા પ્રમાણે પ્રથમ સમસ્ત પ્રવૃત્તિનો લોપ કરીને પછી નિવૃત્તિની રિથિતિમાં આબ્યા હોય, એવા મારા ગુરુ શ્રીનિવૃત્તિનાથ નથી.

ઓપસરયાચે બલ । ઢેકુનિ મિરવે કોઠ ॥

તૈસે રત્ન નહે નિરિલ । ચન્નર્તી હા ॥ ૭૩ ॥

વિવરણ-જો કોઈ રત્ન તેજસ્વિતામાં મદ હોય છે, તો તે રત્નને સુવર્ણમાં જડતી વેળાએ શરાર અથવા ઝવેરીઓ તે રત્નની નીચે તે રત્નના રંગનું એક ચમકતું પતર ગોઠવી દે છે. એથી તેજસ્વિતામાં સ્વાભાવિક મદ હોવા છતાં તે પત્ર રાના યોગે તે રત્ન વિશેષ તેજસ્વી દેખાય છે, પણ તેની આ તેજસ્વિતા જેમ તે પત્રના સાહાય્યપર જ અવધમેલી હોય છે, તેવા મારા શ્રીગુરુ નિવૃત્તિનાથ નથી, કિંતુ તે તો બેદશ્યન્ય, સમ્યક્દાનંદરૂપ, નિત્ય પરિપૂર્ણ છે અને કેવળ સ્વયમપ્રકાશથી જ વિહરનારા છે. એટલામાટે જ મૂળમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ‘એ નિષ્પિન ચક્રવર્તી છે,’ એવા ઉદ્ઘાર કાઢેલા છે.

ગગનહી સૂની પોટી । જૈ ચંદ્રાચી પચલે પુટી ॥

તે ચાદિજે તેજેસી પઠી । આગ જયાચે ॥ ૭૪ ॥

વિષરણુ-આકાશમા પૌર્ણિમાના દિવસે ચદ્રર્જિમ કોઈ એક ન્હાના બાગકની જમવાની ન્હાની યાળી પ્રમાણે દેખાય છે, તે ચદ્રર્જિમ ને સમસ્ત આકાશને પોતાના ઉદરમા લપ્તને પ્રસરે, તો તેના કિરણો અને ચદ્રિકા તેના સ્વરૂપથી એટલે કે તેના દેહથી બિન ન દેખાતાં સર્વ તેના અંગ જ થઈ જવાના.

તેસે નિઠ્ઠાત્તિપણાસી કારણ । હાચિ આપળયા આપળ ॥

ઘેયાવયા ફૂલચિ ફાલે ગ્રાણ । આપુલી વૃત્તિ ॥ ૭૫ ॥

વિષરણુ-જેવી રીતે પુષ્પ જ પોતામાના સીમંધને ઉપભોગ લેવામાટે પોતે જ નાસિકા થઈ જાય, તે જ પ્રમાણે શ્રી ગુરુ નિવૃત્તિનાથમાના નિવૃત્તિત્વને હેતુ શ્રી ગુરુ નિવૃત્તિ પોતે જ છે

ડિઠી મુલ્લાચિયે વરવે । પાઠીકઢૂનિ જૈ પાવે ॥

તૈ આરસે ધાઢોલાવે । લાગતી કાઈ ॥ ૭૬ ॥

વિષરણુ-પોતાની દષ્ટિને સ્થાપી જભી રાખીને ને પોતાના મુખની ગાભા જેવાય એમ હોત, તો પછી દર્પણને શોધવાનું કાર્ષણ્ય કારણ રહેત ખરું કે ? સારાસ કે, નેત્ર ને કે પોતે પોતાને જોતાં નથી, તોપણ તે જોવાનું (દષ્ટિરૂપ) જ છે

કોં રાતી હનગોહિયા । દિવસ હન પાતાલિયા ॥

કાય સૂર્ય પળ સર્યા । હો આવે લાગે ॥ ૭૭ ॥

વિષરણુ-રાત્રિના જવા પછી અને દિવસ ગંગા પછી સૂર્યને શુ સૂર્ય થઈને આવવું પડે છે નહિ જ, કારણ કે, તે સ્વભાવસિદ્ધ સૂર્ય જ છે

હાળોની વૌધ્ય વૌધેની । ઘેવે પ્રમાણે સાધુતિ ॥

પેસા નવ્હે મરવસેની । ગોસાવો હા ॥ ૭૮ ॥

વિષરણુ-સદ્ગુરુ નિવૃત્તિ સ્વામીના તાત્ત્વિક સ્વરૂપને બોધ્ય કરવાથી તેમનો બોધ યશે, એટલે કે, ઘટાદિ વિષય પ્રમાણે શ્રી ગુરુને વિષય કરીને શુદ્ધિવૃત્તિવડે તેમને જાણી શકારો, અથવા તો શ્રીગુરુને પ્રમેય બનાવીને પ્રત્યક્ષ અનુમાન આદિ ચાર પ્રમાણોવડે તેમની સિદ્ધતા કરી શકારો, એવી ને જાણની ધારણા હોય, તો એ નિશ્ચયપૂર્વક જાણવું કે, એમ થવું સર્વથા અશક્ય છે

એસે કરણયાવોળ । સ્વયમચિ જે નિવૃત્તિપણ ॥

તયાચે શ્રી ચરણ । વાદિલે એસે ॥ ૭૯ ॥

વિવરણ-પૂર્વે કલા પ્રભાવે પ્રતિનિરાસની કૃતિવિના સદ્ગુરુસ્વરૂપમાં સ્વત-
સિદ્ધ નિવૃત્તિત્વ રહેલું છે. તેમનાં શ્રી ચરણોને એ એવી રીતે વંદન કર્યું. તે વંદન કેવી
રીતે કર્યું, એ હવે પછીના તૃતીય પ્રકરણમાં દર્શાત દાષ્ટાંતપૂર્વક કહેવામાં આવશે.

આતાં જ્ઞાનદેવો જ્ઞાને । શ્રી ગુરુ પ્રણામે ચેળે ॥

ફાદિલો વાચા કર્ણે । ચૌહી વાચાંચો ॥ ૮૦ ॥

વિવરણ-જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, હવે હું, શ્રીગુરુને નમસ્કાર કરનાથી
પરા, પસંદી, મધ્યમાં અને વેપરી એ ચારે વાચારૂપ ઋણના બંધનથી મુક્ત થયો.
હવે એ મુક્ત હિંવા ઉત્તીર્ણ કેવી રીતે થયો અને શ્રીગુરુને કેવી રીતે નમસ્કાર કર્યો,
એના સવિસ્તર વિચાર હવે પછી થવાનો છે, એ તો પૂર્વે જ કહેલું છે

इति श्री सिद्धानुवादे श्रीमदमृतानुभवार्थविवरणे

सद्गुरुस्तयनं नाम द्वितीयं प्रकरणं संपूर्णम् ।

—***—

તૃતીય પ્રકરણ

વાચારૂપોત્તીર્ણ

ચયાચેનિ ઘોમાટે । આત્મયાચી જોપ લોટે ॥

પૂર્ણ તન્હો કરણ ન ફિટે । જે ચેળે ચિ નાંદર્કો ॥ ૧ ॥

વિવરણ-સાધનચતુષ્ટયસપત્ત અધિકારી સિધ્ધને સદ્ગુરુએ મહાવાક્યનો
બોધ કરતાં જ તે 'તત્ત્વવસિ' મહાવાક્યની ગર્જનાથી છવાતમાને લાગેલી દેહાત્મબુદ્ધિની
નિદ્રાનો લોપ થઈ જાય છે; અને અસંગ, સાક્ષી, સમ્યક્દાનદરૂપ અને શુદ્ધ શુદ્ધ
આત્મા હું છું, એવી ભગૃતિનો આનિર્ભાવ થાય છે, પરંતુ એટલાથી જ નિદ્રાના પૂર્ણ
ઋણમાંથી મુક્તતા થઈ શકતી નથી, કારણ કે, દેહબુદ્ધિરૂપ નિદ્રા એ કે જતી રહે,
તોપણ 'હું આત્મા છું' એ ભગૃતિરૂપે તે નિદ્રા જ છે. એ નિદ્રામાં મહાકારણ દેહનું
તાદાત્મ્ય હોય છે, અને એટલામાટે જ દેહશુદ્ધરૂપ નિદ્રાનો યદ્યપિ લોપ થઈ જાય,
તથાપિ 'સોજ્ઞન'ના અહકારવડે મહાકારણ દેહનો સ્વીકાર કરવાથી તે નિદ્રાનો પૂર્ણતાથી
લોપ થયો નથી, એમ જ સમજવાનું છે. એવા પ્રકારની જે ભગૃતિ, તે નિદ્રા જ
છે. મૂળમાં એવા પ્રકારના ઉદ્ધારો કાઢેલા છે. આત્માની પૂર્ણ ભગૃતિ નિ રાજ્દ
હોય છે, એટલે કે, ત્યાં 'હું દેહ છું' એવા રાજ્દ (સ્કરણ) નો સંભવ નથી, અથવા

તો 'સોદ્ધમ્' એટલે ઉપર કલા પ્રમાણે 'હું આત્માહું' એવા શબ્દનો પણ ત્યાં સંભવ નથી. એ પ્રમાણે આત્મજાગૃતિ નિઃશબ્દ, નિર્ધર્મ, જ્ઞાન માત્ર અને સદૃશ છે.

ચેન્દ્રવી પરાદિકા ચૌઘી । જીવ મોક્ષાચ્યા ઉપેગી ॥

અવિદ્યે સર્વે આંગી । વેંચતી કાર ॥ ૨ ॥

વિવરણ—પૂર્વે કલા પ્રમાણે 'તત્ત્વમસિ' મહાવાક્યની ગર્જનાથી દેહાત્મશુદ્ધિરૂપ અવિદ્યા નિદ્રાનો સોપ થયો, કે તેની સાથે જ અવિદ્યામૂલક ચારે વાણીઓનો પણ સોપ થઈ જાય છે; અને જીવ 'સોદ્ધમ્' પ્રત્યયરૂપ મોક્ષના ઉપયોગમાં આવે છે—મોક્ષ-સ્થિતિને પામે છે; અવિદ્યાની સાથે અવિદ્યામૂલક ચારે વાણીઓનો કયી રીતે સોપ થાય છે, એ નીચે દર્શાવેલ પૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે.

દેહાસર્વે હાત પાયે । જાતી મનાસર્વે ઇન્દ્રિયે ॥

કાં સુર્યાસર્વે જાયે । ફિરણ જાલ ॥ ૩ ॥

વિવરણ—મૃત દેહની સાથે હસ્તપાદાદિ ઇન્દ્રિયોના ગોલકોનો સોપ થાય છે, અને મનના એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જવા સમયે તેની સાથે સૂક્ષ્મ જ્ઞાન્દ્રિયોનો સોપ થાય છે; કિંવા સૂર્યની સાથે ફિરણસમુદાય આવ્યો જાય છે.

નાતરી નિન્દ્રેચિયે અવધી । સ્વપ્ને મરતી આર્ધી ॥

તેવિ અવિદ્યેચે સંવંધી । અટતી રૂયા ॥ ૪ ॥

વિવરણ—નહિ તો, જે પ્રમાણે, નિદ્રાનો અંત થવાનો સમય આવી લાગ્યો હોય, તેની પહેલાં જ સ્વપ્ન મરી જાય છે. તે જ પ્રમાણે, અવિદ્યાના અંત સાથે અવિદ્યાની સહચારિણી એ ચારે વાણીઓનો અંત થઈ જાય છે. તથાપિ તે વાણીઓ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપે પ્રકટ થાય છે.

મૃતે લોહે હોતી । તે રસરૂપે જિતી ॥

અલોનિ રૂપને ચેતી । વન્દાવેશે ॥ ૫ ॥

વિવરણ—જે કે ભરમીયૂત થયા પછી લોહ બનેલું જ હોય છે, તો પણ તે લોહ રસાપનરૂપે જીવતું જ હોય છે; અને જે લાકડાં બને છે, તે અગ્નિરૂપે કાયમ હોય છે.

લગ્ન આંગે વિરે । પરિ સ્વાદે જલ્લો ઘેરે ॥

નોદ મરોનિ જાગરે । જીર્યે નિર્દે ॥ ૬ ॥

વિવરણ—જે કે મીઠું (લવણ) પાણીમાં પીગળી જાય છે, તે પણ તે સ્વાદના રૂપે પાણીમાં રહેલું હોય છે; નિદ્રા મરી જવા છતાં જગૃત અવસ્થારૂપે જીવતી હોય છે; એટલે કે, જગૃત અવસ્થા તે નિદ્રાનો વિકાસ છે, કારણ કે, નિદ્રામાં જે સંસ્કારો ચૂકમ હોય છે, તે સંસ્કારો જગૃત અવસ્થામાં વિકાસને પામે છે.

તેવિ અવિદ્યેસયે । ચૌધૌ વેચિતૌ જીવે ॥

તત્ત્વજ્ઞાનાચે નિ નાર્વે । ઇત્તોષ ઇયા ॥ ૭ ॥

વિવરણ—તેજ પ્રમાણે એ ચારે વાણીઓ જે કે અવિદ્યાની સાથે મરી જાય છે, તેપણ ‘તત્ત્વજ્ઞાન’ નામ ધારણ કરીને એટલે કે, તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ રૂપાતરીતે ‘અહં વ્રજ્યાસ્મિ’ અને ‘શોદ્ધમ્’ આદિ શુદ્ધિપ્રત્યયો—તે વાચ્યાઓ વિદ્યારૂપે સજીવન થાય છે.

જ્ઞા તત્ત્વજ્ઞાન દિવા । મરોની દ્વહી લખાવા ॥

તરી દ્વાહી દીપ્તિ લેવા । લોધરૂપેવિ ॥ ૮ ॥

વિવરણ—એ ચાર વાણીઓ પોતે મરીને તત્ત્વજ્ઞાનના દીપ્તિ પ્રકાશિત કરે છે, તે તત્ત્વનો સ્વીકાર પણ યોગ્યરૂપ આત્મામાં તે દીપ્તિતાના સ્વીકાર સમાન જ થઈ પડે છે. અપારમાર્થિક વાણીઓ અવિદ્યાની આશ્રિત હોય છે અને તેઓ અવિદ્યાની સાથે જ મરી જાય છે, ને ચાર પાત્રી અવિદ્યા જ જ્ઞાનરૂપથી પ્રકાશિત થાય છે, એટલે એ વાણીઓ જ્ઞાન-વિદ્યા-ની સાથે પારમાર્થિક રૂપથી એટલે કે, ‘અહં વ્રજ્યાસ્મિ’ રૂપથી અવશિષ્ટ રહે છે. યોગ્યરૂપ આત્મામાં એ પણ એક દીપ્તિતાનો અરોપ જ છે, કારણ કે, યોગ્યરૂપ આત્મા જ્ઞાની નથી અને અજ્ઞાની પણ નથી, કિંતુ તે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનથી અતીત જ્ઞાનરૂપ છે. આત્મા યોગ્યવાન યોગ્ય નથી, કારણ કે, એમ માનવા જતા યોગ્ય બિન અને આત્મા બિન, એવી અવસ્થા થઈ પડશે. ત્યારે એ આત્માનું સ્વરૂપ જ છે.

યેઝનિ સ્વપ્ન મેલવી । મેલિયા આપણપા દાવી ॥

દોન્હોં દિર્ઘોં નાદવો । નીદ જૈશી ॥ ૯ ॥

વિવરણ—નિદ્રા પોતે આવીને સ્વપ્નને યોગ કરાવી આપે છે, અને જતી વેળાએ પોતાના દેહની સ્મૃતિરૂપ જગૃતિ બતાવી જાય છે. એવી રીતે નિદ્રા સ્વપ્ન અને જગૃતિ એ બંને અવસ્થાના આશ્રયરૂપ છે.

નિતિ અવિદ્યા દેશી । અન્યથા બોનાતે મિવશી ॥

તેચિ યથાલોપેશી । નિમાલી ઇઠી ॥ ૧૦ ॥

વિવરણ-અવિદ્યા ન્યારે જીવતી હોય છે, તે વેળાએ જીવાત્માને અન્યથા (વિપરીત) યોધવડે શુદ્ધ કરે છે; એટલે કે, હું જન્મનાર છું, હું મરનાર છું, હું સ્થૂલ છું, હું કૃષ્ણ છું, હું કાળો છું અથવા હું ગોરો છું ઇત્યાદિ દેહધર્મોના આત્મત્વમાં સ્વીકાર કરવો; અથવા હું તિર્થંકુ છું, હું મૂક છું કિંવા હું પંચુ છું, ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયધર્મોના આત્મત્વમાં અંગીકાર કરવો; અથવા તો મને જૂખ લાગે છે અને તૃષ્ણ લાગે છે ઇત્યાદિ પ્રાણુધર્મોના આત્મત્વમાં સમાવેશ કરવો-ઇત્યાદિ અનેક ઉપાધિના ધર્મને આત્મત્વમાં સમાવેશ માનીને જે વર્તવું તે જ અવિદ્યાના અન્યથા યોધમાં પડી જવું છે. એવી રીતે અવિદ્યા જીવતી હોય છે, તે વેળાએ અન્યથા યોધના બંધનમાં જકડી નાખે છે. સદ્ગુરુ સમક્ષ સચ્ચિદ્રે વિચારપૂર્વક મહાવાક્યનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાથી તેને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેના યોગે ઉપર્યુક્ત અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે એટલે કે, ઉપર કહેલી અવિદ્યા જ આત્મજ્ઞાનરૂપ યોધપ્રકાશવડે પ્રકાશિત થાય છે. પરંતુ ‘અસંગ સાક્ષી સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા હું છું’ એવા યથાર્થ યોધરૂપે જે કે તે અવિદ્યા પ્રકટ થાય, તોપણ તે એક પ્રકારનું બંધન જ છે. ઉદાહરણાર્થ, એક ગૃહસ્થની પત્ની બહુ જ કડંચા હતી. તેણે પોતાના જીવનકાળમાં તો પતિને અતિશય સંતાપ આપ્યો જ હતો, પણ અંતે તે સુવાવડમાં મરી મર્ધ અને પિશાચિની (ભૂત)ના રૂપથી પુનઃ પ્રકટ થઈને પોતાના પતિને પીડવા લાગી. સારાંશ કે, સ્ત્રી જીવતી હતી ત્યારે પણ તાપ આપતી હતી અને મરી જવા છતાં પણ પિશાચયોનિમાં પ્રકટીને તેથી પણ આધક પીડા આપવા લાગી; તે પ્રમાણે જ એ અવિદ્યા ન્યારે જીવતી હોય છે, ત્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અન્યથા યોધના બંધનથી જકડી નાખે છે, અને મરી જવા પછી પુનઃ ‘સોઝમ્’ યોધરૂપે પુનઃ પ્રકટ થઈને બંધનકારિણી જ થાય છે.

પરી જિતી ના મેલી । અવિદ્યા હે જાકઝી ॥

બંધમોક્ષી ઘાલી । બાંધોનિયાં ॥ ૧૧ ॥

વિવરણ-પરંતુ એ અવિદ્યા જીવતી હોય છે, તે વેળાએ દેહાભિમાનરૂપ બંધનમાં બાંધી નાખે છે, અને મરી જતાં મોક્ષરૂપ બંધનથી બાધે છે; એ તો પૂર્વે કહેલું જ છે.

મોક્ષચિ વંધુ હોયે । તરી મોક્ષ શબ્દ ફાં સાહે ॥

અજ્ઞાના ઘરી ત્રાયે । વાઝગી યાચી ॥ ૧૨ ॥

વિવરણ-ઉપર આપણે મોક્ષને બંધ કહેલો છે, ક્યોથી જે બંધને મોક્ષ કહેવામાં આવે, તો પ્રમાદ જ થવાનો; કારણ કે, જે મુક્ત છે કિંવા જે મર્ધ પણ પ્રકારના

બંધનમાં નથી તે મોક્ષ, એવો ‘મોક્ષ’ શબ્દનો અર્થ થાય છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં બંધનમાં નાખનારી અવસ્થાને મોક્ષ સામાટે કહેવામાં આવે છે વાર, એવી દૃઢચિત્ કાઈ શંકા કરશે; તો તેનું સમાધાન એટલું જ છે કે, આત્મસ્વરૂપમાં બધું અને મોક્ષનો સળધ છે જ નહિ; કારણ કે, આત્મા સમ્યક્દાનરૂપ નિત્યમુક્ત છે; એટલામાટે અહીં બંધનનો વ્યવહાર નથી અને બંધ સાપેક્ષ મોક્ષનો વ્યાપાર પણ નથી. શ્રીમદ્ભાગવતમાં* પણ એવા જ પ્રકારનો આશય દર્શાવેલો છે. એક સ્થળે સાધુવર્ધ પુકારામે એમ કહેલું છે કે, જેવી રીતે ચોપટ રમતી વેળાએ રમનારો અમુક આ મોઝી મરી ગઈ, એમ કહે છે, પણ તે વેળાએ જોગી જેવી હોવી જોઈએ તેવી ન તેની જ હોય છે અને જે વેળાએ તેને જીતતી ચયેથી જીત્યાવે છે તે વેળાએ પણ તે જોગીની અવસ્થા તો પૂર્વ સમાન જ હોય છે; એટલે કે જોગી મરી ગઈ અને જીતતી થઈ એ જેમ મિથ્યા કલ્પના છે, તે જ પ્રમાણે આત્મામાં બધું કંપા મોક્ષનો આરોપ પણ સર્વથા મિથ્યા જ છે. એની રીતે જ્ઞાનરૂપ આત્મત્વમાં બંધ અને મોક્ષ મિથ્યા છે. આત્મસ્વરૂપમાં એ મિથ્યા બંધ મોક્ષનો વ્યવહાર અવિદ્યાવિદ્યાકૃત છે. એટલે કે, અવિદ્યા જીતતી રહીને આત્મસ્વરૂપમાં બંધ બતાવે છે અને મુખ્યા પત્તી વિદ્યારૂપે પુનઃ પ્રકટ થઈ મોક્ષનું દર્શન કરાવે છે. જેવી રીતે શ્રુતિકાંતા પરમાણુઓથી બનેલા માટલામાં દીવો રાખવામાં આવે, તો તેના પ્રકાશને એ માટલું પોતાના ઉદરમાં ઢાંકી રાખે છે; કારણ કે, તે મનિન છે. હવે તે જ માટલાના પરમાણુઓનું શોધન કરીને તેની હાડી બનાવી તેમાં દીપક રાખવામાં આવે, તો તે હાડીરૂપ માટલું તે દીપકના પ્રકાશને પોતાના પેટમાં છુપાવી ન રાખતા બહાર પ્રકટ કરે છે. એ જ પ્રમાણે અવિદ્યા રજેશુષ્ણ અને તમેશુષ્ણવડે મશ્વિન હોવાથી આત્માના નિત્યમુક્ત બાવને ઢાંકી નાખે છે અને તેથી આ બંધનો વ્યવહાર થાય છે. અને તે જ અવિદ્યા જ્યારે શુદ્ધ થઈને એટલે કે, રજસ્તમોરહિત થઈને શુદ્ધ સત્ત્વથી વિદ્યાના રૂપમાં આવે છે, તે વેળાએ આત્માના નિત્યમુક્ત બાવને સ્પષ્ટ કરે છે અને તેથી મુક્તતાનો વ્યવહાર થાય છે.

વાગુલાચેનિ મરણે । તોપાવે ચૌં ચાલપળે ॥

ચેરા તો નાર્દી મા કોળે । મૃત્યુ માનાયા ॥ ૧૩ ॥

* “યદ્વો મુક્ત દતિ દ્યાલય શુભો મે ન દસ્તુતઃ ॥

શુભસ્ય માયામુલત્યાજ મે મોક્ષો ન વંધનમ્” ॥

શ્રીમદ્ભાગવત અ. ૧૧ મે, ગો. ૧ લો.

વિવરણ-મૂળમાં બધા જ જગ્યા અસત્ય છે, ત્યાં પત્રી મોક્ષ કહેવો જાને વારુ ? પરંતુ અવિદ્યા પેટે મરીને એ ઉદ્ધવને અસ્તિત્વમાં લાવી છે. અવિદ્યાએ જીવતી રહીને આત્મસ્વરૂપમાં બંધનો બંધાર કર્યો છે, અને મરવા પછી પુનઃ વિદ્યારૂપે પ્રકટ થઈને મોક્ષનો બંધાર આપ્યો છે. એ બંધારો તેણે કેવી રીતે કર્યા છે, એનો અસ્તુત પ્રકરણમાંની ૧૨ મી આંખીમાં વિચાર કરેલો છે.

આણિ જ્ઞાન વંધુ પેસે । શિવસૂત્રાચેનિ મિસે ॥

જાણિતલે જસે । સદાશિવે ॥ ૧૬ ॥

વિવરણ-શિવે 'શિવસૂત્ર' માં જ્ઞાનવડે જીવ બદલ થાય છે, એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે. અહીં કોઈ એવી સંકા બ્યક્ત કરશે કે, "શિવ તો ભોળા છે, એટલે તેઓ તો ગમે તેમ બાકી બધા—અર્થાત્ તેમના કથનમાં વિધાસ કેમ કરીને રાખી રહ્યા?" બલે શિવને ભોળા માનો, પણ સુજ્ઞાન વૈકુંઠવાસી વિષ્ણુનો પણ એવો જ અભિપ્રાય છે અને તે નીચેની આંખીમાં બ્યક્ત કરેલો છે.

આણિ વૈકુંઠીચેનિહી સુજાણે । જ્ઞાનપાર્શ્વ સત્ત્વગુણે ॥

વાધિજે હે નિરોપણ । વહુ કેલે ॥ ૧૭ ॥

વિવરણ-વૈકુંઠના બોધરૂપ જે હરિ તેણે પણ 'સત્ત્વગુણના જ્ઞાનપાથથી જીવ બદલ થાય છે,' એવી રીતે ગીતા સત્ત્વ આદિ અનેક સ્થળે કહેલું છે. જેમકે, સત્ત્વ ગુણુ નિર્મળ, શુદ્ધ તથા દુઃખ મોહાદિથી મુક્ત હોવાથી તથા પ્રકાશમાન અને નિર્બાધ હોવાથી તે મનુષ્યને સુખ તથા જ્ઞાનના બંધનમાં બાંધી દે છે.*

પરો દીર્ઘે કાં શ્રીવલ્મે । ઘોલિલે ચેણોચિ લોભે ॥

માનુ સે હે લાભે । ન બોલવાં હી ॥ ૧૮ ॥

વિવરણ-શિવે તથા વિષ્ણુએ એમ કહેલું છે, એટલે આપણે તે માનીશું જ; છતાં એવો પૂરાવો ન હોય, તોય જ્ઞાન બંધનદર્તા છે, એ સ્વયંસિદ્ધ છે.

જે આત્મજ્ઞાન નિશિલ । તેહી ધે જ્ઞાનાર્ચે વલ ॥

તે સૂર્ય ચિત્તી સથલ । વૈસે નોહે ॥ ૧૯ ॥

* "તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્રકાશકમનામયમ્ ।

સુખસંગને વખ્નાતિ જ્ઞાનસંગને-પાળય" ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અ ૧૪ ગી, શ્લોક ૬ શ્લે

વિવરણ-આત્મા કેવળ જ્ઞાનરૂપ છે, પણ તે જ ને અન્ય જ્ઞાનના આશ્રયથી જ્ઞાની થાય, તે સૂરિ જાણે પ્રકાશમાટે જીભ સૂર્યના ઉદયની વાટ જોતો હોયની ! એમ થયું ન કહેવાય કે ?

જ્ઞાને સ્થાપતુ આદે । તે જ્ઞાનપણ ઘાટિલે વાયે ॥

દીપ વાંચોનિ દિગ્ગા છોદે । તે આંગ મૂલઝાચિ કીં ॥ ૨૦ ॥

વિવરણ-જ્ઞાનરૂપ આત્મા ને આત્મજ્ઞાનના યોગે આનંદિન થાય, તો તેણે પોતાની જ્ઞાનરૂપતાને બ્યર્થ જોગેથી જ કહી ચકાવ-કારણ કે અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિથી આનંદ થાય છે અને જ્ઞાન તો આત્માનું રૂપ હોવાથી ને તો તેને નિત્ય પ્રાપ્ત જ છે, અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનનો યોગ યવો અને તેથી આનંદ થવો, એ બ્યવહારો નિત્ય જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં છે જ નહિ. જીભ દીપકના યોગે દીપકનું દીપકત્વ રહે છે (દીપક પ્રકાશમાન રહે છે), અને નહિ તો રહેતું નથી, એવી ને વસ્તુમિતિ હોય, તો તો પત્રી દીપકના દીપકત્વને નષ્ટ જ માનવું જોઇએ.

આપણપે આપણાપાણી । નેણતાં દેઝોદેશી ॥

આપણપે ગિમસી । હેં કીરુ હોયે ॥ ૨૧ ॥

વિવરણ-પોતાપણુ (પોતાનું શરીર) પોતા પાસે જ છે, અને ભૂક્ષી જઘન પોતાપણુનો શોષ કરવામાટે દેશો દેશ કાઈ ભટકતો કરે, એ નટના ચક્ર છે ખરી કે ?

પરિ વટુતા કા દિયા । આપણપે આઠગલિયા ॥

છાણે મી ચયા । કેસા રિજો ॥ ૨૨ ॥

વિવરણ-પણુ ધણુ દિવસ પછી તેને પોતાપણુનું સ્મરણ થયું, એટલે કે, મારાપણું મારી પોતાની પાસે જ છે એવું તેને સ્મરણ થયું એટલે કે પોતે મને પોતાને મળી આવ્યો, એનો હું પોતે જ આનંદ કેવી રીતે માનું ? અને જો તે એ પ્રમાણેનો આનંદ માને, તો ખરેખર તેની ડાગળી ચસકી ગઈ છે, એમ જ સમજવું જોઇએ.

તૈસા જ્ઞાનરૂપ આત્મા । જ્ઞાનેંચિ આપુલી પ્રમા ॥

કરિતસે સોહમા । એસા વંધુ ॥ ૨૩ ॥

વિવરણ-આત્મા નિત્યનિર્ધર્મ જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં સચ્ચિદાનંદરૂપ શુદ્ધ ભુદ્ધ ને આત્મા તે હું છું, એવી જ્ઞાનવૃત્તિથી, જો તે પોતાના સ્વરૂપ વિશેષેના નિશ્ચય કરતો હોય, તો તે નિત્યનિર્ધર્મ જ્ઞાનરૂપ આત્માને ઊપર કહેના વૃત્તિજ્ઞાન ઉપાધિનું બંધન જ છે, એમ સમજવું.

જે જ્ઞાન સ્વયં ઘુટે । જ્ઞાનોની મારી નાવડે ॥

જ્ઞાને મોચુ ઘડે । તે નિમાલેનિ ॥ ૨૪ ॥

વિષયજ્ઞ-જ્ઞાન પોને આત્મસ્વરૂપમાં લીન થાય છે; કારણ કે, આત્મા જ્ઞાન અને અજ્ઞાનથી અતીત છે. જેવી રીતે જીવાત્મામધ્યે પોતાના આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે, તેવી રીતે પરમાત્મામધ્યે નિજસ્વરૂપનું કાળત્રયે પણ અજ્ઞાન નથી. જ્ઞાન જીવાત્મા પર ઉપકાર કરે છે, એટલે કે, જીવાત્મામાં નિજસ્વરૂપ વિપ્લવ જે વિસ્મૃતિરૂપ અજ્ઞાન રહેલું છે, તેનો દોષ કરીને તેના નિજરૂપની સ્મૃતિ કરાવી આપે છે; પરંતુ પરમાત્માના શિરપર એ પ્રમાણે જ્ઞાનના ઉપકારનો ભાર નથી; કારણ કે, ત્યાં તેમાં નિજસ્વરૂપની વિસ્મૃતિનો સર્વથા અભાવ જ છે. ત્યાં વસ્તુસ્થિતિ આની દોષ, ત્યાં પછી જ્ઞાનની શી આવશ્યકતા હોય વાર? અહીં કોઈ એની રાક્ષા કરશે કે, ત્યારે પરમાત્મસ્વરૂપમાં વિસ્મૃતિરૂપ અજ્ઞાનને સર્વથા અભાવ છે, તે પછી તેનામાં સ્મૃતિજ્ઞાન હોવું જોઈએ, પણ એમ નથી, કારણ કે, જેનામાં કાળત્રયે નિજ સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ જ મૂળ નથી, તેમાં વિસ્મૃતિસાપેક્ષ સ્મૃતિશક્તિ કેમ કરીને સજાવે વાર? અર્થાત્ કદાપિ ન સજાવે એ સ્પષ્ટ જ છે. એવી રીતે સ્મૃતિવિસ્મૃતિનો પણ જેમાં લય થાય છે, એવા નિત્યસ્મૃતિરૂપ પરમાત્માના શિરપર જ્ઞાનના ઉપકારનો ભાર નથી. એવું જ્ઞાન પોતે જ લીન થઈ હોવાથી તે બારી નીકાસમાન છે, એમ મૂળમાંના ઉદ્ગારોથી સૂચવેલું છે. હવે જ્ઞાનવડે શોક્ષ મળવાનું જે મૂળમાં કહેલું છે, એટલે કે, જ્ઞાનવડે નિત્યનિર્ધર્મ જ્ઞાનરૂપ શોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ તે નિર્માય છે, એમ પણ મૂળમાં કહેલું જ છે. એનો આશય એ કે, વિચારથી. અનમય સૂક્ષ્મ કોષથી તે ઠીક આનંદમય કારણકોષ પર્યન્ત સર્વનો નિરાસ કરીને ‘હું સમ્વિદ્યાનંદરૂપ શુદ્ધ શુદ્ધ આત્મા છું’ એવા સોદંશ્વરરૂપ ક્ષેત્રના જ્ઞાનનો પણ અસ્ત થવો જોઈએ- એટલે કે, અવશિષ્ટ નિર્ધર્મ જ્ઞાનરૂપ આત્માને જ શોક્ષ કહેવામાં આવે છે.

જ્ઞાનોની પરાદિકા ઘાવા । લો શૂંગાર લો આગાવા ॥

એવં અવિદ્યા જીવાવા । જીવત્વ ત્યાગી ॥ ૨૫ ॥

વિષયજ્ઞ-જે ‘પરા’ આદિ ચાર વાણીઓ છે, તે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણ એ ચાર અંગો (દેહ)ના સુંગાર (શોભા)રૂપ છે. પણ એ ચાર વાણીએ અવિદ્યામયક જીવની છે એટલે કે, અતુર્ણી સહિત જીવત્વદશાનું મૂળ અવિદ્યા છે, તે અવિદ્યામયક જીવત્વનો ત્યાગ થાય એટલે કે, અવિદ્યા સહિત જીવદશાનો નિરાસ

યર્ષ નય, તોપણ તે અવિદ્યા વિદ્યારૂપે અવશિષ્ટ રહે છે. એને નીચેના દૃષ્ટાંતથી વિશેષ વ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

આંગાચેનિ ક્ષેપને હ્રદાસુ । હ્રોતોનિ જ્ઞાનાગ્રી પ્રવેશુ ॥

કરી તેર્થે મસ્મલેશુ । વોવાચા હરે ॥ ૨૬ ॥

વિવરણ-કાઠ પોતાના અગ્રી હિદાસ યધને (અંગશુષ્ક અને નીરસ હેત્યાથી) અગ્રિમાં ભૂરો મારે છે, પણ તે હરમરૂપે અવશિષ્ટ રહે છે. તેવી જ રીતે અવિદ્યા હિદાસીન બની જ્ઞાનાગ્રિમાં ભૂરો મારે છે; પણ આત્મભોધરૂપ હરમરૂપથી તે અવશિષ્ટ રહે છે. જ્યાં સૂર્યનો ઉદય થતાં અંધકારનો લય થાય છે, પણ સર્વત્ર પ્રકાશ કલ્પનાથી તો તે અંધકાર પ્રકટ જ હોય છે; તે જ પ્રમાણે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન આદિ અભ્યાસવડે આત્મભોધ થાય છે અને તે વેળાએ અવિદ્યાનો લોપ થઈ જાય છે; પરંતુ આત્મભોધરૂપે તે અવિદ્યા જ પ્રકટ હોય છે.

આર્ગી છાવિલિયા વિભૂતિ । સે પરિમાણુહી શહર્તી ॥

પરી પાંદુરર્ત્વે વાતી । રાહે જૈશી ॥ ૨૭ ॥

વિવરણ-આઠાણુ શરીર લગાડેલા હરમને ભંડી નાખે, તો પણ તેના ઝાંખા પડા બાકી રહી જાય છે, એટલે કે, સ્થૂપ પરમાણુઓ આત્મા જાય છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ પરમાણુઓ ચોટી રહે છે.

જલ્લી જલ્લા વેગલ્લ । કાપૂર ન દિસે અવહલ્લ ॥

પરી હોઝનિ પરિમલ્લુ । હરે જૈવી ॥ ૨૮ ॥

વિવરણ-જેવી રીતે કપૂરની ગોટી પાણીમાં ખીગળી જાય છે, તે વેળાએ પાણીથી ભૂંડી દેખાતી નથી, પરંતુ પાણીમાં કપૂરનો વાસ આવતો હોવાથી વાસરૂપે તો તે છે જ.

ના વોહલ્લા આર્ગી જૈસે । પાળી પાળીપળે નસે ॥

તન્હી વોલ્લાસાચેનિ મિસે । આયીચ તે ॥ ૨૯ ॥

વિવરણ-અથવા તો નાગામાંનું બધું પાણી વહી ગયા પછી સાં જો કે પ્રત્યક્ષ પાણી હોતું નથી, તો પણ માટીમાંની બીનાશના રૂપે તો તે હોય છે જ.

નાવરી માધ્યાહ્નઘઠ્ઠી । છાયા ન દિસે વેગઠ્ઠી ॥

અસે પાયાતઠ્ઠી । રિગૌનિયા ॥ ૩૦ ॥

વિવરણ—અથવા મધ્યાહ્ન સમયે સૂર્ય જરાખર આકાશની વચ્ચે આવે છે, તે વેળાએ દેહની છાયા મનુષ્યના પગતળે દગાઈ ગઢે છે, એટલે કે, જો સૂર્ય પૂર્વમાં હોય તો છાયા પશ્ચિમમાં દેખાય છે અને સૂર્ય પશ્ચિમમાં જતાં તે જ છાયા પૂર્વ દિશા તરફ વિસ્તરેલી દેખાય છે અને સૂર્ય મધ્યાહ્નમાં આવતાં તે જ છાયા પૂર્વ અને પશ્ચિમોર્ધ દિશા તરફ ન દળતાં આપણા પગ નીચે જ આવી જાય છે.

તેસે ગ્રાસૂનિ દુસરે । સ્વરૂપી સ્વરૂપાકારે ॥

આપૂલેપળે હરે । ઘોષ જો ફા ॥ ૩૧ ॥

વિવરણ—ભેદશૂન્ય આત્મરૂપ વિષયક જ્ઞાન, અજ્ઞાન અને તેના કાર્યરૂપ ભેદાત્મક જગત્ આદિ સર્વનો નિરાસ કરીને ભેદશૂન્ય અવસ્થામાં રહે છે, એટલે કે, ઇન્દ્રિયજ્ઞાન જતું રહીને સર્વત્ર અહરુત્તિજ્ઞાન વિસ્તરેલું હોય છે.

તેં જ્ઞાનશેષ યાચા હયા । ન ફેડવે મલ્લનિયા ॥

તેં પાયા પઢોનિ મિયા । સોઢવિલે ॥ ૩૨ ॥

વિવરણ—સાહુકારી વાણીનું શેષરૂપ દેહબુદ્ધિથી ભરી જવા છતાં શીટલું નથી, તે શેષ-સહુના બધનમાંથી સદ્ગુણનાં ચરણોમાં પડીને મેં મારી મુક્તિ કરી લીધી છે, જેવી રીતે કાર્ત્ત્વ કરજદાર માણસ જેની પાસેથી કરજ લીધું હોય તે સાહુકારના ઘણાં ખર્ચા નાણાં આપી દે છે, પણ બાકી રહેલા ચોડા કરજને રૂડવાની શક્તિ પોતામાં ન રહેવાથી સાહુકારને પછે પડીને સહુના બધનમાંથી પોતાનો ધૂટકો કરી દે છે, તેવી જ રીતે પરા, પશ્યતી, મધ્યમા અને વૈખરી એ ચારે વાણીઓથી પર નિ શબ્દ સદ્ગુણ સ્વરૂપ છે અને તે જ આત્મભાવથી મારા હૃદયમાં વિરાજે છે. અર્થાત્ તે મારા આત્મસ્વરૂપ છે, એમ વિચારપૂર્વક હૃદયથી જાણીને વિદ્યા અવિદ્યાત્મક ચારે વાણીઓના બધનમાંથી મેં મારી મુક્તિ કરી લીધી છે.

હ્યજોનિ પરા પશ્યતિ । મધ્યમા હન મારલી ॥

યા નિસ્તરિલિયા લાગતી । જ્ઞાની જ્ઞાનાંતી ॥ ૩૩ ॥

વિવરણ—પૂર્વે કલા પ્રમાણે, ગ્રીથરૂપે ચરણે જઈને જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનાત્મક પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા અને વૈખરી એ ચારે વાણીઓનો નિરાસ કરવો જોઈએ. આનો બાવાર્થ એવો છે કે, અજ્ઞાનમૂળક દેહાહુતિનો નિરાસ કરવામાટે ‘અહ મક્ષાસિ’ એ જ્ઞાનવૃત્તિનો આશ્રય કરવો જોઈએ, પરંતુ અજ્ઞાનનો નિરાસ થઈ ગયા પછી એ ‘મહાસ્મઆહ’ જ્ઞાનવૃત્તિનો પણ ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ સારાસ કે, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન

એ બન્ને એક સરખી રીતે જ બાધક છે અને તેટલામાટે એ ઉભયનું એક સરખી રીતે જ નિવારણ કરવું જોઈએ. જેમકે, બંગાળ દેશમાં વસતા કાંઈ એક ગૃહસ્થની સ્ત્રી ચેટકી હતી અને તે પોતાના પતિને 'એ તમે મારા વચન પ્રમાણે નહિ વર્તો, તો હું તમને શ્વાન કિંવા માર્ગર (બિલાડો) બનાવી નાખીશ' એ પ્રમાણેની વારંવાર ધમકી આપ્યા કરતી હતી. તે ચેટકી હોવાથી મનુષ્યને ગમે તે પણ કે પક્ષીના રૂપમાં બદલી નાખવાની વિદ્યામાં કુશળ તથા પારંગન હોવી જ જોઈએ, એ વાત તેના પતિ સારી રીતે જાણતો હતો. એટલે સ્ત્રીની ધમકીને પતિને ધણી જ લાયક લાગ્યા કરતો હતો અને એ ચિન્તામાં ને ચિન્તામાં તેના ખોરાક ઓછો થઈ જવાથી તે દિવસે દિવસે વધારે અને વધારે ધીણુ થવા લાગ્યો. તેની એવી ધીણુ અવસ્થાને જોઈને તેના એક મિત્રે પૂછ્યું કે, 'તું આમ દિવસે દિવસે શરીર લેવાતો કેમ જાય છે વાઠ?' એના ઉત્તરમાં તે દુઃખી પતિએ જણાવ્યું કે, 'મારી સ્ત્રી ચેટકી છે, અને તેથી જ હું તેની ધમકી તથા આજ્ઞા પ્રમાણે ન વર્તી શકું, તો તે મને શ્વાન કે માર્ગર બનાવી દેશે, એ ચિંતાથી જ દિવસે દિવસે મારું શરીર આમ ચૂકાતું અને ખવાતું જાય છે.' મિત્રનું આતું લખાતક દુઃખ જણાવે તે દુઃખમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય તે મિત્રે આ પ્રમાણે બતાવ્યો:— 'અહીંથી ચાર ગાઉપર આવેલા એક ગામમાં તારી સ્ત્રી કરતાં પણ એક મહા બળવતી ચેટકી સ્ત્રી છે. પરંતુ તે ચેટકી છે, એ વાત સહજાના જાણનામાં હોવાથી તેની સાથે લગ્ન કરવાને કાંઈ પણ તૈયાર થતું નથી. જો તું તેની સાથે લગ્ન કરે, તો તે જ કેવળ તારી સ્ત્રીના પરજીવ કરી શકશે.' આ ઉપદેશ સાંભળીને ચેટકી સ્ત્રીના સંતાપથી તવાઈ ગયેલા તે પતિ મિત્રના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાને તૈયાર થઈ ગયો. ત્યાર પછી તેના તે મિત્રે તે બીજી વધારે શક્તિવાળી ચેટકી સાથે તેના લગ્ન-સંબંધ કરી આપ્યા. લગ્ન થયા પછી પતિએ પોતાની નવી સ્ત્રીની સ્ત્રીના સર્વ વૃત્તાંત અથથી ઈતિ ધ્યંનત કહી સંભળાવ્યા. એ વૃત્તાંત સાંભળીને તે નવી ચેટકી સ્ત્રીએ કહ્યું કે:— 'તમે મને જ્યારે તમારે ઘેર લઈ જશો, તે વેળાએ મને જોતાંની સાથે જ પોતાના મત્રપ્રયોગથી તમારી સ્ત્રીની સ્ત્રી અને સફેદ ચીથ્ર બનાવી દેશે અને હું પણ તેના પર મારા મંત્રનો પ્રયોગ કરીને તેને કાળી ચીથ્ર બનાવી દઈશ—એ પછી અમારા પરસ્પર વિમરૂનો આલંબ થશે. આ બધા પ્રકાર થયા પછી તમારી સ્ત્રીની સ્ત્રી જ કાળી ચીથ્ર, તેને તમારે લાકડીવતી ઠાર મારી નાખવી. તેના મરી ગયા પછી હું પાછી છું તેવી ને તેવી સ્ત્રીના રૂપમાં આવી જઈશ.' એમ કહીને તેણે પોતાના પતિના હાથમાં અડદના મત્રેના દાણા આપ્યા અને તે પતિપત્ની પોતાના ગૃહ તરફ

જવાને ત્યાંથી નીકળ્યા ઘેર પહોંચતાં જ નવી ચેટખી સીએ કહ્યા પ્રમાણે તે બને સીએ અનુક્રમે સફેદ અને કાળી ચીન યદને એક બીજા સાથે મૂંઝવા લાગી, ત્યાં પછી પતિએ પોતાના હાથમાની લાકડીના પ્રહારથી પોતાની જૂની સી એટલે કે કાળી ચીલના પ્રાણુ લઈ લીધા અને ત્યાર પછી પોતાની નવી સી એટલે કે સફેદ ચીનપર તે મરેના અડઢના ઘણા ફકવા લાગ્યો. એ જ વેળાએ તેના મિત્રે ચૂચના કરી કે, — “કાનીકા તો મારી, અગ સુક્યક કેા કયો છોડતા હય?” (કાળીને તો મારી, હવે સફેદને આ માટે છુટતી છોડે છે?) “કારણ કે, તે પ્રથમ ચેટડી સી જેવી સતાપ આપનારી હતી, તેના કરતાં પણ આ બીજી સી વધારે બગવતી ચેટડી હોવાથી એ વળો તેના કરતાં પણ કદાચિત્ વધારે સતાપ આપશે, એનામાટે તો જેવી રીતે કાળી ચીનને મારી નાખી, તેવી જ રીતે આ ધોળી ચીનને પણ નિકાત કરી નાખ.” મિત્રનું એ સમયસૂચકતાયુક્ત બાણ પણ સાબળતા જ તે પતિએ પોતાની નવી સી એટલે કે, સફેદ ચીનને પણ તેના મસ્તકમાં લાકડીના મળખૂત પ્રહાર કરીને કાર કરી નાખી. એવી રીતે ઉભય ચેટડી સીએના પત્નમાથી છૂટીને તે ગૃહસ્થ આનંદને આસ્વાદ લેવા લાગ્યો. એ જ પ્રમાણે અવિદ્યાના બધનમાંથી છૂટવામાટે સિદ્ધ વૃત્તરૂપ વિદ્યાનો સ્વીકાર કરવો, પરંતુ તે સિદ્ધવૃત્તિરૂપ વિદ્યા પણ સફેદ ચીન સમાન થીડા આપનારી હોવાથી તેના પણ ભ્રમ સૂધી ત્યાગ કરવામાં ન આવે, ત્યાં સૂધી છવ કદાપિ સમાધાનને પામતો નથી.

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदमृतानुभवार्थविवरणे वाचानुषोत्तीर्णे नाम

तृतीय प्रकरण संपूर्णम् ।

—***—

અતુર્થ પ્રકરણ

જ્ઞાનાભેદ કથન

आता अज्ञानाचेनि मारें । ज्ञान अभेदें वावरे ॥

नौद सावूनि जागरें । नादिजे जेवी ॥ १ ॥

વિષય-ભેદશૂન્ય આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનવડે, આ સર્વભૂતભૌતિક પ્રપંચ ભાસ્યા કરે છે. અભેદ આત્મસ્વરૂપનું અપરોક્ષ જ્ઞાન અજ્ઞાનનું નિરસન કરી નાખે છે અને સર્વત્ર અભેદરિચ્છિતથી ચેતે જ અનશ્વિટ રહે છે, (એમ પૂર્વ પ્રકરણોમાં સિદ્ધ

કરેલું જ છે, અને તેની જ આ ઓવીમાં પુનરુક્તિ કરવામાં આવે છે). એટલે કે જેવી રીતે પુરુષ સ્વપ્નમાંના અનેક પ્રપંચોથી પોને જ શંગારાયેલા હોય છે—અર્થાત્ સ્વપ્નગત જ્ઞેય, જ્ઞાતા અને જ્ઞાન એ સમસ્ત ત્રિપુટીરૂપે નિદ્રિત પુરુષની વૃત્તિ જ શંગારાયેલી હોય છે; અને તે જ પુરુષ જાગૃત જ્ઞાનની અવસ્થામાં આવતાં તે જાગૃત જ્ઞાન સ્વપ્નગત જ્ઞેય, જ્ઞાતા અને જ્ઞાન આદિ સર્વ ત્રિપુટ્યાત્મક પ્રપંચ તેમ જ તેનું કારણ જે નિદ્રા તે સર્વનો લોપ કરીને પોને જ (જાગૃત જ્ઞાન) પોતાના એકાકીભાવથી અવશિષ્ટ રહે છે, એટલે કે, નિદ્રાના યોગે સ્વપ્નગત દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર અને મિત્ર ઇત્યાદિ અનેકરૂપે હું જ બન્યો હતો, પણ અત્યારે હવે મારામાં હું એકલો જ છું એવો ભાસ જાગૃત જ્ઞાનકાળમાં થવા માંડે છે. એ જ પ્રમાણે બેદશૂન્ય સમ્યક્દાનંદરૂપ આત્મા, અજ્ઞાનાવસ્થામાં, સર્વ ભૂતભૌતિક પ્રપંચ બની ગયો છે—તે ‘તત્ત્વમસિ’ એ મહાવાક્યના વિચારથી બેદશૂન્ય અને સમ્યક્દાનંદરૂપ આત્મજ્ઞાનરૂપ જાગૃતિની અવસ્થામાં આવે છે. ત્યારપછી અજ્ઞાન અને તેના કાર્ય—સર્વ ભૂતભૌતિક પ્રપંચ—નો લોપ (બાધ) થઈ જાય છે અને ‘સર્વત્ર સમ્યક્દાનંદરૂપવતે હું એક જ છું’ એના બોધની જાગૃતિ જ બાકી રહે છે.*

કાં દર્પણાચા નિષાલ । યેન્યયોઽવૂ પાદિલા ॥

મુલ મોગી આપુલા । આપણાચિ ॥ ૨ ॥

વિષયરણુ-દર્પણમાં જેવા પહેલાં પોતાનું મુખ એક છે, એવા જ્ઞાનનો સંસ્કાર હોય છે, પરંતુ તે હુમ્મ કિંવા ગુમ્મ હોય છે. તે જ સંસ્કાર દર્પણમાં દ્વિષ્ટાત કરવાની સાથે જ પ્રકટ થાય છે. અને પછી જોનાર જો દર્પણમાં જેવાનું છાડીને ચાલ્યો જાય, તો પણ મિથ્યપ્રતિબિંબના બેદ વિના એકત્વથી તે પોતાના એક મુખસૌન્દર્યને ઉપભોગ લીધા કરે છે. અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત જે હુમ્મ કિંવા ગુમ્મ સંસ્કાર, તે દર્પણમાં જેવાનું છાડી દીધા પછી પણ દેટલાક સમય પર્યન્ત એકત્વથી જ પ્રકટ હોય છે.

જ્ઞાન જિયાતિયા પરી । જર્ગી આત્મેસ્ય કરી ॥

તૈં સુરિયા સોચે સુરી । તૈસેં જાહલેં ॥ ૩ ॥

વિષયરણુ—પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે સકળ બેદનો નિરાસ કરીને, આત્મજ્ઞાન, અબેદ આત્મૈક્યજ્ઞાનની—આત્મૈક્ય બાવનાની—સિદ્ધિ કરે છે. પરંતુ એ આત્મજ્ઞાનની વૃત્તિ

* જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૬માં ૧૫મા શ્લોકની રીઝાત ૨૪૬ ને ૨૪૭માં ઓવીમાં એનું વિશેષતાથી નિરૂપણ નેત્રુ છે, વિશેષ વિસ્તાર જોવા હોય તો તે વાંચવું.

ઝરીએ પોતાને જ ટોંચ્યા સમાન છે. કારણ કે, સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા સર્વને અભેદ અને એકાદ્ધી ભાવથી સ્વતઃસિદ્ધ છે. એવી રીતે એ સતતસિદ્ધ આત્મૈક્યભાવનું આત્મજ્ઞાનવડે આત્મૈક્ય કરતું તે ખરેખર ઝરીએ પોતે જ પોતાને ટોંચવા સમાન છે.

લાલો આવ ઠાઠાને કોપટ । તો સાધી આપણયા સકટ ॥

ફા વાઘલેયા ચોરટ । મોટેમાર્ગી ॥ ૪ ॥

વિવરણ-જેવી રીતે કાચકીટક પોતે જનાવેલા ધગમા જઈને તે ધરના હારને મારીવડે બધ કરી નાખે છે-એટલે કે, પોતે જ પોતાને પૂરીને પોતાનો નાશ કરી લે છે અથવા, ખીજના ધરમા ચોરી કરવા ગરેબો ચોર પોતાને કાઈ પકડી લેશે એવા ભયથી 'આપણે કાંઈના જોવામાં ન આવીએ તો સારું' એવા વિચાર કરીને એક ખાથી કાચામાં પ્રવેશ કરી તેનું મોઢું અદરથી બાધી લે, તો તે ધારા કે, પોતે પોતાના હાથે જ બદ્ધ થઈ જાય છે.

આગી પોતાસાથેનિ મિસે । આપણયે જાણિલે જૈસે ॥

જ્ઞાનાજ્ઞાન નાશે । તૈસે જાહલે ॥ ૫ ॥

વિવરણ-કપૂરને બાળવાના નિમિત્તથી અગ્નિ પોતાને જ બાળે છે, એટલે કે કપૂર બળી ગયા પછી તેને બાળનાર અગ્નિ કાંઈ જુદો અવસ્થિત રહેતો નથી કારણ કે, બાળનાર અગ્નિનું અસ્તિત્વ કપૂરના અસ્તિત્વપર જ અવનબેહુ હોય છે, એથી બળીને કપૂરની સમાપ્તિ થવા સાથે તેને બાળનાર અગ્નિની પણ સમાપ્તિ થઈ જાય છે એ જ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનવૃત્તિના અસ્તિત્વનો અજ્ઞાનાનાદિ પ્રપચોના અસ્તિત્વપર જ આધાર રહેતો છે ત્યારે અજ્ઞાનાત્મક પ્રપચનો અજ્ઞાન સહિત આત્મજ્ઞાનરૂપ વૃત્તિના યોગે હોય થાય છે, ત્યારે તેની સાથે જ આત્મજ્ઞાનરૂપ વૃત્તિનો પણ લય થાય છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી અજ્ઞાનાત્મક વિપરીત જ્ઞાનનું નિવારણ કરવાના નિમિત્તથી આત્મજ્ઞાનરૂપ વૃત્તિ પોતાની સમાપ્તિ કરી લે છે, એમ કહેતું જ વિશેષ યોગ્ય અને ઉચિત છે

અજ્ઞાનાચા ટેકા । નસતાહી જ્ઞાન અવિકા ॥

પાકે જવ ઉફકા । આપુલ પહે ॥ ૬ ॥

વિવરણ-અજ્ઞાનાદિ સર્વ પ્રપચનું નિવારણ કર્યા પછી નિરાશ્રિત થયેલી આત્મજ્ઞાનરૂપ વૃત્તિનો લય થવા મળે છે, પણ તે જતાં જતાં, હાલુ માત્ર વિશેષ વિશાસને પામે છે અને ત્યારપછી હુમ્મ-નીન-ગર્હ જાય છે એનું નીચે ઉદાહરણ આપવામા આવે છે -

યાત દશાદી તે નિમાલિયાં । ચેળે જે ચે ડ્યાયા ॥

તે કેવલ નાશાવયા । દીપાચે પરી ॥ ૭ ॥

વિવરણુ—જેની રીતે તેજ અને વાટનો અંત આવર્તા દીવો જવા માંડે છે, પણ જતાં જતાં દીવાની જ્યોતિ ક્ષણેક ઓટી અને વધારે પ્રકાશિત થવા પછી જ ધુમ્મય છે—એટલે કે, તેનો વિકાસ કેવળ નાશને દર્શાવનારો જ છે; તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનવૃત્તિના વિકાસનો પણ અર્થ સમજવાનો છે.*

ઠઠેં કીં પઢેં । કુચ મારાચે કોળ જાળે ॥

કાં કાફળેં કીં મુકળેં । જાણ્યાચે ॥ ૮ ॥

વિવરણુ—બીઓના સ્તનોનું ઉચકાવું અને નીચે પડતું એકસરખું જ હોય છે અથવા તો ભાઈની કલિકા એટલીબધી કામળ કિંવા નાણુક હોય છે કે, વિકસિત થવાની સાથે જ સૂકાઈ જાય છે.

તરંગાચે રુપા ચેળેં । તયાચિ નાવ નિમળેં ॥

કાં વિજૂચે હદેજળેં । તોચિ અસ્તુ ॥ ૯ ॥

વિવરણુ—જળમાં હલ્તો તો તરંગ ઊઠે ન ઊઠે એટલામાં તો પાછો અદૃશ્ય થઈ જાય છે અથવા વીજળીના ઉદય અને અસ્તનો વ્યાપાર એકસાથે જ થાય છે.

સૈસેં પિઝ્ઝનિ અજ્ઞાન । તંવ યગી વાહે જ્ઞાન ॥

જંવ આપુલે નિઘન । નિરોપ સાથે ॥ ૧૦ ॥

વિવરણુ—તેવી રીતે આત્મજ્ઞાન, અજ્ઞાનાદિ સર્વ પ્રપચનો નિરાસ કરીને સાથે પોતે પણ હ્રુત થઈ જાય ત્યાં સુધી વધ્યા કરે છે. એટલે કે, શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન આદિ અભ્યાસના યોગે, અસંગ, શુદ્ધ, શુદ્ધ અને સવિચ્છેદનરૂપ આત્મા હું હું, એવી જ્ઞાનવૃત્તિનો સાધકના હૃદયમાં ઉદય થતાંની સાથે જ અજ્ઞાનાદિ સર્વ પ્રપંચ બાધિત થાય ॥ અને ઉપર્યુક્ત જ્ઞાનવૃત્તિ પણ તે હાલે જ ઉપરમને પ્રાપ્ત થાય

* ઉર્દૂ ભાષામાં પણ કોઈ જૂના કવિનો એવા જ આશયને દર્શાવનારો એક શ્લોક છે, અને તે આ પ્રમાણે,—

“જુદ્દીએ જવાનીરો જિયાદા જોશ હોતા હય;

અડુક્તા હય ચિરાયે મુબદ્દ જળ પ્રયોસ હોતા હયા”

એનો અર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. અસ્તુ.

છે. કારણ કે, ક્ષણિક વૃત્તિધારા એ તેના સ્વભાવ ધર્મ છે એટલે કે, ક્ષણમા ઉત્પન્ન થતુ અને ક્ષણમા નષ્ટ થતુ એ સ્વભાવ ધર્મને અનુસરીને તે ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ક્ષણે જ અજ્ઞાનાદિ સર્વ પ્રપંચોની બાધા કરી ચોડીવાર જલ્દી થતી દેખાઇને લીન થઇ જાય છે, એ તો ઉપર જણાવેલું જ છે.

जैसे कल्पातीचे मरिते । स्थळाजळा दोहीते ॥

बुडपिल्या अरौते । राहोचि नेणे ॥ ११ ॥

નિરરણુ-જેવી રીતે કલ્પાંત સમયનુ પૂર સ્થળ તથા જળ ઉભયને હુબાવીને સર્વ જળમય કરી નાખે છે કારણ કે, સ્થળવડે જ જળનો ભેદ દેખાય છે, એટલે જ્યાં તે સ્થળ જ હૂબી ગયું એટલે તેની સાથે જળસ્થળના ભેદનો પણ ભોપ થઈ જાય, એ સ્વાભાવિક છે એમ થતા 'જળની આ બાબુ અને પેરી બાબુ' એવી બાધાનો બચાહાર પણ સંભવતો નથી

फौ विश्वाही वेगळ । वाढे जै सूर्यमडळ ॥

ते तेजतम निखिळ । तेंचि होये ॥ १२ ॥

નિરરણુ-મહાકાશમા એક બાબુએ સૂર્યમંડળ બાળકની ન્હાનકડી ઢાળી સમાન બાસતું હોય છે અને તેથી મહાકાશના બાબીના પોલાણમાં તેનું તેજ પ્રસરેલું દેખાય છે, અને તે તેજનો જ્યાં પ્રવેશ ન હોય, ત્યાં અધકારનો ભાસ થાય છે, પરંતુ એવી કલ્પના કરો કે, એક દિશામાંનું એ લઘુ સૂર્યમંડળ બે સમસ્ત મહાકાશ જેવડું થઈ જાય, તો તેનું તેજ અને તે તેજના અભાવકાળમાનો અધકાર એ બન્ને તે સૂર્યમંડળ જ થવાનું-એટલે કે, સૂર્યમંડળ જ તેજ અને અધકારરૂપ થવાનું

जाना नींद मारोनी । आपणपें हिरोंनी ॥

जागणे ठावे होउनी । जागणेंचि ॥ १३ ॥

ચિવરણુ-ગાદ નિઃશીથી જગૃત થતાંની સાથે જ તે જગૃતિ ગાદ નિદ્રાનો ભોપ કરી નાખે છે, પરંતુ જગૃત અવસ્થામા કેટલાક સમય પર્યન્ત 'હું જગૃત છું' એવી રીતે જગૃતિનું બાન હોય છે, અને ત્યારકેડે કેટલોક કાળ વીતી જવા પડી તે જગૃતિ-જ્ઞાનનો પણ ભોપ કરી નાખીને જ્ઞાનરહિત સદૃજ જગૃતિ અવસિષ્ટ રહે ॥

तैसे अज्ञान अटोनिया । ज्ञान येते उजाया ॥

ज्ञानाज्ञान गिळोन्निया । ज्ञानचि होये ॥ १४ ॥

વિવરણ-‘હું જાણને જાણતો નથી’ એવા અજ્ઞાનનો આધાર સમ્યક્જ્ઞાનદ જ્ઞાનરૂપ આત્મા જ છે, અને અજ્ઞાનના યોગે થનારા કિંવા ઉદ્ભવનારા, હું દેહ છું, હું જન્મનાર છું, હું મરનાર છું, હું દીન છું અને હું દુઃખી છું, એ પ્રમાણેના અજ્ઞાનનો આધાર પણ તેજ છે. પરંતુ સત્સંગતિથી, સત્ગુણનું થવણું કરીને વિવેક વેરણ્ય આદિ સાધનચતુષ્ટયપ્રપન્ન થઈ શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસનપૂર્વક મહાવાક્યનો અભ્યાસ કરી, ત્રણે દેહ અને ત્રણે ગુણોથી બિન્ન, અસંગ, સાદી અને સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ આત્મતત્ત્વ હું છું, એ પ્રમાણેના આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનને સાધકે મેળવતાંની સાથે જ ઉપર્યુક્ત અજ્ઞાન અને દેહતાત્મ્ય (વિપરીત જ્ઞાન)નો લોપ થાય છે, અને ‘સર્વત્ર બેદશૂન્ય બ્રહ્મ ૯ છું’ એવી વૃત્તિ થઈ જાય છે. એ આત્મજ્ઞાનવૃત્તિનો આધાર પણ જ્ઞાનરૂપ આત્મા જ છે.* એવી એ વિશેષ આત્મજ્ઞાનવૃત્તિનો લોપ કરીને નિત્ય, નિર્ધર્મ અને જ્ઞાનરૂપ એક આત્મા જ અવશિષ્ટ રહે છે.

તે વેર્ઝી પ્રુતિવા મરે । ના જાનસા સરે ॥

તેં પંદ્રચિ હરે । સતરાગી જૈશી ॥ ૧૫ ॥

વિવરણ-ચંદ્રની સતરાગી કળા (દેહ) પર શુદ્ધ પ્રતિપદાથી તે પૌર્ણિમા પર્યન્ત જાગ કળાઓ આવે છે, અને પૌર્ણિમા પછીની પ્રતિપદાથી તે અમાવાસ્યા પર્યન્ત તે કળાઓ ચાલી જાય છે. પરંતુ ચંદ્રની જે ચૂળ કળાપર એ કળાઓ આવે છે, તે ચૂળ કળા પૌર્ણિમાના યોગે પૂર્ણ થતી નથી અને અમાવાસ્યાના યોગે નષ્ટ થતી નથી, કારણ કે, તે સતરાગી કળા તે ચંદ્રનો દેહ જ છે-તે દેહપર જ સૂર્યપ્રકાશના યોગે કળાઓ આવેલી બાંધે છે અને લોપાય છે, પણ તેના ચૂળ દેહ તો જોવા નો તેવા કાયમ જ હોય છે

વા તેજાંતરે નાટોપે । કોળે તમે ન શિંપે ॥

તે હપમેચે જાહવે । સૂર્યચિ હોય ॥ ૧૬ ॥

વિવરણ-જીજ્ઞા ટાઈ પણ તેજવડે નિસ્તેજ ન થનાર અને ટાઈ પણ-ગમે તેવા-અધકારથી, આચ્છાદિત ન થનાર જો ટાઈ તેજસ્વી પદાર્થ હોય તો તે કેવળ એક સૂર્ય જ છે અને તેથી તે જ્ઞાનાજ્ઞાન ધર્મશૂન્ય અને કેવળ જ્ઞાન માત્ર એક બ્રહ્મ વસ્તુની ઉપમાને શોભે તેવા છે. આના બાવાર્ય એવા છે કે, અનેક દીપકો પ્રકટાવીશું

* જ્ઞાનેશ્વરીના ૧૫મા અધ્યાયમા ૪૨૨ થી ૪૩૧ મીં એવી સૂક્ષ્મીમા એ તરવડું (વિસ્તારથી વિવેચન કરવામા આવ્યું છે, એટલેજ્ઞા હોય તો તેવું ચાચન કરવું

અને તેમના મધ્યમાં વીજળીના ટેવળ એક જ દીવો પ્રકટાવવામાં આવે, તો બીજા દીવાઓની ૫૦૦ની સંખ્યા હોય, તો પણ તેમનો પ્રકાશ મંદ પડી જાય છે, અને એવા વીજળીના અનેક દીવા સળગાવવામાં આવે, તો પણ સૂર્યપ્રકાશ સમક્ષ તે પોતે જ મંદ પડી જાય છે; બીજા પદાર્થો જેવી રીતે અંધકારવડે આચ્છાદિત થઈ જાય છે, તેવી રીતે સૂર્યનો પ્રકાશ અંધકારવડે દંધાર્થ જતો નથી, એટલું જ નહિ, પણ તે સ્થામો અંધકારનો જ નાશ કરી નાખે છે; એ જ પ્રમાણે કોઈ પણ વૃત્તિ-જ્ઞાનના પ્રકાશથી, જ્ઞાનમાત્ર સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મવસ્તુ નિરતેજ થતી નથી, કિંતુ જેવી રીતે ઉપર્યુક્ત સૂર્યના મહા પ્રકાશમાં ધતર પ્રકાશો સમાઈ જાય છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાનમાત્ર સ્વયંપ્રકાશ પરબ્રહ્મમાં સર્વ વૃત્તિજ્ઞાનપ્રકાશનો લોપ થાય છે; અને અન્ય પદાર્થ પ્રમાણે સૂર્યનો પ્રકાશ અંધકારવડે આચ્છાદિત ન થતાં અંધકારનો પોતાનો જ સૂર્યપ્રકાશના થોગે જેવી રીતે નાશ થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે, અજ્ઞાનરૂપ તમવડે જ્ઞાનમાત્ર સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મવસ્તુ આચ્છાદિત ન થતાં આત્મજ્ઞાનના સંયોગમાં સ્થામો અજ્ઞાનરૂપ તમનો જ નિરાસ થઈ જાય છે.

ક્ષણોની જ્ઞાને ઉગ્ગલે । કાં અજ્ઞાને રુલે ॥

તૈસં નન્હે નિર્વાલે । જ્ઞાનમાત્ર જે ॥ ૧૭ ॥

વિવરણ-બ્રહ્મ, બીજા કોઈ પણ વૃત્તિજ્ઞાનવડે ઉગ્ગલ્ય દેખાય તેમ નથી-પ્રકાશિત થાય તેમ નથી તેમ જ કોઈ પણ અજ્ઞાનવડે મસિન-આચ્છાદિત થાય તેમ પણ નથી. તે ટેવળ જ્ઞાનમાત્ર છે.

પરિ જ્ઞાનમાત્રે નિર્વાલે । તૈંચિ કોં તયા રુલે ॥

કોઈ દેહિજે ઘુલુલે । ઘુલુલા જેવો ॥ ૧૮ ॥

વિવરણ-હું જ્ઞાનમાત્ર છું, એવું જ્ઞાન બ્રહ્મસ્વરૂપમાં નથી. એટલે કે, તેને તેનું જ્ઞાનત્વ દેખાતું નથી. ત્યારે તે અંધ છે કે શું? કદાપિ નહિ. કારણ કે નેત્ર સર્વ-વસ્તુને જોઈ શકે છે, પરંતુ તે પોતાને તો જોઈ શકતું નથી જ. જો કે નેત્ર પોતાને નિહાળી શકતું નથી, છતાં પણ તે અંધ નહિ, કિંતુ દષ્ટિરૂપ જ છે. એ જ પ્રમાણે સચ્ચિદાનંદરૂપ જ્ઞાનમાત્ર બ્રહ્મસ્વરૂપમાં જો કે, સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી, તો પણ તે ઘટ સમાન જડ નહિ, પણ જ્ઞાનરૂપ જ છે.

આકાશ આપણપયા રિધે । કાઈ આગી આપણયા લાગે ॥

આપુલા માયા વલ્લધે । આપણ કોઈની ॥ ૧૯ ॥

વિવરણ—આકાશના ઉદરમાં સર્વ પ્રાણીઓ સંચાર કરે છે, પરંતુ તે જ પ્રમાણે આકાશથી પોતાના ઉદરમાં સંચાર કરી શકારો કે? અગ્નિ સર્વ પદાર્થોને બાળી નાખે છે, પરંતુ તેની જ રીતે પોતાના અંગને સ્પર્શ કરીને તે પોતાને જ બાળી શકે એમ છે ખરું કે? અથવા જેવી રીતે આપણે બીજાના માથાપર ચઢી શકાએ છીએ, તેવી રીતે આપણાથી આપણા પોતાના મસ્તકપર ચઢી શકારો કે?

દિઠી આપણયા દેરો । સ્વાદ આપણયા પાલે ॥

નાદુ આપુલે આફે । નાદપણ ॥ ૨૦ ॥

વિવરણ—દષ્ટિ સર્વ પદાર્થને નિહાળે છે, તે પ્રમાણે તે પોતે પોતાને નિહાળી શકારો ખરી કે? સ્વાદ પોતાને સ્વાદ આપી શકારો કે? નાદ જેવી રીતે બીજાના સાંભળવામાં આવી શકે છે, તેવી જ રીતે નાદ નાદના સાંભળવામાં આવી શકારો ખરો કે?

સૂર્ય સૂર્યાસી વિવલે । કાં ફલ આપણયા ફલે ॥

પરિમલુ પરિમલે । વેપવ અસે ॥ ૨૧ ॥

વિવરણ—સૂર્યને માટે સૂર્યનો ઉદય કદાપિ હોય ખરો કે? ફળને ફળ આવશે સોગંધને ઉપભોગ મળશે કે? નહિ. કારણ કે, તેઓ તદ્દપ જ છે.

તેસે આપણયા આપણ । આણતે નલ્હે જાણ ॥

જ્ઞાનોની જ્ઞાનપર્ણેવીણ । જ્ઞાનમાત્ર જે ॥ ૨૨ ॥

શુ-કેવળ જ્ઞાન પોતાને પોતે જાણતો નથી એમ પણ નથી અને નથી પણ નથી; જો જ્ઞાનમાં સ્વસંવેષતાના ધર્મને સ્વીકારીએ, તો જ્ઞાનશક્તિ કોવાથી જ્ઞાન સચુણ થઈ જશે. તેમ જ તેનામાં અજ્ઞાન છે, એવા પક્ષનો મે, તો પણ તેથી તે સચુણ જ સિદ્ધ થાય છે; કારણ કે, અજ્ઞાન તમોગુણ-ને તેથી તે પરિચિત્ત ઘટવત્ જડ અને અસત્ છે—એટલે, એ અજ્ઞાનના મરૂપમાં આવશે; અને શાસ્ત્ર તો જ્ઞાન સચ્ચિદાનંદરૂપ, નિર્ગુણ, નિરાકાર, તે જ્ઞાનમાત્ર છે, એમ જ અર્થપાદન કરે છે અને તે વિચારદષ્ટિથી જોતાં મ જ સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનથી અતીત જ્ઞાનમાત્ર સદ્ગત નિશ્ચિત.

આણિ જ્ઞાન યેશી સોયે । જ્ઞાનપર્ણેચિ જરી સાદે ॥

તરી અજ્ઞાન હેં નોદે । જ્ઞાનપર્ણેચિ ॥ ૨૩ ॥

વિવરણ-જ્ઞાનમાત્ર બ્રહ્મમાં સ્વાત્મજ્ઞાન રહેલું છે, એમ કહેવાથી બ્રહ્મ પ્રથમ કેટલાક કાળપર્યન્ત અજ્ઞાની હતો એટલે કે, કેટલાક કાળપર્યન્ત તે પોતે પોતાને જાણતો નહોતો અને ત્યારપછી તે પોતે પોતાને જાણવા લાગ્યો, એમ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે, જો જ્ઞાન જિ તે અજ્ઞાન સાથે સંબંધ ધરાવનાર છે. ‘જ્ઞાન છે’ એમ કહેતાની સાથે જ ‘પૂર્વે અજ્ઞાન હતું’ એમ તત્કાળ દ્વનિત થાય છે. જેવી રીતે ‘અમુક એક મનુષ્ય શુદ્ધિમાં છે,’ એમ કહેવાની સાથે જ ‘પૂર્વે તે મૃત્તિગત હતો’ એવો આશય જણાઈ આવે છે, તેવી રીતે બ્રહ્મ પૂર્વે અજ્ઞાની હતો, એમ જ આપણે માનવું પડશે, અને એવી માન્યતા સરાસી નથી; કારણ કે, બ્રહ્મ તો જ્ઞાન અને અજ્ઞાનથી અતીત જ્ઞાનરૂપ છે, એ તત્ત્વ તો શાસ્ત્રપ્રતીતિ, ગુરુપ્રતીતિ, આત્મપ્રતીતિ અને યુક્તિ એ ચારે પ્રમાણોથી સિદ્ધ છે. નિત્ય જ્ઞાનરૂપ સ્વર્ધપ્રકાશમાત્ર બ્રહ્મને અજ્ઞાને કદાપિ સ્પર્શ કરેલો જ નથી, એટલું જ નહિ પણ અજ્ઞાનસાપેક્ષ જ્ઞાને પણ તેને કદાપિ સ્પર્શ થયો નથી. જેવી રીતે જાગૃતિનું જ્ઞાન તે ધન અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રાનું કાર્ય છે અને એટલામાટે જાગૃત જ્ઞાન તે કાર્ય કારણ અભેદદૃષ્ટિથી અજ્ઞાન છે, એમ કહેવામાં કશો પણ પ્રત્યવાય નથી; તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મમાં આત્મજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરીએ, તો તે પણ એક અજ્ઞાન છે, એમ જ સિદ્ધ થવાનું. કારણ કે, નિત્યનિર્ધર્મ જ્ઞાનમાત્ર બ્રહ્મમાં આત્મજ્ઞાનનો ધર્મ અજ્ઞાનમુક્ત નહિ થાય કે શું?

જૈસેં તેજ જેં આદે । તેં અંધારેં ફીર નવ્હે ॥

મા તેજ છરી હોયે । તેજાસી ફાર્દે ॥ ૨૪ ॥

વિવરણ-જેવી રીતે સૂર્યનો પ્રકાશ કદાપિ અંધકાર નથી, તો પછી અંધકારની અપેક્ષાથી ઉદ્ભવતી પ્રકાશની દૃષ્ટતા કાગ ત્રયે પણ સૂર્યપ્રકાશમાં સંભવી શકે ખરી કે?

તૈસેં અસર્ણેં આણિ નસર્ણેં । હૈં નાહીં જયા હોર્ણેં ॥

આતાં મિઠ્યા યેસેં યેર્ણેં । ચોલે ગમે ॥ ૨૫ ॥

વિવરણ-તે જ પ્રમાણે, બ્રહ્મસ્વરૂપમાં ‘છે’ તથા ‘નથી’નો વ્યવહાર થતો નથી; એટલે કે, હોતું અને ન હોતું; તેમ જ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન આદિ સર્વ ધર્મોનો તેમાં સર્વથા નિવેધ જ છે. એથી બ્રહ્મ સર્વધર્મશૂન્ય છે, એમ જ પ્રથમથી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ સિદ્ધ કરતા આવ્યા છે. અહીં પૂર્વપક્ષકારો એવી શંકા દર્શાવે છે કે, “તમારા બ્રહ્મને સર્વધર્મશૂન્ય તરીકે સિદ્ધ કરવાથી અમને તો એમ જ જણાય છે કે, બ્રહ્મ કાંઈ વસ્તુ જ નથી.”

તરી કાંઈ નાહી સર્વથા । ऐशी जर्री व्यवस्था ॥

તરી નાહી હે પ્રયા । कवणासी पा ॥ २६ ॥

વિવરણ—વારુ ત્યારે તમારા કથન પ્રમાણે ઘણા જેવી કાર્થ વસ્તુ સર્વથા છે જ નહિ, એવી વ્યવસ્થા (સ્થિતિ)ને જે સ્વીકારીએ, તે તે નથી, એવી પ્રયા (બુદ્ધિ, જ્ઞાન ક્રિયા અનુભવ) કોને છે વારુ ? એવો અનુભવ કરનાર તે કાર્થ હોવો જ જોઈએ.

शून्य सिद्धान्तगोष्ठ । कोणी सत्ता होय सिद्ध ॥

નસતા હા અપવાદ । वस्तुसी जो ॥ २७ ॥

વિવરણ—અણવસ્તુ કાર્થ પણ નથી, એટલે કે, શૂન્ય છે, એવો ઘોષ કોની સત્તા (અસ્તિત્વ)થી સિદ્ધ થાય છે ? ઘણા વસ્તુ કાર્થ નથી, એ વસ્તુપર અસત્ય અપવાદ (આરોપ) છે. કાર્થ પણ વસ્તુના ભાવ ક્રિયા અભાવને નિશ્ચિત કરનાર અવશ્ય કાર્થ પણ હોવો જોઈએ, એટલે કે, તેના અસ્તિત્વપર જ તે ભાવ ક્રિયા અભાવનો સિદ્ધાન્ત અવલંબેલો હોય છે. શૂન્ય (અભાવ)નો સિદ્ધાંત પણ શૂન્યથી કરી શકાતો નથી; કારણ કે, કાર્થ પણ સિદ્ધાન્ત (ભાવ ક્રિયા અભાવ)નો તેના નિશ્ચય કરનારપર આધાર રહેલો હોય છે. એટલે કે, નિશ્ચય કરનારના આધારથી જ તે સિદ્ધાંત વ્યક્ત થાય છે. 'નહિ'નું પ્રકટીકરણ યનામાટે પણ 'સદા'નું આશ્રયસ્થાન જોઈએ. ઘણા કાર્થ પણ નથી એટલે કે, શૂન્ય છે, એવો નિશ્ચય કરનાર જે હોય, તે શૂન્યતાથી સર્વથા ભિન્ન જ હોવો જોઈએ; અને તે નિશ્ચય કરનારનું અસ્તિત્વ તે તે વસ્તુનું જ અસ્તિત્વ છે. 'વસ્તુ નથી' એમ કહેવું એટલે કહેનારાએ 'હું નથી' એમ કહેવા બરાબર જ છે. કારણ કે, સર્વ પ્રાણી માત્રના સ્વાત્મવડે એક અણવસ્તુ જ છે.

मालहविता दिवे । मालहविते जर्री मालहवे ॥

તરી દીપુ નાહી હે ફાવે । कवणासी पा ॥ २८ ॥

વિવરણ—દીવાને છુઝાવી નાંખતાં જે છુઝાવનારો પણ છુઝાઈ ભય-નહિવત્ થઈ ભય, તે 'દીવો નથી' એમ કાર્થથી પણ જાણી શકાશે કે ? દીવાના અભાવનો અનુભવ કોણે કર્યો ? દીવાના નહિપણાએ પોતે જ નહિપણાનો-અભાવનો-અનુભવ કર્યો કે શું ? અર્થાત્ એમ કહેવું સર્વથા અશક્ય અને હાસ્યાસ્પદ જ કહી શકાય.

कौ निदेचोनि आलेपर्णे । निदेले ते जाय प्राणे ॥

તરી નોંદ મલી હે કોણે । कोणासी पा ॥ २९ ॥

વિવરણ—નિદ્રાના આગમનથી જો નિદ્રિત થનાર ગતપ્રાણ થતો હોય—મરી જતો હોય, તો ‘નિદ્રા સારી આવી’ એવો અનુભવ દાને થાય છે વારું? જાગૃત થવા પછી ‘અને નિદ્રા સારી આવી હતી’ એવું જ સ્મૃતિજ્ઞાન થાય છે, તે રાત વિષયનું જ થાય છે, અગાત વિષયનું સ્મૃતિજ્ઞાન થતું નથી.

ઘટુ ઘટુપર્ણે માસે । તદ્ભર્ગે મંડુ આમાસે ॥

સર્વથા નાહીં તૈ નસે । કોણ્હે હાળાવે ॥ ૩૦ ॥

વિવરણ—જ્યારે ઘટ હોય છે ત્યારે તે ઘટપણથી જાણે છે, અને તેના ફૂટી જવા પછી તેનું ફૂટેલાપણ દેખાય છે. અર્થાત્ ઘટનું ઘટપણું અને ફૂટી જવા પછી તેનું ફૂટેલાપણું એમને જોનારે કોઈ એક ત્રીજો (અનુભવ) હોવો જોઈએ—એટલે કે, ઘટના અસ્તિત્વ—છેપણા—ને નિહાળનાર નેત્ર જેવી રીતે ઘટથી ભિન્ન છે, તે જ પ્રમાણે ‘અહીં ઘટ નથી’ એવી રીતે ઘટના અભાવને નિહાળનાર નેત્ર પણ તે તે અભાવ—નથીપણા—થી ભિન્ન જ છે. જો એમ સ્વીકારીએ કે, ‘જોનાર કોઈ પણ નથી’ તો પછી ‘ઘટ નથી’ એમ જાણનાર કિંવા કહેનાર કાણ છે વારું?

હાળોની કાહીં નાહીં પળ । દેસતા નાહીં આપળ ॥

નોહોની અસર્ણે નર્ષીળ । અસર્ણે જે ॥ ૩૧ ॥

વિવરણ—અર્થાત્ કાર્ધનહિપણું—શુન્ય—પોતાને (શુન્યને) દેખતું નથી. જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ તે અસ્તિત્વ નહિ કિંતુ અસ્તિત્વ વિનાનું અસ્તિત્વ છે, એટલે કે, જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ અને અનસ્તિત્વ એ ઉભયને—ઉભય ધર્મને—સ્પર્શ ન કરનારું સદૃશ અસ્તિત્વ—હોયું-છે.

પરિ આણિકા કા આપળયા । ન પુરે વિલો હો આવયા ॥

હાળોની ન અસાવયા । કારણ કરી ॥ ૩૨ ॥

વિવરણ—કિંવા તે પોતે પોતાનો અથવા તો ખીજનો વિષય થતો નથી, એ તેના ન હોવાનું કારણ છે. ધૃતર પદાર્થો પ્રમાણે તે ઇન્દ્રિયોનો વિષય થતો નથી ન હોવા છતાં હોય, એટલે જ્યક્ષમા તેના પોતાના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન નથી. કારણ કે, જ્ઞાનનો અજ્ઞાન પછી જ હત્ય થાય છે, જ્યક્ષ ત્રિકાલ અજ્ઞાન રહિત જ્ઞાન માત્ર છે, એટલામાટે, તેનું પોતાનું પોતાને જ્ઞાન નથી, એમ કહેવાથી તે શુદ્ધ સત્ત્વ શક્તિ રહિત છે, એમ દર્શાવેલું છે, અને તે ખીજનો વિષય થતો નથી, એમ કહીને ‘તે

જડ નથી' એમ ખતાવેલું છે. તે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનથી પર (અતીત) જ્ઞાનરૂપ હોઇને ભાવ અને અભાવ (હોવા અને ન હોવા)ના બ્યવહારથી રહિત છે. તેનું અસ્તિત્વ-છેપણું-કેવું છે, તે નીચે કહેવામાં આવે છે.

જો નિરંજની નિદેલા । તો આણિકી નાહીં દેગિલા ॥

આપુલાહી નિમાલા । આઠવૂં તયા ॥ ૩૩ ॥

વિવરણ-જે ભ્યાં કોઈ પણ કદાપિ આવી શકે નહિ, એવા નિર્જન પ્રદેશમાંનાં સ્થાનમાં નિદ્રાવશ થયેલા છે, તેને ખીજા કોઈએ જોયો નથી અને નિદ્રાના યોગે પોતાને પણ તે 'હું અમુક છું' એમ જાણતો નથી.

પરી જીવેં નાહીં નોહે । તેસેં શુદ્ધ અસણેં જાહે ॥

હેં બોલણેં ન સાહે । અસેનાહીંચે ॥ ૩૪ ॥

વિવરણ-પૂર્વોક્ત નિર્જન વનમાં નિદ્રાવશ થયેલા ગૃહસ્થ જીવતો છે, એમ કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, ત્યાં તેની સજીવતાને અનુભવનાર ખીજો કોઈ પણ નથી; અને તે ગાદ નિદ્રામાં હોવાથી તેને પોતાને પણ પોતાની સજીવતાનો અનુભવ નથી; એ દૃષ્ટિથી 'તે જીવતો નથી,' એમ મૂળમાં કહેલું છે. તથાપિ ને મરી ગયો છે, એમ માત્ર નથી. કિંતુ તેની સજીવતા ખીજા કોઈને વિષય ન થતાં અને તેના પોતાનો વિષય પણ ન થતાં જેવીને તેવી જ કાયમ છે; તે જ પ્રમાણે આત્મ પણ ખીજા કોઈને વિષય થતો નથી; કારણ કે, તેના વિના સર્વ જડ છે-એટલે આત્મા જડનો વિષય થાય, એ સર્વથા અત્યંત અશક્ય છે; અને તે પોતે જ્ઞાનરૂપ હોવાથી પોતે પોતાનો વિષય પણ થઈ શકતો નથી. એ દૃષ્ટિથી 'આત્માનું શુદ્ધ અસ્તિત્વ છે,' એમ મૂળમાં કહેલું છે. એટલામાટે 'આત્મા છે કિંવા નથી' એમ બોધવાનો બ્યવહાર થઈ શકતો નથી.

દિઠી આપળયા મુરડે । તેં દિઠીપળહીં મોઢે ॥

પરી નાહીં નોહે હેં ફુઢે । જાળેંચિ તે ॥ ૩૫ ॥

વિવરણ-જેવી રીતે દૃષ્ટિ ધતર પદાર્થોને જુએ છે, તેવી જ રીતે તે પોતે પોતાને જોવામાટે પોતા તરફ વળે, એટલે તત્કાળ દૃષ્ટિના દૃષ્ટિત્વનો લોપ થાય છે. જતાં તે દૃષ્ટિ પોતાની સ્થાનેના વિષયોના ભાવને તથા અભાવને જુએ છે. આનો ભાવાર્થ એવો છે કે, નેત્રને નેત્ર જો કે ન દેખાય, તો પણ તે નેત્ર અંધ તો નથી જ

અને ખીજી વસ્તુઓ છે કિંવા નથી, એ તો તે અવસ્થા બેઈ શકે ॥ ૪૮-એ
જેનાર એ તેજ વિના ખીજું કંઈ પણ નથી.

કા કાઢા રાહે કાઢવલા । તો આપણા ના આણિકા ॥

ન ચોજવે તન્હી આસિકા । હા મી વાણે ॥ ૩૬ ॥

વિવરણ—કાળા રંગનો અનુભ્વ એ ગાદ અંધકારમાં હોય, તો તેનો દેહ ખીજી
લેક્ષણે દેખાતો નથી અને તે જ પ્રમાણે તેના દેહ તેના પોતાના જોવામાં પણ આવી
ચકતો નથી. એથી જ એમ જાણવું કે, તે ત્યા નથી જ નહિ, તે ત્યા છે તો ખરો જ;
કારણ કે, ‘હું અહીં ગાદ અંધકારમાં છું’ એ તે સારી રીતે જાણતો હોય છે

તૈસેં અસર્ણે કા નસર્ણે । હેં કાંઈં ચ માનુસવાર્ણે ॥

નસોનિ અસર્ણે । ઠાયે ઠાવો ॥ ૩૭ ॥

વિવરણ—જેવી રીતે જગલમાં માધસનો પથર અથવા સ્તંભ દરથી અનુભ્વ
જોવા દેખાય છે, પણ તે અનુભ્વ છે કે નહિ, એ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી;
છતાં પણ કંઈક અનુપ્રસન્નમાન ભાસ થાય છે, તે જ પ્રમાણે, બલમાં, ઉપણા
અને નહિપણાનો ઉપર્યુક્ત અનુભ્વના ભાસ સમાન ભાસ થતો નથી, કિન્તુ બલ
પોતાના સ્થાનના સ્થાનમાં છે, એટલે કે, ‘છે’ અને ‘નથી’ એવો પોષ્ણ ભાસ
પણ સદસ્તુમાં નથી એ પ્રમાણે કંઈ પણ બ્યવહારને પાત્ર ન થતા તે પોતે પોતામાં
જ રહેલો છે.

નિર્મઠપર્ણો આપુલા । આકાશાચા સચુ નિરાલ્યા ॥

તો સ્વયેં અસે પુઢિલા । કાંઈં ના કી ॥ ૩૮ ॥

વિવરણ—આકાશના પોલાણમાં બાકીનાં ચાર જુતોનો નિવાસ છે. તે ચારે
જુતોનો આકાશમાં લય થવા પછી આકાશ પોતાની નિર્ભગતાથી એકલું જ છે. તે
આકાશ કોઈને વિષય મતુ નથી; કારણ કે, બાકીના ચારે જુતોનો લોપ/યનો, એટલે
પછી ખીજું કંઈ હોતું જ નથી.

કા આંગીં કીં નિર્મઠપર્ણો । હારતલિયા પોરરણી ॥

હેં આણિકા વાચુનિ પાળી । સગઝેંચ આહે ॥ ૩૯ ॥

વિવરણ—પાણીવાળી જમીનનાં પરીક્ષને લાગી, તે કહે તે સ્થળે દૂરો બાદ-
વામાં આવે, તો ત્યાં પાણીનો ઝરો નીકળે છે. જ્યાં સૂધી એ દૂરો બાદવામાં
નથી આવતો, ત્યાં સૂધી પાણી પોતાના આકાર અને સ્વરૂપણથી જો કે ખીજી

કાષ્ઠના વિષયરૂપ ચતુર્થ નથી, તોપણ તે પાણી ત્યાં પૂર્ણતાથી છે તો ખરું જ. અહીં કાષ્ઠ કદાચિત્ એવી શંકા કરશે કે, 'કૃવો ખોદવાપૂર્વે જમીનમાં પાણી હોતું જ નથી, કિંતુ એ પાણી તો નવીન જ ઉત્પન્ન થાય છે.' તો તેનું સમાધાન એ પ્રમાણે છે કે, જે હોય છે તે જ પ્રકટ થાય છે—અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ થતી જ નથી. અર્થાત્ પૂર્વે જે પાણી પૃથ્વીમાં ગુપ્ત હોય છે, તે જ કૃવો ખોદતાં પ્રકટ થાય છે.

આપણા માગૂં તૈસે । અસર્જેંચિ જેં અસે ॥

અસેનાહીં પેસે । સાંઢ્ઢનિયાં ॥ ૪૦ ॥

વિવરણ—તે જ પ્રમાણે અક્ષના ભાગ હોવા કેવી રીતે બની શકે? એમ જે કાષ્ઠ શંકા કરે તો અક્ષનું અસ્તિત્વ, છેપણ અને નહિપણના વ્યવહારથી સ્પષ્ટ છે. જે નિત્ય પ્રકટ છે, તેને 'નથી' સાથે સંબધ ધરાવનાર 'છે' એમ શામાટે કહેવો વારું? અને અક્ષમાં નહિપણું કિંવા નથીપણું તો નથી જ.

નિદેચેં નાહીં પળ । નિમાલિયાહી જાગેપળ ॥

અસિજે કાં નેળ । કોળી હોઝનિ જેસે ॥ ૪૧ ॥

વિવરણ—નિદ્રામાંથી જાગૃત થવા પછી થોડાક વખત સૂધી 'હું જાગૃત છું' એવું ભાન હોય છે, અને કેટલાક સમય પછી પૂર્ણ જાગૃતિ આવતાં તે ભાનનો સોપ થાય છે અને કેવળ જાગૃતિ જ અવસિષ્ટ રહે છે. તે જ પ્રમાણે પોતા પોતાને જાણવું અથવા ન જાણવું, એ ઉભય ધર્મ વિના જ નિત્ય જ્ઞાનરૂપ અક્ષનું અસ્તિત્વ છે.

કાં મૂમિ કુંમ ઢેવિજે । તૈ સકુંમતા આપજે ॥

સો નેલિયા દાગિજે । તેજેંવિજે ॥ ૪૨ ॥

વિવરણ—મૂમિપર કુંભ રાખીએ એટલે મૂમિ કુંભયુક્ત થાય છે અને તે કુંભને મૂમિપરથી ઉપાડી લઈએ, એટલે મૂમિ કુંભરહિત થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે બન્ને પ્રકારનાં કથનો પ્રમાણપૂર્ણ છે. કારણ કે, મૂમિ શ્રુતિકાની અને કુંભ પણ શ્રુતિકાનો જ. એટલે શ્રુતિકા સહિત શ્રુતિકા અને શ્રુતિકારહિત શ્રુતિકા, એમ બોલવું સર્વથા નિરર્થક જ છે.

પરી વોન્હી હે માગ । ન શિવતી મૂમીચેં આંગ ॥

તે વેર્હી મૂમિ તૈસે ચાંગ । ચોલ જે અસર્જે ॥ ૪૩ ॥

વિવરણ—મૂમિપર કુંભ હોય છે, તે વળાએ મૂમિ અને કુંભ મળીને શ્રુતિકા જ છે, અને કુંભને ઉપાડી લીધા પછી કુંભ વિનાની મૂમિ પણ શ્રુતિકા જ છે.

ભૂમિપર કુંભ હોય કિંવા ન હોય, તે પશુ જેમ ભૂમિના અનુસ્પૃતતાથી હોતું-અસ્તિત્વ-
છે, તે જ પ્રમાણે શુદ્ધ અને ચોખ્ખું જે અસ્તિત્વ (કે જે અસ્તિત્વ ભાવ અને અભાવ
એ સાપેક્ષ શબ્દોથી પર-અતીત-છે) તે અસ્તિત્વ બ્રહ્મનું છે.

इति श्रीसिद्धान्तवादे श्रीमदमृतानुभवार्थविवरणे ज्ञानाभेदकथनं नाम
चतुर्थप्रकरणं संपूर्णम्।

પંચમ પ્રકરણ

‘સમ્યક્દાનંદ પદંતયં વિવરણ

સત્તા પ્રકાશ સુલ્લ । યા તિર્હી તિર્હી ઇને હેલ ॥

જૈસે વિપર્ણેચિ વિલ્લ । વિલા નાહી ॥ ૧ ॥

વિવરણ-વિષ અમૃત નથી, કિંતુ તે વિષ જ છે. કારણ કે, તેનું જે કાંઈ

સેવન કરે, તે તેને તે મારી નાખે છે. પરંતુ વિરતો એ મારક સ્વભાવ ખીજા
પ્રાણીમાં બ્યક્ત થાય છે. વિષને વિષ મારી ચકતું નથી. એટલે કે, વિષના મારક
સ્વભાવની બ્યક્તતા તેના પોતાના સ્વરૂપમાં નથી. અર્થાત્ વિષના સ્વરૂપની દૃષ્ટિથી
જ વિષપણનો આપણે નિષેધ કરીએ છીએ. બ્રહ્મમાં ત્રણ અને ત્રણ એટલે ત્રણ
હૂ છે; પ્રથમ ત્રણ સત, ચિત્ અને આનંદ; તથા દ્વિતીય એથી વિરુદ્ધ ત્રણ અસત,
જડ, અને દુઃખ; પરંતુ અસત, જડ અને દુઃખરૂપ ગુણોનો બ્રહ્મમાં અત્યંત અભાવ
હોવાથી સત, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ કલ્પનાઓનો પણ તેમાં અત્યંત અભાવ
જ છે. કારણ કે, સત, ચિત્ અને આનંદ એ કલ્પનાઓ અસત, જડ અને દુઃખ-
રૂપની અપેક્ષાવાળી છે. પ્રથમ અસત સ્વરૂપની કલ્પનાનો મનમાં આવિર્ભાવ થાય
છે, અને ત્યારપછી જ્યાં તે અસત સ્વરૂપ નથી, તે સત એમ કહેવામાં આવે છે.
એ જ પ્રમાણે પ્રથમ જડની કલ્પના મનમાં આવ્યા પછી, જે જડ નહિ, તે ચિત્
એમ બ્યક્ત કરવામાં આવે છે. આનંદનો પણ એવો જ પ્રકાર છે, એટલે કે, પ્રથમ
દુઃખસ્વરૂપનો મનમાં આવિર્ભાવ થવા પછી જેમાં દુઃખસ્વરૂપ નથી તે આનંદ, એમ
જણાવવામાં આવે છે. એવી રીતે પ્રથમ અસત, જડ અને દુઃખસ્વરૂપની કલ્પ-
નાનો આવિર્ભાવ થવા પછી તે કલ્પનાના આધારે સત, ચિત્ અને આનંદ એ શબ્દો-
વડે તે (બ્રહ્મ)નું વર્ણન કરવામાં આવે છે; કારણ કે, શબ્દ નિત્ય સાપેક્ષ જ હોય
છે. અલેક શબ્દ અભાવ (તે શબ્દનો જે અર્થ હોય છે તેથી વિરુદ્ધ અર્થ) માંથી જ

ઉત્પન્ન થાય છે અને એટલામાટે શબ્દ નિરન્તર તુલનાદર્શક હોય છે. પરબ્રહ્મની સત્તા ખીણ કોઈ પણ અસત્તા સાથે તુલના કરીને સિદ્ધ કરેલી નથી, કિન્તુ તે સત્તા તેનું સ્વભાવસિદ્ધ સ્વરૂપ જ છે. ચિત્ અને આનંદનો પણ એવો જ પ્રકાર સમજી લેવાનો છે. વિપત્તવનો અમે વિપરવરૂપની દૃષ્ટિથી જ નિષેધ કરેલો છે, એ તો ઉપર જણાવેલું જ છે. તે જ પ્રમાણે કેવળ એકરસ પરબ્રહ્મતત્ત્વની દૃષ્ટિથી ‘સામ્યદાનંદ’ સંજ્ઞાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

કાંતિ કાઠિણ્ય કનક । તિન્દ્રી મિઝોનિ કનક ઇક ॥

દ્રાવ ગોહી પિયૂર । પિયૂચિ જૈવી ॥ ૨ ॥

વિવરણ-તેજ, કઠિનતા અને સુવર્ણ એ ત્રણે મળીને એક સુવર્ણ (સોનું) જ છે; અને પ્રવાહિતા, મિષ્ટતા તથા ખીયૂષ (દૂધ) એ ત્રણે મળીને એક દૂધ જ છે. સુવર્ણના તેજને હાથ લગાડીએ એટલે સુવર્ણને જ સ્પર્શ થાય છે, તે જ પ્રમાણે તેની કઠિનતાને હાથ લગાડીએ, તોય સુવર્ણને જ અને સુવર્ણને હાથ લગાડીએ તોપણ સુવર્ણને જ સ્પર્શ થાય છે. દૂધની પ્રવાહિતા, મધુરતા અને શ્વેતતા દૂધથી ભિન્ન હોતી નથી જ-અર્થાત્ એ શબ્દો ત્રણ હોવા છતાં એમનો અર્થ તો એક જ છે. પ્રત્યેક શબ્દનો અર્થ સ્વતંત્ર નથી. ‘દૂધ’ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાની સાથે જ તેની પ્રવાહિતા, મધુરતા અને શ્વેતતા વ્યક્ત થઈ જાય છે.

વજાલ દાતિ માર્દવ । યા તિહીં તિહીં વળીય ॥

હે દેસિજે સાવેવ । કાપુરી ચેકે ॥ ૩ ॥

વિવરણ-સ્વચ્છતા, સુવાસ અને મૃદુતા એ ત્રણે ગુણ કપૂરમાં છે અને ત્રણ ન્યૂનતાઓ એટલે કે એ ત્રણથી વિરુદ્ધ મલિનતા, દુર્ગંધ અને કઠિનતા એ ત્રણ ગુણો કપૂરમાં નથી. વિરુદ્ધ ગુણ એટલે મલિનતા, દુર્ગંધ અને કઠિનતાનો તો કપૂરમાં સંપૂર્ણ (અત્યંત) અભાવ જ છે. પરંતુ સ્વચ્છતા, સૌગંધ્ય અને સુવાસ એ ત્રણેનો એક અને અત્યંત અર્થ કપૂર જ છે, અર્થાત્ એ ત્રણે સંજ્ઞાના ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્ર અર્થ નથી. એટલામાટે જ તેમનો નિષેધ કરવામાં આવેલો છે.

આંગે કીર વજાલ । કીં વજાલવાચિ મવાલ ॥

કીં લોન્હી ના પરિમલ । માત્ર જે ॥ ૪ ॥

વિવરણ-કપૂરની શુભતા મુદ્દુ છે, વધારે શું કહેવું, જે સૂક્ષ્મતાથી જોવામાં આવે, તે શુભતા અને મુદ્દુતા એ બંને ન હોઈને એનો એક અર્થ માત્ર સૌગંધ્ય જ છે.

એસે ચે કાપૂરપર્ણી । તિન્હીં ફ્યે તિર્હીં ઘણી ॥

ફ્યાપરી આટળી । સત્તાદિકાંચી ॥ ૬ ॥

વિવરણ-જે પ્રમાણે એક કપૂરના રુપમાં પૂર્વે કહેલા ત્રણ ગુણો જોવા કે સ્વચ્છતા, સૌગંધ્ય, અને મુદ્દુતાનો ભાવ અને ત્રણ તેથી વિરુદ્ધ ગુણો એટલે કે, મયિનતા, દુર્ગંધ અને કઠિનતા આદિ છ ગુણોનો અભાવ છે, તે જ પ્રમાણે એકરસ ચિન્માત્ર પરબ્રહ્મમાં સમિચ્છદાનંદ આદિ સંજ્ઞાનો લય થઈ ગયેલો છે.

ચેન્દ્રવી સત્તિચદાનંદ મેદે । ચાલિલી તિન્હી પદે ॥

પરી તિન્હીં ઈર્ણી આનંદે । કેલીં ચેર્ણે ॥ ૬ ॥

વિવરણ-સહજ રીતથી જોતાં 'સમિચ્છદાનંદ' શબ્દમાંનાં સત્ત્વ ચિત્ત અને આનંદ એ ત્રણે પદો ભિન્ન ભિન્ન છે ખરાં; પરંતુ એમનો અર્થ 'આનંદ માત્ર બ્રહ્મ વસ્તુ' હોવાથી એ ત્રણે પદોને નિર્ણયકતા પ્રાપ્ત થયેલી છે, એટલે કે, આનંદ માત્ર બ્રહ્મ વસ્તુની દૃષ્ટિથી જોતાં એ ત્રણે સંજ્ઞાઓનો પણ અભાવ છે. તે જ પ્રમાણે, જ્ઞાન-માત્ર બ્રહ્મમાં અસત્ત્વજડ દુઃખરુપતા નથી, અને એટલામાટે સમિચ્છદાનંદની કલ્પના પણ નથી; કિન્તુ બ્રહ્મ એક, અદ્વિતીય, સ્વયંપ્રકાશમાત્ર અને જ્ઞાનરુપ છે. કારણ કે, જે આનંદ જ કેવળ અવશિષ્ટ રહે, તે પછી તેને આનંદ કહેનાર કોણ રહે વારુ? જ્યાં આ બ્રહ્મ ઉદક થઈ જાય, ત્યાં ઉદ્ભવ ક્યાં, પ્રવાહ ક્યાં અને સગમ ક્યાં હોઈ શકે વારુ? એમ થતાં જલૈકયની કલ્પના પણ ક્યાંથી હોઈ શકે અને તે કલ્પના કરે પણ કોણ? 'પિતા' શબ્દ સંતતિની કલ્પનામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ જ્યાં સંતતિ જ ન હોય, ત્યાં પિતા હોઈ જ ક્યાંથી શકે? જ્યાં અસત્ત્વ જડ અને દુઃખરુપ નથી, ત્યાં સમિચ્છદાનંદ આદિ કલ્પનાઓ આવે જ ક્યાંથી અને કેવી રીતે? શબ્દ નિત્ય સાપેક્ષ કલ્પનાના આધારે જ ઉત્પન્ન થાય છે, એ તો પૂર્વે કહેલું જ છે. સૂર્યના ગૃહમાં રાત્રિ તો જાણે નથી જ, પરંતુ રાત્રિ સાપેક્ષતાથી ઉત્પન્ન થનારી દિવસની કલ્પનાનો પણ તો અભાવ જ છે.

સત્તાચિકીં સુખપ્રકાશ । પ્રકાશૂચિ સત્તા વલ્લહાસુ ॥

હે ન નિવહે મિઝાંશુ । અમૃતીં જોર્ણી ॥ ૭ ॥

વિવરણ—અહીં જે સદૃષ, તે જ ચિદ્રૂપ છે અને જે ચિદ્રૂપ તે જ આનંદરૂપ છે. એક બ્રહ્મા અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવામાં આવે, એટલે ભાતિત્વ (ભાસ) અને અને પ્રિયત્વ (આનંદ) પોતાની મેળે જ તેની સાથે ચાલ્યાં આવે છે. જેવી રીતે મનુષ્યના સ્વરૂપમાં સ્વગત ભેદ છે; કારણ કે, તેના સર્વ અવયવો ભિન્ન ભિન્ન છે; હાથ, પગ, નાક અને નેત્ર વગેરે અવયવો એકસરખા નથી—એક અવયવ ખીન્ન અવયવસાથે મળતો આવતો નથી. તે જ પ્રમાણે, બ્રહ્મા એક અવયવ સત્તા, ખીન્ને અવયવ ચિત્ત્વ અને તૃતીય અવયવ, આનંદત્વ છે, એમ માનવાનું કે જાણવાનું કંઈ પણ મર્યાદા નથી; અર્થાત્ બ્રહ્મા અવયવધારી નથી. તે સજાતીયવિજાતીય ભેદ-શૂન્ય છે, અને તેટલામાટે તેનામાં સ્વગત ભેદ નથી. સત્, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણે પદોના ત્રણ સ્વતંત્ર અર્થ, જે બ્રહ્માં ઉત્પન્ન થાય, તો તે (બ્રહ્મા)માં સ્વગત ભેદ ઉત્પન્ન થવાનો. અમૃત (દૂધ)માંથી જેવી રીતે મધુરતાને જૂદી કાઢી શકાતી નથી; કારણ કે, દૂધ અને દૂધની મધુરતા એ જ ભિન્ન વસ્તુઓ નથી; તે જ પ્રમાણે સત્તા કહી એટલે પ્રકાશ પોતાની મેળે જ આવે છે; અને પ્રકાશ કહ્યો કે, તેમાં સત્તા અને આનંદ ઉભયનો સમાવેશ થઈ જાય છે. અર્થાત્ સત્, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણે સદાઓવડે એક પરબ્રહ્મ જ વ્યક્ત થાય છે.

શુક્લપદ્મીચ્યા સોઠા । દિવસા ઘાટતી કલા ॥

પરી ચંદ્ર માત્ર સગલા । ચંદ્રી જેવી ॥ ૮ ॥

વિવરણ—શુક્લ પદ્મમાં દિવસાનુદિવસ ચંદ્રની ઝાળ કળાઓ વધતી જાય છે, પરંતુ ચંદ્ર માત્ર પોતામાં પરિપૂર્ણ છે. કળાઓના વધવાથી ચંદ્રના મૂળરૂપમાં કશું પણ પરિવર્તન થતું નથી. અભાવાસ્થાને દિવસે ચંદ્ર મરી જતો નથી અને શુદ્ધ પ્રતિપદાને દિવસે પાછો જીવતો થતો નથી. તેના મૂળસ્વરૂપની ઉપર કળાઓ આવે અને જાય છે. ચંદ્રનો દેહ વધતો નથી તેમ ઘટતો પણ નથી. તે પોતાના રૂપે પોતામાં પૂર્ણતાથી જ રહેલો છે.

ચૈર્વા પદતાં ઉદક । ચૈર્વાં ઘરુ ચે લેપ ॥

પરી પટિલાઠાચી ઉદક । વાચૂનિ આહે ॥ ૯ ॥ ✓

વિવરણ—ન્યારે પાણીનાં ટીપાં પડતાં હોય છે, તે વેળાએ તે ટીપા ગણી શકાય છે, પરંતુ તે ટીપાં ન્યાં પડે છે, ત્યાં પાણી વિના ખીન્નું કંઈ હોય છે ખરું કે? ત્યાં પાણી જ હોય છે અને ટીપાનારૂપથી પણ પાણી જ છે. પાણી ન્યારે

ટીપાંના રૂપમાં હોય છે, ત્યારે તે ગણનાના તગકામાં સપડાય છે; પરંતુ તે ગણનાના તગકામાં સપડાય છે, એ માત્ર 'કહેવાનું જ છે; કારણ કે, ટીપાં પણ સ્વરૂપે તો પાણી જ છે, અને તે ટીપાંની આકૃતિનું નિવારણ કરીએ, એટલે તે પાણી જ છે.

તૈસં અસતાચિયા ઘ્યાઘૃત્તિ । સત્ત હણૂં આલે શ્રુતિ ॥

જઙાચિયા સમાપ્તી । ચિદ્રૂપ એસે ॥ ૧૦ ॥

દુઃસ્થાચેનિ સર્વ જાણે । ઇલેલે તેં સુત્ત એસે ॥

નિગદિલે નિશ્વાસે । પ્રમુચેનો ॥ ૧૧ ॥

વિવરણ-પાણીમાં ટીપાંની કલ્પના કરવાથી તેને મોજી થકાય છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મમાંના કલ્પિત અસત્નો નિરાસ થવા પછી 'અવશિષ્ટ રહેલું સત્' એમ શ્રુતિથી કહી શકાયું; તેમ જ જડની કલ્પનાનો નિરાસ થવા પછી શ્રુતિ 'અવશિષ્ટ ચિત્' એવો હિચાર કરી શકી અને દુઃખકલ્પનાનો હોય થવા પછી 'જે અવશિષ્ટ રહ્યો તે આનંદ' એમ હરિની નિદ્રાના ધોરમાંથી ઉદ્ભવેલા વેદશાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કર્યું. અસત્, જડ અને દુઃખરૂપ જે પ્રપંચ છે, તે પ્રપંચને શ્રુતિ બાણે છે, અને તેથી એ અસત્, જડ તથા દુઃખરૂપ પ્રપંચના નિરાસ પછી જે અવશિષ્ટ તત્ત્વ, તે સચ્ચિદાનંદ છે, એમ શ્રુતિએ તર્કવડે સિદ્ધ કરેલું છે. જેવી રીતે સમુદ્રની સપાટીપર પ્રથમ લહરીઓ જોવામાં આવે છે, અને પછી તે ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થાય છે ને ક્ષણમાં નષ્ટ થઈ જાય છે એમ દેખાતાં એ લહરીઓ ક્રમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્યાં લીન થાય છે, એવા વિચારનો મનમાં ઉદ્ભવ થવાથી એ લહરીઓ તેમનો મૂળ આધાર જે જળ તે જળરૂપ છે, એવું જાન થાય છે. લહરીઓ જે શિખ દેખાય છે, તે મિથ્યા કલ્પના છે એ જાણવામાં આવી જવાપછી સમુદ્ર મહા ગંભીર, અપાર અને ગહન છે, એમ કહેવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મમાં અસત્, જડ અને દુઃખરૂપ પ્રપંચ ઉપ-સૃક્ત લહરી સમાન સર્વથા કલ્પિત છે. તેનો નિરાસ થવો, એટલે તે જેવો દેખાય છે તેવો સત્ય નથી, કિંતુ સર્વત્ર સચ્ચિદાનંદ એક બ્રહ્મ સત્ય છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણવું-એને જ અસત્, જડ અને દુઃખરૂપ પ્રપંચનો નિરાસ કિંવા બાધ કહેવામાં આવે છે. એવી રીતે અસત્, જડ અને દુઃખરૂપ પ્રપંચનો નિરાસ કરીને શ્રુતિએ પરબ્રહ્મને 'સચ્ચિદાનંદ' સંજ્ઞા આપેલી છે.

ચેદ્દી સદાદિ પ્રતિયોગિયે । અસદાદિ તિન્હીયે ॥

લોટિલા જાલી ત્રાયે । સત્તાદિકાં ॥ ૧૨ ॥

વિવરણ—એ પ્રમાણે સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ એ ત્રણથી વિરુદ્ધ ત્રણ જે અસત્, જડ અને દુઃખરૂપ તેમનો નિરાસં ચવાથી અથવા તો તેમની બાધા થવાથી ‘સમ્વિદ્યાનંદ’ વિશેષણને બળ પ્રાપ્ત થયું.

एवं सच्चिदानंद । आत्मा हा ऐसा शब्द ॥

अनव्यावृत्तिसिद्ध । वाचक नव्हे ॥ १३ ॥

વિવરણ—એ પ્રમાણે, સમ્વિદ્યાનંદ શબ્દથી વિરુદ્ધ અર્થદર્શક અસત્, જડ અને દુઃખરૂપ—એ કલ્પનાના નિરાસની દૃષ્ટિથી બ્રહ્મ વસ્તુપર સમ્વિદ્યાનંદનો આરોપ આવેલો છે. ‘સમ્વિદ્યાનંદ’ શબ્દ પરમાર્થતઃ બ્રહ્મનો વાચક નથી તેમ જ બ્રહ્મ વાચ્ય પણ નથી. કારણ કે, બ્રહ્મમાં અસત્, જડ અને દુઃખરૂપ અર્પણ ત્રણે કાળમાં થયેલો નથી. આ સિદ્ધાંતને અબ્જતવાદ કહેવામાં આવે છે. બાકીના વિષર્તવાદ અને પરિણામવાદ ગૌણ છે અને અગતવાદ મુખ્ય છે. તેમાં એક ચૈતન્ય માત્ર સત્તા છે, અને તેટલામાટે જ શ્રુતિએ ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म वेद नानास्ति किंचन’ એ પ્રમાણે કહેલું છે. એ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવામાં આવે, તો, સત્, ચિત્ અને આનંદ એ શબ્દોનો બ્રહ્મમાં ખરેખરો આરોપ જ થયેલો છે અને તેનામાં મૂળ એવો ઠરો ભાવ પ્રકટયો જ નથી કિંવા છે જ નહિ, એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે.

सूर्याग्निं प्रकाशे । जें काहीं जड आभासे ॥

तया तो गिवसे । सूर्य काई ॥ १४ ॥

વિવરણ—જે જડવસ્તુઓ સૂર્યના પ્રકાશવડે પ્રકાશિત થાય છે (એટલે કે, બીજાઓની દાગ્ડના વિષયરૂપ થાય છે), તે જડ વસ્તુઓ સૂર્યને ઇમ કરીને પ્રકાશિત કરી શકે વારુ? તે જ પ્રમાણે, અર્થ પદોદ્ધારા પ્રકાશે છે, તે પદો જ ન્યારે બ્રહ્મદ્વારા પ્રકાશેલાં છે, તો પછી તે બ્રહ્મને કેવી રીતે પ્રકાશિત કરી શકે વારુ? કારણ કે, તે પદો તમવત્ પ્રકાશ્ય છે અને પ્રકાશવત્ પ્રકાશક બ્રહ્મ છે. તમદ્વારા પ્રકાશકર્તું પ્રકાશન ચવાનું નથી. તે જ પ્રમાણે સમ્વિદ્યાનંદ પદદ્વારા બ્રહ્મનું પ્રકાશન ચવાનું નથી.

तेवि जेणें तेजें । वाचेसी वाच्य सुजे ॥

ते वाच्या प्रकाशिजे । हें कें आहे ॥ १५ ॥

વિવરણ—જે તેજના આશ્રયથી વાણીદ્વારા વાચ્ય (કથનીય વિષય) પ્રકાશિત થાય છે, એવું જે વસ્તુતેજ, તે તેજને વાણી કેવી રીતે પ્રકાશિત કરી શકે વારુ?

વિયો નાહી કોણાહી । જયા પ્રમેયત્વાચિ નાહી ॥

તયા સ્વપ્રકાશા કાઈ । પ્રમાણ હોયે ॥ ૧૬ ॥

પ્રમેય પરિચ્છેદે । પ્રમાણત્વ નાંદે ॥

તીં કાઈ સ્વતઃ સિદ્ધે । વસ્તુચ્યા ઠાંઈ ॥ ૧૭ ॥

વિવરણ-પરબ્રહ્મ કાઠનો પણ વિષય થાય તેમ નથી, કારણ કે, તે બટ આદિ પ્રમેયવત્ (વિષય સમાન) જડ નથી; કિંતુ તે જ્ઞાનમાત્ર, સ્વયંપ્રકાશ અને નિત્ય અપ-
શક્ષ હોવાથી તેનામાં પ્રમાણનો સંભવ હોય ખરો કે? જે પ્રમાણવડે પરિચિત્ત
(અિકદેશીય) અને જડ બટ આદિ પ્રમેયો (વિષયો) નું પ્રકાશન થાય છે, તે પ્રમા-
ણનો નિત્ય, પરિપૂર્ણ, જ્ઞાનમાત્ર, સ્વયંપ્રકાશ, અનાદિ અને સ્વતઃસિદ્ધ બ્રહ્મવસ્તુમાં
શો ઉપયોગ થવાનો હતો વારુ? કાઈ પણ અઘાત પદાર્થો ચાર પ્રમાણોમાંના કાઈ
પણ એક પ્રમાણવડે જાત થાય છે, અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ, શબ્દ પ્રમાણ, ઉપમા પ્રમાણ
અને અનુમાન પ્રમાણ એ તે ચાર પ્રમાણો છે. એમાંના પ્રથમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો
બ્રહ્મ વિષય થતો નથી; કારણ કે, બ્રહ્મ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ
વિષયોમાંના એક પણ નથી; અને ઔત્રાદિ પંચ માનેન્દ્રિયોને ઉપર્યુક્ત પંચ વિષયો
પ્રત્યક્ષ બાસ છે. દ્વિતીય શબ્દપ્રમાણનો પણ બ્રહ્મમાં કરો ઉપયોગ થઈ શકતો
નથી; કારણ કે, શબ્દ તો નિત્ય અર્થનો જ પ્રકાશક હોય છે, અને બ્રહ્મ તો જેનામાં
અર્થની નિવૃત્તિ થાય છે, એવો પરમાર્થરૂપ છે; એટલા માટે શબ્દવડે તેનું પ્રકાશન
થતું નથી. હવે અહીં કાઈ એવો આક્ષેપ કરશે કે, ‘તે પરમાર્થ કિંવા પરમાર્થરૂપ
છે’ એ પણ તમે શબ્દવડે જ વ્યક્ત કર્યું કે નહિ? અમારે એ તમે શબ્દવડે વ્યક્ત
કર્યું, ત્યારે શબ્દ તેનું પ્રકાશન કરી શકે છે, એ સ્પષ્ટ જ છે.’ તો એનું ઉત્તર એમ
છે કે, યાવત્ (સર્વ) પદાર્થો કલ્પિત છે, એવી એ કલ્પિત અર્થદષ્ટિથી, બ્રહ્મમાં
‘પરમાર્થ’ સંજ્ઞાનો આરોપ છે; વસ્તુતઃ બ્રહ્મ અર્થ પણ નથી અને પરમાર્થ પણ
નથી-અર્થાત્ તે કેવો છે, એ શબ્દોવડે કદાપિ વ્યક્ત કરી શકાય તેમ નથી.
“તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્”માં પણ એમ જ કહેલું છે; યથા-“યતો વાચો નિવર્તતે બ્રાહ્મ
મનસા સદ્” અરણ્ય. ઉપમાન પ્રમાણનો પણ બ્રહ્મમાં કરો ઉપયોગ થઈ શકતો
નથી; કારણ કે, ઉપમા પણ કેટલેક અંશે ઉપમેય સદૃશ જ હોય છે અને તેથી
તે ઉપમેયનું પ્રકાશન કરે છે. તે જ પ્રમાણે ભવેને કેટલેક અંશે હોય, પરંતુ બ્રહ્મ
સદૃશ અંશતઃ બીજી કાઈ ઉપમા જ નથી; એથી વિરુદ્ધ જે જે ઉપમાઓ આપીએ,

તે સર્વ અસત, જડ, દુઃખરૂપ અને માયાના કાર્પેરૂપ જગતમાંની જ છે; અને બ્રહ્મ તેા ત્રિકાલાબાધ્ય તથા જ્ઞાનમાત્ર છે. એટલા માટે જ તુકારામ મહારાજે એક સ્થળે કહેલું છે કે;—“હે પુરુષોત્તમ ! હું તને જીજ્ઞાસાની ઉપમા આપું?” અનુમાનપ્રમાણ પણ બ્રહ્મમાં ઉપયોગી થાય તેમ નથી; કારણ કે, અનુમાનને તો કાર્યના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની આવશ્યકતા હોય છે. જેવી રીતે કાંઈ ધરના ઉપરના ભાગમાંથી ધૂમાડો નીકળતો હોય, તો બહારથી જોનારના અનુમાનપ્રમાણનો શુદ્ધ માનો અગ્નિ વિષય થાય છે. અહીં અગ્નિ જોકે પ્રત્યક્ષ નથી હોતો, તોપણ ધરમાંથી નીકળતો ધૂમાડો પ્રત્યક્ષ હોય છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મ જેનાવડે અનુમાનપ્રમાણનો વિષય થઈ શકે, એવું બ્રહ્મમાં પ્રત્યક્ષ કાંઈ પણ કાર્ય નથી. એવી રીતે સર્વ પ્રમાણોના જેમાં નિષેધ છે, એવા તે પરબ્રહ્મ પોતામાં પોતે જ જ્ઞાનમાત્રત્વથી સ્વયંસિદ્ધ છે. મૂળમાં એ જ આશયને બ્યક્ત કરનારા ઉદ્ધારો જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે કાઢેલા છે.

एवं वस्तुशी जाणों जातां । जाणोंवि वस्तु तत्त्वता ॥

* मग जाणों आणि जाणता । कैचा उरे ॥ १८ ॥

વિવરણ—જે વૃત્તિવડે જીવ સર્વ વિષયોને જાણે છે, તે વૃત્તિ વિચારપૂર્વક આત્મસ્વરૂપને જાણવામાટે અતર્ક્યુષા થઈ કે, તરત જ વૃત્ત્યંશ, આત્માશ્રિત અજ્ઞાન-કૃત આવરણનો ભંગ કરે છે અને વૃત્તિગત ચિદાભાસ સ્વયપ્રકાશ આત્મસ્વરૂપમાં લીન થાય છે. એવી રીતે જ્ઞાનવૃત્તિ આત્મસ્વરૂપાકાર યવાથી જેવ અને જ્ઞાતા ઉભયની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. કારણ કે, મધ્યવર્તિની જ્ઞાનવૃત્તિવડે, જેવ અને જ્ઞાતાની સિદ્ધિ કરવામાં આવેલી છે. જ્યાં જ્ઞાનવૃત્તિ યોગી જાય છે, તેને જેવ કહેવામાં આવે છે અને જ્યાંથી તે ઉદ્ધિત થઈને આગમ જેવપ્રતિ જવા માટે છે એવા તેના ઉદ્ગમ-સ્થાનને જ્ઞાતા કહેવામાં આવે છે. એવા જ્ઞાતાથી જેવપર્યત સરખા પાટ પ્રમાણની જે મધ્યસ્થ વૃત્તિ હોય છે, તેને જ ‘જ્ઞાન’ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એ જ્ઞાનવૃત્તિ પોતે મધ્યમાં રહીને આગમ જેવની અને પાછળ જ્ઞાતાની સિદ્ધિ કરે છે.* અર્થાત્ મધ્ય વૃત્તિ (જ્ઞાન) આત્માકાર યતાં જેવ અને જ્ઞાતાની સહજ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

क्षणानि सच्चित्सुख । हे बोल वस्तुवाचक ॥

नव्हती हे शेष । विचाराचे ॥ १९ ॥

* વિરોધ વિસ્તાર માટે જુઓ જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૮ માં એવી ૪૬૮-૬૯.

વિવરણુ—એટલામાટે ‘સચ્ચિદાનંદ’ શબ્દ વસ્તુવાચક એટલે કે, વસ્તુને પ્રકા-
શિત કરનાર નથી; એ વિચારાન્તે સારાંશ નીકળ્યો.

એસેન ક્યે પ્રસિદ્ધે । પાલ્લી સચ્ચિદાનંદપદે ॥

મંગ દશ્યા સ્વસંવાદે । મેટલી જેઠ્ઠાં ॥ ૨૦ ॥

વિવરણુ—યુતિશાસ્ત્રે આત્મવાચક સત્, ચિત્ અને આનંદ એ પદોને વસ્તુવાચક
તરીકે પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે; તે પદો બ્યારે ઘણાં પ્રકાશન કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે, તે
વેળાએ ક્ષણ ચિન્માત્ર અને જ્ઞાનસ્વરૂપ દ્રશ્ય આત્મામાં ‘સચ્ચિદાનંદ’ની કલ્પના ટકતી
નથી એમ જોધને. નિર્વિકલ્પ અર્થને પ્રકટ કરીને પોતે હુમ થાય છે તે આવી રીતે;—

તે વેઠાં વરપોની મેઘુ । સમુદ્ર હોઝનિ ઘોઘુ ॥

સરે વાઝની માગુ । રાહે જૈસા ॥ ૨૧ ॥

વિવરણુ—મેઘ જેવી રીતે વૃષ્ટિ વર્ષાવીને શોભી જાય છે અને નદીના જળનો
પ્રવાહ જેવી રીતે સમુદ્રપર્યંત જળને સમુદ્રમાં મળ્યા પછી અટકી જાય છે એટલે
કે, પ્રવાહનો સમુદ્રમાં લોપ થાય છે અને પ્રાપ્ત વસ્તુને બતાવી દીધા પછી માર્ગનું
માર્ગત્વ અટકી જાય છે;

ફલ્લ વિઝની ફુલ સુકે । ફલ્લ નાશે રસપાકે ।

તોહી રસ ઉપસે । તૃપ્તિવાની ॥ ૨૨ ॥

વિવરણુ—જેવી રીતે ફૂલ ફળને જન્મ આપીને સૂકાર્ધ જાય છે, રસ આપીને
ફળ હુમ થાય છે અને તે રસ પછુ અંતે તૃપ્તિ આપીને અદસ્ય ધર્મ જાય છે;

કાં આહુતિ અમીઆત । ઘાલ્લનિ ઘોસરે હાત ॥

સુસ ચેવઝનિ ગીત । ઉગા રાહે ॥ ૨૩ ॥

વિવરણુ—જેવી રીતે અગ્નિહોતાનો હાથ અગ્નિમાં આહુતિ આપતાંતી સાથે જ
પાછો ફરે છે, કિંવા સાંભળનારાના ચિત્તમાં સુખને જાગૃત કરીને જાણન સમાર્ધ જાય છે;

નાના મુસા મુસ વાઝનિ । અરિસા જાય નિઘોની ॥

કાં નિદેહે ચેવઝની । ચેવિતે જૈસે ॥ ૨૪ ॥

વિવરણુ—અથવા તો, જેવી રીતે સુખને સુખ બતાવીને દર્પણ ચાલ્યું જાય છે,
કિંવા નિદ્રાધીનને જાગૃત કરીને જાગાડનાર ચાલ્યો જાય છે;

તેસે સચ્ચિદાનંદા ચોલટા । દાઝનિ દ્રષ્ટ્યા દ્રષ્ટા ॥

તિર્ની પદે લાગતી વાટા । મૌનાચિયા ॥ ૨૧ ॥

વિવરણ-તે જ પ્રમાણે, સત્, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણે પદો દ્રષ્ટા જે શુદ્ધ આત્મા તેના દૃષ્ટવસ્તુભાવને પ્રકાશિત કરીને મૌનને ધારણ કરી લે છે. એટલે કે, શબ્દાતીત જે નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મભાવ તેમાં તે ત્રણે પદો લુપ્ત થઈને તેના સ્વરૂપના અનુભવને પ્રકટ કરે છે. એનું ઉદાહરણ;-કાર્ષ્ણ્ય બે બાળાઓ એક સ્થળે બેસી હાંતી. તેમાંની એક બાળાનો પતિ પોતાના ચારપાંચ મિત્રો સાથે જરાક દૂર પાસે જ વાતચીત કરતો બેઠો હતો. હવે તે મિત્રોમાંના અમુક મનુષ્ય જ પ્રથમ બાળાનો પતિ છે, એમ બીજી બાળા જાણતી નહોતી. એટલે તેણે એક પુરુષ પ્રતિ આંગળી ચીંધીને ‘આ તારો પતિ કે?’ એમ પ્રથમ બાળાને પૂછ્યું અને તેનું સ્પષ્ટ ઉત્તર આપતાં પ્રથમ બાળાએ કહ્યું કે, ‘નહિ.’ ત્યારપછી બીજી પુરુષો તરફ આંગળી બતાવતી બીજી બાળા પૂછતી ગઈ કે, ‘ત્યારે આ?’ પણ એ સર્વનાં ઉત્તરો ‘ન’કારમાં જ મળતાં ગયાં. પરંતુ જ્યારે તેના ખરા પતિ તરફ આંગળી બતાવીને તેણે પૂછ્યું કે;—‘ત્યારે આ તારો પતિ?’ એટલે એના ઉત્તરમાં હા કે ના કંઈ પણ ન કહેતાં તે પ્રથમ બાળા લક્ષિત થઈ મૌન ધારીને બેસી રહી, પરંતુ તેના તે અબોલાથી જ બીજી પ્રશ્ન કરનારી બાળાની ખાત્રી થઈ ગઈ કે, એ જ એનો પતિ છે. એવી રીતે ન બોલવા છતાં જેવી રીતે તે પ્રથમ બાળાએ બીજી બાળાને પોતાના પતિનું જ્ઞાન કરાવી દીધું, તે જ પ્રમાણે, સચ્ચિદાનંદ શબ્દ પોતે લુપ્ત થઈને શુદ્ધશુદ્ધ, અસંગ, સાક્ષી આત્મસ્વરૂપને અત્યંત દૂરાવી આપે છે.*

જેજે ઘોલિજે તેં તેં નવ્હે । હોય તેં તવ ન ઘોલવે ॥

સાગલિયરીં ન મવવે । મવિતે જૈસે ॥ ૨૬ ॥

મગ આપુલિયાકહે । મવિતયા સે પહે ॥

તેં લાજલજો આણુદે । મવિતી જૈસી ॥ ૨૭ ॥

વિવરણ-અહા સચ્ચિદાનંદ છે, અહા નિર્ગુણ છે અને અહા નિરાકાર છે, એમ જે બોલીએ, તે અહા નથી. જેમ કાર્ષ્ણ્ય એક મનુષ્ય પોતાની ઉચ્ચાર્ણનું પ્રમાણ કાઢવા-માટે પોતાની જાયાની લખાઈને હાથવતી બરવા ગયો, પણ જેમ જેમ તે જાયાને

ભરવામાટે હાથ નાખવા લાગ્યો, તેમ તેમ તે જાણ આગળ અને આગળ જવા લાગી. એવી રીતે જ્યારે તે જાણને માપનારો હાથ નાખતાં નાખતાં યાત્રી ગયો અને દેહસ્મૃતિમાં આબેસા, ત્યારે તેની તે માપણીની ક્રિયા લક્ષિત થઈને અટકી ગઈ (સમાપ્ત થઈ). એટલે જાણની લંબાઈને માપીને પોતાની ઉંચાઈને માપ કરતો, એ નિર્ણયક છે; એમ તેના નળુવામાં આવી ગયું. કારણ કે, એક-તો જાણની માપણી થવી અશક્ય અને બીજું જાણની લંબાઈ અને પોતાની ઉંચાઈને કાંઈ પણ મેળ ન હોવાથી જાણ ખોટી છે અને હું સત્ય છું-અર્થાત્ ખોટી જાણની લંબાઈને માપવાથી મારી ખરી ઉંચાઈને માપ કેમ કરીને થઈ શકે? એમ ધારી-નળુ-ને તેણે જાણને માપવાનો વ્યવહાર બંધ કરી દીધો. એ જ પ્રમાણે, જે જ્ઞ છે, તે શબ્દવડે વ્યક્ત થઈ શકતો નથી; કારણ કે, શબ્દના માપવડે જે કાંઈ પણ માપવામાં આવે છે, - અથવા માપી શકાય છે, તે સર્વ માપિક (મિથ્યા) જ છે, અને જેમાં શબ્દનો ક્ષય થઈ જાય છે, તે જ્ઞ સત્ય છે. એટલામાટે જે સત્ય છે, તે માપિક (અસત્ય) શબ્દવડે કેમ કરીને વ્યક્ત થઈ શકે વારુ? આમ ધારીને શબ્દ અદશ્ય થાય છે. શબ્દનો સોપ થાય છે એટલે વાદનો પણ અત આવી જાય છે અને એમ યતા નિલુપનમાં કેવળ આનંદ અને આનંદ જ બાકી રહે છે.

તૈશી સત્તાચિ સ્વભાવે । અસત્તા તૈવ નહ્દે ॥

મા સત્તાત્વ સંમતે । સત્તેસી કદ્દિ ॥ ૨૮ ॥

વિવરણ-સત્તા નિય-ત્રણે કાળમાં-સત્ય જ છે. અસત્તનો તેને કદાપિ સ્પર્શ જ થયો નથી, એટલું જ નહિ, પણ તેનામાં અસત્તનો ત્રણે કાળમાં અત્યંત અભાવ છે ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, ત્યારે તેને સત્ પણ શામાટે કહેવી જોઈએ? વિના-તીય (મનુષ્યનેર) સૃષ્ટિનો વિચાર કરીને જ મનુષ્યને મનુષ્ય નામ આપવામાં આવ્યું છે, જે મનુષ્ય વિના સૃષ્ટિમાં બીજું કાંઈ પણ ન હોત, તો મનુષ્યને મનુષ્ય નામ મળવાનો સેશ માત્ર પણ સંભવ નહોતો.

જ્ઞાણિ અચિદાચેનિ નાશે । આલે જે ચિન્માત્ર દશે ॥

જ્ઞાતાં ચિન્માત્રચિ મા કૈસે । ચિન્માત્રી ચે ॥ ૨૯ ॥

વિવરણ-જડના નિવારણ પછી જે ચૈતન્ય સદૃશ સ્થિતિમાં આવે છે, તે ચૈતન્યને હવે કેવળ ચૈતન્ય પણ કેમ કરીને કહી શકાય વારુ? સર્વ જડની સમાપ્તિ થઈ ગઈ છે અને જેમાં જડનો સંસ્કાર માત્ર પણ નથી એવા અબેદ રૂપથી ચિત્ર-

કાચ યતાં તેને કયા શબ્દથી વ્યક્ત કરી શકાય વારુ? જ્યાં લગી જાગૃતિમાં સ્વપ્નને સંસ્કાર (સ્મરણ) હોય છે, ત્યાં લગી જ ‘હું જાગૃત છું’ એવું જાગૃતિનું જ્ઞાન હોય છે, પણ આવેલી નિદ્રાનો અને લાઘવના સ્વપ્નનો સંસ્કાર જે વેળાએ સર્વથા નીકળી જાય (તેના અત્યંત અભાવ થાય છે), તે વેળાએ જાગૃત હોવા છતાં પણ ‘હું જાગૃત છું’ એવા જ્ઞાન વિનાની જ દેવળ જાગૃતિ હોય છે. તે જ પ્રમાણે, સર્વ જડનો લોપ થતાં તેનો સંસ્કાર માત્ર પણ જેમાં રહેલો નથી, તેવા ચિત્પ્રકાશનું જ્ઞાન હોઈ શકે ખરું કે ?

નૌદ પ્રયોગાચ્ચા ઠાઈ । નસે તેસે જાગર્ણે હી ॥

તેનિ ચિન્માત્રચિ મા કાઈ । ચિન્માત્રી ચે ॥ ૨૦ ॥

વિવરણ-જાગૃત અવસ્થામાં તો નિદ્રા નથી જ, પરંતુ જાગૃતિની સ્મૃતિ પણ નથી; એટલે કે, જાગૃતિની સહજ સ્થિતિમાં જાગૃતિનું સ્પુરણ હોતુ નથી, એ તો પૂર્વે આપેલાં દૃષ્ટાંતોમાં કહેલું જ છે. તે જ પ્રમાણે, ચૈતન્યની સહજ સ્થિતિમાં અજ્ઞાન તો નથી જ; પરંતુ તેમાં જ્ઞાનનો પણ અભાવ છે-એટલે કે, ચિન્માત્ર સ્વરૂપમાં ‘હું ચિન્માત્ર છું’ એવો પ્રત્યય માત્ર પણ નથી હોતો.

ऐसैं यया सुप्तपणें । नार्हैं कीरु दुःखहोणें ॥

मा सुख हें गणणें । सुराशी काई ॥ ३१ ॥

વિવરણ-ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એ બ્રહ્મસુખમાં દુઃખનો સંસ્કાર જરા પણ નથી. એટલે પછી એના સુખને ‘સુખ’ શબ્દવડે વ્યક્ત કેમ કરીને કરવું? કારણ કે, દુઃખસંસ્કારમાં જ સુખસ્મૃતિ થાય છે. જેની રીતે કોઈ એક મનુષ્ય અતિશય તડકામાં તપીને જ્ઞાની થીતવ જાયામાં આવી લાગે છે, તે વેળાએ તેને સુખનો અનુભવ થાય છે. પણ ત્યાં તેનામાં પૂર્વ તડકામાં તપત્રથી થયેલા દુઃખનો સંસ્કાર હોય છે અને તે સંસ્કારને તે મનુષ્ય જ્ઞાની થીતવ જાયામાં એકા પછી વ્યક્ત કરે છે. તે એમ કે, ‘તમારા સરીરમાં હવે તો તાપનો સંતાપ નથી ને’ એમ જો કોઈ તેને પૂછે, તો તેના ઉત્તરમાં તે એમ કહે છે કે: ‘હવે જો કે મારા સરીરમાં સંતાપ નથી પણ પૂર્વે તડકામાં અતિશય તાપ થયો હતો.’ એવી રીતે પૂર્વના દુઃખસંસ્કારને તે વાણીવડે વ્યક્ત કરે છે. પરંતુ પ્રથમથી જ જ્ઞાની થીતવ જાયામાં એટલા મનુષ્યના હૃદયમાં જાણસુખની એવી કલ્પના હોતી નથી; કારણ કે, તેનામાં તડકાના તાપથી થતા દુઃખસંસ્કારનો સર્વથા અભાવ હોય છે. એથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, દુઃખના સંસ્કારમાં જ સુખની કલ્પના સમાવતી છે. દુઃખસંસ્કારરહેન કેવળ સુખની

સ્થિતિમાં ઉપરુક્ત પ્રથમથી જ છાયામાં બેઠેલા મનુષ્ય પ્રમાણે સુખની કલ્પના
દેતી નથી.

ક્ષણોની સદસદર્શને મેલે । ચિદચિદર્શને માવઝલે ॥

મુગ્ધામુગ્ધ જાલે । કાંહી ના કી ॥ ૩૨ ॥

વિવરણ-પૂર્વે કલા પ્રમાણે સત્ કલ્પના સહિત અસતનો લોપ થાય છે; ચિત્
કલ્પના સહિત અચિત્ (જડ)નો લપ્થ થાય છે અને સુખ કર્પના સહિત અસુખ
(દુઃખ)નો અભાવ થાય છે; એવી રીતે એ સર્વ અદૃશ્ય થવા પડી ને કાર્ધ અવ-
શિષ્ટ રહે છે, તેનું વર્ણન શબ્દથી કરી શકાતુ નથી અને તેથી નિરુપાયવશતાથી
શબ્દે 'તે કાર્ધ નથી' * એમ જ કહેલું છે. તે અલવચ્છ વિશે જોવાના જતાં જોવા-
નારની વાણી કુંદિત થાય છે અને સાંભળનારને સાંભળવાનું ને વ્યસન હોય છે, તે
વ્યસનને પણ લોપ થઈ જાય છે. વધારે શું કહેવું? તે જ્ઞાન માત્ર અલસદ્ધિમાંના
લઘુગુરુભેદને અવશિષ્ટ રહેવા દેતો નથી. એ મનુષ્ય પામે પાસે સૂતેલા હોય ને
તેમાંના એક જોડતો દોષ, તો બીજો હુકારો આપે છે ને સાંભળ્યા કરે છે. પરંતુ
જ્યારે બંનેને ગાઢ નિદ્રાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અર્થાત્ જ્યારે બંને ગાઢ નિદ્રામાં
પડી જાય છે, તે વેળાએ એકનું ગાઢ નિદ્રા વિશે જોવાનું અને બીજાનું હુકારો સાથે
સાંભળવું એ બંને વ્યાપારોનો અસ્ત થઈ જાય છે અને કેવળ આકારશૂન્ય એક
નિરાકાર નિદ્રાનું સામ્રાજ્ય જ ત્યાં પ્રસરી રહે છે. એ પ્રમાણે જ, શબ્દનો લોપ
થઈ જાય છે અને કેવળ નિરાકાર, નિર્ધર્મ, એક જ્ઞાનમાત્ર અલ જ અવશિષ્ટ રહે છે.

આત્મા દંદાચે લવંચક । સાહુનિ દુણીચે કંચુક ॥

મુલમાત્રચિ એક । સ્વયે જાંથી ॥ ૩૩ ॥

વિવરણ-સત્ અને અસત, ચિત્ અને જડ તથા સુખ અને દુઃખ આદિ દંદ-
ધર્મરૂપ દ્વિતવજને ત્યાગીને એક સુખ માત્ર સ્વતઃ સિદ્ધ (સ્પષ્ટ) છે.

વરી ચેકર્પણે ગણિજે । તે ગણતેનસી દુજે ॥

ક્ષણોનિ હૈં ન ગણિજે । એસે એક ॥ ૩૪ ॥

વિવરણ-પૂર્વે કહેલું ને એક સુખ છે, તે એક છે, એમ આગળીના વેદાથી
જણી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, એક સુખ અને બીજો સુખભોક્તા એવી રીતે
એ થાય છે. સુખમાત્ર અલમાં તો દ્વિતલાવ છે જ નહિ, એટલે તેની એકપણાથી

* જુઓ જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૭ માં એવી ૮ મી ની સુજ્ઞાતી ટીકા.

મણુના કરી શકાતી નથી. એવી રીતે 'એક છે' એ સુખમાત્ર સ્થિતિનો અનુભવ સુખમાત્ર સ્થિતિને હોવો શક્ય નથી, એ જ નીચેની એવીમાં કહેવાય છે.

મુલ્લા આતોની નિષર્ણે । તે સુલિયે મુલ્લી તેર્ણે ॥

હેં મુલ્લમાત્રચિ મા કોળે । અનુમવાર્વે ॥ ૩૬ ॥

વિવરણ—સુખસ્થિતિમાંથી નીકળ્યા પછી, સુખભોક્તા સુખના અનુભવને વ્યક્ત કરે છે; એટલે કે, સમાધિમાંથી કિંવા ગાઢ નિદ્રામાંથી દેહસ્મૃતિમાં આવ્યા પછી 'આટલો વખત હું સમાધિ અથવા ગાઢ નિદ્રામાં સુખપૂર્વક હતો,' એવી સુખ-કદપના થાય છે; પણ સમાધિ-અવસ્થામાં, અનાવૃત આત્મસુખને ભોગવનારી અંતર્મુખ સત્ત્વવૃત્તિ સર્વથા ભિન્ન જ હોય છે. તે જ પ્રમાણે ગાઢ નિદ્રામાં પણ ધન અસાતવડે આવૃત આત્મસુખને ભોગવનારી મૂઢ વૃત્તિ પણ ભિન્ન હોય છે; એટલામાટે સમાધિ અથવા ગાઢ નિદ્રામાંથી વૃત્તિ બહાર આવ્યા પછી ચાત સુખની સ્મૃતિ થાય છે; પણ જ્યારે બહારવસ્તુ સુખ માત્ર છે, તો પછી તેનો અનુભવ કોણ કરે વાર? કારણ કે, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એક સુખ અને દ્વિતીય તેનો ભોગ કરનારી વૃત્તિ, એવી રીતે બેનો કવળ સુખસ્વરૂપમાં સમાવેશ નથી. કિંતુ સગ્ગતીય આદિ બેદશન્ય એક નૈરુપાધિક સ્વયસિદ્ધ સુખમાત્રતા જ છે. એટલે એનો અનુભવ કોણ કરે વાર?

જે પ્રકૃતિ હંકુ અનુકરે । તે પ્રકૃતિ હંકે અવતરે ॥

મા હંકૂચિ તે મરે । કોળકોળા ॥ ૩૬ ॥

વિવરણ—દેવીના દેવાલયમાના નગારાં વાગતાંની સાથે જ દેવી ભૂવાના અંગમાં આવે છે; પરંતુ જો કવળ નગારુ જ હોય, તો દેવી કોના અંગમાં આવે વાર? દેવી પોતે પોતાના અંગમાં આવે, એ સર્વથા અશક્ય જ છે.

તૈસેં આપુલેનિ મુલ્લપર્ણે । જયા નાર્હા મુલ્લાવર્ણે ॥

આળિ નાર્હા હેં હી જેર્ણે । નેળિજે મુલ્લે ॥ ૩૭ ॥

વિવરણ—આત્મા પોતે કવળ સુખરૂપ હોવાથી, તેને સુખનું જ્ઞાન નથી; અને 'હું સુખી નથી' એવું પણ તેને જ્ઞાન નથી, એટલે કે, સુખના અભાવનું પણ તેને જ્ઞાન નથી.

| આરિસા ન પાહતા મુલ્લ । સ્વર્થે સન્મુલ્લ ના વિન્મુલ્લ ॥

તેવી નસોની મુલ્લામુલ્લ । મુલ્લાચિ જે ॥ ૩૮ ॥

વિવરણ-દર્પણને સમક્ષ રાખવામાં આવે, એટલે મુખ જોનારની સમક્ષ આવે છે; અને દર્પણ સમક્ષ ન હોય, તો મુખ પણ સન્-મુખ હોતું નથી; પરંતુ તે જ પ્રમાણે મુખ વિન્-મુખ પણ હોતું નથી. કિંતુ મુખ મુખના સ્થળમાં જ રહેલું હોય છે. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મમુખ, પોતાના સન્-મુખ પણ નથી અને પોતે પોતાથી વિન્-મુખ પણ નથી; કિંતુ મુખદુઃખાતીત દેવળ મુખમાન જ છે.

સર્વસિદ્ધાંતવાચ્યા ઉચ્ચરિયા । સાંહજિયા નિદસુરિયા ॥

આપ્તિયા હાતા ચોરિયા । આપણચિ જે ॥ ૩૯ ॥

વિવરણ-બ્રહ્મવસ્તુ વિશે સર્વ શાસ્ત્રોએ કહેલા સિદ્ધાન્તમાં બ્રહ્મવસ્તુ મળેલી નથી. કારણ કે, તે સર્વ સિદ્ધાન્ત માલિક છે, એટલામાટે, બ્રહ્મવસ્તુ તેનાથી દૂર રહેલી છે, અને તે સિદ્ધાન્ત વસ્તુ પામેથી દૂર કદાપચા છે; એટલું જ નહિ, પણ બ્રહ્મવસ્તુ પોતે પોતાના હાથથી પણ અસ્પર્શ્ય રહેલી છે; એટલે કે, તે પોતાના હાથથી પણ અદૃશ્ય છે. આનો ભાવાર્થ એવો છે કે, વિગેચન આદિ દેહાત્મ વાદી, અજમય કાશ જે સ્થૂલ શરીર તે જ આત્મા છે, એવા સિદ્ધાન્તને અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિવડે સિદ્ધ કરે છે. સ્થૂલ શરીર આત્મા છે, એમ સિદ્ધ કરવામાટે તેઓ ઐવી યુક્તિને લાવીને રજૂ કરે છે કે, જોના વિશે અદૃશ્ય હિતપત્ત થાય છે, તે આત્મા; અને સર્વ પ્રાણિ માત્રની, અદૃશ્ય સ્થૂલ શરીર વિષયક જ હોય છે, એ તત્ત્વ તો બ્યવહારમાં ડગયેને પગે જોવામાં આવ્યા કરે છે. તે ઐવી રીતે કે, હું બ્રહ્મણ છું, હું ક્ષત્રિય છું, હું વૈશ્ય છું, હું શૂદ્ર છું, હું કાળો છું, હું જોરો છું, હું સ્થૂલ છું ને હું દૃઢ છું; અને એ સર્વ ધર્મો તો સ્થૂલ દેહાગ્રિત જ છે. એટલામાટે જે સ્થૂલ શરીર તે જ આત્મા છે, એમ તેઓ સિદ્ધ કરે છે. તેમ જ વળી એ જ વાતોને તેઓ એક બીજી યુક્તિથી પણ નિધિત કરે છે અને તે યુક્તિ એ કે, જોનાપર મુખ્ય પ્રીતિ હોય છે. તે આત્મા; અને બ્યવહારમાં તો સર્વ પ્રાણિ-માત્રની પ્રીતિ-મુખ્ય પ્રીતિ-સ્થૂલ શરીરપર જ હોય છે. તે ઐવી રીતે કે, સ્થૂલ દેહને અતુલ સ્ત્રી, મુત્ર અને મિત્ર આદિકમાં તે પ્રેમ રાખે છે, અને સ્થૂલ દેહને પ્રતિકૂલ હોય તેમનામાં દ્રેષણુદિ જ ધરાવે છે. સારાંશ એટલો જ કે, સ્થૂલ દેહને મુખ આપનાર પ્રિય હોય છે અને સ્થૂલ દેહને દુઃખ આપનાર અપ્રિય હોય છે. એથી એમ દેખાય છે કે, સ્થૂલ દેહમાટે અત્યેક પ્રાણી સર્વમાં પ્રેમ રાખે છે, અને જોના મટે તે સર્વમાં પ્રેમ રાખે છે, તે જ મુખ્ય પ્રીતિનો નિયમ છે, એ સ્પષ્ટ જ છે; અને એ કારણથી અજમય સ્થૂલ દેહ જ આત્મા છે. તે, સ્થૂલ દેહને નાના પ્રકારના

અલંકારોવડે સુશોભિત કરવો અથવા નાના પ્રકારનાં વસ્ત્રોવડે યુંગારવો; કિંવા ચંદન, પુષ્પમાલા અને અત્તર આદિ સૌંદર્યિક ઉપચારોનો ભોગ કરવો, અથવા ધૃત, દુધ અને અનેક પ્રકારનાં પદ્મવાળોનો આહાર કરવો, એ સર્વ કાર્યોને જ વિરોધન આદિ દેહાત્મવાદીઓ પરમ પુરુષાર્થ માને છે. પરંતુ ઇંદ્રિયાત્મવાદીઓએ એવા એ દેહાત્મવાદીઓના મતનું સારી રીતે ખંડન કરેલું છે, અને તે એવી રીતે કે;—જેના અસ્તિત્વથી રચૂલ શરીર જીવે છે અને જેના ન હોવાથી તે મરી જાય છે, તે આત્મા. ઇંદ્રિયાત્મવાદીઓ આત્માનું લક્ષણ આમ બતાવે છે. હવે રચૂલ શરીરનું જીવવું અને મરવું, તે ઇંદ્રિયોના અસ્તિત્વ અને અનસ્તિત્વપર જ અવલંબી રહેલું છે; એટલે કે, જ્યાં લગી દેહમાં ઇંદ્રિયો છે, ત્યાં સૂધી તે જીવે છે, અને ઇંદ્રિયો દેહમાંથી બહાર નીકળી જતાં જ તે મરી જાય છે. એથી ઉપર્યુક્ત તેમના મત પ્રમાણે કરેલા આત્મલક્ષણને તેઓ ઇન્દ્રિયોમાં મેળવતા હોવાથી અર્થાત્ ઇંદ્રિયો જ આત્મા છે, એમ તેઓ માને છે. દેહાત્મવાદીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે સર્વની અહંભુદિ કેવળ દેહમાં જ થતી નથી; કિન્તુ સર્વ એમ જ કહેતા હોય છે કે, હું નિહાળું છું, હું સાંભળું છું અને હું ચાપું છું. એથી સર્વની અહંભુદિ ઇંદ્રિયવિપયક છે, એમ તેઓ સિદ્ધ કરે છે. કારણ કે, નિહાળવું, સાંભળવું અને ચાપવું તે અનુક્રમે નેત્ર, કર્ણ અને રસના આદિ ઇંદ્રિયોનાં જ કર્મ છે. પરંતુ હિરણ્યગર્ભોપાસક પ્રાણાત્મવાદીઓ એ ઇંદ્રિયાત્મવાદીઓની માન્યતાનું પણ ખંડન કરી નાખે છે. પ્રાણાત્મવાદીઓ એમ કહે છે કે, રચૂલ શરીરના જીવન મરણના બિવહારનો ઇંદ્રિયોના અસ્તિત્વ તથા અનસ્તિત્વપર જ સર્વથા આધાર રહેલો નથી; કિન્તુ પ્રાણના અસ્તિત્વ તથા અનસ્તિત્વપર જ તેના સર્વથા આધાર રહેલો છે. જેવી રીતે પ્રાણના પ્રયાણ સમયે ઠાઈ એક મનુષ્યને વાયુનો વિકાર થવાથી તે બેભાન થઈ જાય છે; તે વેળાએ તેના શરીરનાં સંબંધીઓ સ્ત્રી અને પુત્ર આદિ તેની પાસે જ હોય છે અને વારંવાર તેની નાસિકા આગળ હાથ રાખીને તેના પ્રાણની સ્થિતિને જોયા કરે છે. પ્રાણ શેષ હોવાથી તેઓ તેને જીવતા ધારે છે અને તેના પ્રાણ નીકળી જાય છે એટલે તેને મરી ગયેલા માનવામાં આવે છે—અર્થાત્ પ્રાણ પ્રયાણ કરી જતાંની સાથે જ તેના શરીરમાં પ્રેતકળાનો આવિર્ભાવ થતાં તે મહા ભયંકર દેખાવા માંડે છે. પરંતુ કેવળ ઇંદ્રિયોના નાશથી આમ બનવું નથી. જો કેવળ નેત્રાચાલનાં જાય, તો તે ‘મરી ગયો છે’ એમ ઠાઈ પણ માનવું નથી; કિન્તુ નેત્રવિહીનને આંધળો જ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ ઠાઈ પણ ઇંદ્રિયના અભાવે પ્રાણી જીવી શકે છે. હવે હું નિહાળું છું, હું સાંભળું છું અને હું ચાપું છું, એવા સમ્પ્રદા-

આરથી સર્વની અહંબુદ્ધિ કેવળ ઇન્દ્રિયોમાં જ રહેલી છે, એમ માની લેવું સર્વથા ભૂલ ભરેલું છે. તે એવી રીતે કે, હું નેત્રરૂપે નિહાળું છું, અને હું કર્ણરૂપે સાંભળું છું, એવો જ ને જ્ઞેનાર અને સાંભળનારનો આશય હોય, તો તો 'ઇન્દ્રિયો આત્મા છે' એમ કહેવું કદાચિત્તે યથાર્થ કહી શકાય; પરંતુ એવો કાંઈના પણ ભાવ હોતો નથી, કિંતુ એથી વિરુદ્ધ હું નેત્રવાન હોવાથી નિહાળું છું અને કર્ણવાન હોવાથી સાંભળું છું; એટલે કે, મારાં નેત્રોવડે હું નિહાળું છું અને કર્ણોવડે સાંભળું છું, 'એવો જ સર્વનો ભાવ હોય છે. એથી નેત્ર અને નેત્રોને 'મારાં' કહેનાર એ જ વસ્તુઓ પર-સ્પર વિત્ત છે, એમ સહજ સિદ્ધ થઈ જાય છે-એટલામાટે આત્મા ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન જ છે. પરંતુ ગાઠ નિદ્રામાં સર્વ ઇન્દ્રિયોનો સર્વથા અભાવ હોવા છતાં પણ પ્રાણનું અસ્તિત્વ હોવાથી નિદ્રિત પુરુષને જીવતો જ માનવામાં આવે છે. એથી એ જ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે જીવન મરણ ઇન્દ્રિયાધીન નહિ, કિંતુ સર્વથા પ્રાણાધીન જ છે અને તેથી તે પ્રાણ જ આત્મા છે, એવો હિરણ્યગર્ભોપાસક પ્રાણાત્મવાદીઓનો પરમ સિદ્ધાંત છે. પરંતુ મન-આત્મવાદીઓએ એ પ્રાણાત્મવાદીઓના પરમ સિદ્ધાંતનું પણ ખંડન કરી નાખ્યું છે. મન-આત્મવાદીઓ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, પ્રાણ અનાત્મ (ધટવત્ જડ) છે, અને તેથી મનને જ આત્મા માનવો, એ વિશેષ સંપુક્તિત્ક છે. કારણ કે, બધ અને ભોક્ષ મનને આધીન છે, 'મન એવ મનુ-જ્ઞાણં કારણં વંધમોહયોઃ' એવું ઐત્યામાટે શાસ્ત્રનું જીવંતું જગતું પ્રમાણ પણ તૈયાર જ છે. હવે તે મન બધ અને ભોક્ષનો હેતુ કેવી રીતે થાય છે, એની સંગતિ તેઓ એવી રીતે મિળવે છે કે, જે મન વિષયાસક્ત છે, તે બધનનો હેતુ થાય છે; અને જે મન વિષયવાસના રહિત છે, તે ભોક્ષના હેતુરૂપ થઈ પડે છે; અને ઇન્દ્રિયોને જે જ્ઞાન થાય છે, તે મનના સંબંધથી જ થાય છે; જે મનનો ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ ન હોય, તો જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જ્ઞાન થવાનો કદાપિ સંભવ નથી. અર્થાત્ જ્યારે મન જ ક્ષર્વ બ્યવહારના હેતુરૂપ છે, ત્યારે તે મન જ આત્મા છે; એવા સિદ્ધાંતને મન-આત્મવાદીઓ નિશ્ચિત કરે છે. 'પરંતુ ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધોએ એનું પણ ખંડન કરી ભતાવ્યું છે; અને તે આવી રીતે-મનના સર્વ બ્યાપારો શુદ્ધિને આધીન છે; કારણ કે, શુદ્ધિનું જ પરિણામ મન છે; અને એટલામાટે ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ શુદ્ધિ જ આત્મા છે. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે સર્વ પદાર્થો વિજ્ઞાનના આકારરૂપ છે, અને તે વિજ્ઞાન પ્રકાશરૂપ હોઈને ક્ષણમાં તેની દિપતિ અને ક્ષણમાં તેના નિનાશ થાય છે. પ્રત્યક્ષ વિજ્ઞાન દિપત્ત યત્તાની સાથે જ પૂર્વનું પદવિજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે; અને સ્થાવરવિજ્ઞાન યત્તાં જ પૂર્વ-

ગત ઘટ વિજ્ઞાન નષ્ટ થઈ જાય છે. એવી રીતે ક્ષણમાં એક વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અને અન્ય વિજ્ઞાનનો નાશ એવી એ વિજ્ઞાનધારા નદીના પ્રવાહ સમાન છે. એ વિજ્ઞાનધારાના બે વર્ગ છે—એક અલયવિજ્ઞાનધારા અને બીજી પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારા. એ ઉભયમાંની પ્રથમ અલયવિજ્ઞાનધારા ‘બહં અહં’ ના પ્રવાહથી વહન કરનારી છે અને તેની જ શુદ્ધિ જ્ઞાન છે. આ ઘટ છે, આ શરીર છે, એવી જે વિજ્ઞાનધારા તેને જ પ્રવૃત્તિ જ્ઞાન-ધારા કહેવામાં આવે છે. એ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારા અવયવવિજ્ઞાનધારાનું કાર્ય છે અને એ પ્રવૃત્તિજ્ઞાનધારાને મનની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. કાર્યકારણ અભેદદૃષ્ટિથી પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારાની બાધા કરીને—એટલે કે, અલયવિજ્ઞાનધારાનું જે કાર્ય પ્રવૃત્તિ-વિજ્ઞાનધારા, તે અલયવિજ્ઞાનધારાથી ભિન્ન એટલે કે સ્વતંત્ર નહિ, કિન્તુ જલતરંગ-ન્યાયવત્ અલયવિજ્ઞાનધારારૂપ જ છે. એવા બાધ ચિન્તનના યોગે થનારી ક્ષણિક વિજ્ઞાનધારાની જે નિર્વિશેષ સ્થિતિ, તેને જ ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી ઐશ્વર્યમતમાં મુક્તિ તરીકે માનવામાં આવેલી છે. એ પ્રમાણે વિજ્ઞાનવાદીઓ ક્ષણિક અને પ્રકાશરૂપ શુદ્ધિને જ આત્મા કહે છે. પરંતુ પૂર્વમીમાંસક વાર્તિકકાર ભટ્ટે એ વિજ્ઞાનવાદી-ઓના મતનું પણ ખંડન કરી નાખ્યું છે. તેઓ એમ કહે છે કે, આત્મા વિદ્યુલ્લસતા પ્રમાણે ક્ષણિકરૂપ નથી, કિન્તુ આત્મા સ્થિરસ્વરૂપ, જડસ્વરૂપ અને ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. એના ભાવાર્થ એવો છે કે, ગાઠ નિદ્રામાંથી જાગૃત અવસ્થામાં આવેલા પુરુષ એમ કહે છે કે, ‘હું આટલીવાર જડ થઈને સ્થિર પડેલા હતા.’ એથી આત્મા જડ અને સ્થિર છે, એમ તે માને છે અને જાગૃતિમાં જે જડતાની સ્મૃતિ થાય છે, તે કાર્ષ્ણ્યગત વિષયની નહિ, કિન્તુ જ્ઞાત જડતાની જ સ્મૃતિ છે, કારણ કે, અપરોક્ષ જ્ઞાનજન્ય સંસ્કારને જ સ્મૃતિના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. હવે ગાઠ નિદ્રાગત જડતાનો અનુભવ લેનાર જ્ઞાન આત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન નહિ, કિન્તુ આત્મસ્વરૂપ જ છે; અને તેથી ‘આત્મા ચૈતન્યરૂપ છે,’ એમ તે પ્રતિપાદન કરે છે. એથી, તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે, આત્મસ્વરૂપે કેટલોક ભાગે જ્ઞાનરહિત જડ અને કેટલોક ભાગે જ્ઞાન સંહિત ચિત્ત એ પ્રમાણેનો છે. જેવી રીતે, અગ્નિજ્વળતા સ્વરૂપમાં પ્રકાશનો કેટલોક ભાગ હોય છે, અને કેટલોક અપ્રકાશનો ભાગ હોય છે, તે જ પ્રમાણેની આત્માની પણ સ્થિતિ છે, એમ જ એથી સિદ્ધ થાય છે, અને આ જડ તથા પ્રકાશ—અર્થાત્ દ્વિધર્મરૂપ આત્મલક્ષણનો તે સુષુપ્તિ અવસ્થારૂપ આનંદમય કોશ સાથે મેળ મેળવે છે; અર્થાત્ આનંદમય કોશ જ આત્મા છે, એવો તે સિદ્ધાંત કરે છે. પરંતુ શૂન્યવાદી ઐશ્વર્યોએ એ મતનું પણ ખંડન કરેલું છે. તેઓ કહે છે

કે, આત્મા જડ અને ચિત્રપ્રકારરૂપ છે, એમ કહેવું વિસંગત છે; કારણ કે, જો આત્માને ખણીત પ્રમાણે માનવામાં આવે, તો ખણીતનો એક અંશ પ્રકાશમાન છે અને બીજો અંશ પ્રકાશહીન છે; એટલે આત્માને ખણીત પ્રમાણે અંશવાન માનવો પડશે અને તેમ માનવાથી અંશશૂન થઈ જાય છે. આદિ પદાર્થ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થાય છે, તેવો જ આત્માને પણ માનવો પડશે. અને જો વસ્તુ ઉત્પન્ન તથા નષ્ટ થાય છે, તે ઉત્પન્ન થવા પૂર્વે અને નષ્ટ થવા પછી અસત્ હોય છે; તથા જો આદિ ન અંતમાં અસત્ છે, તે મધ્યે પણ સત્ નહિ, કિંતુ અસત્ જ હોય છે. એટલામાટે આત્મા અસદ્રૂપ છે અને આત્મા પ્રમાણે ઈતર પદાર્થો પણ ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થનારા છે—એટલે કે, તે ઈતર પદાર્થો પણ આદિ અતમાં અસત્ હોવાથી મધ્યમાં પણ અસત્ છે. એવી રીતે આત્મવસ્તુ અને અનાત્મવસ્તુ સર્વ અસત્ હોવાથી કેવળ શૂન્ય જ પરમ તત્ત્વ છે, એવો શૂન્યવાદી માધ્યમિક ખૌદોનો અભિપ્રાય છે. એઓ પણ અજ્ઞાનરૂપ આનંદમય કોશને જ આત્મા માને છે; કારણ કે, અજ્ઞાનાદિ સર્વ પ્રપન્ન ત્રણને ત્રણરૂપે જાણે છે. તે એવી રીતે કે, અદૈતશાસ્ત્રસંસ્કારરહિત બહિર્મુખ જીવોને અજ્ઞાનાદિ સર્વ પ્રપન્ન સત્ય જાણે છે, અને અદૈત શાસ્ત્રાનુસાર યુક્તિ-નિપુણ પંડિતોને અજ્ઞાનાદિ પ્રપન્ન સદસદ્ વિવેકશુ અનિર્વચનીય જાણે છે, અને બ્રહ્મ-નિષ્ઠ જીવ-યુક્તોને અજ્ઞાનાદિ સર્વ પ્રપન્ન સર્વથા તુચ્છ જ લાગે છે. તુચ્છ, અસત્ અને શૂન્ય એ ત્રણે શબ્દો એક જ અર્થના વાચક છે. એવી રીતે જીવ-યુક્તોને અજ્ઞાનરૂપ આનંદમય કોશ સર્વથા તુચ્છ જાણે છે. શૂન્યવાદી તે અજ્ઞાનમાં મુગ્ધ થઈને તેને જ આત્મા કહે છે અને પરમ પુરુષાર્થને જાણતા નથી. પણ પૂર્વગ્રીમાંસાના એકદશી પ્રભાકર તથા નૈયાયિકોએ એ શૂન્ય આત્મવાદીઓના મતવ્યર્થ યોગ્ય ખંડન કરેલું છે. તે એમ કે, આત્મા શૂન્યરૂપ નથી. જો શૂન્યવાદીઓ શૂન્યને જ આત્મા કહેતા હોય, તો અમે તેમને એમ પૂછીએ છીએ કે, આત્માના શૂન્યરૂપનો કાષ્ઠએ અનુભવ કરેલો છે કે કેમ? જો શૂન્યવાદીઓ આનું એવું ઉત્તર આપે કે, 'તેવો કરો અનુભવ કરેલો નથી' તો એથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, 'શૂન્ય આત્મા છે' એ કથન સર્વથા અસિદ્ધ છે. વળી તેઓ પોતાના શૂન્યાત્મવાદને સિદ્ધ કરવામાટે 'શૂન્યને અનુભવ અમે કરેલો છે' એવું ઉત્તર આપે, તો એથી જોજો શૂન્યરૂપનો અનુભવ કરેલો છે, તે પોતે શૂન્યથી જિજ્ઞ છે, એમ જ સિદ્ધ થાય છે. અને જો શૂન્યથી જિજ્ઞ છે તે જ આત્મા છે. તે આત્માને મનસંયોગવડે જ્ઞાન થાય છે, અને એ જ્ઞાનરૂપ ચણના કારણથી જ આત્માને ચિત્ત કહેવામાં આવે છે. પરંતુ આત્મા

સ્વરૂપે જડ છે; અને સુખદુઃખ, ઇચ્છાદેવ, પ્રવૃત્તિ તથા ધર્માધર્મ આદિ શુભો આત્મામાં નથી, એમ તેઓ માને છે. પણ એઓ પણ લગભગ આનંદમય કોશને જ આત્મા માનનારા છે. અને બુદ્ધિ તો વિજ્ઞાનમય કોશસ્થિત છે તથા તે આત્માનો જ્ઞાન શુભ છે, એ તો ઉપર કહેલું જ છે. સુષુપ્તિ અવસ્થારૂપ આનંદમય કોશમાં ચેતન્ય શુભ છે અને તેનો અવિવેકીને અનુભવ નથી; એટલામાટે વિવેકશૂન્ય બહિર્ભુખ પ્રભાકર તથા નૈયાયિકો આત્મા સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જ્ઞાનરહિત સ્વરૂપે જડ હોવાથી અજ્ઞાન-વડે આવૃત્ત ચેતન્યાનંદમય કાશ જ આત્મા છે, એમ પ્રાંતિથી પ્રતિપાદન કરે છે. હૃદયસ્થ, ત્રિકાલાગ્રાધિત અને જ્ઞાનરૂપ જે આત્મતત્ત્વ છે, તેને પ્રભાકર આદિ માનતા નથી, અને અનિત્ય જ્ઞાનને જ તેઓ આત્મા માની બેઠા છે. પરંતુ સિદ્ધાંતમાં અનિત્ય જ્ઞાન તે અંતઃકરણની બુદ્ધિ વૃત્તિરૂપ છે, તેને જ આત્માનો જ્ઞાન શુભ માનીને સ્વરૂપે આત્મા જ્ઞાનરહિત જડ છે, એવો સિદ્ધાંત કરનારા પ્રભાકર અને નૈયાયિકોનું મંતવ્ય યથાર્થ નથી. એનું ખંડન સિદ્ધાંતીઓએ કરેલું છે અને તે એવી રીતે કે, જેવી રીતે જ્ઞાનરહિત ઘટ આદિ પદાર્થ સ્વરૂપે જડ અને અનિત્ય છે, તે જ પ્રમાણે આત્માને પણ જ્ઞાનરહિત અને જડ માનવાથી તે પણ અનિત્ય થવાનો અને એવી રીતે આત્માને અનિત્ય માનવાથી મોક્ષસાધન સર્વથા નિષ્ફળ જ ચલાવું. કારણ કે, દેહ પ્રમાણે અનિત્ય અને જડ આત્માની પ્રાપ્તિમાં પુરુષાર્થ શો? એ પ્રમાણેના અનેક મતવાદીઓના આત્મવિષયક સિદ્ધાંતોને મૂળમાં 'અજ્ઞાનાત્મક સિદ્ધાંત' કહેલા છે. અર્થાત્ એ સિદ્ધાંતોને બ્રહ્મવસ્તુ હસ્તગત થઈ શકી નથી અને તે બ્રહ્મવસ્તુએ સર્વનો ત્યાગ કરેલો છે. વધારે શું કહેવું? સ્વસંવિદ વૃત્તિરૂપ પોતાના હાથને પણ તે બ્રહ્મવસ્તુનો સ્પર્શ થયો નથી. એટલે કે, અજ્ઞાનાદિ સર્વ પ્રપંચોને તો બ્રહ્મમાં આશ્રય નથી જ મળ્યો, પરંતુ બ્રહ્મમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનો પણ સંભવ નથી. એવો તે બ્રહ્મ 'બંદ' અને 'દ્વંડ'ની વૃત્તિથી શૂન્ય કેવળ જ્ઞાનમાત્ર છે. મૂલપત્રખંડને ધૂપા બીને તે સ્થળે ચાલાકાથી રૂપીઆ બતાવી ગારોડી જેવી રીતે બધાંની દૃષ્ટિને હંમે છે, પણ તે ગારોડી પોતાની દૃષ્ટિને ઠગી શકતો નથી; તેવો એ બ્રહ્મ ગારોડીનો પ્રકાર નથી. એ બ્રહ્મ ગારોડી બધાંની દૃષ્ટિને તો જાણે હંમે છે જ, એટલે કે પોતાનું સ્વરૂપ કોઈને જોવા દેતો નથી. પરંતુ આશ્ચર્ય એ કે, પોતાની દૃષ્ટિને પણ પોતાનું સ્વરૂપ જોવા દેતો નથી. એટલે કે, બ્રહ્મ જમતને પણ પોતાનું જાન થવા દેતો નથી, અને પોતે જ્ઞાનરૂપ હોવાથી પોતાના જ્ઞાનનો પોતે પણ સ્વીકાર કરતો નથી.

ન લવિતા ઝંસ ! તે જૈસેનિ અસે રસ ।

તોથેચા મિઠાંસ ! તોચિ જાણે ॥ ૪૦ ॥

વિવરણુ-શેરડી વાંચ્યા પહેલાં તેમાં જે રસ રહેલો હોય છે, તેની મીઠાશને શેરડીને જ અનુભવ હોય છે. હવે જે વાંચ્યા પહેલાં શેરડીમાં રસ નથી હોતો, એમ માનીએ; તો પછીથી શેરડીમાં તે ક્યાંથી આવે છે વારુ? અર્થાત્ જે સામાન્યતાથી રસ રહેલો હોય છે, તે જ રસ શેરડીમાં વ્યક્ત થાય છે. કારણ કે, અભાવમાંથી આવતી ઉત્પત્તિ થતી નથી. સામાન્ય રસની મધુરતાને સામાન્ય રસ જ જાણે છે. તે જ પ્રમાણે વસ્તુ છે.

કોં ન સજીતા વિના । સો નાદુ જો અગોલવણા ॥

તયા તેળેચિ જાણાં । હોઆવે લાગે ॥ ૪૧ ॥

વિવરણુ-વીણા બનાવ્યા પહેલાંના જે અવ્યક્ત નાદ છે, તે નાદને જાણનારો તે નાદ વિના બીજો કેઈપણુ નથી.

નાનાં પુષ્પાચિયા હદરા । નયેતાં પુષ્પસારા ।

આપણાચિ ભવરા । હોઆવે પહે ॥ ૪૨ ॥

નાના ન રાંધેતા રસસોચે । તે મોઢી કૈશી પા આહે ॥

હેં પાહળેં તેસેં નોહે । આળિકા જોગી ॥ ૪૩ ॥

વિવરણુ-અથવા પુષ્પોમાં પરાગ કિંવા, મકરંદ પ્રકટ થવા પૂરે તે પરાગને ઉપ-ભોગ કરનારા ભ્રમર કેાણુ વારુ? પરાગ પોતે જ. પુષ્પોમાં સામાન્યભાવે રહેલા પરાગને ઉપભોગ પરાગે જ લેવો. પાક પહેલાંના મિષ્ટતા કેવી હોય છે, એ કેવળ અમ જ જાણે છે-તેની બીજાએને જાણુ હોતી નથી. તે જ પ્રમાણે વસ્તુ કેવી છે, એ રહસ્ય કેવળ મસ્ત જ જાણે છે.

તેસેં સુખપણા ચેવો । લાજે આપુલે સુખ પાવો ।

સે આળિકા પાસો સુવો । ચેદલ કાર્ડે ॥ ૪૪ ॥

વિવરણુ-તેરી જ રીતે સુખ પોતાના સુખત્વપર આરતાં લાગે છે, એટલે કે, પોતે પોતાના કામનો સ્વીકાર કરતાં લગ્ન્ય છે, એટલે પછી તે બીજાના ખવમાં તો કેમ કરીને જ આવી શકે? જે સ્ત્રી ઘરમાં જ કાઠની નજરે પડતી છે, તે બહારના માણસના જોવામાં ક્યાંથી આવી શકે વારુ? તે જ પ્રમાણે અકમ-

સુખ પોતાના જ્ઞાનને સ્વીકારતું નથી. તે એવું નિર્ધર્મ છે; એટલે તેનો સ્વાદ બીજાથી કેમ કરીને લઈ શકાય ? અર્થાત્ બીજાથી તેનો અનુભવ કરી શકાય તેમ છે જ નહિ.

દિદાન્ત્યા દુપારી । ચાંદૂ જૈસા અંબરી ॥

તે અસળેં ચાંદાવરી । જાણાવેં કા ॥ ૪૫ ॥

વિવરણ—અમાવાસ્થાના દિવસે મધ્યાહ્ન કાળે જે ચંદ્ર હોય છે, તે ચંદ્રને ચંદ્ર પોતે જ જાણી શકે છે. (અર્થાત્ તે બીજાના જાણવામાં આવી શકતો નથી.)

રૂપ નાહીં વેં લાવણ્ય । અંગ નુઠીં તૈ તારુણ્ય ॥

ક્રિયા ન ફુટેં તૈં પુણ્ય । કેસેં અસે ॥ ૪૬ ॥

વિવરણ—રૂપ પ્રકટ થવા પૂર્વે રૂપાશ્રિત લાવણ્ય કેવું હોય છે, દેહના જન્મ પૂર્વે તારુણ્ય કેવું હોય છે અને સત્કર્મ થવા પૂર્વે પુણ્ય કેવું હોય છે ? એ પ્રશ્નોનું એક જ ઉત્તર એ છે કે, તે અન્યનો વિષય ન થઈ શકે એવી રીતે સામાન્ય લાવાત્મક હોય છે.

જૈ મનાવા અંકુર નુપજે । તેયલેન મકરધ્વજે ॥

તોચિ હન માજે । તરીચ ઘટે ॥ ૪૭ ॥

વિવરણ—મનરૂપ અંકુર ઉત્પન્ન થવા પૂર્વે જો તદાશ્રિત મકરધ્વજ એટલે કામદેવ ઉન્મત્ત થઈ જાય, તો જ શબ્દવડે બ્રહ્મવસ્તુનું વર્ણન થઈ શકે. અથવા તો, મનનો અંકુર ઉત્પન્ન થવા પૂર્વે મકરધ્વજ (કામદેવ)ની ઉન્મત્તતા મકરધ્વજમાં જ સહાય છે. અર્થાત્ તે ઉન્મત્તતાને તે પોતે જ જાણી શકે છે; તે બીજાને જ્ઞેય નથી.

કાં વાચવિશેષાચી સૃષ્ટી । જૈ જન્મ નેષે દૃષ્ટી ॥

તૈં નાદ દેશી ગોષ્ટી । નાદાચિ જોગી ॥ ૪૮ ॥

વિવરણ—જ્યાં સૂધી નાદ અનેક પ્રકારનાં વાદ્યોદ્ધારા બ્રહ્મ થતો નથી; ત્યાં સૂધી તે સામાન્ય નાદ નાદના જ સમજવામાં આવી શકે તેવો છે; અન્યને જ્ઞેય કિંવા શ્રવણીય નથી.

નાના કાષ્ઠાચિયા વિટાઝા । વોસરલિયા હી અનઝા ॥

લાગળેં કેવઝા । આંગાસીચિ ॥ ૪૯ ॥

વિવરણ—અથવા તો કાષ્ઠત્વને અગ્નિએ બાળી નાખ્યા પછી, જેવી રીતે અગ્નિ પોતાના અંગને વળગેલો હોય છે—એટલે કે, પોતાના સામાન્યરૂપે રહેલો હોય છે.

દર્પણાન્તેનિ નેમે । વિનાચિ મુલ પ્રમે ॥

આગિતી તેંચિ વર્મે । વર્મતી ચેર્મે ॥ ૬૦ ॥

વિવરણુ--પ્રણુના સાહાય્ય વિના જેઓ પોતાના મુખના અસ્તિત્વને જાણના હશે, તે જ લોકો એ ઉપર્યુક્ત દર્શાવડે બ્રહ્મના અસ્તિત્વના રહસ્યને જાણશે. જેઓ એકમને ઉપભોગ કરે છે, તેઓ જ વસ્તુના અસ્તિત્વને જાણી શકે છે. જેઓ ત્રિપુટી રહિત બ્રહ્મસ્થિતિને પામીને બ્રહ્મનો ઉપભોગ લે છે, તેઓ જ પરબ્રહ્મના સ્વરૂપના રહસ્યને જાણવા શક્તિમાન થાય છે.

ન પેરિતા પિલ્લ જોડે । તે મુદાચિ આદે રોકડે ॥

ચેશિયા સોઈ લવડે । વોલળે હે ॥ ૬૧ ॥

વિવરણુ--ન વાવેલા પાક જેવી રીતે બીજના રહેલે હોય છે, તે જ પ્રમાણે આ વસ્તુવિષયક બોધવુ પણ સમજી લેવુ ધારે કે, ચાર પાપથી ધાન્યની વાવણી કરવાથી એક ખાંડી ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે પણ બ્યસિધી તે ચાર પાપથી બીજરૂપ ધાન્ય વાવવામા નથી આવતુ ત્યાંસિધી જારિ એક ખાંડી ધાન્ય તે ચાર પાપથી બીજના જ રહેલું છે તે પાક સાક્ષાત્ આપી કે જણી શકાને નથી, પણ તે નથી એમ કહીએ, તો તે બીજનાં રહેલા જ છે, કારણ કે, બીજનાં ન હોય, તો તે પાક આવે ક્યાંથી વાક? તેમ જ જો કાંઈ નહિમાથી કાંઈ ઉત્પન્ન થતું હોય, તો બીજ વિના જ પાક આવવો જોઈએ પરંતુ તેમ પણ મતું નથી બ્રહ્મવસ્તુનું અસ્તિત્વ પણ એ પ્રમાણે જ છે અહીં કાંઈ એની શકા કરી કે, ઉપર્યુક્ત દર્શાવડે તો બ્રહ્મ વસ્તુ સામાન્ય છે, એમ જ સિદ્ધ થાય છે, અને સિદ્ધાંતમાં તો બ્રહ્મવસ્તુ સામાન્ય વિશેષ ભાવથી રહિત છે એ જ પ્રકાર નીચે કહેવામા આવે છે,

ઈલ્લ વિશેષ સામાન્ય । ઘોહોં નાવલ્લે ચૈતન્ય ॥

તેં મોગિજે અનન્ય । તેર્નેસી સદા ॥ ૬૨ ॥

વિવરણુ--એ પ્રમાણે, વિશેષ અને સામાન્ય એ ઉભય ભાવોથી રહિત બ્રહ્મ ચૈતન્ય નિરંતર પોતે જ પોતાનો ઉપભોગ લીધા કરે છે એટલે કે, જ્ઞાનમાત્ર બ્રહ્મ વસ્તુનું સદૃશ નિર્ધર્મ સ્થિતિનડે નિરંતર જે હોતુ તે જ આવીની દ્વિતીય પદ્ધિ (તૃતીય ચતુર્થ ચરણ)નો ભાવર્થ છે બ્રહ્મવસ્તુમા સામાન્ય અને વિશેષનો આરોપ, તત્ત્વવેત્તાઓ અને જીવે ની સામાન્ય તથા વિશેષ જ્ઞાનદષ્ટિવડે આવેના છે. વસ્તુતઃ કેવળબેદશૂન્ય જ્ઞાનમાત્ર બ્રહ્મમાં સામાન્ય અરસા વિશેષ ધર્મનો સર્થા અભાવ જ છે

આજં યાવરી જે ચોલળે । તેં ચેળેંચિ ચોલે શહાણે ॥

જેં મૌનાચેહીં નિપટળે । પિઝનિ ગેલે ॥ ૬૩ ॥

વિવરણ—હવે આમ છતાં વસ્તુવિશે બોધીને જેમની વિદ્યાનુક્રિયા ચતુર થવાની ઇચ્છા હોય, તેમણે મૌનને ઘોળીને પી જનું. એટલે કે, સર્વથા ન બોલવું તે જ વિશેષ ઉત્તમ બોલવું છે. વળી ન બોલવું એ તો ખરું જ, પરંતુ મૌનની રૂઢીત માત્ર પણ રહેવા દેવી નહિ.

एवं प्रमाणे अप्रमाण । पण केले प्रमाण ॥

દૃષ્ટાંતીં વાહલી આણ । દિસાવયાચી ॥ ૬૪ ॥

વિવરણ—એ પ્રમાણે, પ્રત્યક્ષ, ઉપમાન, અનુમાન અને શબ્દ એ ચારે પ્રમાણો-વડે અક્ષવસ્તુવિશે એવું પ્રમાણ કરાયું કે, તેનું પ્રમાણ આપણે કરી શકતા નથી. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વસ્તુની સિદ્ધિ થતી નથી; કારણ કે, અક્ષવસ્તુ ઘટાદિ વિષયવત્ પ્રત્યક્ષ નથી. ઉપમાન પ્રમાણવડે પણ અક્ષવસ્તુની સિદ્ધિ થતી નથી; કારણ કે, અક્ષવસ્તુ સદરાબીજ એવી કોઈ ઉપમા જ નથી. અક્ષવસ્તુ પરમાર્થ અને સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી ઇતર જડ અર્થ પ્રમાણે શબ્દદ્વારા તેનું પ્રકાશન થતું નથી; અને ‘અક્ષ છે’ એવું અનુમાન કરવા જેટલી પ્રત્યક્ષ સામગ્રી જ્ઞાનમાત્ર અક્ષમાં ન હોવાથી અનુમાન પ્રમાણવડે પણ તેની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી; એવી રીતે ચારે પ્રમાણોવડે આપણે અક્ષવસ્તુની મિદિ કરી શકતા નથી, એવું જ પ્રમાણ એ ચારે પ્રમાણોએ કહ્યું છે. દૃષ્ટાંતનો પણ ઉપમાન પ્રમાણમાં જ અંતર્ભાવ થતો હોવાથી ઇતર દૃષ્ટાંતોને જેવી રીતે અમે દર્શાવીએ છીએ, તેવી રીતે અક્ષવસ્તુને દર્શાવી શકતા નથી, એવી સર્વ દૃષ્ટાંતોએ પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક પોતાની જગ્યાની આપેલી છે.

आंगाचिया अनुपपत्ती । आटलिया उपपत्ती ॥

ચેવેં ઝટઝે પાંતી । લક્ષગાચી ॥ ૬૫ ॥

વિવરણ—અનેક પ્રકારની સર્વ યુક્તિઓ (કલ્પનાઓ) અક્ષવસ્તુના ત્રિચારકાળમાં સ્વરૂપવડે સોપાઈ જાય છે; કારણ કે, તે અક્ષવસ્તુ કલ્પનારહિત નિવિકલ્પ છે. તે જ પ્રમાણે જહુત્ (મૃગના અર્થને ત્યાગી દેવો) અને અજહુત્ (મૃગના અર્થને ન ત્યાગવો) તેમજ જહુત્-અજહુત્ (મૃગના કેટલાક અર્થને ત્યાગવો અને કેટલાકનો સ્વીકાર કરવો) એ ત્રણ લક્ષણોએની પંચત ઉગ્રી ગઈ છે. તે એવી રીતે કે, જ્યાં વાક્યના શક્ય-અર્થને સ્વીકારવાની વ્યવહાર ચાગી યજ્ઞો નથી, ત્યાં જહુત્ લક્ષણનો વિનિયોગ કરવો

પડે છે ઉદાહરણાર્થ, ‘ગાત્રા ઘાપ’ (ગંગામાં ઘોષ) । કોઈ એક ગૃહસ્થ હરિદ્વારમાં તીર્થયાત્રા કરવામાં ગયો હતો અને તે યાત્રાળુને નિત્ય પ્રાત કાળમાં દૂધ પીવાની ટેવ હતી એથી તેણે પોતાના ઉપાધ્યાય (પંડા)ને પૂછ્યું કે, “ગવનીનું ઘા ક્યાં છે વારુ ?” એના ઉત્તરમાં પંચાએ જણાવ્યું કે, — “ગંગાપર છે” પંડાના કથા પ્રમાણે તે ગૃહસ્થ ગંગાતીરે જઈને ગંગાના પ્રવાહપર આમતેમ જોવા લાગ્યો, પરંતુ ત્યાં એક પણ ગવનીનું ઘર નજરે ન પડતાં કેવળ પાણીજ સર્વત્ર દેખાવા લાગ્યું એટલે ત્યાંથી પાછો આવી તે પોતાના ઉપાધ્યાયને કહેવા લાગ્યો કે — “તમારા કહેવા પ્રમાણે હું ગંગાતીરે જઈને ગંગાપર (ગંગાના પ્રવાહપર) ગવનીનાં ઘરાની તપાસ કરવા લાગ્યો, પરંતુ ત્યાં મને એક પણ ઘર ન દેખાતાં કેવળ પાણી અને પાણી જ સર્વત્ર દેખાવા લાગ્યું” તેની એ વાતો સાંભળીને ઉપાધ્યાયે કહ્યું કે, — “અરે ગંગાપર એટલે ગંગાના પ્રવાહપર નહિ, કિન્તુ ગંગાના તીરપ્રાંતમાં, એવા અર્થ હોવા જોઈએ” હવે ‘ગંગાપર’ એ પદનો (ગંગાના પ્રવાહપર) એવાજ જો કે વાચ્યાર્થ થાય છે, તો પણ તેવા અર્થને સ્વીકારવાથી બચવાર આવી શકતો નથી કારણકે, જળની સપાટીપર ગવનીનાં ઘરા હોવા કદાપિ શક્ય નથી, અને તેથી બચવારને ચંદાવવામાં વાચ્યાર્થના ત્યાગ સારુ જહત્ લક્ષણોના વિનિયોગ કરીને લક્ષ્યાર્થ જો ‘તીરપ્રાંત’ તેના જ અર્હો સ્વીકાર કરવો જોઈએ બીજા અજહત્ લક્ષણો છે ઉદાહરણાર્થ — ‘ઘોષો ઘાવતિ’ એટલે કે, ‘લાય દોડે છે’ અર્હો લાપ્ત શુણ્ણ છે, અને તે જ દોષને શુણ્ણવાળો આશ્રિત છે એટલે ‘લાપ દોડે છે’ એ વાક્યમના વિશેષ જ શુણ્ણ, તેના અર્હો સ્વીકાર કરવો જોઈએ એટલે કે, ‘લાપ ઘોડો દોડે છે’ અથવા ‘લાપ બળદ દોડે છે’ એમ જ સમજવું જોઈએ એવી રીતે વિશેષ શુણ્ણના જ સ્વીકાર કરવો, તેને અજહત્ લક્ષણ કહેવામાં આવે છે તૃતીય જહત્ લક્ષણ લક્ષણ છે, તેના પણ ‘તત્ત્વમસિ’ મહાવાક્યના વાચ્યાર્થમાં ઉપત્ત થતો વિરોધના નિરસનપ્રતિ વિનિયોગ કરવામાં આવે છે. ‘તત્ત્વમસિ’ એ મહાવાક્ય ‘ત્વમ્ તત્ અસિ’ એવી રીતે ત્રણ શબ્દોનું બનેલું છે એમાંના ‘ત્વમ્’ પદનો વાચ્યાર્થ, અવિદ્યાવિશિષ્ટ, અલ્પશક્તિમાન અને પરતત્ર જીવ છે, અને ‘તત્’ પદનો વાચ્યાર્થ, માયાવિશિષ્ટ, સર્વશક્તિમાન અને સ્વતત્ર ધર્મી છે, અને ‘અસિ’ એ પદનો અર્થ કેવળ ‘છે’ છે એટલે કે ‘અસિ’ પદ જીવ અને ધર્મીના સ્વભાવ-સિદ્ધ એકત્યને દર્શાવે છે એવી રીતે ‘તત્ત્વમસિ’ એ સમસ્ત વાક્યના અર્થનો વિચાર કરવા જતા એક મહાવિરોધ આવી પડે છે અને તે આ પ્રમાણે, —

અવિદ્યાવિશિષ્ટ અલ્પજ્ઞ, અલ્પશક્તિમાન અને પરતંત્ર હોવા તે માયાવિશિષ્ટ, સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન અને સ્વતંત્ર ઈશ છે; એવો એનો અર્થ થાય છે. આ વિરોધ તાત્ત્વિક હોવ ઈશના ચતુર્થ સ્વરૂપમાં નથી, કિંતુ અન્યનિષ્ઠ એટલે કે, માયા અને અવિદ્યાકૃત છે. તે માયા અને અવિદ્યાનો ત્યાગ કરીને હોવેશના લક્ષ્ય કૃતસ્થનો તથા ધ્રુવ ચૈતન્યના ચિંત્વનો સ્વીકાર કરવો, તેને જ જહલુદજહલુદ લક્ષણ કહેવામાં આવે છે. હિંદુધર્મચાર્ય:-કોઈ બે મિત્રો તીર્થયાત્રા કરવામાટે કાશીક્ષેત્રમાં ગયા હતા; સાંના બન્નરમાંથી જેના શરીરપર જરીનું અંગરખુ છે, મરતકપર મદિલ છે અને ગળામાં મોતીઓનો કંઠો છે, એવા ઠાઠમાઠવાળા દેવદત્ત નામના એક ગૃહસ્થને પાલખીમાં બેસીને જતો તે બે મિત્રોએ જોયો. ત્યારપછી તે બન્ને મિત્રો તીર્થયાત્રાના કાર્યને આટોપીને પોતાના ગામમાં પાછા આવી લાગ્યા. કેટલાક દિવસ પછી તેબન્ને મિત્રોએ જને તેમણે મોટા ઠાઠમાઠમાં કાશીક્ષેત્રમાં જોયો હતો, તે જ દેવદત્તને પોતાના ગામમાં બહુ જ કુંગાલ અને લિશ્તુકની અવસ્થામાં જોયો. તે બે મિત્રોમાંના એકે તેને ઓળખ્યો અને તરત પોતાના ખીજા મિત્રને પૂછ્યું કે:- “આ મનુષ્ય કોણ છે-આને તું ઓળખ્યો કે?” એના ઉત્તરમાં તે મિત્રે જણાવ્યું કે,-“ના, હું એને ઓળખી શકતો નથી.” એ ઉત્તર સાંભળીને પ્રથમ મિત્રે તે ખીજા મિત્રને ગતવાત્તાનું સ્મરણ કરાવતા જણાવ્યું કે,-“કાશીના બન્નરમાં જેને આપણે રાજના ઠાઠમાં જોયો હતો, તે જ મહાન ગૃહસ્થ આ દેવદત્ત છે.” પરંતુ આ કથનને તે ખીજા મિત્રે સાત્ય માન્યું નહિ. તે આશ્ચર્યપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે,-“દેવદત્ત આ લિશ્તુક કેમ કરીને હોઈ શકે વારુ? કારણ કે, તે તો રાજ સમાન હતો અને આ તો ધરધર લિક્ષા માગતો દુર છે. એટલું જ નહિ, પણ આ તે જ દેવદત્ત છે, એમ કહેવામાં એક ખીજો પણ વિરોધ આવે છે, અને તે એ કે, ‘આ’ એ શબ્દ (સર્વનામ) સમીપદેશદર્શક છે, અને ‘તે’ શબ્દ (સર્વનામ) દૂરદેશદર્શક છે, એટલામાટે ‘આ તે છે’ એમ કહેવું, તે ‘સમીપદેશ દૂરદેશ છે’ એવા વિરોધાત્મક વચન સમાન જ કહી શકાય. એટલું જ નહિ, પણ ‘આ તે છે’ એમ કહેવામાં વળી એક તૃતીય વિરોધ પણ આવી પડે છે, અને તે એવી રીતે કે, ‘આ’ શબ્દ વર્તમાનકાળદર્શક છે અને ‘તે’ પદ ભૂતકાળદર્શક છે, એટલામાટે ‘આ તે છે’ એમ જ કહેવું, તે ‘વર્તમાન કાળ ભૂતકાળ છે’ એમ કહેવા સમાન જ છે. અર્થાત્ ‘આ તે દેવદત્ત છે’ એમ કહેવું સકલવતું નથી.” પોતાના મિત્રનું એ બાળક સાંભળીને તે પ્રથમ મિત્ર પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, “આ કાશીમાં જોયેલો

દેવદત્ત જ હોવા છતાં મારો મિત્ર એને જે ઝાળખી શકતો નથી, તેનું કારણ માર
મિત્રે કહેલો વિરાધ છે; પરન્તુ એ વિરાધ દેવદત્તના પોતાના દેહમાંના નથી, દિ
ઉપાંગમાંના છે,” એ પ્રમાણેના વિચાર કરીને પોતાના મિત્રને તેના પરિચય થાય
એવા હેતુથી તે કહેવા લાગ્યો કે;—“તું આ દેવદત્તના હાથમાંની ઝોળી અને એના
દાટેલાં કપડાંની દૃષ્ટિને ત્યાગી દે; તેમ જ આ સમીપદેશ તથા દૂરદેશરૂપ કાશીની
હસ્પનાનો પણ ત્યાગ કરી દે તેમ જ ‘આ’ અને ‘તે’ ના વર્તમાન કાળ તથા ભૂત
કાળની દૃષ્ટિનો પણ પરિત્યાગ કર અને કેવળ દેવદત્તની દેહદૃષ્ટિનો જ સ્વીકાર
કર, એટલે પછી આ તે દેવદત્ત છે, એવો તરત તેને પરિચય થઈ જશે.” અથમ
મિત્રનું એ બાવણું સાંભળીને અને વિરાધદૃષ્ટિનો ત્યાગ કરીને કેવળ દેવદત્તની
દેહદૃષ્ટિનો સ્વીકાર કરી જેવા તે દ્વિતીય મિત્ર તેને જેવા લાગ્યો કે, તરત તેને એ
જ્ઞાન થઈ આવ્યું કે, ‘આ તે જ દેવદત્ત છે.’ એવી જ રીતે અવિદ્યાકૃત, અસ્પષ્ટ,
અસ્પષ્ટકૃતિમાન અને પરતંત્ર ઇલાદિ ‘સ્વર્મ્’ પદની વાચ્યરૂપ દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરીને
તેમ જ માયાકૃત, સર્વવ્ય, સર્વચક્રિતમાન અને સ્વતંત્ર આદિ ‘તત્ત્વ’ પદની વાચ્ય-
સ્વરૂપ દૃષ્ટિનો પણ ત્યાગ કરીને ઉભયમાંના એક દૂરસ્થ અને બ્રહ્મ સંક્લિત ચૈતન્યની
દૃષ્ટિનું જે મહત્ત્વ કરવું, તેને જ જહુદજહુત લક્ષણ કહેવામાં આવે છે. પરન્તુ
એવી એ લક્ષણોના અવિદ્યાવિશિષ્ટ જીવ અને માયાવિશિષ્ટ ઈશ્વર એ ઉભય ધર્મ રહિત,
નિર્ધર્મ, અખંડ અને એકરસ જ્ઞાનમાત્ર બ્રહ્મમાં શો ઉપયોગ થવાનો હોતો વારુ
અર્થાત્ કાંઈ પણ નહિ. અને એટલામાટે જ ‘લક્ષણો’ની પંચત ઉડી ગઈ એવા
મૂળમાં શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ઉદ્ઘાટ કરેલો છે.

ઉપાય માગિલા પાયે । વેઝનિ જાલે વાયે ॥

પ્રતીતિ સાંકિલી સોયે । પ્રત્યયાચી ॥ ૧૬ ॥

વિવરણ—‘આગલો પંડે ને પાછલો ટુસિયાર’ એ ન્યાયથી ઉપાયોએ પાછલા
પડે જ પલાયન કરી દીધું, અને અનુભવ તો મિયારો બ્રહ્માનુભવ ધટાદિ વિષયવત્ત
ન હોવાથી હાય ટટ્ટીને જ્યાંના ત્યાં જ બેસી ગયો.

ચેયેં નિર્ધારસીં વિચાર । નિમોનિ જાલા સાચાર ॥

સ્વામીચ્યા સંકર્ટીં શૂર । સુમદુ જૈસા ॥ ૧૭ ॥

વિવરણ—અહીં વિચારે નિશ્ચયરહિત મરી જઈને વસ્તુની સિદ્ધિ કરી. વિચાર
રવડે જેનો નિરાસ થાય છે, તે પ્રપંચ; અને જ્યાં વિચાર પોતે પણ મરી જાય

छे, ते अक्ष. जेवी रीते, वायुथी छडी-विजेराध जय छे ते मेध, अने वायुने
 ज ज्वां दोप थाय छे, ते आकाश. अर्थात् विचारने ज्वां अंत थाय छे, ते अक्ष
 छे, ज्येभ समज्जुं. जेवी रीते, कांछि ज्येक मढा शूरवीर योद्धा पोताना स्वामीना
 कार्यभाटे शत्रुपर यदी जय छे, अने पोताना पराक्रमवडे शत्रुने पराजय करी नाये
 छे, अने कांछवार तो ते पराक्रम करता पोते भरी जधने पक्ष स्वामीने यशोभागी
 अनाये छे; ते ज प्रभावे विचार पोते अदृश्य यधने अक्षानी व्यक्तता करे छे.

नाना नाश साधुनी आपुला । योष चोर्धे लाजिन्नला ॥

नुसयेपर्णे योटावला । अनुभव जेय ॥ ६८ ॥

विवरण-अथवा जोधरूप अक्षसमक्ष जोधवृत्तिने दोष यर्ध गपो; अटसे छे
 ते क्षणार्ध गर्ध. अक्षवस्तु केवण ज्ञानभात्र होनाथी अनुभववृत्तिजे अक्षसमक्ष आवीने
 पोताना शस्त्राने लागी दीर्घा.

भिगाचिया चडळा । पदराचा पुंज वेगळा ॥

करितो जैसा निफळा । आंगाचा होये ॥ ६९ ॥

विवरण-अनुभवने ज्येक गोण कटका लधने तेनापरना पडाने छिजेस्ता जधजे
 तो धीमे धीमे ते कटकाना अंगना ज नाश यर्ध जय छे.

कां गजबजिला उवा । पांघुरणें केळीचा गाभा ॥

सांडी तेव्हेळी उभा । कैचा कीजे ॥ ७० ॥

विवरण-हेणना गर्भ पोताने कांछि पक्ष अस्वस्थता यवाथी ज्ञे पोताना पडाने
 काडी ज नाभवना भांडे, तो ते हेणना गर्भ छेजे केम करीने रडी शके वारु? अर्थात्
 तेना सयोगने नाश ज यर्ध जवानो.

तैसें अनुभाव्य अनुभाविक । इही दोही अनुभूतिक ॥

ते गेलिया कैचे एक । एकासीचि ॥ ७१ ॥

विवरण-ते ज प्रभावे अनुभाव, अनुभाव्य (जेने अनुभव करवाने ते)
 अने अनुभाविक (अनुभावने कराना) सहित आस्थे गथे, अटसे छे ज्वां अनुभावनी
 त्रिपुटी ज अदृश्य यर्ध गर्ध, त्यां पक्षी ज्येक ज्येकना ज्येक जीम साथे शे संयंज
 ज्यो वारु? अर्थात् तेवा कशे पक्ष संयंज रडी सकतो नथी.

अनुभा हा ठावोवरी । आपुलीच अनेवसरी ॥

तेथे अक्षराची हारी । वाइल काई ॥ ७२ ॥

વિવરણ-ઉપર કલાપ્રભાણે, જ્યાં અનુભવની ત્રુટી જ અદસ્ય થઈ જાય છે, (જ્યાં અનુભવની કાળ ગળતી નથી અને અનુભવને ટકવામાટેનો કાળ પણ મળતો નથી) ત્યાં અક્ષરોની પંક્તિ તો ક્યાંથી જ આગળ ચાલી શકે? કારણ કે, કોઈ પણ વસ્તુનું અનુભવ ક્યાં પછી જ શબ્દવડે વર્ણન કરી શકાય છે; પણ અનુભવનો જ જ્યાં અભાવ થઈ જાય, ત્યાં શાબ્દિક વર્ણન કેમ કરીને સંભવે વારુ?

કાં પેરેસી પડે મિઠી । તેથે નાદા સઙ્કુ નુઠી ॥

મા વાવરીજેલ વોઠી । હેં કેં આદે ॥ ૬૩ ॥

વિવરણ-જ્યાં પરાવાણી લુપ્ત થાય છે, ત્યાં નાદની રેખા પડી શકતી નથી. એવી અવસ્થામાં એ વાતોને આપ્ઠા (હોઠા) બાંધી બતાવે, એમ કેમ કરીને બની શકે વારુ?

વેદેલિયા પાઠી । વેવળયાચ્યા મોઠી ॥

કોં ઘાલા થૈસે પાઠી । રંધનાચ્યા ॥ ૬૪ ॥

વિવરણ-નિદ્રામાંથી પૂર્ણ જાગૃત થવા પછી જાગૃત કરવાની વાત ક્યાં રહે છે વારુ? જમીને (ભોજન કરીને) વામ થયેલા પુનઃ સ્વયંપાક (ભોજન) ની પાછળ શામાટે લાગે વારુ? અર્થાત્ એમ થવાનું જ નહિ.

વેદેલિયા દિવસપતિ । તે કોં દિવે સેજે ચેતી ॥

વાંચૂને પિકલા શેતી । સુદ્વજતાતી નાંગર ફાઈ ॥ ૬૫ ॥

વિવરણ-મૂર્ખનો ઉદય થતાં જ હીધા નિદ્રાવશ થઈ જાય છે, એટલે કે, સર્વથા નિસ્તેજ થાય છે; તેમ જ ખેતરમાં પાકેલા પાકને કાઢી લીધા વિના તે ખેતરમાં ફળ ફેરવવામાં આવી શકે છે કે? નહિ જ.

શળોનિ વંચમોક્ષાચેં બ્યાજ । નાહોં નિમાલે કાજ ॥

આર્તાં નિરુપણ મોજ । વોલ્લગે જરો ॥ ૬૬ ॥

વિવરણ-અર્થાત્ બંધગોક્ષનું નિમિત્ત જે અજ્ઞાન અને જ્ઞાન તે ચાલ્યું ગયું, એટલે કે, ક્ષણમાં જ્ઞાનાજ્ઞાન ધર્મનો સર્વથા અભાવ જ છે. હવે શબ્દ નો નિરુપણનું કોતુહલ કરે, તોય મૂળમાં શબ્દની શક્તિ જ કેટલી છે વારુ? અર્થાત્ શબ્દની કેટલી શક્તિ છે, એ નીચેની બે ઓળખોમાં કહેવામાં આવે છે. આ ઓળખ અને આ પછીની બે ઓળખો, એવી રીતે ત્રણ ઓળખોમાં હવે પછીના પ્રકરણનું અવનરણ કરેલું છે. /

આણિ પુઢિલા કાં આપણાપે । વસ્તુ વિસરાચેનિ હાતે હારપે ॥

મગ શર્દેંચિ થેપે । આઠવૂનિયા ॥ ૬૭ ॥

વિવરણુ-પોતાના અથવા ખીજા કાંઈના હાથે કાંઈ વસ્તુ તેની વિસ્મૃતિ થતાં ખાવાઈ જાય છે; તે તે વસ્તુની કાંઈએ શબ્દવડે સ્મૃતિ કરાવતાંની સાથે જ પાછી પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ ભૂલાયથી વસ્તુનું શબ્દવડે સ્મરણ થઈ આવે છે.

ચેતુહિયાહી પરોતે । ચાંગારે નાહીં શબ્દાતે ॥

જરી સ્મારકપર્ણે કીર્તિતે । મિરલી હા જર્ગી ॥ ૬૮ ॥

વિવરણુ-શબ્દ આપણા પોતાના અથવા તે ખીજા કાંઈના હાથે ખાવાયથી વસ્તુનું સ્મરણ કરાવી આપે છે. હવે શબ્દ જો કે જગત્માં એવી સ્મારકતાની કીર્તિ મેળવીને ફરતો હોય, તે પણ શબ્દની ઉત્તમતા કેવળ એટલી જ છે. આ જ વિચાર છઠ્ઠા પ્રકરણના આરંભમાં કરેલો છે; એટલે કે, શબ્દની ઉત્તમતા અથવા સ્મારકતાની કીર્તિનો વિસ્તાર કેટલી મીઠા પર્યન્ત છે, એનો વિચાર તેમાં કરાયેલો છે.

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदमृतानुभगार्यविवरणे सच्चिदानंदपदत्रय विवरणं नाम

पंचम प्रकरणं संपूर्णम् ।

—૬૬૬૬૬૬૬—

૫૭૬ પ્રકરણુ

શબ્દખણ્ડન

,યાપ ઉપેગી વસ્તુ શબ્દુ । સ્મરણદારી પ્રસિદ્ધુ ॥

અમૂર્ત્તારી વિશદુ । અવિસ્તા નબ્દે ॥ ૧ ॥

વિવરણુ-શબ્દનું માહાત્મ્ય શું કહેવું? શબ્દ એક મહા ઉપયોગી વસ્તુ છે. કારણ કે, સ્મૃતિદાન આપવામાં એની મહા પ્રસિદ્ધિ છે. અમૂર્ત જે જીવાત્મા ને પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી ગયો છે, તેને પાછો સ્વરૂપસ્મૃતિના (પ્રત્યયના) પ્રદેશમાં લાવનાર શબ્દ દર્પણ નથી કે શું? જો રીતે દર્પણ આપણને અજાતસુખનું જ્ઞાન કરાવી આપે છે, તેવી રીતે 'તત્ત્વમસિ' મહાવાક્યરૂપ શબ્દવડે જીવને સ્વાત્મત્વનું જ્ઞાન યાપ છે; એટલામાટે શબ્દ અમૂર્તનું સ્વાત્મતત્ત્વદર્શક દર્પણ છે, એમ મૂળમાં કહેલું છે.

પાહતે અરિસા પાહે । ચેયે કાંઈાંચિ નવલ નહે ॥

પરિ દર્પણે ચેળે હોયે । ન પાહતે પાહતે ॥ ૨ ॥

વિવરણ—નેત્રોને પોતાનો પ્રતિબિંબ દર્પણમાં દેખાય છે, એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ એ શબ્દરૂપ દર્પણમાં તો આધિજો પણ દેખી શકે છે ખીજા દર્પણ ક્રમમાં આ દર્પણ વધારે શુણ્ણવાન છે, કારણ કે, ખીજા દર્પણમાં આધિજો પોતાના પ્રતિબિંબને જોઈ શકતો નથી અને દર્પણથી પણ અધને નેત્ર અપાર્તા નથી, પરંતુ તેવો અમાર શબ્દદર્પણનો નથી. જુઓ, જીવ પોતાના સ્વરૂપવિશે અધ છે અને તેને શબ્દસ્વરૂપ દર્પણ નેત્રો આપે છે, એટલે કે, સદ્ગુણએ ઉપદેશો શબ્દના ત્રવણથી સન્નિહિત અને આત્મવિચારદષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેના યોગે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

વહિલા અવ્યક્તાચિયા વંશા । ઉચોતકાર સુર્ય જેસા ॥

ચેળે ઇકે ગુણે આકાશ । અંરત્વ ॥ ૩ ॥

વિવરણ—અવ્યક્ત એટલે પરમાત્મતત્ત્વ અથવા માયાના વશમાં શબ્દ સૂર્ય સમાન પ્રકાશક અને કુલદીપક જન્મેલો છે કુલદીપક પુત્રના જન્મવાથી તે કુળ પ્રથમ અપ્રસિદ્ધ હોવા છતાં સર્વ લોકોમાં પ્રસિદ્ધિને યામે છે પરંતુ પ્રસિદ્ધ કુળમાં ડુનાગાર પુત્રનો જન્મ થવાથી તે સમસ્તકુળની કીર્તિ તથા મહત્તાને પાણીમાં કુઆરી દે છે પણ, અવ્યક્ત માયાના કુળમાં જન્મેલો શબ્દ એવા પુત્રોમાંનો નહિ કિન્તુ ઉત્તમ કુળદીપક છે જે માયા મિથ્યા છે, તે અવ્યક્ત માયામાંથી મહત્તરત્વાદિ પચભૂતો અને તેમનામાંથી આ સર્વ ભૌતિક સૃષ્ટિ બનેલી છે, એવી રીતે આ સર્વ કેવળ એક અવ્યક્ત માયાનું જ, પરિણામ છે એટલામાટે જગતનું ઉપાદાન કારણ જે અવ્યક્ત અનિર્વચનીય અને અસત્ માયા, તેના સ્વભાવની જ મહત્ તત્ત્વાદિક ભૌતિક સૃષ્ટિ છે, એટલે કે, તે સૃષ્ટિ સદસદ્ વિલક્ષણ અનિર્વચનીય અસત્ છે એવી રીતે મહત્ તત્ત્વથી તે ભૌતિક સૃષ્ટિ પર્યન્ત સર્વ અસત્ છે. પરંતુ એ અસત્પણથી રહેનારી માયાદિ ભૂત ભૌતિક સૃષ્ટિ સત્ છે, એમ શબ્દે વ્યવહારમાં ખાસ કરાવેનો છે એટલે કે, માયા, મહત્ તત્ત્વ અને સત્ત્વ આદિ ત્રણ ગુણ અને પચભૂતો તેમજ તેમનામાંથી બનેલી ભૌતિક સૃષ્ટિ એ સર્વને તેમનાં લક્ષણો સ્થિત શબ્દ જ જીવના પરિચયમાં લઈ આવ્યો છે શબ્દ આકાશનો ગુણ હોવાથી ગુણવાન જે આકાશ દિવા અગર તેની શબ્દવડે સિદ્ધિ થાય છે. નહિ તો ખીજા પૃથ્વી, આપ, તેજ અને વાયુ

એ ચારે જૂતોની સિદ્ધિ ઈન્દ્રિયદ્વારા થાય છે, એટલે કે, તેમનું અસ્તિત્વ ઈન્દ્રિયાના જાણવામાં આવી શકે છે. પણ આકાશનું તેમ નથી. આકાશનો ગુણ ને શબ્દ, તે શબ્દનો ને અભાવ હોય, તો આકાશ શૂન્ય થઈ જવાનું અર્થાત્ અંબરત્વ એ શબ્દનું અસ્તિત્વ આકાશગુણરૂપ શબ્દના આધારે જ ટકી રહેલું છે.

આપણ તંવ સ્વપુષ્પ । પરી ફલ્લ દે જગદ્રૂપ ॥

શબ્દ મવિ તૈ જમુષ । ક્ષોણ જાહે ॥ ૪ ॥

વિવરણ-શબ્દ પોતે ભાસતો નથી, એટલે કે, ગોચર થતો નથી; કારણ કે તે અપુષ્પ (આકાશકુસુમ) સમાન છે. ને કોઈ આપણને અપશબ્દ બોલી નામ, તો તેના તે શબ્દને આપણે તાડન કરી ચકતા નથી. વિચાર કરી જોતાં, શબ્દ ઉત્પન્ન થવા પૂર્વે અને લીન થવા પછી શબ્દ જેવું કોઈ પણ સિદ્ધ થતું નથી અને મધ્યકાળે શબ્દ પ્રકટ હોવા છતાં પણ તેનું વસ્તુત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. કારણ કે, જે વસ્તુ આદિ અને અંતમાં નથી, તે મધ્યમાં પણ નથી જ. શબ્દ તેના પ્રાકટ્યકાળમાં ને કર્ણેન્દ્રિયને ભાસે, તો પણ શબ્દ એક સ્વતંત્ર વસ્તુ છે, એમ તો કદાપિ કહી શકાય જ નહિ; શબ્દ તે પરમાણુઓના એકપર એક આધાત થવામાં ભાસનારો જ્વનિ છે; અને એટલામાટે જ મૂળમાં શબ્દને અપુષ્પ સમાન કહેલો છે. હવે એ શબ્દ ને કે અપુષ્પ સમાન છે, તો પણ તેણે આ જગત્ સમાન ફળ આપેલું છે. એટલે કે, ખાદ્યમાં મૂળ ‘एकोऽहम्’ (હું એક છું) એવો જે સ્ફુરદ્રૂપ શબ્દ ઉદ્ભવ્યો હતો, તે શબ્દવડે જ આકાશાદિ સર્વ જૂત ભૌતિક પ્રપંચની સિદ્ધિ થયેલી છે. સૃષ્ટિના ઉપ-સંહારકાળમાં પણ કાર્યનો ઉપસંહાર થતાં થતાં અંતે અવશિષ્ટ રહેલા આકાશતત્ત્વને પણ પ્રણવ ગળી નામ છે. અહીં કોઈ એવી આશંકા કરશે કે, શબ્દ આકાશનો ગુણ હોવા છતાં શબ્દમાંથી ગુણવાન આકાશ કેમ થયું વાર? તો વાસ્તવિક ને તત્ત્વના જે ગુણો છે, તે જ તેનાં કારણો પણ છે; એટલે કે, શબ્દ ને કે આકાશનો ગુણ છે, તો પણ તેની સાથે જ આકાશનું કારણ પણ શબ્દ જ હોઈને, આકાશમધ્યે તે ગુણના રૂપે પ્રકટ થયેલો છે. એવી જ રીતે વાયુથી તે પૃથ્વીપર્યન્ત જે જૂતો છે, તેમના જે ગુણ તે જ તેમનાં કારણો હોઈને તે તે જૂતોમાં તે તે કારણો ગુણરૂપે ભારથા કરે છે. એવી રીતે સર્વ જૂત ભૌતિક પ્રપંચનું મૂળ કારણત્વ પ્રણવ શબ્દમાં સમાવિષ્ટ થતું હોવાથી ને જગદ્રૂપ ફળ આપે છે એમ મૂળમાં કહેલું છે. શબ્દ ને કોઈ પણ વસ્તુને આપવા બેસે (કોઈ પણ વસ્તુનું વર્ણન કરવાને તૈયાર થાય) તો તેનાથી માપી ન શકાય (વર્ણવી ન શકાય) એવું શું છે વાર?

૧ વિધિનિષેધાચિયા વાટા । દાવિતા હાચિ દિવટા ।

વંધમોક્ષ કાલિકટા । શિષ્ટ હાચિ ॥ ૬ ॥

વિવરણ—શબ્દ વિધિનિષેધના માર્ગને બતાવનાર મથાનથી જ છે. એટલે કે, વૈદિક શબ્દોએ ‘અમુકને વિધિ કહેવો અને અમુકને નિષેધ બોલવો,’ એમ કહેલું છે અને એટલામાટે જ શબ્દને મૂળમાં ‘વિધિનિષેધનો માર્ગદર્શક મથાનથી’ કહેલો છે. બધ અને મોક્ષ એ પરસ્પર વિરુદ્ધ કલ્પનાઓ, જ્ઞાનમાત્ર બ્રહ્મમાં, શબ્દ જ હોવી હરેની છે. વળી એ વિરુદ્ધ કલ્પનાઓનો નિકાલ (નિરાસ) કરનારો સમ્ય ન્યાયાધીશ પણ એ શબ્દ જ છે. એટલે કે, દેહત્રયનો દષ્ટા, અસંગ સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ, અને નિત્યમુક્તા આત્મા હું છું, એવી જે જ્ઞાનવૃત્તિ તેને મોક્ષના નામથી બોળખવામાં આવે ॥ હવે મોક્ષનું જે એ લક્ષણ, તે પણ શબ્દ જ પ્રકટ કરેલું છે હું દેહ છું, હું જન્મનાર છું, હું મરનાર છું, હું સુખી છું અને હું દુઃખી છું ઇત્યાદિ અન્ય હિપ્પાધિમય ક્ષમ્ભોને આદ્યમતત્ત્વમાં જોનારી જીવદેશને બધ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ એ બધના એવા લક્ષણને પણ એ શબ્દ જ બતાવ કરેલું છે. પરમાર્થતઃ કેવળ એક ચૈતન્ય માત્ર છે—તેમાં વિદ્યા પણ નથી અને અવિદ્યા પણ નથી, શુભો પણ નથી અને શુભોના કાર્યરૂપ બહિઃસમપ્રકાશમય સ્થૂળ સૂક્ષ્મ પ્રપચ પણ નથી, જીવ પણ નથી અને ઈન્દ્રિય પણ નથી, પ્રજ્ઞતિ પણ નથી અને નિશ્ચિતિ પણ નથી, તેમ જ બધ પણ નથી અને મોક્ષ પણ નથી, એવી રીતે પારમાર્થિક કેવળ ચૈતન્યસત્તામાં સર્વનો નિષેધ દર્શાવીને સર્વત્ર એક પારમાર્થિક ચૈતન્ય સત્તા જ બ્યાપેલી છે, એમ સિદ્ધ કરનાર પણ એ શબ્દ પોતે જ છે.

હાચિ અવિદ્યેચ્યા જાગી પહે । તે નાથિલે એસે રહે ॥

ન લાહિજે તીન ક્વચે । સાચા વસ્તુ ॥ ૬ ॥

વિવરણ—શબ્દ મિથ્યા અવિદ્યાના પક્ષને સ્વીકારે છે, એટલે કે, અવિદ્યા અને અવિદ્યાના કાર્યરૂપ સર્વ જગત્ મિથ્યા હોવા છતાં એ સર્વને સત્યત્વથી વ્યવહાર કરીમાં લાવે છે. શબ્દ જો કે આવો પરાક્રમી છે, તો પણ ત્રિશનાબાધ્ય જ્ઞાન માત્ર આત્મવસ્તુપાસેથી તે ત્રણ ટોડી પણ મેળવી શકતો નથી—એટલે કે, એ શબ્દની આત્મત્વમાં ત્રણ ટોડીની પણ કીમત નથી.

શુદ્ધા શિવાચ્યા શરીરો । હુમાર હા જીવ મરી ॥

૩ એવિ આગે પંચાશ્વરો । તેવિચિ બોલુ ॥ ૭ ॥

વિવરણ-શિવ શુદ્ધ છે; કારણ કે, તેનામાં મલ, વિક્ષેપ, આવરણ, કામ અને ક્રોધ આદિ દોષોનો અભાવ છે. તેના શિવને નહારો માર મારીને તેના અંગમાં એ શબ્દ અશુદ્ધ અને મૂર્ખ જીવિતને ખેંચી લાવે છે; એટલે કે, તું જન્મનાર અને મરનાર છે, અલ્પજ્ઞ છે, અલ્પશક્તિમાન છે, પરતંત્ર છે, દીન છે, દુઃખી છે અને પાપી છે, એવો તેને ભાસ કરાવે છે; એ સાંભળીને તે શિવ એ મિથ્યા ધર્મોને પોતાના અંગમાં સ્વીકારી લઈને પોતે મૂળ શુદ્ધ શિવ હોવા છતાં અશુદ્ધ જીવ દશામાં પડી જાય છે. એવી રીતે શબ્દ જેવું નામ નિશાન પણ નહોતું, તેવી જીવદશાને શુદ્ધ શિવના પાલવે બાંધી દે છે, તેમ જ તેને પાછો તે દશામાંથી કાઢનારો પણ શબ્દ જ છે. તે એવી રીતે કે,

“ન ત્વં દેહો નેન્દ્રિયાણિ ન પ્રાણો ન મનો ન ઘો. ॥

વિકારિત્વાદ્વિનાશિત્વાદ્ દૃશ્યત્વાચ્ઘટો યથા” ॥

-એટલે કે, -“તું દેહ નથી, ઇન્દ્રિયો નથી, પ્રાણ નથી, મન નથી અથવા બુદ્ધિ નથી; કિન્તુ આ વિકારી અને વિનાશી તને ઘટવત્ દર્શ્ય છે.” એવો હિપદેશ આપીને જીવને પુનઃ શિવપણાની સ્થિતિમાં લાવી મૂકનારો પણ શબ્દ જ છે. એનો અંગસ્વભાવ પચાક્ષરી (ગદ્ગદ) જેવો છે; કારણ કે, પચાક્ષરી અંગમાં જૂત લાવે છે અને અંગ-માના જૂતને કાઢનાર પણ તે પચાક્ષરી જ હોય છે.

जीव देखें बांधिला । तो बोले पके सुटला ॥

आत्मा बोले भेटला । आपणपया ॥ ८ ॥

વિવરણ-દેહાભિમાનથી બદ્ધ થયેલા જીવને સદ્ગુરુ એક ‘તત્ત્વમસિ’ મહાવાક્યનો બોધ કરે છે, અને તેના યોગે ‘હું દેહેન્દ્રિયસાક્ષી આત્મા છું.’ એવું આત્મજ્ઞાન થાય છે. એવી રીતે ‘તત્ત્વમસિ’ એ એક જ શબ્દ જીવને બંધનમાંથી મુક્ત કરીને આત્માનો મેળાપ કરાવી આપે છે,

दिवसार्ते उगो गेला । तंव रात्रीचा द्रोहो आला ॥

હાળોની સૂર્યો યા બોલા । ઉપમા નવ્હેચિ ॥ ૯ ॥

વિવરણ-સૂર્ય ઉદિત થઈને દિવસને પ્રકટ કરે છે ખરો, પરંતુ દિવસથી વિરુદ્ધ જ રાત્રિ, તેને તો તે પ્રથમથી જ મારી નાખે છે, અને એટલામાટે સૂર્ય શબ્દની હિપમાને પામી શકતો નથી-અર્થાત્ શબ્દની જરાજરી કરી શકતો નથી. કારણ કે,

પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ પરસ્પર એ વિરુદ્ધ સ્થિતિઓને એકલો શબ્દ જ સલાખ્યા કરે છે, એમ નીચે કહેવામાં આવશે.

એ પ્રવૃત્તિ આણિ નિવૃત્તિ । વિરુદ્ધા દ્વયા દ્વયુ ઘરિતી ॥

મગ શર્દ્દેચિ ચાલતી । ઇકલેનિ ॥ ૧૦ ॥

વિવરણ-પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ પરસ્પર વિરુદ્ધ માર્ગોને શબ્દ એક સમવાચક છે એ સલાખ્યા કરે છે; એટલે કે, વિવેક, વૈરાગ્ય, અને શમ આદિ ષટ્સપત્તિ, મુમુક્ષુત્વ, શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસ, અને સમાધિ એવા એ નિવૃત્તિમાર્ગનું પ્રકાશન શબ્દ જ કરેલું છે; અને જે જે વર્ણમાં જન્મેલો હોય, તે વર્ણાશ્રમને અનુકૂળ થઈ પડે, તેવાં કર્મોનું એટલે કે, પ્રવૃત્તિમાર્ગનું પ્રકાશન પણ શબ્દ જ કરેલું છે. એટલામાટે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ ઉભય માર્ગોના પ્રકાશક એક શબ્દ જ છે.

સહાય આત્માવિશેષે । ધરાવયા આપણ સેષે ॥

ગોમટે કાય દાઢદાષે । ઇકૈક વાનૂ ॥ ૧૧ ॥

વિવરણ-હવ, આ સકળ સત્સાર સુખદુઃખ અને શોકના જાળમાથી એક સ્વાત્મ-જ્ઞાનવડે જ મુક્ત થાય છે, એમ ધારીને મુમુક્ષુજન આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે સત્સંગતિથી રૂત્ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે. એવા આ સાધક જનોને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટેના તેમનાં કાર્યમાં શબ્દ સાહાય્ય આપે છે અને તે સાહાય્ય આપતાં પોતે નષ્ટ થાય છે. કારણ કે, અન્યવસ્તુનું જ્ઞાન શબ્દ પોતે હવતો રહીને આપે છે, પણ તેવો પ્રકાર આત્મજ્ઞાનનો નથી; કારણ કે, આત્મવસ્તુ અપરિચિન્ન, ત્રિરૂપ અને સ્વયં-પ્રકાશ છે અને તેથી જડ શબ્દાદિવડે તેનું પ્રકાશન થવું નથી, ઉલટો, શબ્દ આત્મ-જ્ઞાન આપવાના માર્ગમાં વળ્યો કે તે પોતે જ હુમ્મન-નષ્ટ-થઈ જાય છે અને તેનાં લોપમાં જ આત્મજ્ઞાન અભિવ્યક્ત થાય છે. એવો એ શબ્દ ઇતર પરાપકારીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ પરાપકારી છે. ઇતર પરાપકારીઓ ખીભપર ઉપકાર કરે છે, પરંતુ જે પરા-પકારમાં પોતાના નાશનો પ્રસન્ન આવી લાગે છે, ત્યાં માત્ર તેઓ પોતાની પરાપકાર-શુદ્ધિનો લાગ કરીને ખાઈ પચાઈ કરી જાય છે. પરંતુ શબ્દનો પ્રકાર તેવો નથી. શબ્દ તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પોતે વિનષ્ટ થઈને ખીભને આત્મજ્ઞાન મેળવી આપે છે. શબ્દની એવી એક એક અલોકિતતાનું આ લગી વર્ણન કરીએ વાર ?

કિંવદુના શબ્દુ । સ્મરણદાની પ્રસિદ્ધુ ॥

પરી ચવાહી સમંધુ । નાહી ચેયે ॥ ૧૨ ॥

વિવરણુ-સ્મરણુદાનમાં શબ્દ ને કે પ્રસિદ્ધ છે, તે પણુ આત્મરૂપમાં એના શબ્દનો પણુ કાંઈ સંબંધ નથી.

આત્મયા બોલાવે । કાંઈંચ ઉપયોગ ન વાવે ॥

સ્વસંવેદ્યા કોણાવે । ઓણે આથી ॥ ૧૩ ॥

વિવરણુ-આત્મામાં શબ્દનો કળો પણુ ઉપયોગ નથી; કારણુ કે, આત્મા સ્વ-સંવેદ્ય એટલે કે, ત્રિકાલ જ્ઞાનરૂપ છે એટલે તેના શિરપર કાના ઉપકારનો ભાર હોઈ શકે વારુ ? પ્રવૃત્તિમાં ને કે શબ્દનો ઉપયોગ હોય, તે પણુ આત્મા કે ને નિત્ય સ્મૃતિરૂપ (જ્ઞાનરૂપ) છે, તેમાં શબ્દ શાનું સ્મરણુ કરાવી શકે વારુ ?

આઠને કા વિસરે । વિપો હોજાને અવતરે ॥

તરી વસ્તુર્ણી વસ્તુ દુસરે । અસેના કીં ॥ ૧૪ ॥

વિવરણુ-આત્મા સ્વસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષવેદ હોય કિંવા વિસ્મૃતિવેદ, અર્થાત્ અનેક વિષયરૂપે પ્રકટ થાય, તે પણુ આત્મા આત્મરૂપજ છે. કારણુ કે, વસ્તુને દ્વૈતભાવ (બીજા-પણુ)નો વિકાર નથી જેવી રીતે મનુષ્ય જાગૃતિમાં પોતાના સ્મરણુમાં હોય અથવા તે નિદ્રામાં પોતાને જીલીને સ્વપ્નગત ચૃદ્ધદાર પુત્રમિત્ર આદિ વિષયરૂપે હોય, તેાય, ઉભય અવસ્થામાં મનુષ્યનું એકત્વ બદલ થતુ નથી, અથવા સુવર્ણુ લગડી, ઇંટ અથવા અનંકાર એમાંના કોઈ પણુ સ્વરૂપમાં હોય, તે પણુ તેમાં બીજાપણુનો વિચાર હોતો નથી એનાનો આકાર ગમે તેવો હોય, પણ તેથી સોનાનું સોનાપણુ બગડતું નથી અહીં કોઈના મનમાં એવી શકા આવશે કે, નિર્ધર્મ અક્ષવસ્તુમાં સ્મૃતિ અને વિસ્મૃતિ એ ધર્મો ગહેલા છે, તે એ શકાનું નીચેની એવીમાં નિરસન કરવામાં આવે છે

આપણ આપણયાતે । આઠવી વિસરે કેહતે ॥

કાય જિમ જિમેતે । ચાલે ન ચાલે ॥ ૧૫ ॥

વિવરણુ-જ્ઞાનરૂપ આત્મા પોતે જ પોતાને કેવી રીતે વિસ્મરી કિંવા સ્મરી શકે વારુ ? જેવી રીતે આખવારૂપ જે જીલા, તેના પોતાને જ આખવા ન આખવાનો અવહાર હોય છે ખરો કે ? કદાચિ નહિ એ જ પ્રમાણે, જ્ઞાનમાત્ર અક્ષવસ્તુ પણુ સર્થા સ્મૃતિ અને વિસ્મૃતિથી રહિત જ છે

જાગર્ણેયા નીદ નાહીં । મા જાગણે ઘટે કાર્દ ॥

તારણાસ્મરણ દોન્હીહી । સ્વરૂપી તેશી ॥ ૧૬ ॥

વિવરણ—સાક્ષાત્ જાગૃતિમાં નિદ્રાનો લેશ માત્ર પણ નથી, તો પછી નિદ્રાની અપેક્ષાવળી જાગૃતિ એટલે કે, નિદ્રામાંથી જાગૃત થયા પછી તરતનું જાગૃતિનું બાન ક્યાંથી હોઈ શકે વારુ ? તેજ પ્રમાણે ત્રિકાળ સ્મૃતિરૂપ જે અજ્ઞવસ્તુ, તે અજ્ઞવસ્તુમાં સ્મરણ અને વિસ્મરણ એ ઉભય સાપેક્ષ બાવેા સર્વથા નથી જ.

સૂર્યો રાત્રી યા નેર્ણે । મા દીલો કાય જાણે ॥

। લેલી સ્મરણાસ્મરણે । આપણ વસ્તુ ॥ ૧૭ ॥

વિવરણ—રાત્રિ અને દિવસ એ સાપેક્ષ સ્થિતિ સૂર્યના જાણવામાં આવતી નથી, કારણ કે, તે નિત્યપ્રકાશરૂપ હોવાથી તેમાં રાત્રિ પણ નથી અને રાત્રિસાથે સમય ધરાવનારી દિવસ કલ્પના પણ નથી, તે જ પ્રમાણે, વસ્તુ ત્રિકાલ સ્મરણરૂપ હોવાથી તેમાં અસ્મરણ પણ નથી અને અસ્મરણમાં અપેક્ષાવાળું સ્મરણ પણ નથી.

। એવં સ્મરણાસ્મરણ નાહીં । તરી સ્મારકે કાજ કાઈ ॥

જાળોની હ્યે ઠાઈ । લોલ ન સરે ॥ ૧૮ ॥

વિવરણ—એ પ્રમાણે સ્મરણ અને અસ્મરણ એ સાપેક્ષ સ્થિતિનો જ્યાં અભાવ છે, તે આત્મતત્ત્વમાં, સ્મારક એટલે સ્મરણ કરાવી દેનાર જે શબ્દ, તે શબ્દનું કાંઈ પણ આશી શકતું નથી. જ્યાં રોગીનો જ અભાવ હોય, ત્યાં ઔષધ સમજાણું હોય, તો પણ તેના શો ઉપયોગ વારુ ? અર્થાત્ નિત્યજ્ઞાનરૂપ વસ્તુમાં જોવાવાનો કરી પણ ઉપયોગ નથી.

જાણિક એક શર્દે । કાજ કીરુ મહે સિદ્ધે ॥

પરી થિવસા ન વંધે । વિચારુ ચેયે ॥ ૧૯ ॥

વિવરણ—ખીણું એક ઉત્તમ કાર્ય શબ્દદ્વારા થયું હોત, પણ વિચાર કરતા શબ્દ અહીં કાંઈ પણ કાર્ય કરે એમ જાણતું નથી.

। કા જે લોલે અવિદ્યા નાશે । મગ આત્મેન આત્મા માસે ॥

। દ્વાજલ રેલ પિસે । અલેચ ફી ॥ ૨૦ ॥

વિવરણ—શબ્દે અવિદ્યાનો નાશ કરીને આત્માને આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ આપેા, એમ કહેતાંની સાથે જ જોવાનારના શિરપર ઉન્માદનો આરાપ થાય છે કારણ કે, આત્માનો સ્વરૂપભાવ જ્ઞાનરૂપ અને નિત્ય પ્રકટ છે. હવે તેનામાં જે અજ્ઞાન હોય, તો જ તેનો જ્ઞાનવડે નાશ કરવાનો અને આત્માને સ્વરૂપાનુભવ

आपवानो संभव होई शके; परंतु जेनुं ज्ञानरूप त्रिकावाणाध्य होवाची शण्ड तेने स्वरूपनो अनुभव आपे छे, जे कथन सर्वथा ઉન્માદ્दर्શक જ છે—अर्थात् प्रमादरूप छे. 'कोई मनुष्य ज्येभ कहे के, 'भारो पिता तो आणखल्यारी छे,' तो तेनुं ते कथन हेतुं कही शक्य वारु? कारण के, जे पिता आणखल्यारी होय, तो पछी ज्येभ ज्योवनार तेनो पुत्र उत्पन्न केम करीने यथो वारु? 'सूर्यने भशाले मार्ग जतावीने अंधकारभांथी जहार काल्यो, ज्ये तेनुं स्थान तेने सारी रीते जतावीने तेने प्रकाशित क्यो,' ज्येभ जे 'होई जाले, तो ज्येभ ज्योवनाराने देखो जगणी बरकेलो कहे, ज्येभां नवार्थ शी? तेवी ज रीते, 'नित्य ज्ञानस्वरूप आत्मभावर्मा रहेला अज्ञानतुं शण्डे निवारण करीने पछी ते शण्डे ज नित्यज्ञानरूप आत्माने आत्मपरिचय करावी ज्यो' जे कथन पछु ज्योवनाराने उन्मत्त तरीके ज सिद्ध करनां छे.

सूर्यो रात्री मारील । मा आपणया उदो करील ॥

हे कुडे सरती नील । साचाच्या गांवीं ॥ २१ ॥

विचरण—'सूर्य रात्रिनो वध करीने उद्दिष्ट थाय छे' जे प्रमाददर्शक शण्डे। सूर्यना नित्य उदयने जलानाराज्योना गामभां टही—याही—शके ज्येभ छे 'अरुं के? कदापि नहि. किन्तु ज्येभ ज्योवनार भूर्भूज ज्ये उन्मत्त ज गल्लवाने।

निंदेले निंदे रुसे । ऐसें की नीद असे ॥

कीं चेइले चेउ वैसे । ऐसे चेणें जाहे ॥ २२ ॥

विचरण—गाढ निद्राभां पडेला मनुष्य निद्रापर रीय करीने तेनाथी (निद्राथी) जिन केम करीने रही शके वारु? अथवा तो जरापर जगृत यथेला पुरुष पुनः केम करीने जगृत यथे शके वारु? ज्येभ यतुं अशक्य छे.

झणोनी नाशा पुरती । अविद्या नाहीं निरुती ॥

नाहीं आत्मा आत्मस्थिति । रिगे ऐसा ॥ २३ ॥

विचरण—अर्थात् अज्ञानां जेनो निरास करवो पडे ज्येठवी अविद्या नथी, ज्ये आत्मा पोताना रूपथी कदापि व्युत्त यथेला नथी, ज्येठलाभाटे आत्माने आत्मस्वरूपर्मा स्थापवायोग आत्मा नथी. किन्तु ते तो त्रिकाव आत्मस्थितिमुक्त जे छे ते छे ज.

अविद्या तंव स्वरूपे । वांझेचे कीर जाउपे ॥

मा तर्काचें खुरपें । खांडणें कोणा ॥ २४ ॥

વિવરણ-અવિદ્યારૂં ખરું સ્વરૂપ અને અસ્તિત્વ વંધ્યાપુત્ર સમાન છે. જે બીને સંતત ન હોય, તે સ્ત્રી વંધ્યા કહેવાય છે, એટલે વંધ્યાપુત્ર તે કેવળ વાચનાજ આરંભ છે, તેવી જ રીતે અજ્ઞાન ખરેખર ટાઈ વસ્તુ ન હોવા છતાં 'આત્મ-ત્વમાં અજ્ઞાન છે,' એમ જે કહેવું તે પણ કેવળ વાચારંભજ છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોય, ત્યાં તર્કના દાતરડાથી કાપવો કેનો અને નિરાસ કેનો કરવો !

इन्द्रधनुष्या सिते । कवण घनवई न घालिजेते ॥

તે દિસે તૈસેં હોતે । સાચ જરી ॥ ૨૫ ॥

વિવરણ-ઈન્દ્રધનુષ્ય જેવું દેખાય છે, તેવું જો તે ખરેખર જ હોત, તો કયો ધનુષ્યોરી તેનાપર પ્રત્યંયા ન ચડાવત વારુ ? સર્વ યોદ્ધાઓ તેનાપર પ્રત્યંયા ચડાવી શકત. પરંતુ આકાશમાં દષ્ટિગોચર થતું ઈન્દ્રધનુષ્ય સત્ય નથી, તો પછી ધનુષ્યોરી તેની પ્રત્યંયાને કેમ કરીને ચડાવી શકે વારુ ?

अगस्तीचिया कौतुका । पुरती जरी मृगलृपिका ॥

સરી માર દેતો તર્કા । અવિદ્યોર્ણી ॥ ૨૬ ॥

વિવરણ-જો અગસ્તિ ઋષિએ સમુદ્રપ્રાસનરૂપ લીલા કરેલી છે, તે અગસ્તિ ઋષિને જો સમુદ્રના જળને બદલે મૃગજળ ચાલી શકે એમ હોય, તો જ તર્કશાસ્ત્ર અવિદ્યાના આધારે ચાલી શકે. અર્થાત્ જોમ મૃગજળ સત્ય નથી, તે જ પ્રમાણે અવિદ્યા પણ સત્ય નથી.

साहे घोलाची वळपी । देशी अविद्या असे जर्गी ॥

તરી જાણના કાં આર્ગી । મંથર્વનગરે ॥ ૨૭ ॥

વિવરણ-શબ્દ ચઢાઈ કરીને જોને મારી નાખે, એવી અવિદ્યા જો જશત્તમ હોય, તો તો પછી અગ્નિએ આનંદથી ગાંધર્વ નગરને બાળીને ભસ્મીભૂત કરી નાખતો ! અગ્નિ જોમને બાળી શકે એવાં ગાંધર્વ નગરો સત્ય નથી, અને તેજ પ્રમાણે શબ્દ જોનો સંહાર કરી શકે, એવી અવિદ્યા પણ સત્ય નથી.

नातरी दीपाचिये सोये । अंबारे कीर न साहे ॥

તેયેં કાઢીં આહે । જાવયાજોર્મે ॥ ૨૮ ॥

વિવરણ-અથવા તો દીપક સમક્ષ અધકાર ખરેખર જ રહેતો નથી, તો પછી દીપક જોનો લોપ કરે એવું કાંઈ પણ છે ખરું કે ?

નાતરી પાદાવયા દિવસુ । વાતીચા કીજે સોસુ ॥

તેજ્ઞહાહી હદ્દસુ । હદ્દસુ પહે ॥ ૨૯ ॥

વિવરણુ—અથવા તો, દિવસ (સૂર્ય) ને જોવામાટે દીવામાં તેજ વાટ નાખીને દીવો જગાડવાની જેટલી પણ ખટખટ કરવામાં આવે, તે સર્વ બ્યર્થ જ છે.

જેથે સાડલી ન પહે । તેયે નાહીં જેળે પાહે ॥

મા પહે તેયે તેજ્ઞહે । નાહીંચ કી ॥ ૩૦ ॥

વિવરણુ—ત્યાં જાયા પડતી નથી, ત્યાં જાયા કદી વસ્તુ જ નથી. એથી ત્યાં જાયા પડે છે, ત્યાં પણ તેટલા જ પ્રમાણથી દાર્પ પણ પદાર્થનું અસ્તિત્વ નથી. કારણ કે, જેટલી જાયા દેખાય છે, તેટલી તે ભાસતી પેલી બાબતે ખરી નથી.

દિસતચિ સ્વપ્ન હટિકે । હૈં જાગરી હોય ઠાઠકે ॥

તેંચિ અવિદ્યાકાલીં સતુકે । અવિદ્યા નાહીં ॥ ૩૧ ॥

વિવરણુ—જે કે વાસ્તવિકતાથી જોતાં સ્વપ્ન મિથ્યા છે, તો પણ સ્વપ્નના સમયમાં તે સત્ય છે, એમ ભાસતું હોય છે; અને જાગૃત અવસ્થામાં આવતાં સ્વપ્નનો ભાસ તો નથી જ હોતો, પરંતુ જે વેળાએ સ્વપ્ન સત્ય તરીકે ભાસતું હોય છે, તે વેળાએ પણ વાસ્તવિકતાથી જોતાં તો તે મિથ્યા જ હોય છે, એવું તેનું જ્ઞાન-તેના મિથ્યાત્વનું જ્ઞાન-જાગૃત અવસ્થામાં થાય છે. જે વેળાએ જીવાત્મા અજ્ઞાનાદિ સર્વ પ્રપંચને અનુભવે છે, તે વેળાએ તે પ્રપંચ સત્ય ન હોવા છતાં પણ ‘અજ્ઞાનાદિ પ્રપંચ સત્ય છે’ એમ જીવાત્માને ભાસતું હોય છે. પણ, ‘સન્નિવિદ્યાનંદરૂપ અસંગ માક્ષી જે આત્મા તે હું છું’ એવી અનુભવરૂપ જાગૃતિમાં આવ્યા પછી અજ્ઞાનાદિ પ્રપંચનો તો જાણે અભાવ જ હોય છે, પણ એ પ્રપંચ તે વેળાએ પણ મિથ્યા જ હતો, એવું તેના મિથ્યાત્વનું જ્ઞાન ઉપર્યુક્ત આત્મજાગૃતિમાં થાય છે. આનો ભાવર્થ એવો છે કે, આધાર અને અધિષ્ઠાન એ ઉભય શબ્દોનો જો કે એક જ અર્થમાં સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, તો પણ તેમનામાં કિંચિદ્ બેદ રહેલો છે. જેની રીતે આપંકાણે માર્ગમાં પડેલી દોરીપર પટેમાર્શની નજર પડતાં સાવકાણે અંધકાર અને પ્રકાશનો સંધિ (મિશ્રિત) સમય હોવાથી દોરીનું તેને જેનું યથાર્થ જ્ઞાન થતું જોઇએ તેવું જ્ઞાન થતું નથી, પણ ‘આ દાર્પક છે’ એ પ્રમાણે દોરીના અસ્તિત્વનું સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે; અને ત્યારપછી ‘આ સર્પ છે’ એવો તેને વિપરીત ભાસ થાય છે. હવે ઉપર્યુક્ત જે રજ્જુનું સામાન્ય સત્તારવરૂપ છે, તે જ એ ભ્રમજન્ય સર્પનો આધાર

છે; કારણ કે, રજ્જુનો સામાન્ય 'ઇદં અંશ' જ વિપરીત સર્વ ભાસનો આધાર છે. તે આવી રીતે;—'આ સર્પ છે,' એમનાં, 'છે' એ સામાન્ય 'ઇદં અંશ' કલ્પિત સર્પમાં અભેદતાથી રહેલો છે. તે જ પ્રમાણે 'આ દોરી છે,' એવા એ રજ્જુના યથાર્થ જ્ઞાનમાં પણ 'છે' એ રજ્જુનો સામાન્ય 'ઇદં અંશ' અભેદતાથી રહેલો છે. જે યથાર્થ જ્ઞાનમાં અને વિપરીત જ્ઞાનમાં અવિરોધ ભાવથી અભેદ હોય છે, તેને જ આધાર કહેવામાં આવે છે. અને આધારનું એવું એ લક્ષણ રજ્જુના સામાન્ય 'ઇદં અંશ' સાથે મળતું હોવાથી રજ્જુનો સામાન્ય 'ઇદં અંશ' જ વિપરીત સર્પકલ્પનાનો આધાર છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ખીલું, રજ્જુનું વિશેષ સ્વરૂપ જે રજ્જુ, તે 'સર્પકલ્પનાનું અધિષ્ઠાન છે.' કારણ કે, જેના જ્ઞાનના થોડો કલ્પિતની નિવૃત્તિ થાય છે, તે કલ્પનાનું તે અધિષ્ઠાન છે; અને એવું એ અધિષ્ઠાનનું લક્ષણ રજ્જુના વિશેષ સ્વરૂપ (રજ્જુ) માં સ્પષ્ટ દેખાય છે; અને તે આ પ્રમાણે;—'આ રજ્જુ (દોરી) છે,' એવી રીતે દોરીનું યથાર્થ જ્ઞાન થતાં જ 'સર્પ, મિથ્યા હતો,' એવું જ્ઞાન થાય છે. એથી, રજ્જુના વિશેષ સ્વરૂપ (રજ્જુ) નું જે જ્ઞાન તે કલ્પિત સર્પનું વિરોધિ છે, અને એટલામાટે તે અધિષ્ઠાન છે. સારાંશ કે, અધિષ્ઠાન, રજ્જુના અપરોક્ષ જ્ઞાનમાં કલ્પિત સર્પની મિથ્યા પ્રતીતિ અપરોક્ષ (સાક્ષાત) થાય છે. તે જ પ્રમાણે સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્માનો સામાન્ય 'ઇદં અંશ' (સદંશ), હું દેહ છું, હું જન્મનાર છું, હું મરનાર છું, અને હું દીન દુઃખી છું, એવા વિપરીત જ્ઞાનમાં અભેદતાથી રહેલો છે. તે જ પ્રમાણે 'અસંગ, સાક્ષી, સચ્ચિદાનંદરૂપ અને નિત્યમુક્ત આત્મા હું છું,' એ પ્રમાણેના યથાર્થ આત્મજ્ઞાનમાં પણ આત્માનો સામાન્ય 'ઇદં અંશ' અભેદતાથી રહેલો છે. એ સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્માનો 'ઇદં અંશ' (સદંશ) અપ્રત્યક્ષ આધાર છે, એમ કહેવામાં આવે છે અને આત્માના વિશેષ સચ્ચિદાનંદરૂપ અંશને અધિષ્ઠાનના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. કારણ કે, ઉપર્યુક્ત રજ્જુના દર્શાતમાં અધિષ્ઠાનનું જે લક્ષણ કહેવામાં આવ્યું છે, તે આત્માના વિશેષ સચ્ચિદાનંદરૂપ અંશ સાથે મળતું આવે છે, અને તેથી જ તે અધિષ્ઠાન છે. એવા એ સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્માના વિશેષ અંશનું જ્ઞાન થતાં એટલે કે, દેહત્રય અને ગુણત્રય સાક્ષી, સચ્ચિદાનંદ અને નિત્યમુક્ત આત્મા હું છું એવું આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થતાં જ કલ્પિત અજ્ઞાનાદિ સર્વ પ્રત્યક્ષ મિથ્યા છે, એવું તેનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થઈ જાય છે.

ચોદંબરીચ્યાં લેખિયા । ઘરમરી આવુહલિયા ॥

નાગવે નાગવિલિયા । વિશેષુ કાર્દ ॥ ૩૨ ॥

વિધરણુ-ગારોડીના મંત્રવડે ઉત્પન્ન થયેલા માયાવી અલંકારીથી કાંઈ દરિદ્રીનું
ખર ભરી દેવામાં આવે, તોપણ તે શ્રીમંત ન થતાં દરિદ્રીના દરિદ્રી જ રહે છે; કારણ
કે, તે સર્વ અલંકારો ખોટા છે, એ તો ઉપર કહેલું જ છે. તે બધા અલંકારોને
જો કાંઈ ચોરી નય, અથવા તો તે અલંકારો લુપ્ત થઈ નય, તો તેથી કાંઈ શ્રીમંત
લુટાઈ ગયો એમ તો થતું જ નથી-અને દરિદ્રી લુટાયો, એમાં વિશેષતા શી ? નાગો
નહાય શું ને નચોવે શું ?

મનૌરયાચે પરિચલ્લ । અરોગિજતુ કાં લક્ષ્ણેલ્લ ॥

પરીં ઉપવાસા વેગલ્લ । જાનુ જાચી ॥ ૩૩ ॥

વિધરણુ-મનમાની ખાંડ એક લાખવાર ખાવામાં આવે, તો પણ તેથી કેવળ
અપવાસ વિના ખીજી કાંઈ પણ ફળ થઈ શકે છે ખરું કે ?

મૃગજલ્લ જય નુમંહે । તેય અસે પા કોરહેં ॥

મા હમંહે તેય જોહે । ચોલ્હાંસુ કાઈ ॥ ૩૪ ॥

વિધરણુ-જ્યાં મૃગજળ નથી હોતું, ત્યાં જમીન કોરી હોય છે; પરંતુ જ્યાં
મૃગજળનો વિસ્તાર હોય છે, ત્યાંની જમીનમાં પણ કાંઈ બીનાશ મળી શકે છે ખરી
કે ? અર્થાત્ નહિ જ.

હેં દિસે તેસેં અસે । તરી ચિત્રીચોને પાહસે ॥

ચોલ્હાવતુ કાં માણુસેં । આગરા તલ્લી ॥ ૩૫ ॥

વિધરણુ-આ અવિદ્યા જેવી દેખાય છે, તેવી જ જો ખરેખર હોત, તો તો
હોતપર કાઢેલા ચિત્રમાંના વર્ણાંથી માણસો બીજાઈ નય, જમીન ભીની થાય અને
તળાવો બરાઈ નય, એવો જ પ્રકાર થયો હોત.

કાન્તવૂનિ અંધારેં । લિહોં ચેતી અક્ષરેં ॥

તરી મણીચિયે ચોરવારે । કાં શિણાવેં ॥ ૩૬ ॥

વિધરણુ-જો અંધકારને ધૂટી તેની શાંત કરીને તેવડે અક્ષરો લખી શકાત,
તોપણ શાંત બનાવવાની ખટપટનો શ્રમ થામટે કાંઈ લેત વારુ ?

આકાશ કાય વિલ્લેં । ન દેલ્લતુ દે હોલ્લે ॥

તેવી અવિદ્યેયે ટવાલ્લે । જાણોની પેદે ॥ ૩૭ ॥

વિવરણ-આકાર નીવવર્ણ છે, એ (મિથ્યા પ્રતીતિ) શુ નેત્રાને દેખાતું નથી વાર? તે જ પ્રમાણે અવિદ્યાની મિથ્યા પ્રતીતિ છે, એમ જણવું.

અવિદ્યા ચેળેં નારેં । મીં વિદ્યમાનચિ નઠેં ॥

હે અવિદ્યાચિ સ્વમાર્વેં । સાંગતસે ॥ ૩૮ ॥

વિવરણ-અવિદ્યા (‘થા ન વિચિતે સા’ અર્થાત્ ‘જે નથી તે’) નામ વડે ‘હું અસ્તિ-ત્વમા નથી, એ અવિદ્યાપદ જ સ્વભાવતઃ સૂચવે છે.

આણિ હ્યે અનિર્વાચ્યપણ । તે દુજેહી દેવાંગણ ॥

આપુણ અમાલી આપણ । સાધિતસે ॥ ૩૯ ॥

વિવરણ-અજ્ઞાનની અનિર્વચનીય તરીકે ખ્યાતિ છે; એટલે કે, અજ્ઞાન અસત્ છે, એમ જો કહેવામાં આવે તો અવિચારકાળમાં તેનો સર્જને અનુભવ છે. જે વસ્તુ અસત્ હોય, તેનો કોઈ કાળમાં પણ અનુભવ હોવા શક્ય નથી ઉદાહરણાર્થે શરણું, આકારાકુસુમ, વખાણુન આદિ પદાર્થોના મૂળથી જ અભાવ છે, અને તેથી એ પદાર્થો કદાપિ કાંઈના અનુભવવામાં આવ્યા છે ‘ખરા કે?’ એવી રીતે જો અવિવેકકાળમાં અવિદ્યા પણ જીવોના અનુભવમાં ન આવી હોત, તો તેને પણ ‘તે અસત્ છે,’ એમ જ કહેવું પડત. પરંતુ તે અનુભવમાં આવતી હોવાથી ‘તે અસત્ છે’ એમ કહી શકાય તેમ નથી. હવે જો તેને ‘તે સત્ છે’ એમ કહેવા જઈએ, તો આત્મ-વિચારકાળમાં તેનો અંત થતા તે ક્યાં લાસતી નથી, અને તેથી ‘તે સત્ છે’ એમ પણ કહી શકાતું નથી, કારણ કે, જે વસ્તુ ત્રિકાલાત્મક એક રૂપે હોય છે, ‘તે સત્’ કહેવાનાં વ્યવહારને પાત્ર થાય છે; પરંતુ અવિદ્યામાં એવું લક્ષણ ન હોવાથી ‘તે સત્ છે’ એમ કદાપિ કહી શકાતું નથી. હવે ‘તે અવિદ્યા સત્ અસત્ ઉભય યોગાત્મક છે’ એમ કહેવા જઈએ, તો તે પણ ખતી શકતું નથી, કારણ કે, સત્ અને અસત્ એ ઉભય ધર્મ પરસ્પર વિરોધી છે અને તેથી તેઓ અંધકાર તથા પ્રકાશ જેમ એકસમવાવડોદે એક વસ્તુમાં રહી શકતા નથી તેની જ રીતે એક વસ્તુમાં એ બે ધર્મો પણ એક જ કાળમાં રહી શકતા નથી. એથી ‘અવિદ્યા સત્ અને અસત્ એવી રીતે ઉભય યોગાત્મક છે,’ એમ પણ કહી શકાતું નથી. આત્મ-સત્તા વિના અવિદ્યાની ભિન્ન સત્તા નથી, અને તેથી અવિદ્યાને આત્માથી ભિન્ન કહી શકાતી નથી, તેમ જ તે જડ હોવાથી તેને અભિજ્ઞ પણ કહી શકાતી નથી; તેમ જ વિજ્ઞાનિજ્ઞ ઉભયયોગિની પણ કહી શકાતી નથી, કારણ કે વિજ્ઞાનિજ્ઞ એ

એ પરસ્પર વિરોધી ધર્મો છે. સાકાર જગત અવિદ્યાનું પરિણામ હોવાથી તે, અવિદ્યા નિરવયવ નથી, તેમ જ તે જગતનું મૂળ કારણ હોવાથી સાવયવ પણ નથી. સાવયવ અને નિરવયવ એ ઉભય ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી, તે એ ઉભયધર્માત્મક પણ નથી. એવી રીતે શબ્દવડે અવિદ્યાના સ્વરૂપ વિશેના કાંઈ પણ નિર્ણય થતો ન હોવાથી તેને અનિર્વચનીય કહેવામાં આવે છે; અને અનિર્વચનીય એટલે મિથ્યા હોવાથી અવિદ્યા પણ દેવના આગણામાં ઉભી રહીને અનિર્વચનીયતાવડે પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક પોતાના અભાવને જ સૂચવે છે—એટલે કે, અનિર્વાચ્યતાથી પોતે પોતાના અભાવને જ સિદ્ધ કરે છે. બ્રહ્મ પણ અનિર્વાચ્ય છે, પણ સદસત્ વિલક્ષણ સત્ છે, અને અવિદ્યા સદસત્ વિલક્ષણ અસત્ છે, એટલે જ કેવળ બેદ.

કાંઈંચ જરી આહે। તરી નિર્ઘીરુ કાં ન સાહે॥

વરી ઘટાભાવી મોયે। અંકિત વિસે॥ ૪૦ ॥

વિવરણ—માયા એ કાંઈ પણ પદાર્થ હોય, તો તેના વિચાર સમક્ષ ટકાવ કેમ નથી થઈ શકતો વારુ? અંધકાર સૂર્યના પ્રકાશ સમક્ષ ટકી શકતો નથી, એટલું જ નહિ, પણ અરુણોદય સમક્ષ પણ તેનાથી ટકી શકતું નથી; અને તેથી તે પદાર્થ જ નથી. તે જ પ્રમાણે વિચાર સમક્ષ અવિદ્યા ટકી શકતી નથી અને તેથી તે અવિદ્યા વસ્તુ નથી. ઘટના ભાવ (હોવાપણા)થી પૃથ્વી આત્મજાદિત યાય છે; પણ ઘટના અભાવ (ન હોવા)થી તે આત્મજાદિત થશે ખરી કે?

અવિદ્યા નાશી આત્મા। ऐशी नव्हे प्रमा॥

सूर्या आंगी समा। जयापरी॥ ४१ ॥

વિવરણ—જેવી રીતે સૂર્યના અંગમાં તમ (અંધકાર) નથી, તે જ પ્રમાણે જે અવિદ્યા છે જ નહિ તે આત્માનો નાશ કરશે, એવી બુદ્ધિનો પણ સર્વથા અભાવ છે. અર્થાત્ જે નથી, તેના નાશ કરનાર પ્રમાણને લાવતું ક્યાંથી વારુ?

हे अविद्या तरी मायावी। परी मायावी पणचि लपवी॥

हे साचा आली अभावी। आपुळा हे॥ ४२ ॥

વિવરણ—એ અવિદ્યા માયાવી એટલે કે અસત્ય (ખોટી) છે; એ પોતાના ખોટાપણાને છુપાવે છે અને પોતાના નહોવાપણાથી એટલે કે ખોટાપણાથી ખરાપણામાં આવેલી છે. તુકારામ મહારાજે પણ એવો જ અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે.

बहुतापरी ऐशी। अविद्या नार्ही आपैशी॥

आतां बोलू हात वसी। कवणावरी॥ ४३ ॥

વિવરણુ-એ પ્રભાણે અનેક પ્રકારે અવિદ્યા સ્વભાવત નથી, અર્થાત્ અવિદ્યા જેવું કંઈ છે જ નહિ, તે પછી શબ્દ પોતાનો હાથ કાઢનાપર, ઉપાડે વાર ? વધ્યાપુત્ર ધર ફેડે, તે મારવો કાને ?

સાગલિ ચેતે સાચલે । હાલયા મોય આઢલે ॥

કાં હાલેન અંતરાલે । ચોટાચે દાતુ ॥ ૪૪ ॥

વિવરણુ-આપણી પાછળ આવનારી જાણને જે તનવારથી મારીએ, તે તકવાર જમીનપર લાગવાની અથવા તે પોનાણુને જે હાથનો આધાત કરીએ, તે હાથ જ હિતરી જવાનો.

કા મૃગજાલાચ્યા પાની । મગનાચ્યા આલિંગની ॥

નાતરી ચુરની । પ્રતિર્મિલાચ્યા ॥ ૪૫ ॥

વિવરણુ-મૃગજાળને પીવા જતા, આકાશને આલિંગન આપવા જતાં અથવા તે પ્રતિબિંબનું ચુમન સેવા જતા,-

છઠાવલા ધોધરે તવકા । સો સુનાયા પહે અસિકા ॥

અવિદ્યાનાશી તર્કા । તેસેં હોયે ॥ ૪૬ ॥

વિવરણુ-ગત ઓળખાં ઠહેલાં કાર્ય કરવાને જે કાંઈ પણ જળપૂર્વક હિમો થાય છે, તે અવશ્ય જળવાણો જ પડે છે અને તેનો એ પ્રયત્ન સર્વથા વ્યર્થ થઈ જાય છે તેવી જ રીતે તર્ક એટલે વિચાર અવિદ્યાના નાશનો પ્રયત્ન કરવા મારો, તે તેનો તે પ્રયત્ન નિષ્ફળ જ થાય છે

પેશી અવિદ્યા નાસાચી । હે શાહેલ જો જીવી ॥

ત્યાનેં સાલી કાઢાચી । આકાશાચી ॥ ૪૭ ॥

વિવરણુ-એવી એ મિથ્યા અવિદ્યાના નાશનો વિચાર જે કાંઈ પણ મનમાં લાગે, તેણે આકાશની છાંતને હિતારવાનો થતો આરંભવો.

તેળેં શેઠ્ઠી ગઢા દોહાચી । ગુઢગાઢોઢા વાસ પહાચી ॥

વાલવૂંનિ ફાચરી કરાચી । સાજવેલેચી ॥ ૪૮ ॥

વિવરણુ-તેણે બકરીના જળામાંનાં સ્તનોમાંથી દૂધ દોહવું ગેઢણનાં નેત્રોપડે એવું અને સધ્યાને સૂકવીને તેની કાયરી કરવી.

जाभई वाटूनि रसु । तेणें काढावा बहुवसु ॥

कालवुनि अळसु । मोदळा पाजावा ॥ ४९ ॥

विपरश्च-तेणें जगासाने वाटीने जूण रस काढवो अने तेभां आणसने मेज-
वाने ते रस धड (शिर विनाना देह)ने पावो.

तो पाटा पाणी परतु । पडली साठली उलथु ॥

वारयाचे साथु । घळू सुखे ॥ ५० ॥

विपरश्च-तेणें प्रवाहगत पाणीना प्रवाहने इश्टी नाभवो, जे जाया पडेकी
हाथ तेने आभयी तेम नाभी देवी अने वायुनां दारजां मजथी वस्तुतां जसवु

तो बागुलते मारु । प्रतिनिब खोळे मरु ॥

तळहातीचे विंचरु । केश सुखे ॥ ५१ ॥

विपरश्च-तेणें 'आठ'ने मारवो, प्रतिनिजने छेडे जाधी देवो अने हाथनी
हथेलीभांना दाण आनेदथी मूरी काढवा.

घटाचे नाहीपण फोडु । गगनार्ची फुलें तोडू ॥

सशियाचे मोडू । शिंग सुखें ॥ ५२ ॥

विपरश्च-तेणें घटना अजापने इश्टी नाभवो, आकाशनां कुसुमो तोडवा अने
ससधानां सींगडां मोजथी जांगी नाभवा.

तो कापुराची मशी करु । रत्नदीर्पी काजळ धरु ॥

वाहेचें लेकहं । परणू सुखे ॥ ५३ ॥

विपरश्च-तेणें कपूरना क्षणजने पकडीने तेनी शार्फ जनावथी, रत्ननी न्योतिंतु
क्षण पकडु अने वाजणीना पुत्रना लग्न करी आपवा.

तो अवसेचिनि मुघाकरे । पोसू पातालीची चकोरे ॥

मृगजळांची जळचरे । गाळू सुखें ॥ ५४ ॥

विपरश्च-तेणें द्वितीयांना यज्ञना अमृतवडे पाताळभांना योकोरेने पोषवा अने
मृगजळभांना जलयर भाषीज्जेने हर्षपूर्वक पकडतां रहेवु.

अहो हें किती बोलवें । अविद्या रचिली अभावें ॥

आता काय नासावें । शब्दे येणे ॥ ५५ ॥

વિવરણ—અહો—એ વિશે કેટલું જાણવું? અવિદ્યા અમાવડે (નહોવાપણા-વડે) બનેલી છે. સારે એ શબ્દવડે નિરાસ કાનો કરવો વારુ? .

નાહી તયાચેનિ નાસે । શબ્દ નયે પ્રમાણદશે ॥

આંધારીં અંધારા જૈસે । નવ્હે રૂપ ॥ ૧૬ ॥

વિવરણ—જે છે જ નહિ તેનો નાશ કરવાથી એટલે કે, જે અવિદ્યા મૂળ છે જ નહિ તેને મારવાથી શબ્દ મહત્તા (અસ્તિત્વ)ને પામતો નથી. પ્રકાશનો અભાવ જે અંધકાર, તે અંધકારમાં જ કેમ કરીને પ્રકટ થઈ શકે વારુ? કારણ કે, અંધકાર, નામક પદાર્થ કલ્પના વિના સ્વરૂપે સસ નથી.

અવિદ્યેચી નાહી જાતી । તેયેં નાહીં જ્ઞાનવયા શુક્તિ ॥

જેંવીં દુપારીં કાંં વાતીં । અંગર્ણાંચિયા ॥ ૧૭ ॥

વિવરણ—અવિદ્યા મૂળથી છે જ નહિ. હવે તેને તે નથી, એમ નાનાપ્રકારની શુક્તિઓવડે સિદ્ધ કરીએ, તો તે પ્રપ્ત્ય મધ્યાન્હે આંમણાંમાં દીવો પ્રકટાવવા સમાન જ થવાનો. જે મધ્યાન્હસમયે આંમણાંમાં દીવો જગાવીએ, તો તેથી શી કાર્યસિદ્ધિ થાય એમ છે વારુ? કારણ કે, તે વેળાએ આંમણાંમાં સેરા માત્ર પણ અંધકાર હોતો નથી; એટલે પછી દીવો નિવારણ શાનું કરે? પ્રકાશનું કે શું? અર્થાત્ આવા પ્રપ્તનો સર્વથા બ્યર્થ પ્રપ્તનો જ કહેવાય છે.

ન પેરિતાં શેર્તીં । જે કી સંવગણિયા જાતી ॥

તયા લાજા પરોતી । જોહીં આહે ॥ ૧૮ ॥

વિવરણ—ક્ષેત્રમાં ખીજ ન વાવવા છતાં જેઓ સહુવાને જાણ છે, તેમને કેવળ લજ્જા વિના ખીજું શું પ્રાપ્ત થવાનું હતું વારુ?

સ્વગણિયાચ્યા આંગા । જૈણે ફેલ્લા વઝઘા ॥

તો નકરિતાંચિ વગા । ધરીં હોતા ॥ ૧૯ ॥

વિવરણ—કેવળ આકાશ (પાલાણ)માં જે ચઢે તે કાંઈ પણ કરી ન શકતાં ધરમાં હોવા સમાન જ છે.

ગાણિયાવરીં મરણુ । હોતાંં કેં અસે વિશેણુ ॥

અવિદ્યાનાજીં સન્મેરતૂ । પાકાવા સૈસા ॥ ૨૦ ॥

વિવરણ-પાણીમા વર્ષાની વૃષ્ટિ થાય, તે તેથી વિશેષ ઉપયોગ શો થવાનો હતો વારુ ? તે જ પ્રમાણે અવિદ્યાના (કે જેનો અભાવ છે તેના) નાશમાટે જ્ઞાનનો વિકાસ કરવો સર્વથા બર્થ છે.

માપ માપવળ ઝૂપે । જંવ આકાશ મરુ નરિધે ॥

તમ પાહતાં વાઝો । દીપાંચે જન્મ ॥ ૬૧ ॥

વિવરણ-જ્યા સૂધી માપ આકાશને એટલે કે પોલાણને માપવાના યત્નને નથી આદરતું, ત્યાં સૂધી જ માપનો હું ગમે તે પદાર્થને માપી શકુ છું એવો ગર્વ આપી શકે છે. જ્યાં સૂધી દિવસ ઊગતો નથી ત્યાં સૂધી જ દીપકની પ્રતિષ્ઠા (શોભા) હોય છે-દિવસના ઊગતાંની સાથે જ દીપકનો જન્મ વ્યર્થ થઈ જાય છે.

ગગનાચી રસસોયે । જીમ જેં અરોગુ જાયે ॥

મગ રસના હે હોયે । આઠનાંવ ફીં ॥ ૬૨ ॥

વિવરણ-જ્યારે જિહ્વા (જીભ) આકાશની રચિને ચાખવા જશે, ત્યારે તેનું 'રસના' પદાર્થ નામ ન રહેતાં, કેવળ ઉપનામ જ થઈ જશે. કારણ કે, આકાશ કાંઈ પણ પદાર્થ ન હોવાથી તેના રસને જિહ્વા કદાપિ ચાખી શકે તેમ નથી જ. એટલામાટે જેવી રીતે એક સાધારણ નખના પોચા માણસનું નામ (ખરી રીતે ઉપનામ) 'વાધમાર'* હોય છે, તેવી રીતે 'રસના' તે જિહ્વાનું કેવળ ઉપનામ જ બની જશે.

નઠ્ઠતેન વલ્લમે । અહિંબવળ કાં શોમે ॥

સાતા કોઢીંચે ગામે । ન સાતા મેલે ॥ ૬૩ ॥

વિવરણ-પતિ ન હોય તેવી સ્ત્રીને (વિધવાને) સૌભાગ્ય શોભા આપશે કે ? કેળના ગર્ભને (કે જે મૂળ પોકડા જ હોય છે) ખાઈને નષ્ટ કરવાની અગત્ય હોતી નથી; કારણ કે, તે ન ખાવા છતાં નષ્ટ થયેલો જ છે. કારણ કે, કેળનો ગર્ભ એટલે પોલાણ વિના બીજી કાંઈ જ નથી.

* આનંદાલ વિદ્યાવતના મિલનજાએ જે કેટલીક નવનર પોતીએકા અહીં મોકરે છે, તેમને તેઓ 'નંદરીસાંપ' 'બુધસૂરત જલા' અને એવા જ બીજા (બુધા નાટકમાં) નામે આપે છે. ખરી રીતે જોતા સાધારણ વસ્ત્રમાં 'નંદરી સાંપ'નો ગુણ હોતો નથી છતાં તે એવા ઉપનામથી એળખાય છે તે જ પ્રમાણે આકાશનો સ્વાદ લેવા ઇચ્છતી જિહ્વાના રસનાના ગુણનો અભાવ થવા છતાં જે 'રસના' નામ રહે, તે ઉપનામ સમાન જ છે, એમ કહેવાનો અહીં આશય છે.

સ્કૂલ સુદમ કવણયેદુ । પદાર્થ ન પ્રકાશી અર્દુ ॥

પરી રાત્રીવિષયો અપ્રયોજિકુ । જાલાચિ ફી ॥ ૬૪ ॥

વિવરણ—સૂર્ય કયા સૂર્ય કિવા સૂદમ પદાર્થને પ્રકાશિત નથી કરતો વારુ? તે સર્વને પ્રકાશિત કરે છે. પરંતુ રાત્રિને પ્રકાશિત કરવામાં તે ઉપયોગી હોતો નથી.

દિઠી પાહવા કાય ન ફાવે । પરી નિદેતે સંત્ર ન દેલવે ॥

ચેતાવે ન સંભવે । હાળુનિયા ॥ ૬૫ ॥

વિવરણ—દિઠિને શું નથી દેખાતું વારુ? સર્વ દેખાય છે, પણ નિદ્રા તેને દિઠિગેચર થતી નથી. કારણ કે, પૂર્ણ જાગૃત અવસ્થામાં નિદ્રાના આગમનને સહન નથી, અને જોવાનો બંધાર જાગૃતિ વિના થતો નથી.

ચકોરાચિયા લગમા । છટકેપણાચી સીમા ॥

જરી દિહાચિ ચંદ્રમા । ગિવસું વૈલે ॥ ૬૬ ॥

વિવરણ—ચકોર ને દિવસની વેળાએ ચંદ્રને શોધવાનો યત્ન આકરી ખસે તો ચકોરના ઉલ્લોગની અસત્યતાનો અવધિ જ થયેલો કહી શકાય.

નુસધીયેચિ સાચ્યા । મુકા હોય વાચરકાચા ॥

અંતરાઝી પાયાચા । વેંચા હોયે ॥ ૬૭ ॥

વિવરણ—જેવળ કોશ પાનાનાં પુસ્તકનો વાચનારો મુખ્ય પ્રમાણે જ છે. કારણ કે, મહા વિદ્વાન મનુષ્યને પણ ને કોરુ પુસ્તક આપવામાં આવે, તો તે વાચવાનો શું હતો વારુ? કોશ પુસ્તકને જોધને તે મૂળે મંત્ર જાની ખેસી રહેવાનો કાષ્ટના પગ ને મહા બળવાન હોય, તોપણ ને તેને પોતાજીમાં ચાલવાની ઇચ્છા થાય, તો તે પાંગળો જ ઘર્ષ જવાનો, કારણ કે, તેનાથી પોતાજીમાં ચાલી શકાય તેમ છે જ નહિ.

તૈશી અવિદેસી સન્મુલે । સિદ્ધાચિ પ્રતિસેદકે ॥

ઠઠલીચિ નિર્થકે । જલ્પે હોવી ॥ ૬૮ ॥

વિવરણ—અવિદ્યાનો અભાવ સિદ્ધ જ છે, એટલે ને એવી પ્રથમથી જ અભાવરૂપ અવિદ્યાને શબ્દ મારવામાં ઉઠે તો તે સર્વથા નિર્થક જ છે.

અવસે આલા સુધાકર । ન કરીચિ કાઈ અંધકાર ॥

અવિદ્યાનાશી વિચાર । તૈસા હોયે ॥ ૬૯ ॥

વિવરણુ—દ્વિતીયાએ ચંદ્ર હોય, તો પશુ તેના કશો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી કારણ કે, તેના યોગે અંધકારનો દોષ થતો નથી. તેવી રીતે, અવિદ્યાનાશના કાર્યમાં શબ્દ પણ સર્વથા નિરુપયોગી જ થઈ પડે છે.

નાના ન નિફજતેન અર્ને । જેવળે સેંચિ લંબને ॥

નિમાલેન નયને । પાહળાચિ અંધ ॥ ૭૦ ॥

વિવરણુ—અથવા તેપાર ન કરેલા અનનુ ભોજન કરવું, તે લંબન (લાંધણ)જ કહી શકાય. તેમ જ પ્રેત(મૃદા)નાં નેત્રો ખુલ્લાં હોય, તોપણ તેનામાં અને આંધળામાં કશો પણ ભેદ નથી; કારણ કે, બન્ને ભેઈ ચકતા નથી.

કૈસેન હી વસ્તુ નસે । તેયે ઝે શબ્દાચા અર્થ હો વૈસે ॥

તે નિરર્થક પળે નાશે । શબ્દહી ચિતા ॥ ૭૧ ॥

વિવરણુ—મૂળ જે અવિદ્યા કોઈ વસ્તુ જ નથી તેના અર્થ કરવાના કાર્યમાં ભે શબ્દ પ્રવૃત્ત થાય, તો ત્યાં શબ્દનો કોઈ પણ અર્થ ન થતાં તે શબ્દ પોતે પણ નષ્ટ થઈ જવાનો.

આતાં અવિદ્યાચિ નાહી । હેં કીર હાળોં કાઈ ॥

પરી નાશિતાં કાંહી । નુરેચિ શબ્દાચે ॥ ૭૨ ॥

વિવરણુ—હવે ‘અવિદ્યા નથી’ એ કટલીકવાર કહી બતાવીએ વારુ? અર્થાત્ જે અવિદ્યા નથી, તેના નાશ કરવા જતાં શબ્દ પોતે જ નષ્ટ થાય છે, તેમ જ તેનું કોઈ પણ અવશિષ્ટ રહેતું નથી.

ચાલગી અવિદ્યેચિયા મોહરા । ઝઠિલિયાહી વિચારા ॥

આગાચાચિ સંસારા । હોઝનિ ઠેલા ॥ ૭૩ ॥

વિવરણુ—અર્થાત્ વિચારે (શબ્દે) અવિદ્યાપ્રતિ (મિથ્યા અવિદ્યાના નાશમાટે) જાઓ ફેરવતાંની સાથે તેના પોતાના અંગનો જ નાશ થઈ જાય છે.

છણોની અવિદ્યેચેનિ મરળે । પ્રમાણા ચેહલ ઘોલળે ॥

હે અવિદ્યાચિ નાહીપળે । નેદી ઘડો ॥ ૭૪ ॥

વિવરણ-અર્થાત્ અવિદ્યાને મારીને શબ્દ પોતે પ્રમાણને પ્રાપ્ત થાન, એમ અવિદ્યા પોતે અધારરૂપ હોવાથી કદાપિ બનવા દેતી જ નથી.

આણિ આત્મા હન આત્મયા । વાઝનિ ઘોલ્લ મહિમયા ॥

ચેઈલ હે સવિયા । વિરુદ્ધચિ ॥ ૭૫ ॥

વિવરણ-અને જ્ઞાનરૂપ આત્માને આત્માનુભવ આપીને શબ્દ મહત્તાને પ્રાપ્ત કરે, એમ બનવું સર્વથા વિસંગત છે.

આપણયા આપણપેશી । છાગલે છગન કવણે દિવશી ॥

કીં સૂર્ય આંગ પ્રાસી । એસેં મહણ આદે ॥ ૭૬ ॥

વિવરણ-પોતાનું લક્ષ પોતાની સાથે જ થઈ શકે ખરું કે? પોતાના અંગને પોતે જ પ્રાસ કરી જાય, એવું મહણ સૂર્યને કદાપિ લાગ્યું છે ખરું કે?

ગગન આપણયા નિધે । સિંઘુ આપણવા રિધે ॥

કીં સલહાત કાય થલંચે । આપણપયા ॥ ૭૭ ॥

વિવરણ-આકાશ પોતે પોતામાં જ પ્રવેશ કરશે કે? સમુદ્ર પોતે પોતામાં જ પ્રવેશ કરશે કે? હસ્તતલ હસ્તતલપર ચડશે કે?

સૂર્ય સૂર્યાસી વિવલે । ફલ આપણવા ફલે ॥

કીં પારિમલ્લ પારિમલ્લે । ઘેપવસે ॥ ૭૮ ॥

વિવરણ-સૂર્ય સૂર્યને પ્રકાશિત કરશે કે? ફળને બીજુ ફળ આવશે ખરું કે? સૌગંધ્ય સૌગંધ્યને ઉપભોગ કરી શકશે કે?

ચરાચરા વાળીપાજળી । ફરું ચેઈલ યકે ક્ષણી ॥

પરી વાળીયાસી વાળી । વાજો ચે કાઈ ॥ ૭૯ ॥

વિવરણ-કોઈ એક સિદ્ધ પુરુષ પોતાની સિદ્ધિના પ્રભાવથી એક દાણ માત્રમાં સર્વ ચરાચર પ્રાણીઓને જળપાન કરાવી શકશે, પરંતુ અગ્ને એમ પૂછીએ છીએ કે, તે પ્રાણીને પ્રાણી ખીવડાવી શકશે ખરેખર કે?

સાઠીતિસા દિવસા । માજીં યકાદા હોય એસા ॥

જે સૂર્યાસી સૂર્યજેસા । હોલ્લા દાવી ॥ ૮૦ ॥

વિવરણ-ત્રણસે ને સાઠ દિવસમાં એકાદ દિવસ એવો છે ખરો કે, જે દિવસે સૂર્યને સૂર્ય જ સૂર્યના નેત્રાવડે જતાવતો હોય ?

कृतात जरी कोपेल । तरां त्रैलोक्य हे जाळील ॥

चाचुनि आगी लावील । आगीसी काई ॥ ८१ ॥

विचरलु-अक्षयकाणनी अभिदेवता जे सुख थाय, तो अवश्य ते आ त्रैलोक्यने आणीने भरभीभूत करी नाजे, पणु अग्नि अग्निने आणीने भरभीभूत करी शक्य असे छे ११

आपणपे आपणया । दर्पणवणि धारया ॥

समोर होआवया । ठाकी आहे ॥ ८२ ॥

विचरलु-अक्षय पासे पोताना आपने पोता समक्ष दूरवाभाटेने अक्ष दर्पण विना आणीने विपाय छे असे १२

दिठी दिठीते रिघो पाहे । रुचि रुचिते चाखू सुये ॥

की चेतया चेवऊ ये । हें नाहींच की ॥ ८३ ॥

विचरलु-दृष्टि दृष्टिभा अवेश करी शकतो नथी, रुचि रुचिने स्वाद लभ शकतो नथी, अने जगृतने जगृत करी शकतो नथी.

चंदन चंदनपणा लावी । रंग रंगपणा रावी ॥

मोतीपण मोती लेववी । ऐसे कैसे ॥ ८४ ॥

विचरलु-चंदन चंदनना लेप करे, रंग रंगने रंगे अने मोतीमो शोभाभाटे पोतापर आण मोती लादे, असे कदापि अनी शक्य असे १३

सोनेपण सोने कसी । दीपपण दीप प्रकाशी ॥

रसपण बुढी दे रसी । तें के जोडे ॥ ८५ ॥

विचरलु-सुवर्ण सुवर्णनी कसोटी करे, दीपक दीपकने प्रकाशित करे अने रस पोते ज रसमा रूपी जय, असे अननु शक्य छे असे १४

आणुले मुकुटी समर्या । चंद्र वैसविला सर्वया ॥

परी चंद्र चंद्राचिये माया । वाढ ये काई ॥ ८६ ॥

विचरलु-शिवे अद्वने भरतके धारण कर्यो, तेवी रीते अद्वने अद्व भरतके धारण करी शक्य असे १५

तेसा आत्मराज तंव । ज्ञानमात्रचि मरीव ॥

आता ज्ञाने ज्ञानासी खेव । कैसें दजि ॥ ८७ ॥

વિવરણ-તે, પ્રમાણે, આત્મા કેવળ શરપૂર યાન છે, એટલે યાનને યાન કેવી રીતે બેઠી શકે વારુ?

આપુલેનિ જાણવર્ણે । આપણયાતે જાણો નેર્ણે ॥

હોઝ્યા આપુલે પાહ્યે । દુબાઠ જૈસે ॥ ૮૮ ॥

વિવરણ-જેવી રીતે નેત્રા પોતાને જોઈ શકે, એ બનવું કઠિન છે; તેવી જ રીતે આત્મા પોતે યાનરૂપ હોવાથી, તે પોતાને જાણતો નથી.

જારસા આપુલિયે । આંગી આપણા પાહે ॥

તેં જાણને જાણો જાહે । આપણયાતે ॥ ૮૯ ॥

વિવરણ-જો કર્ણ પોતામાં પોતાને જોઈ શકે, તો જ યાનરૂપ આત્માને પોતાનું યાન ધર્ષ શકે.

દિગંતા પેલીકહેવે । ધાંવોની સૂર્યા ચોવે ॥

મા તિયે કાં તિયેર્ણે । જાંગ ફુટે ॥ ૯૦ ॥

વિવરણ-છરી દોડીને દિશાથી પેલી તરફની વસ્તુને લાગશે; પણ છરી પોતે પોતાની ધારને જ લાગશે ખરી કે? અર્થાત્ નહિ જ.

રસપૃત્તીસી જગાણે । પેઝાનિ જિઘ્રામ શહાણે ॥

પરી ફાર્ડે કીજે નેજે । આપણવે ચારો ॥ ૯૧ ॥

વિવરણ-નિહા રસના સર્વ પ્રકારને જાણી શકે છે, એવી તે ચતુર છે પણ શોષ કે, નિહા નિહાની રૂમિને જાણી શકતી નથી.

તરી જિમે કાય આપુલે । ચાલણે હન ઢેલે ॥

તેસેં નજ્હે સંચલે । તેચિ તે કી ॥ ૯૨ ॥

વિવરણ-તો પણ રૂમિ લેવાનો નિહાનો જે ધર્મ છે, તે એથી નષ્ટ થયો કે શું? નહિ જ-નિહા તો જે રૂમિરૂપ છે તે છે જ.

તેસા આત્મા સચ્ચિદાનંદુ । આપણયા આપણ સિદ્ધ ॥

આતાં કાય દે શબ્દુ । તયાંચે તયા ॥ ૯૩ ॥

વિવરણ-તે જ પ્રમાણે સચ્ચિદાનેરૂપ આત્મા સ્વતઃ સિદ્ધ છે જ; એટલે શબ્દ આત્માને આત્મત્વ શું આપવાનો હતો વારુ? નિત્ય પ્રાપ્તને શબ્દ શું આપી શકે?

કોનાહી પ્રમાણાચેન હાતે । વસ્તુ ઘેના નેધે આપણયાતે ॥

જે સ્વયે આદતે । ઘેણે ના નઘેણે ॥૯૪ ॥

વિવરણુ-કાંઈ પણ પ્રમાણના સાહાય્યથી આત્મા સિદ્ધ પણ થતો નથી અને અસિદ્ધ પણ થતો નથી; કારણ કે, તે બ્રહ્મવસ્તુ સ્વતઃ સિદ્ધ છે, અને તેથી પોતાની સિદ્ધિમાં કાંઈ લેતો નથી અને નથી લેતો તેમ પણ નથી.

હજોની આત્મા આત્મલાભે । નાંદવૂનિ શબ્દ શોભે ॥

ચર્ચિલ એસા ન લભે । ડમસૂ ઘેવો ॥ ૯૫ ॥

વિવરણુ-આત્માને આત્મલાભ આપીને તેને બ્યવહરતો કરવાથી શબ્દ મહત્તાને પ્રાપ્ત થશે, એમ માનવામાટેનું રચણ જ નથી.

ઈર્ષ માધ્વાન્હીચી દિધી । તમ ઘાઘી ના દિવો ઘાવી ॥

તૈશી ઉમયતા પદવી । શબ્દા જાલી ॥ ૯૬ ॥

વિવરણુ-જેવી રીતે ખરે બપોરે આગણામાં પ્રકટાયેલા દીવો અધકારને વિદારતો નથી, અને દિવસને પ્રકટ કરતો નથી, કારણ કે, ખરે બપોરે આગણામાં અધકાર હોતો નથી અને સૂર્ય પોતે પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશમાન હોય છે-એટલામાટે મધ્યાહ્ન કાળે આગણામાં પ્રકટાયેલા દીવો બર્થ છે. એ જ પ્રમાણે નિલ જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં અજ્ઞાનનો અભાવ છે, અને આત્મા નિલ જ્ઞાનમાત્ર સ્વયપ્રકાશ હોવાથી ત્યાં શબ્દ સર્વથા નિરુપયોગી જ છે.

આતા અવિદ્યા નાહીપણે । નાહી તયે નાસળે ॥

આત્મા સિદ્ધાચિ મા કોળે । કાય સાધાયે ॥ ૯૭ ॥

વિવરણુ-અવિદ્યા અભાવરૂપ હોવાથી તેનો નાશ થવો શક્ય નથી; અને આત્મા જ્ઞાનમાત્ર સ્વતઃ સિદ્ધ હોવાથી તેને પુનઃ સિદ્ધ કાણુ કરી શકે વારુ?

એસા ઉમય પક્ષી । વોલા ન લાહોનીં નસી ॥

દારપલા પ્રલયોદકી । વોઘુ જૈસા ॥ ૯૮ ॥

વિવરણુ-એ પ્રમાણે આત્મા અને અવિદ્યા એ ઉમય પક્ષને શબ્દનો નખરપર્ચ થઈ શકતો નથી, એટલે કે, શબ્દનું કાંઈ પણ પરિણામ થતું નથી. એટલામાટે તે શબ્દ, પ્રલયોદકમાં જેવી રીતે નદીનો પ્રવાહ અદ્વૈત્ય થઈ જાય છે, તેવી રીતે સર્વથા અદ્વૈત્ય થઈ જાય છે. જેમકે, એક કાગડો એક નીકાના સઢપર બેઠો હતો અને નીકા તે અપાર સમુદ્રમાં હતી; તે નીકા ડૂબી જતાં કાગડો ઉપર હવામાં ઉડી

ગયો, પણ હવામાં તેને બેસવાનો કયાય પણ આધાર મળી શક્યો નહિ; એટલે અતે તે પણ પાણીનો આધાર લઈને પાણીપર બેઠો અને પાણીમાં ડૂબી ગયો. સખ્દની પણ એરી જ, અવસ્થા યામ છે. એટલે કે, સખ્દ અવિદ્યાનો નિરાસ કરવા જાય છે, પણ અવિદ્યાના અભાવને લીધે ત્યાં તેની દાળ ગળતી નથી અને તેથી તે આત્માને પ્રકાશિત કરવામાટે આત્માપ્રતિ જાય છે, પરંતુ આત્મા સ્વતંત્ર સદ્ અને સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી ત્યાં પણ તેનું કંઈ ચાલી શકતું નથી. જેમકે, એક ગરીબ માયક પોતાને કંઈ ખાવાનું મળે એવી આશાથી એક ગૃહસ્થને ત્યાં ગયો અને ભોજનમાટે માયના કરવા લાગ્યો. પરંતુ તે ગૃહસ્થ બહુ જ કૃપણ હોવાથી તેણે તે માયકને એવું ઉત્તર આપ્યું કે, ‘બહે પક્ષે બરકત છે.’ ગૃહસ્થના ઉત્તરનો અર્થ માયકના સમજવામાં આવ્યો શક્યો નહિ—તે તો એમ જ સમજ્યો કે, “આપણને સાધારણ દાળ રોટલો મળી રહેશે. વિશેષ પકવાન આદિ કદાચિત્ નહિ મળી શકે” તે માયક બહુ જ શૂખ્યો થયેલો હોવાથી ગૃહસ્થની એ વાર્તાને માન્ય કરીને તેના દ્વારમાં ભોજનની વાટ ભેટો બેસી રહ્યો. ધણીકવાર પછી સ્નાન, સંધ્યા અને ભોજન આદિ કાર્યોથી નિવૃત્ત થઈને તે ગૃહસ્થ જ્યારે પાછો બહાર આવ્યો, ત્યારે તે માયક દ્વારમાં બેઠેલો તેના જવામાં આવ્યો અને તેથી તેણે તેને પૂછ્યું કે, “તમે અહીં બેસી કેમ રહ્યા છો. વારુ? આપને તો મેં પ્રથમથી જ જણાવી દીધું હતું કે, અહીં કંઈ સગવડ બની શકે તેમ નથી” એના ઉત્તરમાં માયકે જણાવ્યું કે, “મહારાજ, આપે તો કહ્યું હતું કે, ‘બહે પક્ષે બરકત છે,’ અને હવે આમ કેમ બોલો છો વારુ!” માયકનું એ બાપણુ સાંભળીને તે ગૃહસ્થ કહેવા લાગ્યો કે, “બે પક્ષે બરકત છે, એના અર્થ એવો જ યામ છે કે, તમારી અહીં સગવડ થઈ શકવાની નથી. તે એવી રીતે કે, જ્યારે કંઈ નહારો અર્થ બ્રજા કરવાનો હોય છે, ત્યારે સભ્યતાને જાળવવામાટે ઉત્તમ શખ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે—જેમકે, અધને સૂરદાસ અને તમિષાઝાદક અવસ્થાને બરકત કે, હંચરનું નામ કહેવામાં આવે છે.” સખ્દની પણ એ માયક જેવી જ અવસ્થા યામ છે—એટલે કે, અવિદ્યાના સ્વરૂપનું અસ્તિત્વ નથી અને આત્માની નિજબોધ રૂપ રિયતિ કદાપિ વિદ્યુત થતી નથી. અર્થાત્ સખ્દ બે ધરના પરાશ્ચા પ્રમાણે શૂખ્યો ને શૂખ્યો જ રહી જાય છે.

આતાં ચોલ્ય ભાગુ કાઢી । અસળે જયાચ્યા ઠાડી ॥

અર્થતા સરી નાહી । નિપટૂનિયા ॥ ૯૯ ॥

વિવરણ—હવે અર્થવચારથી ભેતાં અત્મામાં સખ્દનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ.

વાગૂલ આલા દાળતે । વોલળે જૈસે રિતે ॥

કાં આકાશ વોઢંબતે । તઢહાર્તી ॥ ૧૦૦ ॥

વિવરણુ-જેવી રીતે 'બાહિ આલ્યો' એ બોલવું પોઢળ જ છે, અથવા તો દૂરથી ક્ષિતિજ પ્રતિ (ન્યાં આકાશ પૃથ્વીસાથે મળેલું દેખાય છે, તે સ્થાન પ્રતિ) દક્ષિ-
પાત કરતાં આકાશ કરતલમાં રમતું દેખાય છે, પણ તે અસત્ય જ હોય છે.

તૈસેં નિરર્થકે જલ્પે । હોઝનિયા સપહપે ॥

હોમતી જૈશી છેપે । રંગાવરી ॥ ૧૦૧ ॥

વિવરણુ-જેવી રીતે ચિત્રમાનાં વસ્ત્રો કિંવા રંગ નિરર્થક હોય છે, તેવી જ રીતે
શબ્દ સર્વ આડંબર સહિત નિરર્થક થાય છે.

एवં शब्दैकजीवने । वापुही ज्ञाने अज्ञाने ॥

साचपणे वने । चित्राची जैशी ॥ १०२ ॥

વિવરણુ-એવી રીતે શબ્દ જેતુ જીવન છે, એવા જિજ્ઞાસા જ્ઞાનાગ્રામ એટલે
કે, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બન્ને કલ્પનાઓ સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મત્વમાં નથી, કિન્તુ તેમનું
અસ્તિત્વ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બે શબ્દોત્પત્તે જ છે. જેવી રીતે ચિત્રમાનાં અરણ્યો
અસત્ય હોય છે તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પણ સર્વથા અસત્ય જ છે.

या शब्दाचा निमाला । महाप्रलयो हो सरला ॥

अभ्रासर्वे गेला । दुर्दिनु जैसा ॥ १०३ ॥

વિવરણુ-મહાપ્રલય થતાની સાથે જ જેવી રીતે સમસ્ત સૃષ્ટિનો ભોપ થઈ
જાય છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ શબ્દસૃષ્ટિનો પણ આવી રીતે ભોપ થાય છે. જેવી
રીતે વાદળાંથી ઘેરાયેલા નદારો દિવસ વાદળાં વિખરાઈ જતા જ ચાંચો જાય છે,
તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપ આત્મતત્ત્વમાં શબ્દની લીનતા થાય છે.

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदमृतानुभवार्थविवरणे शब्दखण्डनं नाम

षष्ठप्रकरणं संपूर्णम् ॥

સમમ પ્રકરણ

અજ્ઞાનઅવસ્થા

ચેન્દ્રવી.તન્દ્રી અજ્ઞાના । જૈ જ્ઞાનાચી નસે ક્ષોભના ॥

તૈં સરી ફાના । સાર્લીચ દહે ॥ ૧ ॥

વિવરણ-સહેજ વિચાર કરીને જોવામાં આવે, તો વિશેષ આત્મજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન તો નથી જ, પરંતુ વિશેષ આત્મજ્ઞાન થવા પૂર્વે પણ 'અજ્ઞાન' શબ્દ શ્રવણમાં આવી શકે એટલી યોગ્યતાવાળી 'અજ્ઞાન' વસ્તુ નથી. 'એનો' બાવાર્થ એવો કે, સાધન ચતુષ્ટયસંપન્ન અધિકારી સચ્ચિદ્ધ સદ્ગુરુપાસે, મહાવાક્યનો શ્રવણ મનન નિદિધ્યાનનાદિ અભ્યાસ કરીને તદ્દ્વારા સાક્ષાત્કારને પામે એટલે કે, દેહત્રયથી ક્ષિત અસંગ સાક્ષી અને સચ્ચિદ્ગાનંદરૂપ આત્મા-હું છું એવી વિશેષ જ્ઞાનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય કે પછી તેને અજ્ઞાન કયાંય પણ ભાસતું નથી; કારણ કે, એ કહેલી વિશેષ જ્ઞાનવૃત્તિ અજ્ઞાનની વિરોધિની છે અને એટલાંમાટે એ વિશેષ જ્ઞાનવૃત્તિના ઉદયથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે. જેવી રીતે ઉભયકાશમંથનવડે વિશેષત્વને પામેસો અગ્નિ અંધકારનો વિરોધી છે. 'એ વાર્તા' સર્વથા સ્પષ્ટ છે-એટલે કે, એ અગ્નિ વિશેષરૂપ-જ્યોતિરૂપે પ્રકટ થતાંની સાથે જ જોમ અંધકારનો નાશ કરી નાખે છે; તે જ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત સોહૃદ્વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનના ઉદયમાં અજ્ઞાન કદાપિ ટકી શકતું નથી. અહીં કદાચિત્ કોઈ એવી શંકા કરશે કે, ત્યારે તો વિશેષ સોહૃદ્વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનના ઉદયથી પૂર્વે તો અજ્ઞાન છે અર્ક ને? તો એ શંકાનું સમાધાન એ પ્રમાણે છે-કે; વિશેષ જ્યોતિરૂપ અગ્નિના અનુદય (ઉદય ન થવા)માં જો અંધકાર ભાસે છે, તે કોઈ પદાર્થ જ નથી; કારણ કે, અંધકારની કલ્પના પ્રકાશના અભાવના આધારે જ ઉત્પન્ન થવારી છે. વધારે શું કહેવું વારું? પ્રકાશના અભાવનું નામ જ અંધકાર છે, એટલાંમાટે પ્રકાશના ઉદયમાં જેવી રીતે અંધકાર અવસ્થા છે, તેવી જ રીતે પ્રકાશના અનુદયમાં પણ અંધકારનું અવસ્થાત્વ જ સિદ્ધ છે. તે જ પ્રમાણે વિશેષ સોહૃદ્વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનના ઉદયમાં અજ્ઞાનનો અભાવ છે અને વિશેષ જ્ઞાનના અનુદયમાં અજ્ઞાનનો અભાવ છે-એટલે કે, અજ્ઞાનની અવસ્થાતા સિદ્ધ છે. સારાંશ કે, અજ્ઞાન શબ્દ કલ્પગોચર થઈ શકે, એટલું સત્યત્વ અજ્ઞાનમાં નથી અને તેથી નિત્યા અજ્ઞાનનો શ્રવણ સમક્ષ જ લોપ થઈ જાય છે. એ અજ્ઞાનને અનાદિ કહેવાનું કારણ મિથ્યાત્વ છે, કે જો નીચેની જોતીમાં સ્વયંવર્તમાં આવે છે.

આટલું અંધારી । સચોત દીપ્તી સિરી ॥

તેસેં લટિકે વરી । અનાદી હોયે ॥ ૨ ॥

વિવરણ-જેવી રીતે અમિટ્રીટ (આગિયા)નો અમકાટ અંધકારમાં જ હોય છે, તે જ પ્રમાણે એ અજ્ઞાનના અનાદિત્વનો ડોળ કેવળ મિથ્યાત્વમાં રહેલો છે. એટલે કે, અમિટ્રીટ અંધકારનો આશ્રય કરીને અમકે છે; પણ તે અમકે ખોટી છે. સૂર્યના અમકાટ જેવી તે અમકે ખરી નથી. કારણ કે, સૂર્યને પોતાનો પ્રકાશ પાડવામાટે અમિટ્રીટ પ્રમાણે અંધકારનો આશ્રય કરવો પડતો નથી. એટલું જ નહિ પણ તે સ્વતઃપ્રકાશરૂપ હોવાથી અંધકારનો નાશ કરી નાખે છે; તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન માન આત્મવસ્તુ ત્રિકાયાધ્ય સ્વતઃસિદ્ધ હોવાથી તે અનાદિ છે. અજ્ઞાન પ્રમાણે, જ્ઞાનરૂપ આત્માને પોતાના અનાદિત્વને બંકત કરવામાટે મિથ્યાત્વનો આશ્રય કરવો પડતો નથી એટલું જ નહિ, પણ મિથ્યાત્વ તેની સમક્ષ ટકી જ શકતું નથી. કારણ કે, જ્ઞાન મત્તજ્ઞાન-અનંતરૂપ છે. અજ્ઞાનનો તેવો પ્રકાર નથી. અજ્ઞાનને જે અનાદિત્વ ગ્રાસ થયેલું છે, તે અજ્ઞાન અસત્ હોવાથી થયેલું છે. જેવી રીતે કાઈ મનુષ્યનો જન્મ જ થયો ન હોય, તો તેની જન્મપત્રિકા કરી શકાશે ખરી કે? તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાન મૂળથી છે જ નહિ, તો પણ તેનું આદિત્વ કેમ કરીને કહી શકાય વારુ? એવી રીતે અજ્ઞાન પ્રથમથી જ ન હોવાથી તેને અનાદિ કહેલું છે, અને એ મિથ્યાત્વવડે અનાદિ અજ્ઞાનનો અનુભવ અજ્ઞાનના ભાસકાળમાં જ હોય છે; એ નીચેની યોગીઓમાં દર્શાવેલે બ-૧ કરવામાં આવે છે.

જૈશી સ્વપ્ના સ્વપ્ની મહિમા । તર્મી માનૂ અસે તમા ॥

તેવી અજ્ઞાન ગરિમા । અજ્ઞાનીચી ॥ ૩ ॥

વિવરણ-જેવી રીતે સ્વપ્નમાંના આડંબરનું માહાત્મ્ય બધાં સુધી સ્વપ્ન છે ત્થા સુધી જ હોય છે, કિંવા અંધકારનું માન અંધકારમાં જ જળવાય છે; તેવી જ રીતે અજ્ઞાનની મહત્તા કેવળ અજ્ઞાનમાં જ હોય છે; તે અજ્ઞાન જ્ઞાનકાળમાં પણ માન પણ ટકી શકતું નથી.

કોસ્તેરીચે અસિવારુ । ન યેતોં ધારકોં ધરુ ॥

નયે લેળા ઝૂંગારુ । લોહંચરીચે ॥ ૪ ॥

વિવરણ-કુંભારે કરેલા માટીના ઘોડાઓને મેદાનમાં દોડાવી શકાતા નથી અને ગારોડીએ કરેલાં માયાવી આશુપણો શૃંગાર કરવામાં હિપથેભી થતાં નથી.

હે જાણણયાચ્યા ઘરી ! સ્વોષિલેહી જાન ન કરો ॥

કાર્દ ચાંદિણા ઉઠે છહરી । મૃગજઙ્ગાચી ॥ ૧ ॥

વિવરણ-એ અજ્ઞાનને જે આત્મજ્ઞાનના ગૃહમાં જોળી ભેદાયે, તો ત્યાં તે ભિન્ન છે, એમ જોવામાં આવતું નથી. જેવી રીતે રજ્જુમાં લાસેલા સર્પને, રજ્જુનું જ્ઞાન થયા પછી દાઢમાં લાકડી લઈને હીલવી ભેદાયે, તોય તે સર્પ કૂતાર કરતો નથી અથવા બીજી પક્ષ કરી હીલયાલ કરતો નથી; અને તે એવી હીલયાલ કરે પણ કેવી રીતે? રજ્જુજ્ઞાનમાં તેના અભાવ જ છે, તો પછી તે કૂતાર કે હીલયાલ કરે, એ સંભવે જ કેવી રીતે વાર? વધારે શું કહેવું? રજ્જુજ્ઞાનમાં તો તે નથી જ પરંતુ રજ્જુના આઘાતકાળમાં જે સર્પ લાસતો હતો, તે પક્ષ તે વેળાએ ખરી રીતે જોતાં સત્ય સર્પ નહોતો જ. તે જ પ્રમાણે સમિચ્છદાનંદરૂપ આત્મજ્ઞાનમાં તો અજ્ઞાન નથી જ; પરંતુ આત્માના અનિવેકકાળમાં 'હું અજ્ઞાની છું' એવું જે અજ્ઞાન પ્રતીત થાય છે, તે પક્ષ તે કાળમાં સત્ય નથી જ. એવી રીતે લાસકાળમાં પક્ષ જે અસત્ય અજ્ઞાન, તેને આત્મજ્ઞાનના ગૃહમાં જમે તેટલું જોળવામાં આવે, તો પક્ષ તે ક્યાંથી અને કેમ કરીને મળી શકે વાર? જેવી રીતે, રજ્જુમાં સર્પનો લાસ થવામાટે સંધ્યા-કાળની આવશ્યકતા હોય છે, તેવી રીતે સૂર્યકિરણમાં શ્રુગળનના લાસ થવામાટે સંધ્યાકાળની આવશ્યકતા હોતી નથી. હિલકું, ખરે અપોરે સૂર્યકિરણોના જલદીન મન્મૃમિસાથેના સંયોગમાં તે શ્રુગળ લાસતું હોય છે. તે સૂર્યકિરણોનો (સર્પનો) અસ્ત થઈ જવા પછી ચંદ્રની ચંદ્રિકામાં એ શ્રુગળનના લાસ થશે ખરે કે? કદાપિ થવાનો નથી જ. કારણ કે, ચંદ્રની ચંદ્રિકામાં શ્રુગળનના આભાસના કારણરૂપ જે ગન્ધાદ્રનાં સૂર્યકિરણો, તે અસત્ય થયેલાં હોવાથી ચંદ્રિકામાં શ્રુગળની સપ્તારજુ નિદ્રિત થયેલી હોય છે. એવી દશામાં શ્રુગળની લહરીએ કેમ કરીને દિટ્ટિગોચર થઈ શકે વાર?

જાણિ જ્ઞાન દેં સેં જાણિજે । તેં અજ્ઞાનાચિ પા દુજે ॥

एक लघ्वनि दाविजे । एक नन्दे ॥ ६ ॥

વિવરણ-અને જેને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે, તે પક્ષ બીજું અવતન જ છે. કારણ કે, અજ્ઞાનની અપેક્ષાવાળું જે જ્ઞાન તે અજ્ઞાન જ કહી શકાય; એટલે કે જ્ઞાન

અને અચાન એ એ ભેડિયા બાઈઓ પ્રમાણે જ છે; જેવી રીતે ભેડિયા બે બાળકોની મુખાકૃતિ એકસરખી જ હોય છે અને તેથી ભેડિયા બાઈઓમાંના મોટા બાઈને છુપાવી ન્હાના બાઈને આગળ લાવવામાં આવે, તો તે મોટા બાઈ જેવો જ દેખાય છે; અને ન્હાના બાઈને છુપાવીને મોટાને જાહેર કરવામાં આવે, તો તે ન્હાના બાઈ જેવો જ જણાય છે; તેથી જ એ જ્ઞાન અને અચાનનો પણ પ્રકાર છે. એટલે કે અચાન પોતે છુપાઈ રહીને જ્ઞાનનો ભાસ કરાવે છે અને જ્ઞાન પોતે ગુપ્ત રહીને અચાનનો ભાસ કરાવે છે. એવી રીતે એ બન્ને ભેડિયા બાઈઓ પ્રમાણે જ છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે એટલા માટે મૂળમાં એવા પ્રકારનો જ ઉદ્દગાર કાઢેલો છે.

અસો આતાં હા પ્રસ્તાવો । આર્થો અજ્ઞાનાચા ઘાંઘોળા વેવો ॥

મગ તયાચ્યા સાચી લાહો । જ્ઞાનહી લટિકે ॥ ૭ ॥

વિવરણ-અરતુ. આટલી પ્રસ્તાવના પૂર્ણ છે. પ્રથમ અચાન કેવું છે, એના શોધ કરીને પછી તે અચાન મિથ્યા છે, એમ ખરેખર સિદ્ધ થાય, એટલે પછી અચાનની અપેક્ષાવાળું જે જ્ઞાન તે પણ અસત્ય છે, એમ સહજ સિદ્ધ થઈ જશે.

ચા અજ્ઞાન જ્ઞાનાર્થે । આગેચિ આદે જિતે ॥

તરી જેથેં અસે તયાર્થે । નેણ કાં ન કરી ॥ ૮ ॥

વિવરણ-જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં અચાન અંગવડે વિહરે છે, એમ હોવા છતાં તે અચાન જ્ઞાનને આજ્ઞાદિત કેમ નથી કરી નાખતું વાર? એટલે કે મૂર્ખ કેમ નથી કરતું ?

અજ્ઞાનેં જેથેં અસાર્થે । તેળેં સર્વ નેણ હોઆર્થે ॥

યેશી જાતીં સ્વમાર્થે । અજ્ઞાનાચી ॥ ૯ ॥

વિવરણ-જ્યાં અચાન હોય છે, ત્યાં તે તેને મૂર્ખ કરી નાખે છે. એટલે કે ત્યાં જ્ઞાનના પ્રકાશને લેશ માત્ર પણ રહેવા દેતું નથી; કિન્તુ તેને તે પોતાસમાન જડ કરી નાખે છે, એવો અચાનનો ધર્મ છે.

તરી શાસ્ત્રમત્ત એસેં । જે આત્માચ અજ્ઞાન અસે ॥

આણિ તેળેં સો મિલસે । આત્રો જરી ॥ ૧૦ ॥

વિવરણ-શાસ્ત્રમાં સ્વાશ્રય અને સ્વવિષય એવો એક પક્ષ છે. એટલે કે, અચાનનો આશ્રય બહા પોતે જ છે અને તે અચાનનો વિષય પણ બહા પોતે જ

છે. એટલે કે, જ્યાં અજ્ઞાન હોય છે, ત્યાં તે પોતાના આશ્વસ્યનાને ઢાકી નાખવું, એ તે અજ્ઞાનનો આવરણ ધર્મ છે. એ નિયમને અનુસરીને જ અજ્ઞાને બ્રહ્મના આશ્રયે રહીને બ્રહ્મને ઢાકી નાખ્યો છે અને એની રીતે બ્રહ્મનું જે આવૃત્ત થયું, તે જ બ્રહ્મનું અજ્ઞાનનો વિષય થયું છે * એના એ શાસ્ત્રપક્ષને કદાચિત્ માન્ય કરી લઈએ, તો પણ તેથી અજ્ઞાન છે, એમ સિદ્ધ થતું નથી. એનું કારણ નીચેની એવીમા કહેવામા આવે છે.

તરો તુઠિતા દુજે । ઝં અજ્ઞાન અસે ધીજે ॥

તે તેવિ આથી હે તુજે । કોણ વેયે ॥ ૧૧ ॥

વિવરણ-પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે, અજ્ઞાને જ્ઞાનરૂપ આત્માના આશ્રયે રહીને જ્ઞાનરૂપ આત્માને ઢાકી નાખ્યો છે એટલે કે, જ્ઞાનરૂપ આત્માની જ્ઞાનરૂપતાને કાપમ ન રાખતા અજ્ઞાને તેને પોતા જેવો જડ બનાવી દીધો છે. એથી જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એવા કાર્ધ પણ બે ન રહેતા એક બીજરૂપ અજ્ઞાન માત્ર રહ્યું છે. એવી એ બીજરૂપ અજ્ઞાનમાત્ર સ્થિતિને કાણ જાણી શકે વારુ? કારણ કે, અજ્ઞાન અજ્ઞાનને જાણી શકે, એ સર્વથા અસંભવનીય છે. તે કૃપી રીતે, એ નીચેની એવીમા કહેવામા આવે છે.

અજ્ઞાન સવ આપણયાતે । જહપણે નેણે નિરુતે ॥

આણિ પ્રમાણ પ્રમાણાર્તે । હોત આદે ॥ ૧૨ ॥

વિવરણ-અને અજ્ઞાન તો પોતે પોતાને જાણખતું (જાણતું) નથી, કારણ કે, તે જડ છે, અને જે જડ હોય છે, તે પોતે પોતાને જાણતું નથી અને પ્રાપ્તિના બીજ કાઢને પણ જાણતું નથી. જેવી રીતે પ્રમાણ અન્ય પ્રમેયની સિદ્ધિ કરે છે, તેવી રીતે પ્રમાણ પોતે પોતાની સિદ્ધિ કરતું નથી.

ચાલાગીં જરી અજ્ઞાન । કરોલ આપુલે જ્ઞાન ॥

હે દ્વાજત રોવ ધેવવી મૌન । વિરોધચિ ॥ ૧૩ ॥

વિવરણ-એટલામાજે અજ્ઞાન જ પોતાને જાણે છે, એમ કહેતાની સાથે જ વિરોધ આવી પડશે અને મૌન્ય ધારીને બેસી રહેતું પડશે. કારણ કે, જડ અજ્ઞાન પોતે પોતાને જાણે છે, એમ કહે તે 'મૂળો બોલે છે' અને 'આધળો દેખે છે' એમ કહેવા બરાબર જ છે.

* વિરોધમાજે જુઓ 'જ્ઞાનેશ્વરી' અધ્યાય ૭ મો કોષી ૧૦ થી ૧૩ સુધી

આળિ જાળતી વસ્તુ ચેક । તેં ચેળેં અજ્ઞાનેં કીજે મૂર્ખ ॥

તેં અજ્ઞાન હે લેલ ॥ કવણ ધરી ॥ ૧૪ ॥

વિવરણ-અને જે જ્ઞાનના આશ્રયવડે તે અજ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન અજ્ઞાનને જાણતું હશે એમ ને કહીએ, તો તે જ્ઞાનને અજ્ઞાને પોતા સમાન મૂર્ખ બનાવી નાખ્યું છે. એટલે પછી અજ્ઞાન છે, એમ કોણ કહી શકે વારુ? તેનો અનુભવ કોણ લઈ શકે? 'અને અજ્ઞાન છે' એમ જ્ઞાનને તો પ્રતીત થયા જ કરે છે, એટલે કે, જ્ઞાનદ્વારા અજ્ઞાનનું પ્રકાશન થાય છે; એટલામાટે, અજ્ઞાનવડે જ્ઞાન આત્મત્વ યનું નથી, એવા તે અજ્ઞાનને અજ્ઞાન કેમ કરીને કહી શકાય વારુ? એ નીચેની એવીમાં કહેવામાં આવે છે.

અહો આપણયાહી પુરતા । નેળૂ ન કરવે જાળતા ॥

તયાતે અજ્ઞાન જાળતા । જાગિજે કી ॥ ૧૫ ॥

વિવરણ-અહો! (અજ્ઞાનવાદીને ઉદ્દેશીને કહે છે) અજ્ઞાન તે જ્ઞાનરૂપ આત્માને આશ્રયે હોઈને જે તે પોતાના થોડે જ્ઞાનરૂપ આત્માને પૂર્ણતાથી ઢાંકી ન નાખતું હોય એટલે કે, જેવું અજ્ઞાન પોતે જડ છે, તેવા પોતાના થોડે જ્ઞાનરૂપ આત્માને જે તે જડ કરતું ન હોય, તો 'તે અજ્ઞાન છે' એમ કહેવામાં પણ શો અર્થ હોઈ શકે વારુ? કારણ કે, અજ્ઞાનનો સ્વભાવ એવો છે કે, તે જે સ્થળે હોય છે, તે પોતાના આશ્રયસ્થાનને તે ઢાંકી નાખે છે, પણ એ અજ્ઞાનનો સ્વભાવ જ્યારે જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં વ્યક્ત થતો નથી, ત્યારે તે અજ્ઞાન છે, એમ તેને કેમ કરીને કહી શકાય વારુ? નીચેની એવીમાં એ જ તરવને દર્શાવવડે વ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

આમાલે માનુ પ્રાસે । તેં આમાલ કોળેં પ્રકાસે ॥

સુપુત્રી સુપુત્રેયા રુસે । તૈ તૈંચિ કોળા ॥ ૧૬ ॥

વિવરણ-દિવસે આકાશમાં વાદળાં ચડી આવવાથી સૂર્ય ઢકાઈ જાય છે, એમ કહીએ, તો 'આ વાદળાં છે અને એમના થોડે સૂર્ય ઢકાય છે' એ પણ સૂર્યના પ્રકાશથી જ દેખાય છે. એથી સૂર્યને વાદળાંએ ઢાંકી દીધેલા કહીએ કે તે પ્રકટ જ છે? અહીં સૂર્યનો અર્થ 'પ્રકાશ' લેવાનો છે, અને તે યથાર્થ પણ છે; કારણ કે, સૂર્યનો અને પ્રકાશનો અભેદ જ છે. વધારે શું કહેવું! પ્રકાશ વિના સૂર્યનું અસ્તિત્વ જ નથી. ગાદ નિદ્રાના આગમનથી, જે નિદ્રિત પુરુષ જાગ થતો (મરી જતો) હોય તો પંડી નિદ્રાનું પ્રકાશન કોણ કરવાનું હતું વારુ? કારણ કે, નિદ્રા જીવિતોની આગ્રિત

હોય છે. 'મરી ગયેલાને ઊંઘ આવી ગઈ છે' એમ કાઈ પણ કદાપિ સિદ્ધ કરવાનું નથી. એટલામાટે નિદ્રાનું પ્રકાશન કરનાર એટલે કે, 'આને નિદ્રા આવી ગઈ છે' એમ ખીજાને ભાસ કરાવનારો નિર્દિત જીવતો તથા પ્રકટ હોવો જોઈએ. અને તે જીવતો તથા પ્રકટ હોય છે અને તેથી જ તે ઊંઘીને ઉઠે છે અને પોતાની ગાઢ નિદ્રાના અનુભવને વ્યક્ત કરે છે.

તેસે અજ્ઞાન અસે જોયે । તેંચ જરી અજ્ઞાન બાતે ॥

તરી અજ્ઞાન અજ્ઞાનાતે । નેળતાં મેલે ૧૭ ॥

વિવરણ-તે પ્રમાણે, જેમાં અજ્ઞાન છે, એવો જ્ઞાનરૂપ આત્મા અજ્ઞાન થાય, તે પણ તે અજ્ઞાનને અજ્ઞાન ન જાણીને જ થાય છે. કારણ કે, જ્ઞાનરૂપ આત્માને જો અજ્ઞાન જડ કરી નાખે, તો પછી કાઈ કાંઈને ન જાણખતા-ન જાણતા-ન રહેવાં જોઈએ. જેમકે, એક ઘડાપર ખીજો ઘડો ચૂકવામાં આવે, તો નીચેનો ઘડો ઉપરના ઘડાને જાણી શકે છે ખરો કે? અથવા ખીજો ઉપરનો ઘડો નીચેના ઘડાને જાણે છે ખરો કે? નહિ જ. કારણ કે, તે બન્ને જડ છે.

નાતરી અજ્ઞાન અક ઘટે । હેં જયાસ્તવ નિવઢે ॥

તેં અજ્ઞાન નઢે ફુટે । કોળે ફાર્જી ॥ ૧૮ ॥

વિવરણ-'આ અજ્ઞાન છે' એમ જેના (જે જ્ઞાનના)યોગે પ્રકાશિત થાય છે, તે (જ્ઞાન) ને કદાપિ અજ્ઞાન કહી શકાય જ નહિ. કારણ કે, પ્રકાશ અને પ્રકાશક એ ઉભય એક ખીજાથી સર્વથા જિલ જ હોવાના. જેમ ઘટાદિ સર્વ પદાર્થો પ્રકાશ છે, અને સૂર્ય તેમનો પ્રકાશક છે; એટલે અહીં ઘટાદિ પદાર્થ અને સૂર્ય એ બન્ને એક તો થવાના નહિ જ. તે જ પ્રમાણે પ્રકાશ અજ્ઞાન અને તતપ્રકાશક જ્ઞાન એ બન્ને એક ન હોઈ શકે એ સ્વાભાવિક જ છે. એટલામાટે 'અજ્ઞાન એક છે,' અને એ પ્રમાણે અજ્ઞાનાનુભવી જે જ્ઞાન તે અજ્ઞાન નથી, એ પ્રકટ જ છે.

પઢહી અચી દોઝા । આણિ દોઝા નઢે આંધણા ॥

તરી આચી યા પોફલા । યોલિયા ફો ॥ ૧૯ ॥

વિવરણ-આખપર પડેલો હોય અને આંખ અંધ ન હોય તો, 'આંખપર પડેલો છે' એમ જાણવું યથ્ય છે. 'આંખમાં પડેલો છે' એમ જાણવામાનથી પડગની સિદ્ધિ થતી નથી, દિનું તે સિદ્ધિ કાર્યવડે થાય છે. એટલે કે, પડગથી દૃષ્ટિમાં મંદતા યોગી હોવી જોઈએ, તો જ પડગની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. જો તે પડગના યોગે દૃષ્ટિમાં

મંદતા ન આવેલી હોય, અથવા ન આવે, એટલે કે, જોવાની શક્તિમાં ન્યૂનતા ન થાય, તો 'આંખમાં પડળ છે' એમ જોણું કિંવા કહેવું સર્વથા નિર્રથક (વ્યર્થ) જ છે.

ઇંધનાચ્યા આંગીં । સ્વલ્લેન આગી ॥

તે ન જલ્લે સરી વાઘગી । શષ્પિચ તે ॥ ૨૦ ॥

વિવરણુ-શાકડામાં અગ્નિ પ્રકટ થાય, છતાં તેના યોગે જો શાકડું બળે નહિ, તો પછી તે અગ્નિ શાનો? અર્થાત્ તે શક્તિ સર્વથા વ્યર્થ છે,

આંવારુ કોંહુનિ ધરી । ધરા પહસાઈ ન કરી ॥

તે અંધારુ રૂઠી અધરી । ન હાળાવા કીં ૨૧ ॥

વિવરણુ-ધરમાં અંધારું છે, પણ તેના યોગે ધરમાં પ્રકાશનો અભાવ નથી તો પછી તે અંધકાર કહેવાય ખરો કે? તેમ ન કહેશે; કારણ કે, મંદત્વરૂપ અંધકાર ગ્રહ અંતર્ગત ભાગને સર્વથા ઢાંધી (અદૃશ્ય) કરી નાખે છે.

ઘોજાવો નેદી જાગળે । તિયે નિદેસે નીંદ કોળ હળે ॥

દિવસા નાળી ઝળે । તેં રાત્ર કૈચી ॥ ૨૨ ॥

વિવરણુ-નિદ્રા આવેલી છતાં તે જાગૃતિની વ્યવસ્થિતતાને જરાય બગાડતી નથી, તો પછી તે નિદ્રા શાની વારુ? રાત્રિ તો છે, પણ તે દિવસ કરતાં જરાપણુ ન્યૂન નથી-એટલે કે, દીપકાને અભાવ છે અને કુર્વ વ્યવહાર ચાલ્યા કરે છે; તો પછી તે રાત્રિ છે, એમ કેમ કરીને કહેવાય? ઉપર્યુક્ત ચારે દૃષ્ટાંતોમાં તે તે સર્વ ધટનાઓ હોવા છતાં પોતપોતાનાં કાર્યો કરતી નથી, તો પછી તે ધટનાઓ-તે વસ્તુઓ-છે, એમ આપણે શા આધારે કહી શકીએ વારુ?

તેસે આત્મા અજ્ઞાન અસિકે । અસતા તો ન મુકે ॥

તેં અજ્ઞાનશબ્દ લટિકે । આલેચિ કીં ॥ ૨૩ ॥

વિવરણુ-તે જ પ્રમાણે, આત્મામાં સમસ્ત અજ્ઞાન હોવા છતાં જો તે પોતાના જ્ઞાનરૂપથી ચ્યુત ન થતો હોય, તો પછી 'અજ્ઞાન' શબ્દ પોતાની રીતે જ અસત્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે.

ચેન્દ્રવી તરી આત્મયા । માજી અજ્ઞાન અસાવયા ॥

કારણ જ્ઞાણતાં ન્યાયા । જુકી ચેઈલ કીં ॥ ૨૪ ॥

વિવરણ-સહજ વિચાર કરી એવાથી, જે આત્મા કેવળ ચૈતન્યરૂપ છે તેમ જ કેવળ જ્ઞાનપ્રકાશરૂપ છે, તે આત્મામાં સર્વ પ્રપંચના કારણરૂપ અજ્ઞાન રહેલું છે, એમ કહેવું યથાન્યાય નથી. તે કેવી રીતે, એ નીચેની ઓવીમાં કહેવામાં આવે છે.

અજ્ઞાન સમમેલણી । આત્મા પ્રકાશાચી રવાણી ॥

આત્મં દોહૌ મિલ્લણી । એકી કૈશી ॥ ૨૬ ॥

વિવરણ-અજ્ઞાન તો ધન અંધકાર સમાન છે અને આત્મા તો કેવળ જ્ઞાનરૂપ અને સ્વપ્રકાશ છે, તો પછી આત્મા અને અજ્ઞાન એક જ સ્થાનમાં કેમ કરીને રહી શકે વારુ? જે નીચેની ઓવીઓમાં આપેલાં ઉદાહરણોમાંની ઘટનાઓના યોગ થઈ શકે, તો જ આત્મા અને તદ્વિરુદ્ધ અજ્ઞાન એ ઉભયનો યોગ શક્ય માની શકાય.

સ્વપ્ન આણિ જાગરુ । આઠયૂ આણિ વિસરુ ॥

હે યુગમે એકા હારુ । પાલતી જરી ॥ ૨૬ ॥

વિવરણ-સ્વપ્ન તથા જાગૃતિ, સ્મૃતિ તથા વિસ્મૃતિ એ બેડીઓ ને એક જ પક્ષિતમા બેસી શકે; (તો જ આત્મા અને અજ્ઞાન એ બન્ને એક સ્થળમાં હોઈ શકે.)

શીતા તાપા એકવટ । વાહે વસ્તીચી વાટ ॥

કાં તમેં બાંધિજે મોટ । સૂર્યરશ્મીચી ॥ ૨૭ ॥

વિવરણ-શીતલતા અને ઉષ્ણતા જે એક સમયાવગ્ચેદે એક જ સ્થળમાં હોઈ શકે, કિંવા અધકારના ગાંસડામાં જે સૂર્યકિરણોને બાંધી શકાય તેમ હોય;

નાના રાહી આણિ દીવો । ચેતી એકેગાયો રાહો ॥

તૈ આત્મા જીવે જીવો । અજ્ઞાનાચેતિ ॥ ૨૮ ॥

વિવરણ-અથવા તો રાત્રિ અને દિવસ જે એક જ સ્થળે રહી શકે, તો જ અજ્ઞાન અને આત્માનો સંગ થાય.

હે અસો મૃત્યુ આણિ જિણે । હે શોમતી કાય મેહુણે ॥

તરી આત્મેન અસર્ણે । અજ્ઞાનેશો ॥ ૨૯ ॥

વિવરણ-અસ્તુ, મરણ અને જીવન એ બેનું બેનું એક સ્થળમાં શોભી શકશે નહીં કે? જે એમ બની શકે, તો જ આત્મા અને અજ્ઞાનનો યોગ સંભવી શકે.

અહો આત્મેન એ વાધે । તેંચિ આત્મેનશી નાંદે ॥

ચેશી કાયશી વિરુદ્ધે । વોલણી ક્યે ॥ ૩૦ ॥

વિવરણ-અહો (અજ્ઞાનવાદીને અનુલક્ષીને કહેવામાં આવે છે) જે અજ્ઞાન સત્વિદાનંદરૂપ આત્મજ્ઞાનના યોગે બાધિત થાય છે એટલે કે મિથ્યા સિદ્ધ થાય છે, એનું જે આત્માનું વિરોધી અજ્ઞાન તે અને આત્મા એક જ સ્થળમાં વિદ્યરે છે, એમ કહેવું તે સર્વથા અસંગત પ્રત્યાપ જ છે.

અહો અંધારવણીચી પૈજ । સાંઢૂનિઅંધાર તેજ ॥

જાલા તૈં સહજ । સૂર્ય નિઘ્રાંતચિ ॥ ૩૧ ॥

વિવરણ-જે અજ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ આત્માના યોગે બાધિત થાય છે, તે અજ્ઞાન આત્માનો આશ્રય કરીને દેમ કરીને રહી શકે વારુ? એમ ઉત્તરપદ્ધતિ સિદ્ધાંતીએ પૂર્વની ઓળખાઈ સિદ્ધ કર્યું, હવે એ વિશે પૂર્વપદ્ધતિ અજ્ઞાનવાદીનું એનું કથન છે કે, યદ્યપિ આત્માના યોગે અજ્ઞાન બાધિત થાય છે, તો પણ તે અજ્ઞાન ભિન્ન ન રહેતાં આત્મજ્ઞાનપ્રકાશયુક્ત જ હોય છે. એમ મૂળ ઓળખાઈમાં આપેલાં દૃષ્ટાંતો અને હવે પછીની ઓળખાઈમાંના દૃષ્ટાંતોએ સૂચના થાય છે. “અહો (ઉત્તરપદ્ધતિસિદ્ધાંતીને અનુલક્ષીને અજ્ઞાનવાદી કહે છે) ભુઓ, અંધકાર પોતાના અંધકારત્વને ત્યાગીને હોડથી તેજરૂપ થઈ જાય, તો પછી તે નિઃસંશય સૂર્ય જ છે, એટલે કે તે સૂર્ય પ્રકાશરૂપે જ છે.” કેટલાકોને એવો અભિપ્રાય છે કે, આ ઓળખાઈમાં જે બાધાય છે, તે સિદ્ધાંતવાદીનું છે, પરંતુ નીચેની ૩૪ મી ઓળખાઈના વિચાર કરવાથી, અમને એમ લાગ્યું કે, અહીંથી ૩૪મી ઓળખાઈ પર્યંતનું બાધણ અજ્ઞાનવાદીનું છે અને તેથી અમે આ ઓળખાઈઓનો અર્થ અજ્ઞાનવાદીના પૂર્વપદ્ધતિમાં જ લગાડેલા છે. પરંતુ જો કાંઈને એમ ભાસે કે, આ કથન સિદ્ધાંતવાદીનું છે, તો જો પૂર્વાપર સંબંધની સંગતિ લાગી શકે એમ હોય, તો તેણે ભણે તેવા અર્થનો સ્વીકાર કરી લેવો.

દુલ્લોકુડપણ સાંઢિલે । આણિ આગીપણ માંઢિલે ॥

તૈં સૈંચિ આગી જાલે । હંધન કીં ॥ ૩૨ ॥

વિવરણ-જે વેળાએ કાષ્ટ પોતાની શુષ્કતાને ત્યાગી દે છે અને અગ્નિના રૂપને ધારણ કરે છે, તે વેળાએ તે કાષ્ટ અગ્નિથી ભિન્ન ન રહેતાં અગ્નિરૂપ જ થઈ જાય છે.

ફાં ગંગા પાવત સેવો । આનવણાચા ઠાવો ॥

સાંઢી તૈં ગંગા હો । છાદે પાળી ॥ ૩૩ ॥

વિવરણ-જે વેળાએ નાણાનું પાણી ગંગામાં મળી જાય છે, તે વેળાએ પછી તે ગંગાથી ભિન્ન રહેતું નથી-એટલે કે, તે વેળાએ સર્વથા તે ગંગારૂપ જ બની જાય છે.

તેસેં જ્ઞાન હૈં જ્ઞાન નોહે । તરી આસ્મા અસકેજસો લાહે ॥
 ચેન્દ્રવીં અજ્ઞાન હોયે । લાગલેંચિ ॥ ૩૪ ॥

વિવરણુ-પૂર્વોક્ત દષ્ટાંતો પ્રમાણે અજ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ આત્માથી જિન નથી, કિન્તુ
 આરે તે સર્વજ્ઞ જ્ઞાનરૂપ આત્મભાવયુક્ત છે, ત્યારે તે સાદૃશિક અજ્ઞાન આત્મત્વમાં
 સલામ જ છે, એમ જ માનવું જોઈએ.

આત્મેનશી વિરોધી । જ્ઞાનોની નુરોચિ દ્યે સંરંધી ॥

વેગલે તરી તસીદ્ધિ । જાયેચિના ॥ ૩૫ ॥

વિવરણુ-અજ્ઞાન આત્માનું વિરોધી છે અને તેથી તે આત્મા સમક્ષ દેખી શકતું
 નથી, તેમ જ જિન પણ રહેતું નથી. અરે, અજ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ આત્માનું વિરોધી
 હોવાથી આત્મસંબંધવડે બાધિત થાય છે. આમ હોવા છતાં, તે આત્મજ્ઞાનરૂપે
 રહેલું હોય છે, એ તમારું કથન સર્વથા વિસંગત છે. હવે આ રચણે તમે પોતાના
 અજ્ઞાનપક્ષને સિદ્ધ કરવામાટે કદાચિત્ એમ કહેશો કે, ‘અજ્ઞાન આત્મસંબંધયુક્ત
 નહિ, પણ તેથી જિન અને સ્વતંત્ર છે;’ તો તેમ પણ બની શકતું નથી. એમ આ
 બોલીમાં સિદ્ધાંતીએ અજ્ઞાનવાદી પૂર્વપક્ષકારને સૂચવેલું છે.

જ્ઞાનાચી માસોઢી । જન્દી હોય જિજ્ઞાઢી ॥

તરી જઢી ના વેગઢી । ન જિયે જેવી ॥ ૩૬ ॥

વિવરણુ-જેમકે, લવણ (મીઠા)નું એક સજીવ માછલું છે, એમ આપણે માની
 લઈએ; તો પછી આપણે એમ પણ માનવું જ જોઈએ કે, તે જળના આશ્રયે રહી
 શકવાનું નથી જ; કારણ કે, તે મૂળ લવણનું છે. લવણનો એવો ધર્મ જ છે કે,
 તેની સાથે જળનો સંબંધ થતાં જ તરત તે પીનળી બન્ય છે. તેમ જ તે જળથી
 જિન પણ રહી શકવાનું નથી; કારણ કે, સજીવ માછલું પાણીથી જિન-દૂર-થાય,
 કે તે ફાણે જ તે મરી બન્ય છે, એથી તેનું પાણીથી જિન રહેવું પણ શક્ય નથી
 એવી રીતે લવણનું તે સજીવ માછલું જળના આશ્રયે કિંવા જળથી જિન બને પ્રકારે
 રહી શકતું નથી. એ જ પ્રમાણે અજ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ આત્માના આશ્રયે રહી શકતું
 નથી; કારણ કે, જ્ઞાનરૂપ આત્મા અજ્ઞાનનો વિરોધી છે, એ તો પૂર્વે કહેલું જ છે.
 તેમ જ અજ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ આત્માથી જિન પણ રહી શકતું નથી; કારણ કે, અજ્ઞાન
 ‘અવસ્થા’ એટલે કે મિથ્યા છે અને જે મિથ્યા વસ્તુ હોય છે, તેને કાઈ પણ સત્ય
 વસ્તુના આશ્રયનો સ્વીકાર કરવો પડે છે-સત્યવસ્તુના આશ્રયચિના તે મિથ્યા વસ્તુ કદાપિ

ટકી કે રહી શકતી નથી. જેવી રીતે રજ્જુમાં કલ્પનાવડે બાસેયો મિથ્યા સર્પ સત્ય રજ્જુ-અધિજ્ઞાનને ત્યાગીને શિલ રહી શકશે ખરો કે ? કદાપિ નહિ. તે જ પ્રમાણે, સત્ય બ્રહ્મ અધિજ્ઞાનને ત્યાગીને મિથ્યા અજ્ઞાન શિલ રહી શકવાને સર્વથા અસમર્થ છે.

જે અજ્ઞાન ચેર્યે નસે । તરીચ આત્મા અસે ॥

હયગોત્રી ચોલળીં વાયસે । નાયકાવીં ફીં ॥ ૩૭ ॥

ધિવરજુ-પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે, જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં અજ્ઞાન છે જ નહિ; કિન્તુ સર્વત્ર પરિપૂર્ણ સમ્યક્દાનરૂપ એક આત્મા જ છે. આમ હોવા છતાં પૂર્વપક્ષકાર અજ્ઞાનવાદી તેમાં અજ્ઞાન હોવાનું કહે છે, તે તેનું કથન સર્વથા બ્યર્થ છે, એમ માનીને તે કથનનું શ્રવણ જ કરવું નહિ.

દોરી સર્પાભાસ હોયે । સો તેળે દોરેં વાંધો ચે ॥

ના દવહળે ન સોદે । જયાપરી ॥ ૩૮ ॥

ધિવરજુ-જેમ દોરીમાં સર્પ બાસે છે, પણ તે સર્પને અધિજ્ઞાન રજ્જુ-દોરીથી બાંધી શકાશે ખરો કે ? જે દોરીમાં સર્પનો ભાસ થાય છે, તે દોરીવડે જ જો તેને બાંધવા જઇએ, તો દોરીનું વધાર્યું જ્ઞાન થવાનું અને વધાર્યું રજ્જુ-જ્ઞાન ચતાંની સાથે જ મિથ્યા સર્પાભાસનો તત્કાળ લોપ થઈ જવાનો. એટલામાટે જ તે સર્પને એ દોરીવડે બાંધી શકાય તેમ છે જ નહિ. અને સર્પ મિથ્યા ભાસતો હોવાથી, તે સર્પને જો હાંકીએ, તો તે ન્હાસી પણ શકવાનો નથી. જેવી રીતે અધિજ્ઞાન રજ્જુથી બાસેલા સર્પને બાંધી શકાતો નથી, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનમાં અજ્ઞાનનો શોધ કરીએ, તો તે અજ્ઞાન ત્યાં કદાપિ મળી શકતું નથી.

નાના પુનિવેચેનિ આંધોરે । દિહામેળ રાતી મદુરે ॥

ફીં ચેત્તિ સુધાકરે । ગિઝિજે જેતી ॥ ૩૯ ॥

ધિવરજુ-જેવી રીતે દિવસના બપોથી પૌર્ણિમાનો અંધકાર રાત્રિ તરફ પોતાનો મોરચો ફેરવે છે, પરંતુ તત્કાળ ચંદ્રનો ઉદય થતાં તે ચંદ્રનો પ્રકાશ અંધકારને ગળી જાય છે; એટલે કે, પૌર્ણિમાને દિવસે નિત્ય પ્રમાણે આપ્તો દિવસ સૂર્ય આકાશમાં હોવાથી અંધકારને આશ્રય મળતો નથી અને સૂર્યાસ્તથી પુનઃ સૂર્યોદય થતાં સૂર્ય ચંદ્રનું સામ્રાજ્ય હોવાથી રાત્રિના સમયમાં પણ અંધકારને ક્યાંય આશ્રય મળી શકતો નથી.

વિયાપરીં હમયતા । આજ્ઞન શબ્દ મેલા મૃયા ॥

હા તર્કી વાંચોન હાતા । સ્વરૂપે નયે ॥ ૪૦ ॥

વિવરણ-તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાન શબ્દ ઉભયપક્ષે બર્થ થાય છે. એ અજ્ઞાન બિન્ન રહે, એમ દેખાતું નથી, અને તે જ્ઞાનના આગ્રયથી રહે છે, એમ કહીએ, તો અજ્ઞાન જ્ઞાન સાથે વિરોધ ધરાવનાર છે; એટલામાટે તેજતિમિર-પામથી અજ્ઞાન અને જ્ઞાન સંયુક્ત નથી. પણ અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કેવું છે, એમ કોવા જઇએ, તો ત્યાં કરાનો પણ પ્રત્યક્ થવાનો સંભવ નથી.

તરી અજ્ઞાન સ્વરૂપ કૈસે । કાય કાર્યાનુમેય અસે ॥

કૌ પ્રત્યક્ષાચિ દિસે । ઘાંઘોર્લ્લ આતાં ॥ ૪૧ ॥

વિવરણ-હવે ઉત્તરપક્ષકાર સિદ્ધાંતી કહે છે કે, અજ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિયોના વિષય થનારી વસ્તુ છે, કિંવા કાર્યના આધારે ‘અજ્ઞાન છે’ એવી રીતે અનુમાન પ્રમાણનો વિષય થનારી વસ્તુ છે! એટલે હવે એનો આપણે ચક્ષુર વિચારથી શોધ કરીએ.

અહો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણી । કોમે જયાચી ઘેળી ॥

સેં અજ્ઞાનાચી કરણી । અજ્ઞાન નઢે ॥ ૪૨ ॥

વિવરણ-પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી જો અજ્ઞાનનું મહત્ત્વ (સિદ્ધિ) કરવા માંડીએ, તો એમ જણાઈ આવે છે કે, એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો જો કે અજ્ઞાન નહિ, પણ અજ્ઞાનના જ કાર્યો છે.

જૈશો અંકુરેસી સરલ । વેલી દિસે વેલ્હાલ ॥

તેં ઘોજ નઢે કેવલ । બીજકાર્ય હોયે ॥ ૪૩ ॥

વિવરણ-બીજમાંથી અકુર થાય છે અને તે અકુરમાંથી વૃક્ષરીના વિસ્તાર વધે છે, તો પણ તે અકુર અને વૃક્ષરીવિસ્તાર એ ઉભય બીજ તો નથી જ; કિન્તુ બીજનાં કાર્યો છે, એ નવેસરથી કહેવાની કાંઈ વિશેષ અગત્ય નથી.

કાં શુમાશ્રુમરૂપે । સપ્ન દષ્ટિ આરોપે ॥

તેં નીદ નઢે જાવપે । નિદેચે કીં ॥ ૪૪ ॥

વિવરણ-જો શુભ અને અશુભ સ્વપ્ન હાથે છે, તે નિદ્રા નથી, કિન્તુ નિદ્રાના બાળક એટલે કે, કાર્યો જ છે.

નાના ચાંદ્રુ એકુ અસે । તો વ્યોમો દુખાવલ દિસે ॥

તેં તિમિર કાર્ય જૈસે । તિમિર નઢે પે ॥ ૪૫ ॥

વિવરણ-અથવા તો ચંદ્ર એક હોવા છતાં આકાશમાં બે ચંદ્ર હોવા જેવા બાસ થાય છે, એ કેવળ દષ્ટિદોષ (આખને આંગળીવતી તિર્ચક દાખીએ તો તેથી દષ્ટિદોષ હતપત્ર થતાં એક વસ્તુની બે વસ્તુઓ દેખાય છે) નું કાર્ય છે, પોતે દષ્ટિદોષ નથી.

તૈસેં પ્રમાતા પ્રમેય । પ્રમાણ જે ત્રય ॥

તેં અજ્ઞાનાર્થે કાર્ય । અજ્ઞાન નહ્દે ॥ ૪૬ ॥

વિવરણ-પ્રમાતા (જ્ઞાતા), પ્રમાણ (જ્ઞાન) અને પ્રમેય (જ્ઞેય) એ અજ્ઞાન નહિ, પણ અજ્ઞાનનાં કાર્યો છે. જ્યોત્સ્ના લાવાર્થ એવો છે કે, પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય એ ત્રિપુટીથી રહિત ચૈતન્યમાં પ્રમાતા વ્યવહાર સંપાદક, સાબાસ અંતઃકરણ છે. એટલે કે, અંતઃકરણ અપંચીકૃત પંચભૂતોના મિશ્ર સત્ત્વાશયનું કાર્ય હોવાથી શુદ્ધ છે; અને એટલામાટે તેણે ચિદાભાસનું ગ્રહણ કરેલું છે. જેમકે કાચ શુદ્ધ હોવાથી પ્રતિબિંબનું ગ્રહણ કરે છે; તે જ પ્રમાણે અંતઃકરણ શુદ્ધ સત્ત્વનું કાર્ય હોવાથી ચિદાભાસનું ગ્રહણ કરે છે. એવા એ સાબાસ અંતઃકરણવિશિષ્ટ ચૈતન્યને પ્રમાતા કહેવામાં આવે છે. અહીં સાબાસ અંતઃકરણ પ્રમાતાનું વિશેષણ છે. હવે વિશેષણનું લક્ષણ એટલું જ છે કે, જેના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ હોય અને જે વ્યવર્તક હોય તે વિશેષણ. જેવી રીતે ‘નીલ ધટ છે’ એ વાક્યમાં ‘નીલ’ ધટનું વિશેષણ છે; કારણ કે, ધટ સ્વરૂપમાં નીલતાને પ્રવેશ છે તેથી તે ધટનું વિશેષણ છે અને તે વ્યવર્તક પણ છે. જે વસ્તુસ્વરૂપને ધર્તર પદાર્થોથી ભિન્ન બોધ કરાવે છે, તે જ વ્યવર્તક. તે એમ કે, ‘આ નીલ ધટ છે’ એમ કહેવામાં બીજા સ્વેત અને પીળા વ્યાદિ ધટો કરતાં નીલ ધટ ભિન્ન છે, એમ એ નીલ વિશેષણે બતાવી આપ્યું અને વ્યવર્તકનું લક્ષણ એ જ છે. અથવા ‘દંડી પુરુષ છે’ એ વાક્યમાં એવો અર્થ નિષ્પત્ત થાય છે કે, જેના હાથમાં દંડ છે એવો પુરુષ; આમાં ‘દંડી’ તે પુરુષનું વિશેષણ છે અને પુરુષ વિશેષ્ય છે. તેવી જ રીતે સાબાસ અંતઃકરણ પ્રમાતાનું વિશેષણ છે; કારણ કે, પ્રમાતાના સ્વરૂપમાં સાબાસ અંતઃકરણનો પ્રવેશ છે અને તે સાબાસ અંતઃકરણ, પ્રમેય ચૈતન્યથી પ્રમાતાચૈતન્ય ભિન્ન છે, એમ બતાવી આપે છે; અને એથી તે વ્યવર્તક પણ છે. આત્મા સાબાસ અંતઃકરણનિશિષ્ટ પ્રમાતા છે; અને એ સાબાસ અંતઃકરણનું ઇન્દ્રિયદ્વારા વિષય પર્વન્ત જે પરિણામ થાય છે, તેને જ જ્ઞાનવૃત્તિ કિંવા પ્રમાણ એવી સંગ્રા આપવામાં આવી છે; અને તે વૃત્તિ જે વિષયને બાંધે છે, તે વિષયને પ્રમેય સંગ્રાથી એજાખવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે, પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય

અજ્ઞાનનાં કાર્યો છે. એવી રીતે પ્રમાતાના વિશેષલુચ્છાનમાં રહેતા સાક્ષાત્ અત્ કરણમાંના અત્ કરણ અશનું મહણ કરતું, કારણ કે, પ્રમાતામાત્રો ચૈતન્યાશ કદાપિ જડ અજ્ઞાનનું કાર્ય થાય તેમ નથી જ, તેમ જ વિદ્યાભાસ પણ જડ અજ્ઞાનનું કાર્ય થાય તેમ નથી. પરંતુ અજ્ઞાનકાર્ય અત્ કરણ અજ્ઞાનના યોગે વિદ્યાભાસમાં કાર્યનો આરોપ થાય છે જેની રીતે કાર્ત્ત્વ્ય ખાત્રોચ્છિપ્તમાં વર્ણન પાણી જગાય, એટલે તેની સાથે જ સૂર્યના પ્રતિબિમ્બની ઉત્પત્તિ થયેલી દેખાય છે. પણ ખરેખર વિચાર કરી જોતાં ત્યાં સૂર્યપ્રતિબિમ્બ નહિ, કિન્તુ કેવળ પાણી જ ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે એટલે કે નહુ પાણી આવેલું હોય છે, પરંતુ તે પાણીના આગમનની સાથે જ સૂર્યપ્રતિબિમ્બની ઉત્પત્તિના બ્યવહાર ભાસના માટે છે તેવી જ રીતે જડ અજ્ઞાનકાર્ય અત્ કરણ અશનિષ્ઠ કાર્યના વિદ્યાભાસમાં ભાસવા માટે છે, અને તેથી 'પ્રમાતા અજ્ઞાનકાર્ય છે' એમ જો મૂળમાં કહેલું છે, તે પ્રમાણ ચૈતન્યદૃષ્ટિથી નહિ, કિન્તુ અત્ કરણાશ દૃષ્ટિથી જ આપેલું છે તેજ પ્રમાણે પ્રમાણમાં પણ પ્રમાણવૃત્તિઅશ અજ્ઞાનના કાર્યનું મહણ કરતું અને પ્રમાણ તો જડ હોવાથી તે, અજ્ઞાનનું કાર્ય છે, એમ કહેવું યોગ્ય જ છે

હજોનો પ્રત્યક્ષાદિકો | અજ્ઞાન કાર્ય વિશેષી ||

ન ઘેવે વેવિપરી | જાતુ નાર્હી || ૪૭ ||

નિવરણ-એટલામાટે પ્રત્યક્ષ આદિને (જે પ્રત્યક્ષ આદિ અજ્ઞાનના વિશેષ કાર્યો છે તેમનાવડે) અજ્ઞાનનું મહણ કરી શકાય તેમ નથી જ કારણ કે, પ્રત્યક્ષાદિ અજ્ઞાનના કાર્યો છે, અને તેમનો તથા અજ્ઞાનનો ઘટમૃતિકા પ્રમાણે અભેદસંબધ છે એટલા માટે તેમના યોગે અજ્ઞાનની સિદ્ધિ થતી નથી, કારણ કે, જો એમ કરવામાં આવે તો સ્વરકધારાદહણ (પોતાની કાષ્ઠપર પોતે બેસતું) ન્યાય અહીં લાગૂ પડશે જડપડે જડનું અનુમાન કેમ કરીને કરી શકાય વાર?

અજ્ઞાન કાર્યપણે | ઘેડેને તેં અજ્ઞાન હજોને ||

સરી ઘેતાહી કરણે | તયાચેતિ || ૪૮ ||

નિવરણ-જે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ છે, તે અજ્ઞાનના કાર્યો છે એ તો પૂર્વે કહેલું જ છે હવે એ કાર્યોપરથી, એનું એક કારણ અજ્ઞાન છે, એમ જો મહણ કરવા જઈએ, તો તે મહણ કરનાર ઇન્દ્રિયો પણ અજ્ઞાનનાં કાર્યો હોવાથી કાર્યકારણ અભેદદૃષ્ટિથી તે પણ અજ્ઞાન જ છે અજ્ઞાન સર્વ કાર્યોનું ઉપાદાન કારણ છે, અને જે ઉપાદાન કારણ હોય છે, તેનો અને કાર્યનો નિત્ય અભેદ જ હોય છે એ ન્યાયથી સર્વ કાર્ય

અને કારણ અજ્ઞાનનો અભેદ જ છે એટલામાટે જડ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા જડ અજ્ઞાનનું ઠેમ કરીને અહણુ થઈ શકે વારુ? એટલે કે, જડ અજ્ઞાનરૂપ ઇન્દ્રિયો પોતે પોતાનું જ અહણુ કેવી રીતે કરી શકે?

સ્વપ્ની દિસે તેં સ્વપ્ન । મા દેવતા કાય આન ॥

તેસે કાર્યાચિ અજ્ઞાન । કેવલ જરી ॥ ૪૯ ॥

વિવરણ—સ્વપ્નમાં દેખાય છે તે સ્વપ્ન અને તેને જોનારો પણ સ્વપ્નમાનો જ હોય છે—ને બીજો ક્યાંનો હોય વારુ? કારણ કે, જોવાની વસ્તુ, જોનાર અને જોડ એ સૃષ્ટિ સ્વપ્નમાં નિદ્રાના યોગે નવીન ઉપન થાય છે. તે જ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત પ્રમાતા, પ્રમેય અને પ્રમાણ એ સર્વ અજ્ઞાનના જ કાર્ય છે. વધારે શું કહેવું? કાર્ય કારણ અભેદ ન્યાયથી તે કેવળ અજ્ઞાન જ છે. એટલે પછી અજ્ઞાન પોતે પોતાનું જ અહણુ કેવી રીતે કરી શકે વારુ?

તરીં ચાલિલા ગૂઢ ગૂઢે । માલિલે કાજઝ કાજઝે ॥

કા ઘેવે ઘેવે શૂલે । હાલયા શૂલે ॥ ૫૦ ॥

વિવરણ—જેવી રીતે ગોળ ગોળને ચાપે, કાજળ કાજળને લિપ્ત કરે અને શૂળ જ શૂળને શૂળપર ચઢાવીને કાર મારે,

તેસેં કારણ અભિન્નપર્ણે । કાર્યદો અજ્ઞાન હોળે ॥

તેં અજ્ઞાનચિ મા કોળે । કાય ઘેવે ॥ ૫૧ ॥

વિવરણ—તે જ પ્રમાણે કારણ અને કાર્ય અભિન્ન હોવાથી કાર્ય ઇન્દ્રિયો અને કારણ અજ્ઞાન એ ઉભય તે એક અજ્ઞાન જ છે. એટલે પછી કાના આધારે કાનો સ્વીકાર કરવો વારુ? અજ્ઞાન અજ્ઞાનનું અહણુ કરે કે શું? પાપાણુ પાપાણુને ઘેળે કે શું?

આતા ઘેતે ઘેડજે તે એસા । વિચારુ નયે માનસા ॥

તરીં પ્રમાણ જાલા માસા । મૃગજઠીંચા ના ॥ ૫૨ ॥

વિવરણ—જડ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા જડ અજ્ઞાનનું અહણુ થાય છે, એ ઘટનાના વિચારને પણ હવે તો મનમાં ન લાવવો કારણ કે, તેમ કરવાથી મૃગજળમાંનું માછડું સત્ય મિદ્ધ મશે

તેંવ પ્રમાણાચિયા માપા । ન સંપડેચિ એ વાપા ॥

તયા આણિ સ્વપુષ્પા । વિશેષુ કાર્દ ॥ ૫૩ ॥

વિવરણ-પૂર્વે સિદ્ધ કર્યા પ્રમાણે, જે અજ્ઞાન કોઈ પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતું નથી, તે અજ્ઞાન અને આકાશપુષ્પમા શો ભેદ છે વારું? કારણ કે, આકાશ પુષ્પનો અત્યંત અભાવ છે, અને તેથી જ પ્રત્યક્ષ અનુમાન આદિ પ્રમાણના વિષય-રૂપ થતું નથી, તેવી જ અજ્ઞાનની પણ સ્થિતિ છે, એમ કે, અજ્ઞાન આકાશપુષ્પ સમાન છે.

મા હે પ્રમાણચિ તુરતી । આવી હે કાળે પ્રસ્તાવી ॥

ચેળેહી ઘોલે જાણાવી । અજ્ઞાન ભચી ॥ ૬૪ ॥

વિવરણ-જ્યારે એ અજ્ઞાન મર્ધ પ્રમાણને જ રહેના દેતું નથી, ત્યારે તે અજ્ઞાન છે' એમ સિદ્ધ કાણુ કહે વારું? આમ જ્ઞાનવાથી અજ્ઞાન અસત્ય છે, એમ જ સમજવું

एवं प्रत्यक्ष अनुमान । यथा प्रमाणा भाजन ॥

नहोती जाले अज्ञान । अप्रमाण ॥ ६५ ॥

વિવરણ-એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન આદિ પ્રમાણોને પાન ન થઈને જાડે છે, પૂર્વે સિદ્ધ કર્યા પ્રમાણે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોદ્ધાર અજ્ઞાનની સિદ્ધિ થઈ શકે એટલી યોગ્યતા અજ્ઞાનની નથી એમ સિદ્ધ થઈને અજ્ઞાન અપ્રમાણ થયું-તે નથી એમ જ સિદ્ધ થયું એનો ભાવાર્થ એવો છે કે, આ પ્રકરણમાંની ૪૧મી ઓશીમાં અજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે કિંવા કાર્યાનુમેય (કાર્યપરથી જોના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરી શકાય એવું) છે, એનો હવે આપણે શોધ કરીએ, એવો સિદ્ધાન્તીએ ઉપક્રમ કર્યો હતો તે પ્રમાણે આ ઓશી પર્યંત શોધ કરવાથી એમ સિદ્ધ થયું કે, પ્રત્યક્ષ અનુમાન આદિ પ્રમાણથી અજ્ઞાનની સિદ્ધિ થતી ન હોવાથી અજ્ઞાન કોઈ પણ વસ્તુ નથી એ નિર્વિવાદ છે.

‘नाना स्वकार्यार्ति विद्ये । जे कारणपणा नये ॥

मी अज्ञान ऐसे विद्हे । मानू साचे ॥ ६६ ॥

વિવરણ-જે અજ્ઞાન કોઈ પણ કાર્યને ઉત્પન્ન કરતું નથી, જે કોઈનું કારણ થતું નથી અને જે કોઈના જોવામાં ન આવે તો પોતે ‘હું અજ્ઞાન છું’ એમ કહેતા જોડે છે. અધિકારમાં જો કોઈ માણસ આપણા જોવામાં ન આવે, તો તે પોતે જ પોકાર કરે છે કે, ‘અરે હું અહીં છું’, પણ અજ્ઞાન એવી રીતે પોકાર કરતું

નથી. અથવા તો જોમાંથી કાંઈ પણ કાર્ય નિષ્પન્ન થતું નથી અને જે કાષ્ટનું કારણ પણ થતું નથી, તે અજ્ઞાન સત્ય છે, એમ માની લેતાં હું કરું છું—એટલે પછી એવા અજ્ઞાનને હું કેમ કરીને સત્ય માની શકું વારું?

આત્મયા સ્વપ્ન દાઢ । ન સકે ફીર વહુ ॥

પરી ઠાયે ઠાઢ । નિદેજો નેણે ॥ ૧૭ ॥

વિવરણ—જેને નિદ્રા આવે છે, તેને તે (નિદ્રા) અનેકતાનો સ્વપ્નભાસ દેખાડે છે, અથવા તો તે તેની જગૃતિના જ્ઞાનનો લોપ કરીને તેને મુગ્ધ તથા જડ બનાવી દે છે. તે પ્રમાણે અજ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ આત્માને અનેકત્વ ભાસમય સ્વપ્ન પણ બતાવતું નથી અને તેને ત્યાંને ત્યાં જ જ્ઞાનશૂન્ય જડ બનાવીને નિદ્રિત પણ કરતું નથી.

હેં અસો જિયે વેલ્લ । આત્મેપણોચિ નિલિલે ॥

આત્મા અજ્ઞાનમેલે । અસે સૈણે ॥ ૧૮ ॥

વિવરણ—જાત બોલીમાં એમ કહ્યું કે, અજ્ઞાન આત્માને અનેકત્વનું સ્વપ્ન પણ બતાવતું નથી અને ત્યાંને ત્યાં જ મુગ્ધ પણ કરી નાખતું નથી. અર્થાત્ એવી રીતે અજ્ઞાનનું કાંઈ પણ કાર્ય થતું નથી, એ વિશે પૂર્વપક્ષકાર અજ્ઞાનવાદી (પ્રસ્તુત બોલીમાં) પુનઃ એવો વાદ ઉપસ્થિત કરે છે કે, ‘અસ્તુ; અર્થાત્ અજ્ઞાનનું કાર્ય ન થયું તો તેમ જ સહી.’ જે વેળાએ અહમિદૃષ્ટિશૂન્ય જ્ઞાનરૂપ કેવળ આત્મભાવ છે, તે વેળાએ પણ આત્માને અજ્ઞાનનો યોગ તો છે જ.

જૈસે ન ફરિતાં મંચન । કાષ્ટી અવત્યાન ॥

જૈસે કાં હુતાશન । સામર્થ્યર્થે ॥ ૧૯ ॥

વિવરણ—પૂર્વની બોલીમાં પૂર્વપક્ષકારે કરેલા સંશય અથવા વાદનું સિદ્ધાંતીએ કૌંફું ખેંડત આ બોલીથી આરંભાય છે. એ કાટનું ધર્વણ થતાં અગ્નિ વિશેષ દશામાં આવ્યા પહેલાં પણ કાઠમાં દહન પામ્ય ન તથા તમોનાશ આદિ સામર્થ્યરહિત સામાન્ય રૂપે રહેલો છે. તે અગ્નિ અગ્નિથી વિપરીત ધૂમનો આશ્રય કેમ કરીને થાય વારું? એ જ ભાવાર્થને આ બોલીમાં સિદ્ધાંતી સૂચવે છે.

સૈસે આત્મા યેસે નાંવ । ન સાહે આત્મયાચી વરવ ॥

તૈ કા અજ્ઞાન હાવ । વાંધ તે કા ॥ ૨૦ ॥

વિવરણ—તેવી રીતે જ્ઞાનરૂપ આત્માથી સ્વસંવિદ્ધરૂપ દૃષ્ટિજ્ઞાનની શોભા સહન કરી શકાતી નથી; એટલે કે, જ્ઞાનરૂપ આત્મા સ્વરૂપજ્ઞાનના જ્ઞાનધર્મને સ્વીકારતો

નથી. તો પછી તે સર્વથા વિપરીત અસત્ અને જડ અજ્ઞાનનો આશ્રય કેવી રીતે થાય વારુ? એટલે કે, તેનામાં અજ્ઞાનનો યોગ ક્યાંથી અને કેમ સંભવી શકે?

કાલ દીપ ન લાવિજે । તૈંચિ કાજલી ફેડિજે ॥

કોં નુગવતીયા વાઝાંજે । રુસાચી છાયા ॥ ૬૧ ॥

વિવરણુ-દીવો સળગાવ્યા પછી તેમાંથી કાળજી થાય ॥ અને તે કાળજી (મોગરા) ના યોગે દીપનો પ્રકાશ મંદ થાય છે અને તેથી તે મોગરા કાઢી નાખવો પડે છે. અહીં દીવાનું પ્રકટરૂપ તે મોગરા (કાળજી) નો આશ્રય છે. પણ જો દીવો સળગાવવામાં જ ન આવે, તો મોગરા ઉત્પન્ન જ ક્યાંથી થાય? અને જો ઉત્પન્ન જ ન થાય, તો પછી તેને કાઢી નાખવાનું પણ હોય અરુ કે? ઉગેલું વૃક્ષ છાયાના હેતુરૂપ છે, પણ જો વૃક્ષ ઉગ્યું જ ન હોય, તેની છાયા ક્યાંથી આવે વારુ? અને જો છાયા જ મૂળ નથી તેના ત્યાગ તો ક્યાંથી જ સંભવી શકે?

નાના નુઠિતા દેહવશા । કાલવૂનિ લાવિજે ચિન્કસા ॥

ન ઘઢીતા આરસા । લટિજે ફાઈ ॥ ૬૨ ॥

વિવરણુ-અથવા તો દેહ જન્મ્યા પછી તેને સૌમંધિક પદાર્થોનું મર્દન કરી શકાય છે, પણ જો દેહનો જન્મ જ થયો નથી, તેને સૌમંધિક પદાર્થો કેમ કરીને ચોળી શકાય વારુ? જો દર્પણ તૈયાર કરવામાં જ નથી આવ્યું, તેનાપર મેલ ક્યાંથી ચડે અને તે મેલને ચાકતી બ્રૂ લગાડીને સ્વચ્છ કેમ કરીને કરી શકાય વારુ?

કાં વોહાચ્યા દુર્ગા । સાયચિ અસાવી આર્ધા ॥

મગ તે ફેડુ હ્યે છુદ્ધિ । પવાહુ કાંજે ॥ ૬૩ ॥

વિવરણુ-ગાયત્રી કાખમાંના દૂધમાં જો માખણ હોય, તો તેને છુદ્ધિદીશસ્ત્રથી કદાચિત્ કાઢી પણ શકાય. પણ જ્યાં તે કાખમાંના દૂધમાં માખણનો સર્વથા અભાવ જ છે, તો તેને કાઢવું કેવી રીતે? આ દર્શાવેલી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ એમ સૂચવે છે કે, ગાયત્રી કાખમાં સામાન્ય ભાવથી રહેયું દૂધ માખણને આશ્રયરૂપ થતું નથી; કારણ કે કાખમાંનું સામાન્ય દૂધ પૂર્ણ દુગ્ધદશાને જ પ્રાપ્ત થયેલું નથી હોતું, તો પછી તે માખણના આશ્રયરૂપ ક્યાંથી થઈ શકે વારુ?

તૈસેં આત્મયાચ્યા ઠાઈ । જૈ આત્મેપળા ઠાઝ નાઈ ॥

તેં અજ્ઞાન વાંદાં । સારિલે કૈસેં ॥ ૬૪ ॥

વિવરણ-આત્મા જ્ઞાનમાત્ર છે, અને એટલામાટે તે પોતાની જ્ઞાનમાત્રતાની નણુવારૂપ વૃત્તિને પણ પોતાના સ્વરૂપમાં આશ્રય આપતો નથી એવા એ નિર્ઘર્મ આત્મરૂપમાં અજ્ઞાનનો સંબંધ કેમ અને કયાંથી સંભવે વારુ?

હાળોની તેઢ્ઢાંહી અજ્ઞાન નસે । હૈં જાલેચિ અસે આપેસે ॥

આતાં રિકામે કાયસે । નહીં હાળો ॥ ૬૫ ॥

વિવરણ-જે વેળાએ આત્મા સચ્ચિદાનંદરૂપ અભેદ ભાવવડે હોય છે, તે વેળાએ પણ તેની સાથે અજ્ઞાનનો સંબંધ હોય છે, એવો આ પ્રકરણની ૫૮ મી ઓવીમાં અજ્ઞાનવાદીએ પૂર્વપક્ષ કયો હતો. તેનું ઉત્તર આ ઓવીમાં આપવામાં આવે છે. જ્ઞાનમાત્ર આત્મભાવકાળમાં અજ્ઞાન નથી, એમ પૂર્વની ઓવીઓમાં આપેલાં અનેક દર્શાવેલી સહજ સિદ્ધ થયેલું છે. હવે જ્ઞાનરૂપ આત્મત્વમાં અજ્ઞાન નથી, એમ વિનાશકારણ કેટલીકવાર કહ્યા કરવું વારુ?

એસાહી આત્મા જેઢ્ઢાં । જૈં નાતલે માવામાવા ॥

અજ્ઞાન અસે તેઢ્ઢાં । તરી તે એસે ॥ ૬૬ ॥

વિવરણ-એવી રીતે, જે વેળાએ ભાવ-અભાવધર્મરહિત જ્ઞાનરૂપ આત્મા છે, તે વેળાએ અજ્ઞાન પણ છે, તે એવી રીતે. એનો લગવાર્ય એવો છે કે, નગૃત અવસ્થામાંનો સ્થૂલ પ્રપંચ અને તેનો અનુભવ લેનાર અભિમાની વિશ્વ; તે જ પ્રમાણે સ્વભાવસ્થામાંનો કાલ્પનિક સૂક્ષ્મ પ્રપંચ અને તેનો અનુભવ લેનાર અભિમાનની તૈજસ, એ જ ભાવ છે. એવા પ્રકારનો સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ પ્રપંચ અને તેમનાં જ્ઞાતા વિશ્વ તથા તૈજસ, એ સર્વનો જેમાં લય થાય છે, તે જ ધન અજ્ઞાન સુષુપ્તિ છે; તે સુષુપ્તિનો અભિમાની પ્રાણ છે; એ અવસ્થામાં ઉપર્યુક્ત સ્થૂલ સૂક્ષ્મ પ્રપંચનો અનુભવ ન હોઈને અભાવનું સ્પૃરણ હોય છે.* એવા એ ભાવાભાવના આત્મત્વમાં જે વ્યવહાર થાય છે, તેનું સંપાદક મૂલખીજરૂપ અજ્ઞાન છે.† એવી એ ભાવ-અભાવરૂપ કાર્પદશાને પ્રાપ્ત ન થતાં અજ્ઞાન આત્મત્વમાં ખીજરૂપે રહેલું હોય છે. તે કેવું હોય છે, તે નીચેની ઓવીઓમાં દર્શાવેલ સહિત કહેવામાં આવશે.

જૈસે ઘટાચે નાહીપણ । ફુટોની હોય શતચૂર્ણ ॥

કિંગા સર્વાપરી મરણ । મારવેલે ॥ ૬૭ ॥

* વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૮ મો ઓવી ૧૧૮૬.

† જુઓ જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૫ મો ઓવી ૮૮-૮૯.

વિવરણુ-અથવા અભાવના દૂરીને સૌ કકડા થઈ જાય, અથવા તો સર્વને
મારનાર મૃત્યુને સર્વમારક સાધનદ્વારા મારી નખાવવામાં આવે;

નાના નિર્દે નીંદ આલી । કીં મૂર્છા મૂર્છે ગેઝી ॥

કીં અંધારી પહલી । આંધકૂપી ॥ ૬૮ ॥

વિવરણુ-અથવા નિદ્રાને નિદ્રા આવે કિંવા મૂર્છા મૂર્છા આવીને પડી જાય
અથવા અંધકાર અધારા કૂવામાં જઈ પડે;

કાં આમાય અવગહલા । કા કેઠીંચા ગામા મોહલા ॥

ચોસઢા અસુહલા । આકાશચા ॥ ૬૯ ॥

વિવરણુ-અથવા અભાવનો અભાવ થાય, કિંવા કેળને ગર્ભ (ઉપરની બધી
જાય કાઢી નાખતાં અંદર જે બાકી પોલાણ રહે છે, તે જ કેળને ગર્ભ છે) દૂરી
જાય અથવા તો આકાશનું ચાખૂક કરીને વગાડવામાં આવે,

કા નિવટિયા સુદલે વિપ । મુકિયાચે વાથિલે મુપ ॥

નાના તુઠિતા લેપ । પ્રસિલે જૈસે ॥ ૭૦ ॥

વિવરણુ-કિંવા મરી ગયેનાને રિષ આપવામાં આવે અથવા મૂંગા બોલી ન
શકે એવા હેતુથી તેના મુખને બાંધી દેવામાં આવે અથવા તો જે અક્ષરે લખાયા જ
ન હોય તેમને ભૂરી નાખવામાં આવે,

સૈસે મજ્ઞાન આપુલિયે વેઠ । મોર્ગા હેચિ ટવાઠ ॥

આર્તા તરી કેવઠ । વસ્તુ હોઝનિ અસે ॥ ૭૧ ॥

વિવરણુ-પૂર્વની જ્ઞાતિઓમાં જે ભાષણ થયું છે, તે સર્વ વાચારંભણ છે. તેવી
રીતે રિયતિકાળમાં અજ્ઞાન કેવળ જ્ઞાનરૂપ આત્માને વિષય કરે છે, એમ જે કહેવું
તે પણ વાચારંભણ છે, એમ વિચારવડે સિદ્ધ થાય છે હવે તો અજ્ઞરિચારવડે
અજ્ઞાનસ્થિતિને નિરાસ થઈને અજ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાન જ્ઞાનમાન પરબ્રહ્મ સાથે સમરસ
થયેલું છે. કારણ કે, મિથ્યા વસ્તુની નિવૃત્તિ અધિગતથી બિજ નહિ, કિન્તુ અધિ-
જ્ઞાનરૂપ જ હોય છે. જેવી રીતે કલ્પિત મિથ્યા સર્પની નિવૃત્તિ અધિજ્ઞાનરંજનથી
બિજ નથી, કિન્તુ અધિજ્ઞાનરંજનરૂપ જ હોય છે, તે જ પ્રમાણે અજ્ઞવસ્તુના વિચારવડે
મિથ્યા અજ્ઞાનની યથેલી નિવૃત્તિ અધિજ્ઞાન અજ્ઞથી બિજ નહિ, કિન્તુ સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ
અધિજ્ઞાન અજ્ઞરૂપ જ છે.

દેખ્યા વાંદા કેશી વિયે । વિરુદ્ધતી માજલીં વિયે ॥

કોં સૂર્ય કોળા લાહે । અંધારાતે ॥ ૭૨ ॥

વિવરણુ-જીઓ, વાંઝણી કેમ કરીને જણવાની હતી વારુ? દુઃખ થયેલાં બીજ-
માંથી શક્તિ થાય અરુ કે? અથવા તો સૂર્ય અને અંધકારનો યોગ કેમ કરીને થઈ શકે?

તૈસા ચિન્માત્રી ચોલ્યા । મલતૈસા અજ્ઞાનાચા જ્ઞાણ ॥

ચેતલા તજ્ઞી પવાહા । ચેઈલ કાર્દ ॥ ૭૩ ॥

વિવરણુ-સચ્ચિદાનંદ ધન, શુદ્ધ, શુદ્ધ, સ્વયંપ્રકાશ અને જ્ઞાનમાત્ર પરબ્રહ્મ
સ્વરૂપમાં અસત, જડ અને દુઃખરૂપ વિપરીત સ્વભાવયુક્ત અજ્ઞાનનો, વિચારવડે
કરેલા શોધતે પતો લાગશે કે શું? કદાપિ નહિ. એકવાર સ્વયંપ્રકાશ, જ્ઞાનમાત્ર
આત્મસ્વરૂપમાં વિવેકના શોધ વિના જેવા જતાં જે અજ્ઞાન નથી તેનો મિથ્યા
ભાસ થવાનો; પણ વિચારવડે શોધ કરીને જોતાં ઉપર્યુક્ત અજ્ઞાનનો મિથ્યા ભાસ
પણ થશે નહિ. જેવી રીતે રાત્રિના સમયમાં હાથમાં દીવો ન લેતાં અંધકારને જેવા
જમએ, તો જે અંધકારનો સર્વથા અભાવ છે, તે અંધકાર વસ્તુનો પોષણ ભાસ
થાય છે; પરંતુ હાથમાં દીવો લઈને જે અંધકારને શોધવા જમએ, તો પૂર્વે અંધ-
કારનો જે પોષણ ભાસ થતો હતો તે પણ થતો નથી. એ જ વિષયને આગળ
ઉપર (નીચે) દૃષ્ટાંતવડે વ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

જે સાયેચિયે ચાહે । ઢહુલે દુઘાચે માહે ॥

તેં દિસે કોં વિઘડે । તેસેં દે પા ॥ ૭૪ ॥

વિવરણુ-દૂધપર આવનારી મલાઈને પળી નાખી ડોહાળીને જેવા જમએ,
તો તે દેખાશે કે લુપ્ત થશે? લુપ્ત જ થશે. જે પળીથી દૂધને ન હીલવતાં જોઈએ
તો તે દેખાશે.

નાના નીંદ ધરાવયા હાતી । ચેઝનિ ઈઠિલા જાહતી ॥

તે લામે કોં થિતી । નાસલીં હોયે ॥ ૭૫ ॥

વિવરણુ-અથવા નિદ્રાને હાથમાં પકડી લેવામાં તે કેઈ જાગીને ઝટ લે
તો તે નિદ્રા તેના હાથમાં આવવાની હતી કે? કે'સાથી લોપાઈ જ જવાની? અવશ્ય
લોપાઈ જ જવાની.

તેવી પદ્માવયા અજ્ઞાન એસે । હે આંગી પિસે કાયસે ॥

ન પાહતાં આપસે । ન પાહણેચી કીં ॥ ૭૬ ॥

વિવરણુ-તે પ્રમાણે અજ્ઞાન કેવું છે તે જોવું જોઈએ, એ ઉન્માદ કાણ જાણે ક્યાંથી શરીરમાં પેસી ગયો છે. અજ્ઞાન જોવામાં આવે કે ન જોવામાં આવે, તે બન્ને ન જોવા બરાબર જ છે. કારણ કે, તે અજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ જ નથી. વંધ્યા-પુત્રને જોઈએ કે ન જોઈએ, એ બધું બરાબર જ છે.

અંધ કોળેહી પરી । અજ્ઞાનમાવાચી, હજરી ॥

ન પહેચી નગરી । વિચારાચિયે ॥ ૭૭ ॥

વિવરણુ-એ પ્રમાણે અજ્ઞાનના અસ્તિત્વનો ઉદય, સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ અધિષ્ઠાન આત્મસ્વરૂપનાં વિવેકના નગરમાં કોઈ પણ પ્રકારે થતો નથી. ખરે વિચાર કરીને શોધી જોતાં વિચાર સમક્ષ અજ્ઞાનનો લોપ જ થઈ જાય છે. એટલે કે, વિચારવડે અજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી. કદાચિત્ અવિચારમાં અજ્ઞાન હોવાનો ભાસ થાય છે.

અહો કોળેહી ઘેલે । આત્મા અથવા વેગલે ॥

વિચારાચે હોલે । દેશતે કાં ॥ ૭૮ ॥

વિવરણુ-અહો-બરાબર જો અજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ હોત, તો તે આત્મસ્વરૂપમાં અથવા તો આત્માથી ભિન્ન વિચારની દૃષ્ટિને કોઈ વાર પણ દૃષ્ટિગોચર થયા વિના રહેત ખરું કે ?

ના નિર્ધારાચે તોંહ ન માણે । પ્રમાણ સ્વત્નીહી નાયકે ॥

કીં નિરુત્તી હન મુકે । અનસાઈપણા ॥ ૭૯ ॥

વિવરણુ-અથવા તો નિર્ધાર એટલે કે વિચારનું સુખપણું અજ્ઞાનવડે બરાવું નથી. અર્થાત્ 'અજ્ઞાન કોઈ એક વસ્તુ છે' એમ વિચારવડે સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે, પ્રમાણવડે અજ્ઞાનનો અર્થ નિર્ણય કરવા જઈએ, તો તે અજ્ઞાન પ્રમાણને સ્વપ્નમાં પણ સંભરતું નથી. એટલે કે, પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન આદિ પ્રમાણોવડે 'અજ્ઞાન કોઈક વસ્તુ છે' એમ સિદ્ધ કરવા જઈએ, તો અવિવેકકાળમાં આત્માથી ભિન્ન ભાસતા અજ્ઞાનનો મિથ્યા ભાસ થતો રહેતો નથી-તે ભાસ માત્રનો પણ લોપ થઈ જાય છે.

હુલિયાહી માગુ । અજ્ઞાનાચા તરી તો માગુ ॥

નિમે એસા વાગુ । પટતાં કાં દેવા ॥ ૮૦ ॥

વિવરણુ-ખરે પ્રકાર આવો હોવા છતાં અજ્ઞાનનો હજી પણ પતો લાગશે, એમ હે દેવ, કેમ કરીને જાની શકે વાર ?

અવસેચેનિ ચંદ્રવિને । નિર્વાલીલિયે સમે ॥

કા માહલે જૈસે રાવે । શગવિપાળાચે ॥ ૮૧ ॥

વિવરણુ-અમાવાસ્યાના ચંદ્રર્મિનના પ્રકાશવડે સભાને સુશોભિત કરવામા આવે અને તે સભાને સસલાના શીંગડાના ચાલવાના આધાર આપવામા આવે,

નાના ગગનૌલ્લાચિયા માઝા । વાણેચિયા જ્ઞાલિયા ગઝા ॥

ઘાપતી તો સોદહા । પાવિજેત અસે ॥ ૮૨ ॥

વિવરણુ-તે સભામાના જે વાઝણીના બાગડા તે બાળકાના ગળામા આકાશ પુષ્પની માળાઓ નાખવામા આવે અને સભાને ગૂંચારવામા આવે,

આણુનિ ફાસઘાંચે તૂપ । મરુ આકાશાચે માપ ॥

તરી સાચા થેતી સંકલ્પ । એસ એસે ॥ ૮૩ ॥

વિવરણુ-કાચખીનું ઘી લાવી તેને આકાશ (પાલાશ)ના માપમા ભરીને જો તે ઉપર્યુક્ત સભાસદોને આખી શકાય, એટલે કે, જો આવા સકલ્પો સત્ય સિદ્ધ થાય તો જ આત્મત્વર્મા અજ્ઞાન છે, એ અજ્ઞાનવાદીનો સકલ્પ સત્ય સિદ્ધ થઈ શકે.

આમ્હો યેઝનિ જાઝનિ પુઢતી । અજ્ઞાન અળાવે નિરુતી ॥

તે નાહી તરી કિતી । ઘતવતુ પા ॥ ૮૪ ॥

વિવરણુ-‘અજ્ઞાન સત્ય છે કે?’ એ વિશે અમે વારંવાર વિચાર કરી નોંધો પરંતુ તેથી તો ‘અજ્ઞાન સત્ય નથી’ એમ જ સિદ્ધ થાય છે. અજ્ઞાન ખરેખર હોવા છતાં તે અજ્ઞાન નથી જ, એમ કહેવાનો અમારો હકમુસ્ત આગ્રહ નથી કિન્તુ અજ્ઞાન ખરેખર છે જ નહિ, એ તો પૂર્વે સિદ્ધ થયેલું જ છે એટલે હવે ‘તે નથી’ તે ‘નથી’ એમ કેટલીકવાર બોલી બતાવીએ વારું?

જ્ઞાનોનિ અજ્ઞાન અક્ષરે । નુમસૂ આતા નિદસુરે ॥

પરી આન એક સ્ફુરે । હયે વિપર્યા ॥ ૮૫ ॥

વિવરણુ-એટલામાટે એ અસત્ય અજ્ઞાનનો અમે હવે પીઠો પકડતા નથી-તેની પૂઠે પડતા નથી પરંતુ અજ્ઞાન વિશે એક ખીબે બિન વિચાર આવ્યો છે, અને તે નીચેની ઓલીઓમા દર્શાવેલ છે

આપળયા ના આળિકાતે । દેહોની હોય દેરતે ॥

ઘતુ પેશિયા પુરતે । નહેંચિ આગે ॥ ૮૬ ॥

વિવરણ-આપણે ઠાઈવાર બીજાનરફ જોઈએ છીએ અને ઠાઈવાર પોતાતરફ જોઈએ છીએ, અને તેથી આપણે જોનારા છીએ. જો આપણે બીજાતરફ જોઈ ન શકીએ તેમ જ પોતાને પણ પોતે નિહાળી ન શકીએ, તો પછી આપણે જોઈ ન શકનાર આધિગા જ સિદ્ધ થઈએ, એમાં શી નવાઈ વાત? પરંતુ આત્મવસ્તુનો એવો પ્રકાર નથી. આત્મવસ્તુ પોતે પોતાને તેમ જ બીજાને જોઈ શકે છે, એટલામાટે જ તે જોનારી છે, એમ નથી, કિન્તુ તે પોતે જોવારૂપ જ છે. જ્ઞાનરૂપ આત્મવસ્તુ વિના બીજા કાઈ છે જ નહિ, એટલામાટે તેનામાં બીજાને જોવાના વ્યાપારનો સાદ-જનિત્વ અભાવ છે, અને બીજાને જોવાનો વ્યવહાર ન હોવાથી જ્ઞાનરૂપ આત્મવસ્તુનો પોતે પોતાને જોવાનો વ્યાપાર પણ અર્થાત્ નથી જ કારણ કે, મનુષ્યને 'હું મનુષ્ય છું' એવું જો જ્ઞાન થાય છે, તે બીજા મનુષ્યોના દર્શનથી જ થાય છે. જો મનુષ્યને બીજા મનુષ્યોનું આરમ્ભથી જ દર્શન ન થાય, તો મનુષ્યને 'હું મનુષ્ય છું' એવું જ્ઞાન કદાપિ થવાનું જ નહિ. તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપ આત્મવસ્તુ બ્યતિરિક્ત બીજાપણાનું જ્ઞાન આત્મત્વમાં કદાપિ ન હોવાથી જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં આત્મજ્ઞાનનો પણ અત્યંત અભાવ જ છે એવી રીતે આત્મવસ્તુ ભેદશૂન્ય, અક્રિય અને જ્ઞાનમાન છે.

તરી તે આપણના પુર્વે । દૃશ્ય વપણે ચેવર્હે ॥

આપણ કરી કુર્હે । દ્રષ્ટેપણ ॥ ૮૭ ॥

વિવરણ-પૂર્વે કહેલા પ્રકારની આત્મવસ્તુ જ્ઞાનમાત્ર હોવા છતાં તે વસ્તુ પોતે પોતા સમક્ષ દૃશ્ય જગદાકારથી વિસ્તરી છે અને તે દૃશ્ય જગતને જોનારી દૃષ્ટા પણ તે પોતે જ થયેલી છે. સારાંશ કે, જોવાની વસ્તુ અને જોનાર એ ઉભય તે પોતે જ થયેલી છે.

જેથે આત્મત્વાચે સાકહે । તેથે લટે હે ચેવર્હે ॥

આણિ લઠિલે તરી રોકહે । દેસત અસો ॥ ૮૮ ॥

વિવરણ-જો જ્ઞાનરૂપ આત્મત્વમાં આત્મજ્ઞાનનું સકટ છે (આત્મજ્ઞાન થતું કહિત છે) એટલે કે, જ્યાં અહંવૃત્તિનો અભાવ છે, તેમાં અનેક નામરૂપાત્મક ધ્વં (આ) દૃશ્ય જગતનો ઉદય થયેલો છે. અને ઉદય પામેલા દૃશ્ય જગતને પણ સાક્ષાત્ આ માં જ નિહાળે છે.

ન દિસે જરી અજ્ઞાન । તરી આહે હે નવ્હે જાન ॥

ચયા દૃશ્યાઅનુમાન । પ્રમાણ જાલે ॥ ૮૯ ॥

વિવરણ-જો કે અજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ દેખાતું નથી, તો પણ તે છે, એમાં તો અન્યથા (સંશય) નથી જ; કારણ કે, પૂર્વની ઓવીમાં કહેલા દસ્ય જગતના ઉદયથી અનુમાન પ્રમાણનો એવો દહ નિશ્ચય થાય છે કે, તેના મૂળમાં અજ્ઞાન રહેલું છે. કેટલાક પદાર્થોનું ઇન્દ્રિયોને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે, અને કેટલાક પદાર્થોનું અસ્તિત્વ ઇન્દ્રિયોને પ્રત્યક્ષ ન થતાં અચુક પદાર્થો છે, એમ તેમનાં કાર્યોપરથી અનુમાન કરી શકાય છે. જેમ કે, ધૂમાડો જોવામાં આવે, એટલે ત્યાં અગ્નિ હોવો જ જોઈએ, એવું અનુમાન તત્કાળ કરી શકાય છે. હવે તે અગ્નિ કદાચિત્ ઇન્દ્રિયોને પ્રત્યક્ષ ન પણ ભાસે (ન દેખાય), તો પણ ધૂમાડાના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવડે અગ્નિ અનુમાનપ્રમાણનો વિષય થાય છે. તેથી જ રીતે આ જૂતભૌતિક દસ્ય અપેક્ષાસૂત્રિના અવસોદાનથી 'અહ'માં અજ્ઞાન છે, એવા અનુમાનનો સ્વીકાર કરી શકાય છે. જેવી રીતે વિપરીત સર્પજ્ઞાનવડે રજજીનું અજ્ઞાન અનુમાનપ્રમાણનો વિષય થાય છે, તેવી જ રીતે નામરૂપાત્મક વિપરીત દસ્ય જગતના યોગે અલવિષયક અજ્ઞાન અનુમાનપ્રમાણનો વિષય થાય છે. એ જ વાતોની નીચેની ઓવીઓમાં અનેક દર્શાતપૂર્વક સિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

નાતરી ચંદ્ર એકુ અસે । તો જ્યોમી ડુળાવલ્લ દિસે ॥

તરી હોઢા તિમિર પેસે । માનૂ ચે કી ॥ ૯૦ ॥

વિવરણ-નહિ તો, આકાશમાં ચંદ્ર એક છે તે બે દેખાવા માંડે, તો દૃષ્ટિમાં તિમિરદોષ છે, એમ માનવું જોઈએ.

મૂમી વેગઢી જ્ઞાહે । પાળી ઘેતી કવળી કહે ॥

ન દિસતી આણિ અપાહે । સાજી અસતી ॥ ૯૧ ॥

વિવરણ-વનમાંનાં કેટલાંક વૃક્ષોનાં મૂળમાં જોઈએ, તો ત્યાં સર્વથા કારાપણું જ દેખાય છે; એથી જામિ વિના વૃક્ષો પાણી ક્યાંથી લે છે તે દેખાતું નથી અને વૃક્ષો દેખાય છે તો પ્રસન્ન અને લીલા છમ.

તરી મરવસેની મૂલે । પાળી ઘેતી હેં ન ઢલે ॥

હેસે અજ્ઞાન કલે । દરયાસ્તવ ॥ ૯૨ ॥

વિવરણ-એટલે મૃતિમાં જળનું શેષણ કરે છે એમાં તો સંશય નથી જ; તે જ પ્રમાણે જો કે દસ્ય જગત છે, તો પણ તેનાં મૂળ-અહ-માં ખાસ અજ્ઞાન રહેલું છે જ, એમ દેખાઈ આવે છે.

વેદલેયા નીદ જાય । નિદ્રિતા તંવ ઠાઠવી નવ્હે ॥

પરી સ્વપ્ન દાઝતી આહે । હાળો યે કી ॥ ૯૩ ॥

વિવરણ-અમૃત યતાંની સાથે જ નિદ્રા ચાલી જાય છે. નિદ્રિત મનુષ્યને નિદ્રાનું જ્ઞાન હોતું નથી, પણ તેને સ્વપ્ન લાગે છે અને તે નિદ્રાના યોગે જ લાગે છે; એટલા માટે સ્વપ્નના આધારે નિદ્રા હોવાનું અનુમાન કરી શકાય છે.

હાળાને ઘસ્ટુમાત્રે ચોરો । દૃશ્ય જરી ચેવઢે ફાઢે ॥

તેઘાં અજ્ઞાન અધી સુતે । હાળો યે કી ॥ ૯૪ ॥

વિવરણ-નિર્ગુણ, નિરાકાર, સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ, શુદ્ધ, શુદ્ધ, અકારવરૂપમાં જ્યારે અનેકનામરૂપાત્મક વિપરીત દૃશ્ય જગદાભાસ પ્રકટ થયેલો છે, ત્યારે તેનું કારણ જે જ્ઞાનરૂપ આત્માથી ભિન્ન અજ્ઞાન તે આત્મત્વમા છે, એવા અનુમાનપ્રમાણનો મહજ સ્વીકાર થઈ શકે છે. એવો આ અજ્ઞાનવાદીઓનો પૂર્વપક્ષ છે.

અગા યેશિયા જ્ઞાનાતે । અજ્ઞાન હાળણે કેડતે ॥

કાય દીયો કરી તયાતે । અંધારુ હાળિયે ॥ ૯૫ ॥

વિવરણ-એના ખંડન (ઉત્તર)માં સિદ્ધાંતી જણાવે છે કે, અરે, અનેક નામરૂપાત્મક દૃશ્ય જગત્ તે અજ્ઞાનનું કાર્ય નહિ, પરંતુ એ જ્ઞાનપ્રકાશનો જ સર્વ દૃશ્ય જગદ્રૂપે વિકાસ થયેલો છે. જેવી રીતે મૃગજનભાસ વસ્તુતઃ કંઈ પણ પદાર્થ ન હોવા છતાં જે કંઈ ભાસે છે, તે સૂર્યકિરણોનો પ્રકાશ જ છે; એટલે કે, મૃગજન-અસ્તિત્વ રશ્મિપ્રકાશ છે, મૃગજનભાસિત્વ રશ્મિપ્રકાશ છે અને હરિણોને મૃગજનનું જે પ્રિયત્વ હોય તે પણ રશ્મિપ્રકાશ જ છે. તે જ પ્રમાણે અનેક નામરૂપાત્મક જગદાભાસ તે કંઈ ચૈતન્ય તત્ત્વથી ભિન્ન સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી, કિન્તુ જે કંઈ ભાસે છે, તે ચિત્રપ્રકાશ જ છે. એટલે કે, નામરૂપાત્મક સર્વ પદાર્થોનું અસ્તિત્વ ચિત્રપ્રકાશ જ છે, તેમનું ભાસિત્વ ચિત્રપ્રકાશ છે અને તેમનું પ્રિયત્વ પણ ચિત્રપ્રકાશ જ છે; એવી રીતે નામરૂપાત્મક જગદાભાસ જેનું જે કંઈ પણ છે, તે સર્વ ચિત્રપ્રકાશ જ છે, એવા એ ચિદ્રિલાસ જગતને એ તમે અજ્ઞાન કહેતા હો, તે પછી સૂર્યોદયના પ્રભાવે સર્વત્ર પ્રસરેલા પ્રકાશને અધિકારના નામથી ઓળખવો-પ્રકાશને અધિકાર માનવો કે શું?

અગા ચંદ્રાપાસૂનિ વજઝ । જોળે રાવિલે વસ્તુ ધવલ ॥

તયાતે ફાજઝ । હાળિજેત અસે ॥ ૯૬ ॥

વિવરણુ-હાઈ! (પૂર્વપક્ષકાર અચાનવાદીને અનુલક્ષીને કહેવામાં આવે છે) એક વસ્તુ એવી છે કે, જે પોતાના યોગે બીજી વસ્તુને ચંદ્ર કરતાં પણ અધિક સ્વચ્છ સ્વેત રંગ આપી શકે છે, તો પછી તે વસ્તુને શું કાજળના નામથી ઓળખવી કે?

આગીચેં ફાજ પાળી । નિફજા જરી આળી ॥

અજ્ઞાન ક્યા વાહળી । માનૂ તરી તે ॥ ૯૭ ॥

વિવરણુ-જો અગ્નિનું કાર્ય પાણીથી કરી શકાય, તો જ આ ચિત્રપ્રકાશ જગત્ અચાનનું કાર્ય છે. એમ માની શકાય.

ફલ્લીપૂર્ણ ચંદ્રમા । આળબૂનિ મેલવી આમા ॥

તરી જ્ઞાન હે અજ્ઞાન નામા । પાત્ર હોઈ જે ॥ ૯૮ ॥

વિવરણુ-પૂર્ણ સોળ કળાથી યુક્ત યદને જો ચંદ્રમા અભાવાસ્થાને લઈ આવે, તો જ કેવળ ચિદ્વિલાસ જે જગત્ તે અચાનનું કાર્ય કે, એમ કહેવું યથાર્થ ગણી શકાય.

વોરસોની લોમે । વિપ ફાં અમૃતેં દુમે ॥

ના દુમે તરી લોમે । વિપનિ દાળળે ॥ ૯૯ ॥

વિવરણુ-મહા પ્રેમથી જો વિપ અમૃતને પોતામાંથી ફૂડવે, તો તે ફૂડેલા પદાર્થને અમે વિપના નામથી જ ઓળખીશું. અથવા બીજો અર્થ જો છે કે, મહા-પ્રેમથી અમૃત જો વિપને ફૂડવે, તો તે ફૂડેલા પદાર્થને વિપના નામથી ઓળખી શકાય ખરો કે? કદાપિ નહિ; કારણકે, અમૃતમાંથી અમૃત જ સવવાનું.

તૈસા જાળળે યાચા બેઢ્ઢારુ । જેથે માસલા સમોરુ ॥

તેથે જાળળે પુરુ । અજ્ઞાનાચા ॥ ૧૦૦ ॥

વિવરણુ-ચાતા (જલુનાર) સમક્ષ જેટલું નામરૂપાત્મક રોપ જગત્ ભાસે છે, તે સર્વ જગત્ કેવળ ચાનવડે જ પ્રકાશેલું છે. આમ હોવા છતાં તેમાં અચાનવાદીઓ આ જગત્ કેવળ અચાનનું જ પૂર (કાર્ય) છે, એવી કલ્પના કોણ જાણે કર્યાંથી લઈ આવ્યા છે! આનો ભાવાર્થ એવો છે કે, મધ્યા-હે નદીના વાવુકાપ્રદેશમાં શુકિતમાં ભાસતા રજત (રૂપા) રૂપે એક માત્ર શુકિત (છીપ) જ રચુરે છે. તે જ પ્રમાણે ચૈતન્યમાં ભાસતા રોપ જગદ્ રૂપે એક ચૈતન્ય જ ચૈતન્યને રચુરે છે. એટલે કે, રોપ વિપયરૂપે પણ ચૈતન્ય જ મગાયલું છે અને ચાતારૂપે પણ તે ચૈતન્ય જ વિહરે છે; અને ચાતાથી તે રોપ પર્યન્ત પરિણામ પામેલા ઇતિચાનરૂપે પણ એ ચૈતન્ય જ છે-એ ચૈતન્ય વિના બીજું કંઈ છે જ નહિ.

તથા નાંવ અજ્ઞાન એસે । તરી જ્ઞાન હોઆવે તેં કેસે ॥

ચેન્હવી ફાંહીંચ બસે । આત્મા ફાંઈ ॥ ૧૦૧ ॥

વિવરણ-તેને જો અજ્ઞાન કહીએ, તો પછી જ્ઞાન યાને કહેજું, તે તો જાણીએ. અન્યથા જે કાંઈ સહજ છે તે આત્મા જ છે.

ફાંહીંચ જયા ન હોળે । હોય તેં સ્વતાં નેળે ॥

જ્ઞાન્યાંચી દેશાંગણે । પ્રમાણાસી ॥ ૧૦૨ ॥

વિવરણ-આ એવીને કેટલાકો અજ્ઞાનના અર્થમાં ખેંચી જાય છે અને કેટલાકો એમાંથી આત્માના અર્થની નિષ્પત્તિ કરે છે. એટલામાટે અહીં એના બંને અર્થો આપવામાં આવ્યા છે. તેમાંનો પ્રથમ અર્થ આ પ્રમાણે,-

અજ્ઞાન કાંઈ પણ વસ્તુ નથી એટલે તેને હેતુ ન હેતુ પણ નથી. બાસકાળમાં અજ્ઞાન છે, એમ વાદમાટે કદાચિત્ સ્વીકારી લેઈએ, તોય તે પોતે પોતાને પણ જાણતું નથી. સર્વ પ્રમાણોએ દેવના આગણમાં ઉભા રહીને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક એવા નિશ્ચય વ્યક્ત કર્યો છે કે, ‘અજ્ઞાન એ કાંઈ નથી-કેવળ શૂન્ય છે.’ સારાંશ કે, કાંઈ પણ પ્રમાણથી જેની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, એવું તે અજ્ઞાન અપ્રબુધવત્ શૂન્ય છે.’ એ પૂર્વે પણ એકવાર કહેવામાં આવ્યું છે.

બીજો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે, આત્મા સચ્ચિદાનંદરૂપ નિર્ગુણ, નિરાકાર અને શુદ્ધ શુદ્ધ હોવાથી તેમાં કાંઈ પણ થવા કે ન થવાનો બ્યવહાર છે જ નહિ. એટલે કે, ઉપર્યુક્ત આત્મસ્વરૂપભાવમાં સ્થિત્યંતર નથી. કારણ કે, આત્મા કાંઈ વિષય નથી. જે વિષય હોય છે, તેમાં જ સ્થિત્યંતર સમ્ભવે છે; એટલે કે, વિષય એક-દેશીય હોવાથી ઉત્પન્ન થતું અને નષ્ટ થતું એ ધર્મ કેવળ વિષયમાં જ હોય છે અર્થાત્ તેનું જે રૂપ છે તે વિગેરે કાંઈ જતું અને પુનઃ અન્યરૂપે એકત્ર થતું, એ પ્રકાર એક-દેશીય, પરિચિન્ન અને જડ પદાર્થમાં જ છે. આત્મા, અપ્રમેય, અપરિચિન્ન, જ્ઞાનધન, અને ત્રણે કાળમાં એકરૂપે રહેનારો છે. એટલામાટે જ ‘જેનામાં કાંઈ પણ બ્યવહાર નથી,’ એવા આશયને વ્યક્ત કરનાર ઉદ્ધાર ચૂળમાં કહેલો છે. હવે આ કહેલો આત્મભાવ નિર્ધર્મ જ્ઞાનરૂપ હોવાથી સ્વસંવિદ્તાનો વૃત્તિધર્મ પણ તેનામાં નથી. સર્વ પ્રમાણોએ આત્મસ્વરૂપની સિદ્ધિ વિશે, દેવના આગણમાં ઉભા રહીને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક એમ જાણાવ્યું છે કે, ‘તે આત્મતત્ત્વવિશેનો અમારાથી કશો પણ નિર્ણય કરી શકતો નથી-એટલે કે, આત્મતત્ત્વવિશે કાંઈ પણ અમારા જાણવામાં આવી શકતું નથી. અમારું સર્વ જ્ઞાન શૂન્ય થઈ ગયું છે.’

અસે છાણાવયા જોગે । નાચરે કીર અંગે ॥

પરી નાહી હે ન છોગે । જોઢાવેચિ ॥ ૧૦૩ ॥

વિવરણુ—ગત ઓળી પ્રમાણે આ ઓળીની પણ અજ્ઞાન અને આત્મા બન્ને અર્થમાં યોજના કરવામાં આવે છે, અને તેથી આના પણ બન્ને અર્થો આપવામાં આપ્યા છે. પ્રથમ અર્થ આ પ્રમાણે;—

અજ્ઞાનને તે છે, એમ કહી શકાય તેવો અજ્ઞાનનો વ્યવહાર ક્યાંય પણ જોવામાં આવતો નથી. અને ‘તે નથી’ એની સિદ્ધિ કરવાનું તો કાંઈ પ્રયોજન જ નથી; કારણ કે તેનો અભાવ તો સ્વયંસિદ્ધ જ છે.

બીજો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે;—

પરમાત્મવસ્તુ તે એક આવી જાતિની વસ્તુ છે, એમ કહી શકાય એવું કાંઈ પણ આચરણુ પરમાત્મવસ્તુ કરતી નથી. જેવી રીતે આહાર, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય આદિ સર્વ જાતિઓ તેમના પોતામાંના ગુણકર્મસ્વભાવવડે નિયત થયેલી છે, તેવી રીતે આત્મવસ્તુની જાતિને નિયત કરી શકાય એવો તેનામાં ગુણકર્મસ્વભાવનો વ્યવહાર નથી. એટલામાટે આત્માને સગુણ પણ કહી શકાતો નથી અને નિર્ગુણ નામથી પણ ઓળખી શકાતો નથી. તેમ જ તે સાકાર છે કિંવા નિરાકાર છે, એ પણ કાંઈ નિશ્ચિત થતું નથી. કિંવા આત્મા સગુણ નિર્ગુણ ઉભય ભાવયુક્ત છે, એવું અનુમાન પણ કરી શકાય તેમ નથી. કારણ કે, સગુણ અને નિર્ગુણ એ ઉભય ધર્મ એક બીજાના વિરોધી છે; અને એ કારણથી તેઓ એકસમયાવડે એક જ સ્થળમાં રહે એ તમ પ્રકાશન્યાયવત્ સર્વથા અશક્ય છે. આવા દોષની આપત્તિ થતી હોવાથી, આત્મા આકાર નિરાકાર ઉભય ધર્મયુક્ત છે, એવું અનુમાન પણ કરી શકાતું નથી. એ વિશે જ્ઞાનદેવ મહારાજે એક અન્ય સ્થળે આવા ઉદ્ગારો કાઢેલા છે;—

“તને સગુણ કહું કે નિર્ગુણ કહું? કાંઈ પણ પ્રકારનું તારા વિશે અનુમાન ન થઈ શકવાથી શ્રુતિ ‘નેતિ નેતિ’ કહીને વિરમી ગઈ તને સ્થૂલ કહું કે સૂક્ષ્મ કહું? તને સાકાર કહું કે નિરાકાર? તને દશ્ય કહું કે અદશ્ય? શ્રી નિરુત્તિનાથગુરુના પ્રસાદથી જ્ઞાનદેવ એમ જ બોલે છે કે, સગુણ અને નિર્ગુણ, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ, સાકાર અને નિરાકાર તથા દશ્ય અને અદશ્ય હે જોવિન્દ, કેવળ તું અને તું જ છે.”

અર્થાત્ એવી રીતે આત્મા વિશે કરો પણ નિશ્ચય કરી શકાતો નથી.* એવી રીતે એમાં સર્વ ધર્મોનો નિવેધ છે, એટલે પછી આત્માના કાંઈનદિપણાને સિદ્ધ

કરવાની કદી પણ અગત્ય નથી; કારણ કે, તે સ્વયંસિદ્ધ જ છે. એટલે કે, આત્મા સર્વધર્મશૂન્ય જ સ્વતઃસિદ્ધ છે.

કોળ્હાચે ઝસળે નવીળ ઝસે । કોળ્હી ન દેસજાચિ દિસે ॥

હેં અચી તરી કાયસે । હારતલેપણ ॥ ૧૦૪ ॥

વિવરણ—આત્મા સજ્જતીય વિજ્ઞતીય સ્વગતભેદ સંબંધરહિત છે. ભેદ ત્રણ પ્રકારના છે. એક સજ્જતીય, એક વિજ્ઞતીય અને એક સ્વગતસજ્જતીય એટલે પીપળો, વડ અને લીંણુ ઇત્યાદિ અનેક વૃક્ષો જો કે વૃક્ષનામક એક જ વર્ગમાના છે, છતાં તે પરસ્પર ભિન્ન છે અને તેથી તેમની એ ભિન્નતાને સજ્જતીયભેદના નામથી ઓળખવામાં આવે છે; વિજ્ઞતીય એટલે જે વૃક્ષ અને પાપાણુમાના ભેદ છે તે; અને સ્વગત એટલે મૂળ પ્રમાણે શાખા નથી હોતી, શાખા સમાન પાંદડાં નથી હોતાં, પાંદડાં સમાન પુષ્પ નથી હોતાં અને પુષ્પ પ્રમાણે ફળ નથી હોતાં, એ સ્વગતભેદ છે. આત્મા એ ત્રણે પ્રકારના બેદોથી સર્વથા રહિત છે. કારણ કે, વડ વૃક્ષનું સજ્જતીય વૃક્ષ જેવી રીતે પિંખણ વૃક્ષ (પીપળો) છે, તેવી રીતે આત્માને સજ્જતીય બીજી આત્મા નથી. સર્વત્ર આત્મા એક જ છે. ‘સમોર્ઘ સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વિયોસ્તિ ન પ્રિયઃ’ બ. ગી. અ. ૯મો. શ્લોક. ૨૯. એવી રીતે આત્મા સર્વત્ર એકરૂપ હોવાથી સજ્જતીય ભેદ નથી. તે જ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત વૃક્ષથી પાપાણુ ભિન્ન જાતિનો છે, તેવી રીતે સમ્યક્દાનંદરૂપ આત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન વિજ્ઞતીય બીજું કોઈ પણ નથી. અહીં કોઈ કદાચિત્ એવી શંકા કરશે કે, અસત, જડ અને દુઃખરૂપ માયા આદિ સર્વ પ્રપંચ આત્માથી ભિન્ન વિજ્ઞતીય હોવા છતાં તમે આત્માને વિજ્ઞતીય ભેદરહિત કેમ કહો છો વારુ? તો એ શંકાનું સમાધાન એ પ્રમાણે છે કે, આ સર્વ માયા આદિ વિજ્ઞતીય પ્રપંચ સત્ય નહિ, પણ મિથ્યા જ છે. જે વસ્તુ મિથ્યા હોય છે, તે પોતાના યોગે, બીજાની એકતામાં દ્વિતી સિદ્ધિ કરી શકતી નથી. જેવી રીતે, એક ગૃહસ્થ પોતાના ઘરની મેડીપર બેઠો હતો, એટલામાં તેની એકાંતમાં મુલાકાત કરવામાટે તેના એક મિત્ર તેની પાસે આવ્યો અને ઘરની જહાર ઉભો રહીને ‘ફલાણુ બાઈ ઘરમાં છે કે?’ એમ પોતાના મિત્રનું નામ લઈને પૂછવા લાગ્યો. તેને તેના મેડીપરના મિત્રે ઉત્તર આપ્યું કે, ‘હા, હું છું’ પુનઃ તે આવેલા ગૃહસ્થે પૂછ્યું કે, ‘તમે કાણુ કાણુ છો?’ જવાબ મળ્યો કે, ‘બીજું કોઈ પણ નથી, હું એકલો જ છું.’ જે વેળાએ ‘હું એકલો જ છું,’ એ પ્રમાણેનું ઉત્તર તે મેડીપરના ગૃહસ્થ આપતો હતો તે વેળાએ તેની પ્રતિજ્ઞાયા (પડખાયા) તેની પાસે જ હતી. પણ તે પ્રતિજ્ઞાયા સત્ય

વ્યક્તિ નહિ, પણ કેવળ બ્રહ્મ જ હોવાથી તેના હોવાથી તેના એકલાપણામાં કરોય બાધ આવ્યો નહિ. સારાંશ કે, જેવસ્તુમિથ્યા હોય છે, તે પોતાના હોવાના યોગે દૈતની સિદ્ધિ કરી શકતી નથી. યથા, મૃગજળ પોતાના યોગે પૃથ્વીને બીની કરી શકતું નથી, તેવી જ રીતે અસત્, જડ અને દુઃખરૂપ માયા આદિ પ્રથમ આત્મત્વમાં વિવર્ત (અસત્) હોવાથી આત્માના એકાકીભાવમાં વિગતીય ભેદને ઉત્પન્ન કરતો નથી. સ્વગતભેદ સાકાર અને સાવયવ પદાર્થોના આશયે રહેલો હોય છે; અને આત્મા નિરાકાર અને નિરવયવ હોવાથી તેમાં સ્વગત ભેદનો અભાવ છે, અને એથી જ તેને શ્રુતિએ 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन' એ પ્રમાણે કહેલો છે. અર્થાત્ સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મવસ્તુમાં ખીજું કંઈ પણ ન હોવાથી તે અન્ય કોઈને ન જોતાં પોતામાં પોતે નિત્ય અપરોક્ષનેવારૂપ જ છે. એ પ્રમાણે સર્વત્ર નિત્ય પ્રકટ જ્ઞાનમાત્ર આત્મવસ્તુ હોવા છતાં તેના નહિપણાનું પ્રતિપાદન કેમ કરીને કરી શકાય વારુ?

મિથ્યા વાદાચી કુટી બાલી । તે નિવાંતચિ સાહિલી ॥

વિશેષાદી ધિયલી । પાઠી જેળે ॥ ૧૦૧ ॥

વિવરણ-એવી એ જ્ઞાનરૂપ નિત્ય અપરોક્ષ આત્મવસ્તુને કેટલાક બહિર્મુખો 'મિથ્યા' કહે છે. પણ એવો એ મિથ્યાત્વનો આરોપ આત્મવસ્તુએ પોતાના સ્વકીય શાંત સ્વરૂપભાવથી સહન કરેલો છે, એટલે કે, તે વાદ બ્રહ્મ પોતાના સત્તારૂપમાં બતાવેલો છે, કારણ કે, 'આત્મવસ્તુ નથી' એમ કહેનાર જે નાસ્તિક તે નાસ્તિક પણ આત્માના અસ્તિભાવિત્વથી મંડિત જ છે; એથી આત્માએ પોતાના અખંડ અસ્તિભાવમાં જ બહિર્મુખ નાસ્તિકોનો શૂન્યવાદ બતાવેલો છે.

ખીજે અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે;—

સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મવસ્તુમાં માયા આદિ જગત્ વિવર્ત છે. હવે વિવર્તનું લક્ષણ એટલું જ છે કે, જેનો સ્વભાવ અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન અને જેનું રૂપ પણ અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન હોય તે વિવર્ત. હવે માયાનું કાર્ય જે જગત્ અને તેનું અધિષ્ઠાન જે સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ, એ ઉભયમધ્યે વિચાર કરી જોતાં એવી અવસ્થા જોવામાં આવે છે કે, બ્રહ્મનો ત્રિકાલબાધિત સચ્ચિદાનંદરૂપ સ્વભાવ અને માયા આદિ જગત્ આદિ તથા અંતમાં ન હોઈને કેવળ મધ્યમાં ભાસનાર છે; એટલામાટે તે સદસ-દ્વિવલક્ષણ અનિર્વચનીય સ્વભાવનું છે. અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ અને માયા આદિ જગતના સ્વભાવમાં ભિન્નતા હોવાથી, સ્વભાવભિન્નતા એ વિવર્તનું પ્રથમ લક્ષણ માયા આદિ

જગતમાં આપણને મળી આવે છે. હવે અધિધાન પ્રજ્ઞા નિર્ગુણ અને નિરાકાર અર્થાત્ આરુપ છે; અને માયા આદિ જગત્, સચ્ચુ અને સાકાર અર્થાત્ રૂપવાન છે. એવી રીતે અધિધાન પ્રજ્ઞાથી રૂપલિપ્તતાનું નામક વિવર્તનું જે બીજું લક્ષણ તે પણ માયા આદિ જગતમાં મળી આવતું હોવાથી સમ્વિદાનંદરૂપ આત્મવસ્તુમાં જગત્ વિવર્ત (કલ્પિત અથવા મિથ્યા) છે, એમ જ સિદ્ધ થાય છે. પણ એવા એ માયાદિ જગતના મિથ્યા આરોપને સમ્વિદાનંદરૂપ આત્મવસ્તુએ સહન કરેલા છે. એટલે કે, પોતાની અસ્તિભાવિ અને પ્રિયતામાં જ આત્મવસ્તુએ માયાદિ સર્વ જગત્ બતાવેલું છે. વિશેષને જેણે પીઠ આપેલી છે, એટલે કે, આત્મા સર્વગ છે, સર્વશક્તિમાન છે અને સ્વતંત્ર છે; જગનિર્વૃત્તા છે, અને સર્વ સંહારકર્તા છે, એવા વિશેષ ભાવોને પણ આત્માએ સહન કરેલા છે, અથવા તો તે માયા તરફ આત્માએ પીઠ કરેલી છે. અર્થાત્ સમ્વિદાનંદરૂપ, બેદશૂન્ય, નિત્ય પરિપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપમાં જે સામાન્ય ધર્મ નથી, તે પછી ઉપર્યુક્ત વિશેષ ધર્મો તેમાં હોઈ શકે ખરા ? કે ? કદાપિ નહિ.

જો નિમાલીહી નીદ દેલે । તો સર્વજ્ઞ ચેઘ્દઠા કાય ચુકે ॥

પરી દૃશ્યાચિયે ન ઠકે । સોઈ જો ॥ ૧૦૬ ॥

વિવરણ-જે સ્થળે સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિનો દોષ થઈ ગયો છે, એવી ધન અગ્નાનરૂપ નિદ્રાને જોનારો જે આત્મા છે, તેને કોઈ નાસ્તિક ‘આત્મા નથી’ એમ કહે, તો જે આત્મા વિષ્ણુના ઉપશૂના ભાવને અને નહિપશૂના ભાવને બાધુનારો સર્વગ છે, તે નથી એમ સિદ્ધ થશે ખરું કે ? અહીં કોઈ કદાચિત્ એવી શંકા કરશે કે, જો તમારો આત્મા સર્વગ છે, તો અમને તે બતાવો. તો જેવી રીતે ઘટ આદિ પદાર્થો બીજાને બતાવી શકાય છે, તેવી રીતે આત્મા કોઈને બતાવી શકતો નથી. કારણ કે, યાવત્ માયાદિ જગતનો દૃષ્ટા એક માનરૂપ આત્મા હોવાથી જડ દસ્યવત્ તે કોઈને સાક્ષાત્ કેમ કરીને દેખાવ વારુ ? અને તેને જોનાર તેનાથી બ્યતિરિક્ત જ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટા કોણ છે વારુ ?

વેદુ કાય કાય ન બોલે । પરી ચેયેંચિ નાહીં ઘેલે ॥

એસેં કાંહીં જોલે । નાહીં જેજે ॥ ૧૦૭ ॥

વિવરણ-વેદે જ્ઞાનું વર્ણન નથી કર્યું વારુ ? શિવથી લઈને પૃથ્વી પર્યન્ત અને જીવથી લઈને દેહપર્યન્ત વેદે સર્વ તત્ત્વવિચાર કરેલા છે; અને જે, જે વર્ણુમાં

જન્મેવો છે, તે વર્ણાશ્રમને ઉચિત થુ છે અને અનુચિત થુ છે, એ પ્રમાણે વેદે ઉભય કર્મનું પ્રકાશન કરેલું છે. પરંતુ છે અને નહિના વ્યવહારમા ન આનનારી આત્મવસ્તુવિશે વેદે નિશ્ચિત કોઈ પણ પ્રકારનો નિશ્ચય કરેલો નથી અને તે યદ્ય ગટે તેમ પણ નથી, કારણ કે, આત્મવસ્તુ સર્વ જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની પ્રકાશક, કેવળ જ્ઞાતમાત્રરૂપ છે. તે પ્રકાર-વેદ (જ્ઞાન) વડે કેમ કર્મને તેનું પ્રકાશન થઈ શકે વારુ ?

સૂર્ય કોણા ન પોહે । પરી આત્મા દાવિલા આહે ॥

ગ્માને વ્યાપિતા ઠાયે । ऐशी वस्तू ॥ १०८ ॥

વિવરણ-સૂર્ય કઈ વસ્તુનું પ્રકાશન નથી કરતો વારુ ? પરંતુ તેણે અઘાપિ આત્માનો પ્રકાશ કરેલો છે કે ? (આત્માને ખતાવ્યો છે કે ?) નહિ આકાશ એટલું બહુ નિશાળ છે કે, તેણે સર્વને વ્યાપી દીધો છે, પણ તે જ આકાશ વસ્તુ સમક્ષ સુક્ષિત થઈ ગયું છે-તેનાથી આત્મવસ્તુને વ્યાપ્ત કરી શકાઈ નથી કારણ કે, એક અપેક્ષિત વ્યાપકતા અને બીજી નિરપેક્ષિત વ્યાપકતા, એવી રીતે વ્યાપકતાઓ બે પ્રકારની છે. તેમાની અપેક્ષિત વ્યાપકતાનું એવું લક્ષણ છે કે, જે કોઈ પણ એક પદાર્થથી અપેક્ષા (દૃષ્ટિ) થી વ્યાપક હોય છે, તે અપેક્ષિત વ્યાપકતા છે એ અપેક્ષિત વ્યાપકતાનું લક્ષણ આકાશમા છે, કારણ કે, પૃથ્વી, આપ, તેજ, અને વાયુ એ તત્ત્વોની દૃષ્ટિથી આકાશ વ્યાપક સિદ્ધ માય છે પણ આકાશનું મૂળ, જે માયા, તે માયાની દૃષ્ટિથી આકાશ વ્યાપક નથી, અને એટલામાટે આકાશની અપેક્ષિત વ્યાપકતા છે. તે જ પ્રમાણે માયાની પણ અપેક્ષિત વ્યાપકતા છે. કારણ કે, પૃથ્વી આદિ તત્ત્વોની દૃષ્ટિથી માયા વ્યાપક છે પણ તે બ્રહ્મ ચૈતન્યદૃષ્ટિથી વ્યાપક નથી. એટલામાટે માયાની અપેક્ષિત વ્યાપકતા છે. હવે નિરપેક્ષિત વ્યાપકતાનું લક્ષણ એટલું છે કે, જે સર્વ તત્ત્વોની દૃષ્ટિથી વ્યાપક હોય, તે નિરપેક્ષ વ્યાપક વસ્તુ કહી શકાય અને એવું તો કેવળ એક બ્રહ્મ ચૈતન્ય જ છે. પૃથ્વીથી લઈને માયા પર્યંત ઉત્તરોત્તર એક કરતા એક ઓ તત્ત્વોની દૃષ્ટિથી બ્રહ્મચૈતન્ય વ્યાપક જ છે તે કદાપિ વ્યાપ્ય થતું નથી, પરંતુ માયા અને આકાશનો તેવો પ્રકાર નથી. આકાશ તે પૃથ્વી આદિ બીજા આર ભૂતની દૃષ્ટિથી વ્યાપક છે, પણ માયાની દૃષ્ટિથી આકાશ વ્યાપક નહિ, કિન્તુ વ્યાપ્ય છે, અને માયા વ્યાપક છે. પણ બ્રહ્મચૈતન્યની દૃષ્ટિથી ભેદતા માયા પણ વ્યાપ્ય છે અને બ્રહ્મચૈતન્ય વ્યાપક છે. માત્ર એ બ્રહ્મચૈતન્યની વ્યાપકતા જ સતત રહેવાની. એ કદાપિ વ્યાપ્ય થનાર નથી એટલામાટે માયા આદિ તત્ત્વોની દૃષ્ટિથી બ્રહ્મચૈતન્યની વ્યાપકતા નથી, કિન્તુ તે અખંડ

અનાદિસિદ્ધ વ્યાપક જ છે; અર્થાત્ પ્રકાશ્યતન્મની નિરપેક્ષિત વ્યાપકતા છે. એવા એ નિરપેક્ષિત વ્યાપક પ્રકાશ્યતન્મને માયાની દૃષ્ટિથી જે વ્યાખ્ય છે, તે આકાશ કેમ કરીને બાપી થઈ વારુ! ઉપર કલા પ્રમાણે, સૂર્યદ્વારા પણ આત્મવસ્તુનું પ્રકાશન થતું નથી. વિકૃત પક્ષે, આત્માના અજ્ઞાનમાં રહેલા જગતને તે પ્રકાશિત કરે છે. સાર્થક એ વાત કે, બોદ્યશૂન્ય સન્નિવેદનરૂપ આત્મવસ્તુના અજ્ઞાનમાં સૂર્યનો પ્રકાશ છે. જેવી રીતે સૂર્યના અસ્ત પછી બાપતી રાત્રિનું ચંદ્રદિ તારકા પ્રકાશન કરે છે; પણ સૂર્યનો ઉદય થતાં ચંદ્ર અને તારકા સર્વથા નિરતેજ થઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે, આત્મવસ્તુના પ્રકાશમાં સૂર્યનું તેજ અદૃશ્ય થાય છે. એથી સૂર્યદ્વારા સ્વયં પ્રકાશ જ્ઞાનરૂપ આત્માનું પ્રકાશન થતું નથી.

દેહ હાઢાઈ મોઢી । મી કળોની પોઢાઢી ॥

સો અહંકાર ગાઢી । પદાર્થ હા ॥ ૧૦૯ ॥

વિવરણ-સામાન્ય જોટકથી લઈને શિવપર્યન્ત જોટલા સર્વ દેહો છે, તે સર્વ અહંકારવડે બદ્ધ છે. એટલે કંઈ અનુસાર જે દેહ પ્રાપ્ત થાય તે દેહ હું છું, એવી રીતે જીવ અહંકારવડે આરુઢ થાય છે. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ સવ જીવો અહંકારવડે બદ્ધ છે. પણ, જો કે સર્વપર અહંકારનો પ્રભાવ છે, તો પણ તે અહંકાર દેવળ એક પ્રકારવસ્તુને પોતાના પ્રભાવની બંધનમાંથી બાદ કરેલી છે; કારણ કે અહંકાર, મર્યાદિત વસ્તુને જ વળગેલો હોય છે. બધા અમર્યાદિત અનંત છે; એટલે કે, દેશ-પરિચ્છેદ, કાલપરિચ્છેદ અને વસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત આત્મવસ્તુ છે. દેશપરિચ્છેદ એટલે કે, કોઈ માણસ પોતાના ઘરમાં હોય, તો તે જ વેળાએ તે બીજાના ઘરમાં નથી; કારણ કે, તે પોતાના મર્યાદિત ગૃહદેશવડે આશ્રિત (બદ્ધ) છે; એટલે કે, તેટલા દેશવડે તે પરિચ્છિન્ન છે. અહીં કોઈ એવી જાંઠા કરશે કે, જે દેશવડે પરિચ્છિન્ન નથી, તે જ આત્મવસ્તુ છે, એટલું જ જો તમે આત્મવસ્તુનું લક્ષણ કરતા હો, તો આકાશ કોઈ પણ દેશવડે પરિચ્છિન્ન ન દોષને તેની સર્વ દેશમાં સમાન વ્યાપ્તિ છે, અને તેથી આકાશ આત્મા છે, એમ કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી. તો એનું સમાધાન એવું છે કે, યદ્યપિ આકાશ દેશપરિચ્છેદ રહિત અને સર્વદેશ-રિપત છે, તથાપિ આકાશની પાછળ કાલપરિચ્છેદ તો લાગેલો છે જ; કારણ કે, આકાશની ઉત્પત્તિ શ્રુતિએ કહેલી છે, તે આ પ્રમાણે છે;—“જાત્મનઃ જાવાઘઃ સંમૂતઃ” અર્થાત્ આકાશ ઉત્પન્ન થવા પૂર્વેના આકાશની અનુત્પત્તિનો કાળ છે, અને જે વસ્તુ

ઉત્પન્ન થયેલી છે, તેના લય દ્રાણવાર પણ થવો જ જોઈએ. એ ન્યાયથી, ઉત્પન્ન થયેલા આકાશનો લય તો અવશ્ય છે જ, અને એ વિશે શ્રુતિએ પણ કહેલું છે કે, 'સર્વ જૂતોનો પોતપોતાના કારણમાં લય થતાં થતાં અંતે આકાશનો પણ તેના કારણ પ્રણવ શબ્દમાં લય થઈ જાય છે.' અર્થાત્ આકાશનો લય થવા પછી પણ કાળ તો અવશિષ્ટ છે જ. એવી રીતે આકાશની ઉત્પત્તિથી પ્રથમના કાળમાં આકાશ નથી, અને આકાશના લય પછીના કાળમાં પણ આકાશ નથી; અર્થાત્ આકાશમાં કાળ-પરિવેશ તો છે જ. અહીં કોઈ એવી શંકા કરશે કે, તો પછી કાળ જ આત્મા છે. તો તેમ પણ નથી. કારણ કે, કાળની પાછળ વસ્તુપરિવેશ છે. જે સર્વ વસ્તુઓ છે, તે કાળરૂપ નહિ કિન્તુ કાળથી ભિન્ન છે અને કાળ પણ તેમનાથી ભિન્ન છે. એથી કાળની પાછળ વસ્તુપરિવેશ છે. હવે આત્મા અસ્તિભાતિપ્રિયત્વવડે દેશના અંતર્બહિર્ભાગમાં સર્વત્ર વ્યાપ્તો છે. એક સ્થળે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે અભંગમાં એમ કહેલું છે કે "રુખમાં દેવીનો વર પિતા વિઠ્ઠલ શૂન્ય સ્થાવર જંગમને વ્યાપી રહ્યો છે." તુકારામ મહારાજે એક સ્થળે કહેલું છે કે,—"પ્રભુ દેશવિદેશમાં સર્વત્ર ભરેલો છે, તેનાથી ખાતરી કોઈ પણ સ્થાન નથી." આત્મા એવો વ્યાપક હોવાથી દેશપરિવેશરહિત છે અને કાળનો આગલ આત્મસ્વરૂપમાંથી થઈને કાળનો અત પણ આત્મસ્વરૂપમાં જ થાય છે તથા મધ્યંતરે 'કાળ'ની કલ્પનાનો આધારભૂત પણ આત્મા જ છે. એવી રીતે કાળના આદિ, મધ્ય અને અતમાં આત્મા જ હોવાથી આત્મા કાળપરિવેશરહિત છે; અને યાવત્ માયાદિ જગત્ સમ્વિદાનંદરૂપ આત્મતત્ત્વમાં કલ્પિત છે, અને જે કલ્પિત હોય છે તે અધિષ્ઠાનરૂપ હોય છે. એ ન્યાયથી યાવત્ માયાદિ કલ્પિત જગત્ તેનું અધિષ્ઠાન જે આત્મા, તે આત્મરૂપ જ છે. સારાંશ કે, સર્વ વસ્તુ એક આત્મા જ હોવાથી આત્મા વસ્તુપરિવેશથી પણ રહિત છે. એવી રીતે આત્મ-વસ્તુ દેશકાલવસ્તુપરિવેશશૂન્ય, અમર્યાદિત અને અનંત છે. એવી એ અમર્યાદિત, અનંત અને સમ્વિદાનંદરૂપ આત્મવસ્તુને પરિચિન્ન અને એકદેશીય અહંકાર (અહંકાર) દેવી રીતે સક્રિય કરી શકે વારુ? એવી રીતે સમુદ્રના એક ભાગમાં રહેલી સમુદ્રના અંશરૂપ લહરીવડે અપાર સમુદ્રનું આચ્છાદન થઈ શકતું નથી, તે જ પ્રમાણે અમર્યાદિત અને અનંત આત્મરૂપને મર્યાદિત તથા સાંત અહંકાર આચ્છાદિત કરી શકતો નથી.

મુદ્ધિ ધોધ્યા સોકે । તે ચેવટી વસ્તુ શુકે ॥

મના સંકલ્પ નિકે । ચાહીદ્વની ॥ ૧૧૦ ॥

વિવરણ-શુદ્ધિ એવી આલુક્ય છે કે, તેના સમક્ષ દ્રાઈ પણ પદાર્થ આવ્યો, એટલે તરત તેને તેણે જાણેલો જ સમજી લેવો. પરંતુ વસ્તુસંસ્થિત બ્રહ્મને શુદ્ધિ પણ જાણી શકતી નથી. આનો બાવાર્થ એવો છે કે, ચિદાભાસ સહિત ચંતઃકરણ-વૃત્તિ, નેત્રેન્દ્રિયદ્વારા ઘટાદિ વિષયોની સમીપ જાય છે, અને વૃત્તિ-અંશ તે ઘટાદિ વિષયને વ્યાપી નાખે છે. તેનાથીજે ઘટર્થના અજ્ઞાનમૃત આવરણનો ભંગ થાય છે. કારણ કે, સર્વ પદાર્થોનું અજ્ઞાનમૃત આવરણ રહેલું છે. એટલે કે, સર્વ વસ્તુઓ જાણવામાં આવ્યા પહેલાં તેમના વિશેનું સવને અજાણપણું હોય છે. અહીં દ્રાઈ કદાચિત્ એવી શકા કરશે કે, ‘અજ્ઞાન ચૈતન્યાશ્રિત હોઈને ચતન્યને વિષય કરે છે-એટલે દ્રાઈ નાંખે છે, એવો વેદાંતમાં એક પક્ષ છે. આમ હોવા છતાં અજ્ઞાનમૃત આવરણ જડ ઘટાદિ વસ્તુઓમાં કેવી રીતે સંભવે વારુ? અને સર્વ જડ પદાર્થો સ્વરૂપે સ્વભાવતઃ જ આવૃત છે, એટલે તેમના પર આવરણ ચડાવતું સર્વથા નિરર્થક છે, કારણ કે, તેમ કંઠુ તે આધિજાની આંખોપર પાટા બાંધવા જેવું જ થવાનું. એટલામાટે અજ્ઞાન ચૈતન્યાશ્રિત હોઈને ચતન્યને આવૃત કરે છે. જેવી રીતે ગૃહમનિ અધકાર ગૃહના આશ્રયે ગૃહેસી હોઈને ગૃહના અંતર્ભાગને આગ્ગાદિત કરે છે, તે જ પ્રમાણે ચૈતન્યાશ્રિત અજ્ઞાન ચૈતન્યને જ આગ્ગાદિત કરે છે. અર્થાત્ એથી ઘટાદિ પદાર્થોમાં અજ્ઞાનમૃત આવરણ સંભવતું નથી.’ એ શકાનું સમાધાન આમ છે કે, સદસદૃવિલક્ષણ અનિર્વચનીય અજ્ઞાન ચૈતન્યાશ્રિત હોઈને ચૈતન્યને જ આવૃત કરે છે. ઘટ સ્વરૂપથી ભિન્ન જે અજ્ઞાન, તે ઘટાશ્રિત નથી. દ્વિરુદ્ધ પક્ષ પ્રકાશ રહિત ઘટઆદિ સર્વ જડ પદાર્થો અજ્ઞાનમાથી જ થયેલા છે, અને તેથી તે પદાર્થો અધકાર પ્રમાણે સર્વકાળમાં આવૃત છે. એટલે કે, તમેગુણપ્રધાન પ્રત્નિમાથી પચ ભૂતો ઉત્પન્ન થયેલાં છે; અને તેમનામાંથી ઘટાદિ પદાર્થો બનેલા છે. એથી ઘટાદિ પદાર્થોમાં તમ પ્રધાન હોવાથી તેઓ પ્રકાશરહિત આવૃત છે. એવી રીતે જ્ઞાનપ્રકાશ રહિત અધતારૂપ અજ્ઞાનમૃત આવરણ સ્વભાવસિદ્ધ છે. તો પણ અધિજ્ઞાન જે ચૈતન્યાશ્રિત અજ્ઞાન, તે ચૈતન્યને આગ્ગાદિત કરીને સ્વભાવતઃ આવૃત ઘટાદિ પદાર્થોને પણ આવૃત કરે છે. જો કે તેમને આવૃત કરવા, એ સર્વથા નિષ્ફળ છે, તો પણ જેમ નિરાવગ્ન ચૈતન્ય-જ્ઞાન આવરણ ચડાવે છે, તે જ પ્રમાણે તે અજ્ઞાન પ્રયોજનની અપેક્ષા વિના જ સ્વભાવસિદ્ધ આવૃત ઘટાદિ પદાર્થોપર પણ આવરણ ચડાવી દે છે. એવા એ અજ્ઞાનમૃત આવરણનો, ઘટાદિ પદાર્થોને ઉપર કરતા પ્રમાણે વૃત્તિ-અંશ વ્યાપી નાંખતાંની સાથે, નાશ થાય છે; અને ઘટાદિ પદાર્થાકાર ચક્રદો વૃત્તિ-અંશગત ચિદાભાસ

ધટાદિ પદાર્થોનું પ્રકાશન કરે છે. એને જ પ્રમા અથવા શુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. એવી રીતે બાહ્ય જડ ધટાદિ વિષયોના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનકાળમાં, વૃત્તિ-અંશ અને આભાસ-અંશ એ ઉભયની આવશ્યકતા છે. કારણ કે, ધટાદિ પદાર્થોમાંના અજ્ઞાન-કૃત આવરણનો, જે કે ધટાદિને બાપનારા વૃત્તિ-અંશના યોગે, નાશ થાય છે; તો પણ જે ચિદાભાસનો પ્રકાશ ન હોય, તો ધટાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન કદાપિ થાય તેમ નથી. જેવી રીતે અંધકારમાં માટલા નીચે ઢાંકી રાખેલા પદાર્થને જેવામાટે એક હાથમાં દંડ અને બીજા હાથમાં દીવો લઈને કાંઈ ગૃહસ્થ જાય અને તે વસ્તુપરના ધટાચ્છાદાનને પોતાના હાથમાંના દંડવડે કોડી નાંખે, તો તેના યોગે તે વસ્તુ ધટા-વરણ રહિત થઈ જાય, એ સ્વાભાવિક જ છે. પરંતુ જે તે પોતાના હાથમાંના દીપકને આગળ ન ધરે, તો તે વસ્તુનું પ્રકાશન થવાનો સંભવ નથી. સારાંશકે, અંધકારમાં ધટની નીચેની આચ્છાદિત વસ્તુનું જ્ઞાન થવામાટે ધટાવરણનો ભંગ કરવાને દંડની આવશ્યકતા છે. અને ધટાવરણ રહિત થયેલી વસ્તુનું પ્રકાશન થવામાટે દીપકના પ્રકાશની અગત્ય છે. એવી રીતે જેમ દંડ અને દીપપ્રકાશ ઉભયની આવશ્યકતા છે, તેની જ રીતે બાહ્ય ધટાદિ જડ વિષયને જાણવામાટે વૃત્તિ-અંશ અને આભાસાંશ એ બન્નેની અગત્ય હોય છે. પરંતુ સમ્વિદ્યાનંદરૂપ આત્મજ્ઞાનકાળમાં કેવળ વૃત્તિ-અંશનો જ ઉપયોગ છે, એટલે કે, ગુરુદ્વારા મહાવાક્યના વિચારથી વૃત્તિ અંતર્મુખ થઈ, કે, વૃત્તિ-અંશ આત્માશ્રિત અજ્ઞાનકૃત આવરણનો ભંગ કરે છે; અને આત્મા સમ્વિદ્યા-નંદરૂપ અને સ્વયંપ્રકાશમાન હોવાથી વૃત્તિ-ગત આભાસાંશ, તેમાં હીન-અદૃશ્ય-થાય છે. એ પ્રમાણે પ્રમાણિત-મદ્વારા એટલે કે, શુદ્ધિકારી જ્ઞાનરૂપ સ્વયંપ્રકાશ આત્માનું ધટાદિ જડ વિષય પ્રમાણે પ્રકાશન ન થવાથી 'શુદ્ધિ કેવળ આત્મવસ્તુને જ-જાણી શકતી નથી' એવા આશયને દર્શાવનારો ઉદ્દગાર મૂળમાં કાઢેલો છે. મન સર્વ વિષયો વિશે સંકલ્પ કરવામાં અત્યંત શૂર છે; પરંતુ આત્મસ્વરૂપ નિર્વિકલ્પ, બેદશ્ય અને જ્ઞાનમાત્ર હોવાથી એકદેશીય, પરિચ્છિન્ન અને જડ મનોવૃત્તિથી તેનો સંકલ્પ કરી શકતો નથી. મૂળમાં પણ એવો જ આશય દર્શાવેલો છે.

વિષ્ણાચિયા વરહી । અરંઢ ઘાસતી તોહી ॥

તે હંદિયેં ગોહી । ન ઘેપતી હે ॥ ૧૧૧ ॥

વિવરણ-બરડ જમીનમાં ઢાંરો ચરતાં હોય, તો ઘાસવડે તેમનું પેટ ન ભરાતાં તેમનાં મોઢાં ધસાઈને તેમાંથી લોહીમાત્ર વહેવા માંડે છે. તે જ પ્રમાણે વિષયરૂપ બરડ

જ્ઞાનમાં સુખની ઇચ્છાથી ઇન્દ્રિયો મોઢુ ધસે છે, પરંતુ મુખ્ય પાનવાને બદલે માત્ર દુખી અને દુખી જ થાય છે. એવી ઇન્દ્રિયો આત્માના માધુર્યને બળુની નથી, કારણ કે, ઇન્દ્રિયો રુષ્ટ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોને પ્રત્યક્ષ જાણે છે તે ઇન્દ્રિયોને આત્માનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોય એમ સંભવતું નથી. કારણ કે, આત્મા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધથી ગદિત છે એટલામાટે ત્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થયું સંભવતું નથી ઇન્દ્રિયો બહાર છે અને આત્મા અંદર છે ઇન્દ્રિયો વિષય છે અને આત્મા વિચી છે, એથી ઇન્દ્રિયો આત્માની મધુગતાને જાણી શકતી નથી.

પરી નાહીપણા સફટ । જ્ઞાનની મગલ પોટ ॥

તે કોણાહી સફટ । કા ફાવેલ ॥ ૧૧૨ ॥

વિવરણ-સ્થૂન સૂદમાત્મક વ્યક્તિ સમષ્ટિ જગત જે અજ્ઞાનના લીન થાય છે, તે અજ્ઞાનને પણ ખાઈ જવાથી જેનું પેટ ભરાયલું છે, એવા સન્નિવાનરૂપ નિત્ય પરિપૂર્ણ પરબ્રહ્મનો કાંઈને કેમ કરીને અનુભવ થઈ શકે વારુ?

જો આપણાંસી નહે વિચો । તો કોણ લાહે દેવો ॥

જે વાણી ન સકે પાણો । આપણાપે ॥ ૧૧૩ ॥

વિવરણ-સન્નિવાનરૂપ જ્ઞાન માત્ર જે બ્રહ્મ છે, તે પોતે પોતાનો વિષય થતો નથી એટલે કે, તે જ્ઞાનરૂપ એકાદી હોવાથી તેમાં સ્વસવિરૂપ વૃત્તિજ્ઞાનની ટિપાધિ નથી એવું નૈરુપાધિક આત્મતત્ત્વ બીજાના બળુવામાં દેખ કરીને આવી શકે વારુ? એક તો તે નિર્વિષય અને સ્વયંપ્રકાશ છે, અને દ્વિતીય, તેનામાં તેના પોતાના વિના અન્ય કાંઈ પણ નથી એટલામાટે તે અન્ય-બીજા-નો વિષય પણ થતો નથી, તેમ જ સ્વતઃ જ્ઞાન માત્ર હોવાથી પોતે પોતાનો વિષય પણ થતો નથી, જેવી રીતે નિહા સૂર્ય પદાર્થોની રચિ લે છે, પણ તે પોતાની રચિના સ્વાદ લઈ શકતી નથી તેવી રીતે જ્ઞાનરૂપ આત્મવસ્તુ પોતે પોતાને બળુની નથી

હેં અસો નાર્વે રૂપે । પુઢાસૂને અમૂપે ॥

જેથે આલોચ વાસિપે । અવિદ્યા હે ॥ ૧૧૪ ॥

વિવરણ-અસ્તુ અનેક નામ તથા રૂપોને આગળ ધરીને કાયાનુભવ જે અવિદ્યા, તે બ્રહ્મ સમક્ષ આવતા જ બપશીત થાય છે એટલે કે, એ અવિદ્યા સન્નિવાનરૂપ બ્રહ્મની વિરોધિની હોવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનના ચેતનમાં આદિત થાય છે.

છાળોની આપુલેચિ મુલ્લ । પહાવયાચી મૂક ॥

ન વાળે મા આળિક । કે રિષેલ ॥ ૧૧૫ ॥

વિવરણુ-વારવાર આપણે જુદો જુદો ઠાઠ કરીએ છીએ, અને તેથી તે ઠાઠ પ્રમાણે આપણી સુખશોભા વારંવાર બદલાયા કરે છે. એવી રીતે એ સુખશોભામાં વારંવાર થતા ફેરબદલનું જ્ઞાન આપણામાં ન હોવાથી તે જ્ઞાનને મેળવવામાટે એટલે કે આપણી સુખશોભા આપણા પોતાના જાણવામાં આવે, એટલામાટે આપણને દર્પણમાં સુખ જોવાની ઇચ્છા થાય છે. એ પ્રમાણે જલમાં પોતાના સ્વરૂપ વિશેનું અજ્ઞાન કદાપિ નથી અને સ્થિત્યંતર પણ નથી. કિંતુ તે ત્રણે કાળમાં એકરૂપ જ્ઞાનમાત્ર છે; અને તેથી તેનામાં પોતે પોતાને જ જોવાની ઇચ્છાનો ઉદ્ભવ થતો નથી. કારણ કે, જે વસ્તુ અપ્રાપ્ત હોય છે, તેની પ્રાપ્તિની જ ઇચ્છા થાય છે. પરંતુ જલનું સ્વરૂપ તો નિસ્સ અપરોક્ષ છે, એટલે એ જ્ઞાનમાત્ર આત્મવસ્તુમાં અન્ય ઉપાધિનો પ્રવેશ કેમ કરીને થઈ શકે વારું?

નાહિલે જે વાદી ફોડે । જાતુચિ વાહેરી સવહે ॥

તૈસા નિર્ણો સુનાયા પડે । ફેલા ચેર્યે ॥ ૧૧૬ ॥

વિવરણુ-ચામડાના કકડાના (વાદીના) કાણામાં જુગારી લોડો જે સળી નાંખે છે, તે અંદર નાંખતાંની સાથે જ બહાર નીકળી જાય છે. એ ચામડાનું કાણું સર્વને કસાવી મારે છે, એટલે કે, એના પ્રતાપે જુગારી લોડો ધણા પૈસા હારી જાય છે. તે જ પ્રમાણે વસ્તુનો નિર્ણય કરવા જતાં તે નિર્ણય બ્યર્થ થાય છે; કારણ કે, જલવસ્તુ સખ્દાતીત નિઃસ્પંદ હોવાથી તે અમુક જ છે, એવો સિદ્ધાંત ઠાપી કરી શકાતો નથી.

કાં મસ્તકાંત નિર્ધારિલી । જો છાયા ઉઠોં પાદે આપુલી ॥

સયાચી ફાકાવલી । જુદિ જૈશી ॥ ૧૧૭ ॥

વિવરણુ-જો પોતાની છાયાને મસ્તક પર્યંત ગણીને ઊડી જવાની ઇચ્છા કરે છે, તેની જુદિ જેવી રીતે બહેકલી હોય છે; કારણ કે, પોતાની છાયાને પોતાથી ભલે પાડી શકાય તેમ છે જ નહિ; કારણ કે, જ્યાં ફૂંકે મારવા કે દોડવા જઈએ ત્યાં તેવો અપ્ત કરવાની સાથે તે છાયા પણ આગળ વધવાની જ. અર્થાત્ આપણી છાયાને સાફ ઊગવી દેવાનો અપ્ત જોમ સર્વથા બ્યર્થ છે;—

તેસેં ટળકોની સર્વથા । દે તે પેશી વ્યવસ્થા ॥

કરી ચો પુકે દાઘ । વસ્તુચા જિયે ॥ ૧૧૮ ॥

વિવરણ—ને જ રીતે, આ આત્મતત્ત્વ આતુ છે અને આ આત્મતત્ત્વ તેતુ છે, એવી અનેક પ્રકારની ઊપમાથી, આત્મતત્ત્વનું જેઓ વર્ણન કરવા જાય છે, તેઓ બહાવસ્તુથી દૂરના દૂર જ ચતા જાય છે, એટલે કે, તેમના તે વર્ણનમાં વસ્તુનું વધાર્થ વર્ણન થતું નથી.*

આતા સાગિજે સે કેલેતે । શબ્દા સંસારા નાહોં જોયે ॥

દર્શના યોજે તેયે । જાણીવ જાણી ॥ ૧૧૯ ॥

વિવરણ—તે આત્મતત્ત્વ કેવું છે, એ શબ્દવડે શું કહેવું વારું? કારણ કે, જે આત્મસ્વરૂપમાં શબ્દનો વ્યવહાર નથી, તે આત્મસ્વરૂપના દર્શનમાટે જે જ્ઞાનવૃત્તિ આગળ આવે, તો ત્યાં તેનું શું ચાની શકે એમ હતું વારું? જેવી રીતે જ્ઞાનવૃત્તિના યોગે ધૃતર પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, તેવી રીતે તેના યોગે આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ શકે એમ છે ખરું કે? કદાપિ નહિ

જયાચેનિ વઢે । અચમુષણ આપઢે ॥

ફિટોની વસ્તુ મિટે । વેલ્ખણી દશા ॥ ૧૨૦ ॥

વિવરણ—આ સમ્બિદ્ધાનદરૂપ આત્મસ્વરૂપના યોગે, જીવમાં રહેલી સ્વાત્મવિવિધ અવધતા જતી રહીને જીવને સર્વાંગમુક્ત જ્ઞાનરૂપ આત્મસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આનો હોવાર્થ એવો છે કે, જીવ પોતે પોતાના આત્મસ્વરૂપને જાણવામાં નેત્રરહિત (અધ) છે, એટલે કે, જીવ દેહાદિ સર્વ પ્રપચોને જાણે છે, પરંતુ પરમાત્મતત્ત્વને જાણવા માટેની તેની દષ્ટિ જતી રહેલી છે. જીવની એ અવધતા આત્મજ્ઞાનના યોગે નહિ સરખી થઇને જીવને સર્વાંગ દ્રઢાજ્ઞાનરૂપ આત્મસ્વરૂપ હાવ પ્રાપ્ત થાય છે †

આપુલેચિ દૃશ્યપણ । સમસો ન લાહે આપણ ॥

દૃષ્ટ્વા કીર જાણ । પડલી અસત્તા ॥ ૧૨૧ ॥

વિવરણ—જનરૂપ આત્મા પોતે પોતાને દૃશ્ય થતો નથી, એટલે કે, તે જ્ઞાનરૂપ હોવાથી પોતાનું જ્ઞાન પોતે લેતો નથી. હવે આત્મા જો કે પોતે દ્રશ્ય છે તો

* જુઓ જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૮ માં એવી ૧૧ માં

† જુઓ જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૮ માં એવી ૮૬ માં

પણ તેમાં કોઈ પણ દશ્ય વિષય ન હોવાથી અને ઉપર કલા પ્રમાણે પોતે પણ પોતાને દશ્ય થતો ન હોવાથી દશ્યત્વાપેક્ષ દૃષ્ટત્વર્થનો તેનામાં અભાવ છે. અર્થાત્ આત્મા દ્રષ્ટા હોવા છતાં પણ તેણે દૃષ્ટત્વની પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે. જેવી રીતે ધૃતરાષ્ટ્રની સ્ત્રી ગાંધારીએ પોતાનો પતિ અંધ હોવાથી પોતાનાં નેત્રો હોવા છતાં પણ તેમને પાટા બાંધીને કોઈને પણ પોતાની દૃષ્ટિનો વિષય ન બનાવવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી; તેવી રીતે જ્ઞાનરૂપ આત્મા પોતે દ્રષ્ટા હોવા છતાં દશ્યની અપેક્ષાવાળા દૃષ્ટત્વર્થનો પોતામાં સમાવેશ ન થવા દેવા, એવી તેણે નિશ્ચિત પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે.

કોળા કોળ મેટે । દિઠી કૈચિ ફુટે ॥

એક્યા સકટ પોટે । આટોની ગેલી ॥ ૧૨૨ ॥

વિવરણ—સમિચ્છાનંદરૂપ આત્મત્વમાં હૈત તો નથી જ; પણ હૈતની અપેક્ષાવાળી ઐક્યકલ્પના પણ નથી. જ્યાં એવી સ્થિતિ હોય, ત્યાં કાણુ કોને ભેટે વારુ? અને જેવાની દૃષ્ટિ (વૃત્તિ) કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય વારુ?

ચેવઢેં હી સાંકહે । જેણે સારૂની ચેકીકહે ॥

ચવહલી કવાઢેં । પ્રજ્ઞાશાચી ॥ ૧૨૩ ॥

વિવરણ—દશ્ય, દૃષ્ટત્વ અને દર્શન ઇત્યાદિ ત્રિપુટી સંબંધનો જેમાં અભાવ છે, એવો આ સહરાભરિત જ્ઞાનમાત્ર ચૈતન્ય ભાવ છે. પરંતુ બ્રહ્મે પોતાની એવી સ્વરૂપ સ્થિતિને પણ એક બાબૂએ મૂકીને નામરૂપાત્મક જગદ્રૂપી ક્રમાડ ઊધાડી નાંખ્યાં છે; એટલે કે, બ્રહ્મવસ્તુએ પોતાની શુદ્ધતા તથા નિર્ધર્મતાની અટકને એક કારણે મૂકી છે અને અનેક નામરૂપાત્મક જગત્ભાવવડે તે બ્રહ્મવસ્તુ વિકસિત થયેલી છે; અર્થાત્ જગત્ તે વસ્તુના ચિત્પ્રકાશનો વિશેષ બ્યક્ત ભાવ છે. સમસ્ત જગત્ જ્ઞાનના આશ્રયપર રહેલું હોઈને જ્ઞાનવડે જ પ્રકાશિત થયેલું છે. જેવી રીતે સ્વયં સૃષ્ટિ દૃષ્ટસ્થ સાક્ષી ચૈતન્યના આશ્રયે રહેલી હોઈને દૃષ્ટસ્થ સાક્ષી ચૈતન્યવડે જ પ્રકાશેલી હોય છે; તે જ પ્રમાણે સર્વ સ્થૂલસૂક્ષ્માત્મક જૂનભૌતિક જમદ્ભાસ બ્રહ્મચૈતન્યના આશ્રયે રહેલો હોઈને બ્રહ્મચૈતન્યવડે જ પ્રકાશિત થયેલો છે. સારાંશ કે, જો તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોઈએ, તો જગત્ એક ચિદ્રિલાસ છે, એમ જ આપણા જોવામાં આવશે.

દશ્યાચિવા સૃષ્ટી । દિઠીવરી દિઠી ॥

ચઠલિયા તઠવટી । ચિન્માત્રચિ ॥ ૧૨૪ ॥

વિષયરણુ-ચિન્માન પ્રાકારસ્તુમા અનેક નામરૂપાત્મક દ્રશ્ય વસ્તુઓના સમુદાયો એક પછી એક અનેક હોવા છે, અને તેમની સાથે તેમને જોનારી દષ્ટિ પણ વખતોવખત ઉત્પન્ન થયેલી છે, તે પણ જો તે સર્વના મળમા જોવા જઈએ, તે કેવળ એક ચૈતન્ય તત્ત્વ જ છે જેની રીતે પાણીમા એક યજી એક અનેક લહરીઓ ઉત્પન્ન થતી હોવા છતાં તેમનું મૂળ તો પાણી જ છે, તે જ પ્રમાણે ચૈતન્યસાગરમા અનેક નામરૂપાત્મક દ્રશ્યોના એક પછી એક અનેક તરંગો ઉદ્ભવે અને તેમની સાથે તેમને વિષય કરનાર વૃત્તિરૂપ દષ્ટિનો પણ અનુક્રમે ઉદ્ભવ થાય, તો પણ મૂળમા તો એક ચૈતન્ય જ જ રહેલું છે

दर्शनरिद्धि बहुयसा । चित्तशेषु मात्रत्वा येसा ॥

જે શિલ્લા ન પાદે ઝરિસા । વેચ રત્નાચા ॥ ૧૨૫ ॥

વિષયરણુ-સર્વ ઉપાધિઓના નિરાસને અતે અવસિદ્ધ ચૈતન્ય એટલું બધું કુલ્લ થયું કે, તે ક્ષણે ક્ષણે બિન્ન બિન્ન વિષયને જોવા લાગ્યું એટલે કે, એકવાર નિહાળેલા વિષયરત્નના દર્પણમાં જૂતાપણુ આવેલું માનીને તેની તરફ ન જોતા તે અન્ય નવા વિષયમા દષ્ટિપાત કરે છે જેવી રીતે ક્રાઈ એક શ્રીમાન્ (ધનવાન્) મનુષ્ય શ્રીમતાના ઐશ્વર્ય આદિથી એટલો બધો મદોનમત થઈ જાય છે કે, થોડી વાર પહેલા રધિલું અજ સહજ ઠકું થયું હોય, તે તેને વાસી માનીને તેનું સેવન ન કરતા વારવાર નવીન અને તાજા અન્નનું જ સેવન કરે છે તે જ પ્રમાણે ક્ષણે ક્ષણે એક એક વિષયને ત્યાગીને બીજા વિષયનો સ્વીકાર કરવો, એવો આ ચિદ્રિલાસ આલેલો છે, એટલે કે, આવે પ્રાણીનો ક્ષણે ક્ષણે એક વિષયને ત્યાગીને બીજાને અને બીજાને ત્યાગીને ત્રીજા વિષયને જોવાનો જે બવહાર થયા કરે છે, તે સર્વ દ્રશ્ય, દષ્ટ અને દર્શન એ ત્રિપુત્રીરૂપે એક ચૈતન્ય જ હોવાથી એ સર્વ ઉપર કહેલો ચિદ્રિલાસ જ છે

क्षणक्षणीं नीच नवी । दय्याची चोख मदवी ॥

• दिठी करवी वेढवी । उदार जे ॥ १२६ ॥

વિષયરણુ-જે ચૈતન્ય એટલું બધું ઉતાર છે કે, તે ક્ષણે ક્ષણે જ નિત્ય નવીન દ્રશ્યરૂપી વસ્તુ પોતાની દષ્ટિને પહેરાવે છે, જેવી રીતે ઐશ્વર્યવાન્ રાજાઓ એક દિવસમા અનેકવાર નવા નવા પોશાકો ધારણ કરે છે, એટલે કે, એકવાર પહેરેલો પોશાક બીજા વાર ન પહેરેલો, એવા કારણથી એક દિવસમાં અનેકવાર નવા નવા

પ્રેરણાક્રાંતિ બદલવાની તેમની પદ્ધતિ હોય છે; તે જ પ્રમાણે એક ક્ષણે જોયેલા દશ્યને દ્વિતીય ક્ષણે ન જ જોવું, એવો એ નવીન નવીન દશ્યોને જોવાનો ચિદ્વિલાસ ચાલેલો છે.

માગિલીયે ક્ષણીર્ચી આર્ગે । પારસી હાળોનિચા વેર્ગે ॥

સાંઙુનિ દષ્ટિ રિવે । નવીચા રુપા ॥ ૧૨૭ ॥

વિવરણુ—ગત ક્ષણમાં નિહાળેલું દશ્ય વાસી છે, એમ ધારીને દષ્ટિ નવીન સ્વરૂપ પ્રતિ દોડે છે. જેવી રીતે આગલા દિવસનું પાણી વાસી છે, એમ ધારીને બીજો દિવસે નવીન (તાજું) પાણી લાવવામાં આવે છે, તેવી રીતે ગત ક્ષણમાં જોયેલા રૂપને વાસી (મુક્ત વિષય) ધારીને દષ્ટિ નવીન રૂપને જોવા તરફ દોડી જાય છે.

તૈક્ષ્ણીચ પ્રતિક્ષર્ણી । જાણિવેચી હેળી ॥

હેલોની આળી । જાણતેપળા ॥ ૧૨૮ ॥

વિવરણુ—પ્રતિ ક્ષણે, જેમ વિષયો ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી જ્ઞાન પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. કારણ કે, જ્ઞાન જેમ અનુસાર હોય છે. જો જેમ થઈ હોય, તો પડતું જ્ઞાન થવાનો કદાપિ સંભવ નથી. સારારા કે, જેવો વિષય તેવું જ્ઞાન. ભિન્ન ભિન્ન વિષયોનાં ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાનોના યોગે જ્ઞાતૃત્વ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. જેવી રીતે થઈ જ્ઞાનકાળમાં થઈ જ્ઞાતા અને પડજ્ઞાનકાળમાં પડજ્ઞાતા હોય છે. ગત એ ત્રણ આવીઆમાં અનેક રૂપકાવડે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, દષ્ટિ ક્ષણે ક્ષણે નિત્ય નવા નવા વિષયને જુએ છે, તેના યોગે જ્ઞાન અને જ્ઞાતા પણ ક્ષણે ક્ષણે નવીન નવીન થાય છે. એ વિચાર આ આવીમાં દર્શાવેલો છે. અહીં કદાચિત કાંઈ એવી શંકા કરશે કે, ‘દષ્ટિજ સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ અને ભિન્ન આદિ તેના તે જ વિષયોને પુનઃ પુનઃ જોતી હોવા છતાં, તે એકવાર જોયેલા વિષયને પુનઃ જોતી નથી, કિન્તુ ક્ષણે ક્ષણે નવીન વિષયને જુએ છે, એ તમારા કથનનું તાત્પર્ય શું વારુ?’ તો અનુ તાત્પર્ય એ કે, દષ્ટિ ક્ષણે ક્ષણે નવા નવા રૂપનું જ ગ્રહણ કરતી હોય છે પરંતુ દષ્ટિ જોયેલા વિષયને વારંવાર જોયા કરે છે, એમ જ બાસે છે, તે કેવળ ભ્રમ છે. જેવી રીતે નદીને તીર્થ સંધ્યાવંદન કરનારો બ્રાહ્મણ જો પાણીનું ‘કેશવાય નમઃ’ કહીને આયમન કરે છે, તે જ પાણી ‘નારાયણાય નમઃ’ કહીને બીજું આયમન કરતી વેળાએ રહેતું નથી. પૂર્વ આયમનના સમયનું પાણી ચાર પાંચ હાથ આગળ નીકળી જાય છે;

તથાપિ તે પ્રાણણુને તો એમ જ લાગે છે કે, મેં આ સધળી સંધ્યા તે જ પાણીથી કરી છે." પ્રપંચની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો અતિશય વેગ હોવાથી નિત્ય તેનો તે જ દેહાદિ પ્રપંચ છે, એવો દેહાદિ પ્રપંચની સ્થિતતાનો ભ્રમ થાય છે. જેની મિતે ભ્રમરડો અત્યંત વેગથી ફરવા માડે છે, તે વેળાએ જાણે તેને જમીનમાં ખોસી રાખ્યો હોયની, તે પ્રમાણે સ્થિર અને અચલ લાગે છે; પરંતુ તે ખરેખર સ્થિર હોય છે ખરો કે? જે વેળાએ તે સાધારણ ફરતો દેખાય છે, તેના કરતાં પણ વધારે તે સ્થિર દેખાય છે, તે વેળાએ કેટલી બધી વધારે ગતિથી ફરતો હોય છે, એ વિશે વધારે કહેવાની અગત્ય નથી. પરંતુ તેના ભ્રમણનો વેગ અત્યંત હોવાથી, તેના તે ભ્રમણમાં દૃષ્ટિનો પ્રવેશ થતો નથી અને તેથી તેમાં સ્થિરતાનો ભ્રમ થાય છે. તે જ પ્રમાણે દેહાદિ પ્રપંચ કાણે કાણે નષ્ટ થવા કરે છે, તથાપિ તેના નષ્ટ થવાનો વેગ અતિશય હોવાથી આ દેહાદિ પ્રપંચ જે હતો તેના તે જ છે, એવો તેમાં સ્થિરતાનો ભ્રમ થાય છે. એ વિશે એક શ્વાનુભવિક ઉદાહરણ એ છે કે, સ્વપ્ન-માનો દેહ, ગૃહ, સ્ત્રી અને પુત્ર આદિ સર્વ પ્રપંચ જે વેળાએ સ્વપ્ન લાગે છે, તે વેળાએ જ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ હોવા છતાં આ માત્ર વડિયોપાનિત ગૃહ છે, એટલે કે, જ્યાં ઘર પૂરું અમારા વડિયાએ બંધાવેલું, જૂનું અને સો કે બસો વર્ષનું છે; તે જ પ્રમાણે મારા દેહને પણ આજે પચાસ વર્ષ થઈ ગયાં છે; મારી સ્ત્રી પણ ચાળીસ વર્ષની અવસ્થા કાપી આવી છે; અમારું આ ગામ બહુ જ પુરાતન છે; અને સ્વપ્ન-ગત જગત તો અનાદિ છે; એમ તે ગૃહસ્થ સ્વપ્નમાં કહેતો અથવા બબડતો નથી કે શું! પણ ખરી રીતે વિચાર કરી જોતાં એ ગૃહસ્થનું સ્વપ્નમાંનું બોલતું સત્ય માની શકાય એમ છે ખરું કે? કદાપિ નહિ. કાગળ કે, અતિશય જૂનું વડિયોપાનિત જે ઘર તે કહે છે અને જે દેહને પચાસ વર્ષનો બતાવે છે; જે સ્ત્રીને ચાળીસ વર્ષની પ્રાંઠા તરીકે વ્યક્ત કરે છે, જે ગામને પુરાતન કહીને બોળખાવે છે અને જે સ્વપ્ન સૃષ્ટિને અનાદિ કહે છે, તે સર્વની તેના સ્વપ્નકાળમાં જ ઉત્પત્તિ થયેલી હોય છે. પણ સ્વપ્નગત દેહગૃહાદિ પ્રપંચનો આરંભ સ્વપ્નના આરંભ સાથે જ હોઈને ઉપર કલા પ્રમાણે, એ સર્વ ધણા કાગળી જૂની વસ્તુઓ છે, એવો એમનામાં અધિક સ્થિર-તાનો ભ્રમ નથી થતો કે શું! પણ વિચાર કરી જોતાં જે વેળાએ સ્વપ્નગત સૃષ્ટિનો ભાસ થાય છે, તે વેળાએ તેમાંની દ્રશ્ય, દ્રશ્ય અને દર્શન ઇત્યાદિ ત્રિપુરી-આદિક તે સર્વ નવીન જ છે. જે વેળાએ તે ભાસતી નથી, એની જગૃનિમાં તે તે છે

જ નહિ. તે જ પ્રમાણે જ્ઞેય, જ્ઞાતા અને જ્ઞાન ઇત્યાદિ ત્રિપુટ્યાત્મક વ્યવહારમંત્રો દેહ સ્ત્રી પુત્ર ગૃહાદિ સર્વ પ્રપંચ જે ક્ષણે તે ભાસતો હોય છે, તે જ ક્ષણમાં તે નવીન ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. જે વેળાએ તે ભાસતો નથી, તે વેળાએ તેનો અભાવ છે. આ વેદાંતનો એક અત્યંત ગૂઢ સિદ્ધાંત છે, અને એ સિદ્ધાંતને દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એ દૃષ્ટિથી જ ગત ત્રણ ચાર ઓવી-ઓમાં ‘દૃષ્ટિ ક્ષણે ક્ષણે નવા નવા રૂપ વિષયોને જુએ છે, અને ગત ક્ષણમાં નિહાળેલા વિષયને પુનઃ નિહાળતો નથી’ એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે અને તેના યોગે જ્ઞાન અને જ્ઞાતા ક્ષણે ક્ષણે બદલાયા કરે છે, એવો આ પ્રસ્તુત ઓવીમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સારાંશકે, દૃષ્ટિ સૃષ્ટિપદ્ધતી જોતાં જ્ઞેય, જ્ઞાતા અને જ્ઞાનની ત્રિપુટી ક્ષણે ક્ષણે નવીન ઉત્પન્ન થઈને પુનઃ લુપ્ત થઈ જાય છે. પણ એ સર્વ એક ચિદ્રિલાસ છે. જેવી રીતે સ્વપ્નાન્તર્ગત જ્ઞેય, જ્ઞાતા અને જ્ઞાનની ત્રિપુટી જે ક્ષણમાં ભાસતી હોય છે, તે ક્ષણમાં તે નવીન જ ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ વિચારપૂર્વક જોવાથી સ્વપ્ન તે એક મનોવૃત્તિનો જ વિલાસ છે. તેવી જ રીતે વ્યવહારમાંનાં જ્ઞેય, જ્ઞાતા અને જ્ઞાન આદિ આ સર્વ પ્રપંચ પણ એક ચિદ્રિલાસ છે, એમ તરત આપણા જોવામાં આવી શકે એમ છે.

તથા પરમાત્મપદ્ધતિ શેષ । ના કોઈ તથા મુસાસ ॥

આળી હોય ચેવડી કાસ । ઘાતલી જેળે ॥૧૨૯॥

વિચરણુ-ત્રિપુટીરહિત, બેદશૂન્ય, અને સચ્ચિદાનંદરૂપ અવાશિષ્ઠ ચૈતન્યમાત્ર પરબ્રહ્મભાવને એકાકીભાવમા એન ન પડવાથી તેણે ‘હું એક છું તે બહુ થાઉં’ ‘एकोऽहं बहु इयम्’ એવો સંકલ્પ કર્યો. (‘एककी न रमते’)

सर्वज्ञतेचे परी । चिन्मात्राचे तोंडयरी ॥

પરી તે આન ઘરી । જાણિજેના ॥ ૧૩૦ ॥

વિચરણુ-શિવથી તે તૃણપર્વન્ત યાવત વસ્તુમાત્ર એક ચૈતન્ય જ છે અને એને જ સર્વજ્ઞતા કહેવામાં આવે છે. એના પ્રકારની એ સર્વજ્ઞતા કેવળ એક ચૈતન્યમાં જ છે અથોત ઉપરુક્ત સર્વજ્ઞતાનો પ્રકાર અન્ય સ્થળમાં નથી.

एवं ज्ञानाज्ञानमिदं । ते ही फक्कसे दिखी ॥

દરબળે ચે મેટી । આણુલીયા ॥ ૧૩૧ ॥

વિવરણ-હું દેહ છું અથવા જે દેહ તે જ હું છું, એવા વિપરીત જ્ઞાનનું મૂલક અજ્ઞાન અને હું બ્રહ્મ છું, એમ જે બંધનનું તે મથાર્થ જ્ઞાન, એ બન્નેનો જોનારો અંત થાય છે; એટલે કે, એ જ્ઞાનાજ્ઞાનને પણ આઈ જનાર (એટલે કે જ્ઞાનાજ્ઞાન વૃત્તિશૂન્ય કેવળ જ્ઞાનરૂપ) જે પરમાત્મતત્ત્વ, તે અનેક નામરૂપાત્મક સૃષ્ટિરૂપે વિકસિત થઈને પોતે જ સદશરૂપે પોતાને બેટવા આવે છે; એટલે કે, પૂર્વની એક જોનીમા દલા પ્રમાણે એકાદી ભાવમાં એન ન પડવાથી 'હું જે એક છું તે અનેક થઈને મારો હું પોતે જ ઉપભોગ કરું' એવી કલ્પનાનો આત્મસ્વરૂપમા આભિર્ભાવ થતાંની સાથે જ અનેક નામરૂપાત્મક દશ્યજગદ્ગરૂપે ચૈતન્ય જ વિકસિત થાય છે અને તે સર્વને જાણનાર જ્ઞાતા પણ ચૈતન્ય પોતે જ બને છે, તેમ જ જેય જ્ઞાતાના મધ્યમાંની જે જ્ઞાનરૂપવૃત્તિ, તે પણ ચૈતન્ય જ બને છે.

તેં દશ્ય મોટકે દેસે । આપણ સ્વયં દદૃષ્ટવેં તોલે ॥

તેવિ દિઠીચેનિ મુલે । માજી દાટે ॥ ૧૩૨ ॥

વિવરણ-તે બ્રહ્મ દશ્ય જગતને જાણે છે અને પોતે દ્રશ્ય થઈને સમાધાન પામે છે, આ સર્વ બ્યવહાર ચૈતન્યના રૂપમાં ભરેલો છે.

તેઘાં ઘેળેં દેળેં ઘટે । પરી પેક્ષ્યાર્ચે સત ન તુટે ॥

જેથી મુણી મુલ્ય ઘાટે । દર્પણે કહેલે ॥ ૧૩૩ ॥

વિવરણ-તે વેળાએ લેવું દેવું (એટલે કે, પ્રિય વસ્તુનો સ્વીકાર અને અપ્રિય વસ્તુનો ત્યાગ) જે કે ચાલે છે, તો પણ વસ્તુનો એકબાજુ બગડતો નથી. જેવી રીતે એક શરીરનો એક હાથ એક વસ્તુ ખીભ હાથમાં આપે; તો પણ તેથી એકબાજુ બગડતો નથી, દર્પણ મુખમા બિંતતાના ધર્મને લાવે છે, કારણ કે, દર્પણ મુખના પ્રતિબિંબને બતાવે છે. કાચ જેવા શુદ્ધ પદાર્થમા વૃત્તિ (દષ્ટિ) જાન, એટલે તે પદાર્થ શુદ્ધ હોવાથી તે કાચ તે દષ્ટિને પાડી દે છે અને દષ્ટિ પાછી ઉત્પત્તાની સાથે જ પ્રતિબિંબ દેખાય છે. નેત્રવૃત્તિનું શુદ્ધ દર્પણ દ્વારા ઉત્પત્તિને જે જેવું તે પ્રતિબિંબ, વૃત્તિવેગના કારણથી મુખ સ્થિર બાસે છે.

આંગે આગાવરી પહુદે । ચેદિલ વેગઝા ન પહે ॥

તયા વાઠવાચેનિ પાહે । ઘેળેં દેળેં ॥ ૧૩૪ ॥

વિવરણ-જેવી રીતે ઉત્તમ પાણીદાર ઘોડો બોલો બોલો જ નિદ્રા લે છે અને જગૃત થતાં પણ ભિન્ન થતો નથી, એટલે કે, બોલોને ઉભો જ હોય છે-સારાંશ કે, ઘોડાની

નિદ્રા અને જાગૃતિમાં તેના બેલાપણાનો બગાડ થતો નથી; તે જ પ્રમાણે પ્રિય વસ્તુનો સ્વીકાર અને અપ્રિય વસ્તુનો સાગ એ લેવડદેવડનો વ્યવહાર આવડતો હોય છે, છતાં ચેતન્યના ઐક્યની વિકૃતિ થતી જ નથી.

પાળી કહોઢાચેનિ મિસે । આપણાપે વેલ્હાવે જૈસે ॥

વસ્તુ વસ્તુત્વે રોઢોયે તૈસે । સુસે લાહે ॥ ૧૩૫ ॥

વિવરણ—કદાચિત્ ઉત્તમ જાતિનો અથ અત્યંત મૂલ્યવાન હોવાથી ટાંધના જોવામાં ન પણ આવ્યો હોય, તો તેટલામાટે પાણીનું ઉલ્લસણ આપવામાં આવે છે. લઢરી કિંવા તરંગોના રૂપે પાણી જેવી રીતે પોતે પોતાની સાથે જ ક્રીડા-ખેલ કર્યા કરે છે; સૂર્યકિરણના થોગે સમુદ્રની બાક યધને વાચુના થોગે તે ઉપર આકાશમાં જાય છે અને તેના મેધ બનીને તે મેધોમાંથી પર્જનપટ્ટિ થાય છે; તે વૃષ્ટિના થોગે સર્વ નાળાં, નદી પાણીથી ભરાઈ પાછાં સમુદ્રમાં જઈ મળે છે. આનો ભાવાર્થ એવો કે, સમુદ્રનું પાણી જ મેધ બનીને વૃષ્ટિરૂપે, નદીઓ દ્વારા પુનઃ પોતે પોતામાં જ આવી મળે છે.* એ સમુદ્રની ક્રીડા સમુદ્રસાથે જ ચાલતી હોય છે. તેવી જ રીતે બ્રહ્મચેતન્ય અનેક નામરૂપાત્મક દસ જગત્ બનીને તેના ઉપભાગ પણ પોતે જ લે છે. સારાંશ કે, સર્વ જગત્ મિથથી એક બ્રહ્મચેતન્યની સર્વ ક્રીડા પોતાની સાથે જ ચાલ્યા કરે છે.

૧ ગુંફી જ્વાઢાચિયા માઢા । લેહ્લિયાહીં અનઢા ॥

૧ મેઢાચિયા આઢાઢા । કાચ પઢળેં આહે ॥ ૧૩૬ ॥

વિવરણ—અગ્નિ પ્રથમ સાદો હોય છે, અને પછી તે પ્રત્યક્ષિત થતાં એટલે કે જ્વાળારૂપ માળા ધારણ કર્યા પછી તેને ભેદના ખાડામા પડતું પડે છે કે શુદ્ધ આપણે માળા ધારણ કરીએ તો કાપા લિલ અને માળા લિલ એમ દેખાય છે; પણ અગ્નિનો તેવો પ્રકાર નથી. અગ્નિ અને જ્વાળા એકરૂપ જ છે.

કીં રદમીચેનિ પરિવારે । વેઢ્ઢુનિ પેતલઢા થોરે ॥

તન્હી સૂર્યાસી દુસરે । જોલો ચેઈલ ॥ ૧૩૭ ॥

વિવરણ—કિરણોના સમુદાયે સૂર્યને ઘેરી લેવાથી સૂર્ય અને કિરણ એ બે લિલ થવાનાં કે! સારાંશ કે, સૂર્ય અને કિરણો પ્રકાશરૂપે એક જ છે.

ચાદણિયા ચા ગિંમ્મુ । ચાદાવરી પટલિયા વહુવમુ ॥

કાય કેવલપણી ત્રાસુ । દેપિજેલ ॥ ૧૩૮ ॥

વિવરણુ-ચંદના અંગપર ચંદની જ ચંદિકા પડે, તો તેથી ચંદની એકનામાં કશાય બાધ આવવાનો હતો ખરો કે ?

‘દઢાચિયા’ સહસ્રવરી । ફાકો આપુલિયા પરી ॥

પરી નાદોં દુસરી । માસ કમઝી ॥ ૧૩૯ ॥

વિવરણુ-કમળ પ્રદુલ્લ ચતાં તેની હળતો પાખડીઓ વિકમે છે, પણ તેથી કાંઈ હળતો કમળ ચતાં નથી, કિંતુ કમળ તો એક જ હોય છે, તેમાં બીજાપણાનો ભાસ નથી.

સહસ્રવરી વાહિયા । આહાતિ સહસ્રાર્જુનારાયા ॥

તરી તો કાય તિયા । યકોત્તરાવા ॥ ૧૪૦ ॥

વિવરણુ-સહજ અર્જુનને એક હળતર હાય હતા, એટલે એક હળતર મહા-સાર્જુન અને તેનો દેહ એક હળતર ને એકમે સમજવો કે શું ?

સૌકટાચિયા વોજા । પસરો ફાં વતુ પુંજા ॥

પરી તાથૃષીણ દુજા । માવ આદે ॥ ૧૪૧ ॥

વિવરણુ-કમળ અનેક સૂત્રો પ્રસરેલાં રૂપાય છે, પણ તેમાં એક તત્ત્વના બીજા કાંઈ પણ હોય ■ ખરું કે ?

ફોડાવરી શબ્દાચા । મેઠાવા ઘરી વાચેચા ॥

મિનલા તરી વાચા । માત્ર ફી તે ॥ ૧૪૨ ॥

વિવરણુ-વાચાના હાંડારમા અનેક શબ્દો છે, પણ તેથી વાચાઓ અનેક થતી નથી, એટલે કે, વાણી તો એક જ હોય છે, અને એક જ રહેવાની.

તૈસે દર્યાને હાસલે । નાના દૃષ્ટીચે ઉમાલે ॥

ઠઠી લેતા વેગલે । દૃષ્ટ્વેચિ ॥ ૧૪૩ ॥

વિવરણુ-એક ચૈતન્ય માત્ર દૃષ્ટવ ભાવમાં અસંખ્ય દૃશ્ય અને દૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થાય, તો પણ ખરેખરી રીતે બેતાં તો એકદ્રષ્ટા ચિદ્રૂપ આત્મભાવ જ છે.

ગુલાચા ઘાંઘા । ફુટલિયા મોઢીચા ઘાંઘા ॥

જાલા વરી નુસવા । ગુલાચિ કીં તો ॥ ૧૪૪ ॥

વિવરણુ—ગોળના રવાને તોઆ પછી તેના અનેક ગાંગડા પડે છે, પણ તે સર્વ ગોળરૂપે એક જ છે.

તૈસેં હેં દર્ય દેસો । કીં વહુ હોઝનિ ફાકો ॥

પરી ભેદાચા નવ્હે વિસો । વૈંચિ હાળવૂનિ ॥ ૧૪૫ ॥

વિવરણુ—વસ્તુ દ્રશ્ય યદન દૃશ્યજગતને જુએ, અથવા તો અનેક નામરૂપોને ધારીને દૃશ્યરૂપે પ્રસરે, તો પણ તેમાં બીજાપણું તો નથી તે નથી જ. કારણ કે, તે જ તે છે, અને તેટલામાટે તે ભેદનો વિષય નથી. જેવી રીતે સોનું લગડીના રૂપમાં હોય અથવા અનેક અલંકારરૂપે હોય, તો પણ સોનાનું સોનાપણું લગડી તથા અલંકાર એ ઉભય સ્થિતિમાં એક જ છે. તે જ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત પ્રકાર પણ બધી એવી.

તયા આત્મયાચ્યા માન્ના । ન પહેચિ દુસરી રેત્તા ॥

જરી વિશ્વા અશેલા । મરલેં જાહે ॥ ૧૪૬ ॥

વિવરણુ—ઐટલે, યદપિ તે સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા અનેક નામરૂપાત્મક વિશ્વા-ભાસથી ભાસે છે, તો પણ તેની એકતાનો નાશ થયો નથી; ઐટલે કે, ભેદશૂન્ય, સચ્ચિદાનંદરૂપ અને જ્ઞાન માત્ર આત્મતત્ત્વને બીજાપણુનો વિકાર નથી. જેવી રીતે મૃત્તિકા અનેક ઘટરૂપે ભાસતી હોય કિંવા સુવર્ણ અનેક અલંકારરૂપે ભાસતું હોય, તથાપિ મૃત્તિકા અથવા સુવર્ણની એકતાને અન્યતા (બીજાપણા) નો વિકાર નથી. સારાશ કે, અનેક ઘટરૂપે એક મૃત્તિકા કિંવા અનેક અલંકારરૂપે એક સુવર્ણ જ છે. તે જ પ્રમાણે સ્થૂળ સૂક્ષ્માત્મક બ્રહ્મિસમષ્ટિરૂપ પ્રપંચરૂપે કેવળ એક ચૈતન્ય જ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક બાણુવુ.

દુવંઘી ક્ષીરોદકી । વાને પરી અનેકી ॥

દિસતી વરી તિતુકી । સુતેં આયી ॥ ૧૪૭ ॥

વિવરણુ—વસ્ત્રો ગંગાજમની (બળે રંગના અને એટલે જેવી રીતે અનેક પ્રકારનાં દેખાય છે; પણ યુ તે સર્વમાં તેટલાં જિન જિન પ્રકારનાં સ્પંદર હોય છે કે? સૂતર તો એક જ હોય છે. અનેક નામરૂપાત્મક દૃશ્યશ્રાવાવયુક્ત આ સર્વ જગત

એક ચિદ્રિલાસ જ છે. એ તરતને અહીં સુધી અનેક દૃષ્ટિતાથી સિદ્ધ કરેલું છે. અનેક વિશ્વાભાસવડે ચેતન્યના એકત્વમાં વિરોધ આવતો નથી. એવો આ અદ્વૈત ચિદ્રિલાસ અનુપમ્ય છે. એના માટે જે જે ઉપમાઓને આગળ લાવીએ, તે સર્વ ઉપમાઓ ગૌણ રહેવાની. ઉપમાની એ ગૌણતાને નીચેની એક બે આવીઆમાં કુદળતાથી વ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

પાતયાચી મિઠી । નુકલિતા દિઠી ॥

અવધીયાચી સૂણી । પાવિજે જરી ॥ ૧૪૮ ॥

વિવરણ-આંખોની પાંપણોને ન ઉઘાડતાં જો સર્વ સૃષ્ટિદૃષ્ટિના જોવામાં આવી શકે, અથવા તે,

ન કુટતા ધોજ કળિકા । માજી વિસ્તારે થદુ અસિકા ॥

તરી અદ્વૈત પાકાં । ઉપમા આથી ॥ ૧૪૯ ॥

વિવરણ-જો વટખીજ ન ફૂટતાં (આખું રહીને) તેના પેટમાં ન, પેટમાં વટ-વૃક્ષનો (જેટલો બહાર વિસ્તાર દેખાય છે તેટલો) વિસ્તાર થયો હોત, તે પૂર્વોક્ત એક ચિદ્રિલાસ જગતને ઉપમા આપી શકાત. પણ તેમ થતું નથી. એટલે કે વટ-વૃક્ષના ખીજને જે વેળાએ અંકુર ફૂટે છે, તે વેળાએ તે ખીજ ફાટી જાય છે અને ત્યારકે તે ખીજથી બહાર સંપૂર્ણ વટવૃક્ષનો વિસ્તાર થાય છે. એટલામાટે અદ્વૈત ચિદ્રિલાસરૂપ જગતને વટખીજની ઉપમા આપી શકાતી નથી. કારણ કે, અનેક નામરૂપાત્મક જગતના વિસ્તારથી બહારચેતન્યની એકતામાં બાંધા થઈ નથી, અને તેટલામાટે જ ઉપર દહેલી વટખીજની ઉપમા ગૌણ છે.

મગ માતે ન્યા ન દેલાયે । એસે હી મરે હાયે ॥

તરી આંગાચિવે વિસવે । સેજે વરી ॥ ૧૫૦ ॥

વિવરણ-અનેક નામરૂપાત્મક દ્રવ્ય વિષયરૂપે પોતે જ પોતાના ભોગ કરતાં (લેતાં) કંટાળેલા, કે તરત, તે પોતાના અંગમાં જ વિશ્રાંતિ લે-છે. જેવી રીતે કાઈ એક મનુષ્ય આંખો દિવસ કામ કરીને યાંત્રી જાય, એટલે રાત્રે સ્વસ્થતાથી સપ્નામાં પડીને વિશ્રાંતિ લે છે; તેવી રીતે અનેક નામરૂપાત્મક જગદ્રૂપ ચિદ્રિલાસથી અલેચેતન્ય ભારે કંટાળી જાય છે, (એટલે કે, હવે આ જગદ્રિલાસ ન બ્રહ્મ એમ તેને લાગે છે) ત્યારે તરત નામરૂપ રહિત, નિર્ગુણ અને નિરાકાર સમ્યક્તાને-

રૂપ સ્થિતિથી અલગીતન્ય પ્રકટ થઇને સમસ્ત ચિદ્રિલાસ જગતને પોતાના સ્વરૂપમાં લીન કરે છે.

પાતયાચી મિઠી । પહિલિયા કીજે દિઠી ॥

આપુલિયેચી પોઠી । રિગોની અસણે ॥ ૧૬૧ ॥

વિવરણુ-આંખોની પાંખોને બંધ કર્યા પછી અનેક દૃશ્યોમાં વિસ્તરેલી જે દૃષ્ટિ, તે જેવી રીતે પોતે પોતાના પેટમાં જ ભરાઈ બેસે છે;

કાં નુદેલિયા સુધાકર । આપણે મરે સાગર ॥

ના કૂમીં ગિઠી વિસ્તાર । આપે આપ ॥ ૧૬૨ ॥

વિવરણુ-અદ્વૈતો હિંદુ ન થયો હોય, તે વેળાએ જેવી રીતે સમુદ્રની ભરતી સમુદ્રમાં જ હોય છે અથવા કાચમાં જેવી રીતે પોતાના અવયવોને પોતાના પેટમાં જ શમાવી દે છે;

આવસેચિયે દિવશી । સતરાચિયે અંશી ॥

સ્વયે જૈસે શશી । રિગણે હોય ॥ ૧૬૩ ॥

વિવરણુ-જેવી રીતે અમાવાસ્યાને દિવસે ચંદ્રમાં યોગ્યકલાસહિત પોતાની મૂળરૂપ જે સતરમી કળા, તે સતરમી કળામાં રહે છે,

તૈસે દૃશ્ય જિણતા દ્રષ્ટે । પહિલે ઐતાચિયે કુટે ॥

તયા નાંન ઘાવટે । આપણેયા ॥ ૧૬૪ ॥

વિવરણુ-તે જ પ્રમાણે નામરૂપાત્મક દૃશ્યને દ્રષ્ટા (આત્મા) એ પોતાના સ્વરૂપમાં લીન કર્યા પછી દૃશ્યના સંબધથી પોતાપર આવેલા દૃષ્ટૃત્વના આરોપનો ભોગ થાય છે અને દૃશ્ય, દ્રષ્ટા તથા દર્શનની ત્રિપુટીથી રહિત, બેદૃશ્ય અને જ્ઞાનરૂપ સ્વાત્મભાવ જ અવશિષ્ટ રહે છે.

સહજે આવયેચિ આહે । તરી કોળા કોળ પાહે ॥

તે દેલણેચિ આહે । સ્વરૂપનિદ્રા ॥ ૧૬૫ ॥

વિવરણુ-એવી રીતે આત્મભાવ સહજ, બેદૃશ્ય અને જ્ઞાનમાત્ર છે, તો પછી ક્ષણ ક્ષણે જુએ વારુ? એવી સ્વપ્નસિદ્ધ અને જોવારૂપ જે ચિદ્વસ્થા, તે અધ નિદ્રા નહિ હિન્દુ. સ્વપ્નપ્રકારરૂપ છે. પ્રૌરીના સંબધથી નાણુ, કૃતો, નદી અને સમુદ્ર એ પ્રમાણે

જળોનાં રૂપો છે, અને પ્રલયકાળમાં આ બધા ઉદ્ધરૂપ છે, એટલે પત્રી તે વેળાએ એ જળરૂપ ભેદ છે જ નહિ, કારણ કે, પ્રલયકાળમાં સર્વ જળમય જ હોય છે. એ જ પ્રમાણે જોવારૂપ (નિરીક્ષણરૂપ) એક ચિન્માત્ર જ છે.

નાના ન દેવણે નકો । દણે મીચિ માતે દેલો ॥

તરી આપે આપ વિલો । આવૈસે ઝસે ॥ ૧૬૬ ॥

વિવરણ-પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનમાત્ર આત્મતત્ત્વ (સર્વ દસ્યોના સમઘથી જોનારમાં જોવાનો ધર્મ આવે છે,) તે નિરીક્ષણધર્મથી રહિત છે આત્મા એવા ન જોવાપણથી જ્યારે કટાણી જમ છે, ત્યારે તેને પોતે જ પોતાને જોવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે, અને એ ઇચ્છા થતાની સાથે જ પોતાની મેળે અનેક નામરૂપાત્મક દસ્ય જગદ્ભાવથી તે પોતે જ પોતાના વિષય યાવ છે જેવી રીતે આંખો બધા કરીને જોઈલા મનુષ્યને આંખો બધા કરીને જોસવાનો કટાણો આવતા-પોતાના રૂપને પોતે જ જોવું એવી ઇચ્છા થતાં-આંખો ઉધારીને દર્પણમાં દર્શિપાત કરે છે અને તે વેળાએ તત્કાળ તેનું મુખ પોતાની મેળે જ તેની સમક્ષ દર્શિગોચર થવા મારે છે.

જો અનાદીચ દશ્યપણે । અનાદીચિ દેવણે ॥

હૈં જાતા કાય કોળે । રણુ જાવે ॥ ૧૬૭ ॥

વિવરણ-દસ્યદ્રષ્ટૃત્વ ભાવવડે એક ચૈતન્ય હોવાથી દસ્ય અને દ્રષ્ટૃત્વભાવ અનાદિ છે, કારણ કે, ચૈતન્ય અનાદિ છે, અને એટલામાટે ચૈતન્યના અસ્તિભાવિત્વથી રહેલો દસ્ય અને દ્રષ્ટૃત્વભાવ પણ અનાદિ છે જેવી રીતે કાંઈ એક મનુષ્ય અનાદિ છે એવી કલ્પના કરવામાં આવે, એટલે એ કલ્પનાની સાથે તેના ગુણ, સ્વભાવ અને ગોષ્ઠા આદિ સર્વ અનાદિ જ હોવાના અર્થમાં છે તે જ પ્રમાણે એક ચૈતન્ય અનાદિ હોવાથી ત્રિદિલાસ જે દસ્યદ્રષ્ટૃત્વભાવ, તે પણ અનાદિ જ છે. એવા એ અનાદિ સ્વત સિદ્ધ દસ્યદ્રષ્ટૃત્વભાવની કાંઈ કશી રચના (સિદ્ધિ) કગવી પડે એમ છે ખરું કે? નહિ જ.

બવકાર્શદી ગગના । સ્પર્શોશી પવના ॥

કીં દીપ્તિશી તપના । સમંધુ કીંજે ॥ ૧૬૮ ॥

વિવરણ-પોનાણુ અને આકાશ, સ્પર્શ અને વાયુ તેમ જ તેજ અને દાહ એમના પરસ્પર સબધ શું નવીનતાથી જોડવો પડે એમ છે કે? નહિ જ. કારણ કે, પોનાણુ આકાશનો, સ્પર્શ વાયુનો અને દાહ તેજનો સ્વભાવસિદ્ધ ગુણ જ છે.

વિશ્વપણે ઇજિવઢે । તરી વિશ્વદેસે પુઢે ॥

ના તેં નાર્હીં તરી તેવઢે । નાર્હીંચ દેસે ॥ ૧૫૯ ॥

વિવરણુ—વિશ્વપણુથી અહાયૈતન્ય વિકસિત થતા જ તે (અહાયૈતન્ય) તત્કાળ વિશ્વને દૃશ્યપણુથી જોવા માડે છે, અને તે વિશ્વનો લોપ યર્થ જતા વિશ્વના સર્વ અભાવને પણ તે અહાયૈતન્ય જોવા કરે છે.

વિશ્વાચે અસેં નાર્હીં । વિપાયે વુઢાલિયાહી ॥

સન્હી દશા દેશી હી । દેવતત્તિ અસે ॥ ૧૬૦ ॥

વિવરણુ—વિશ્વના છેપણા અને નહિપણાની કલ્પનાનો લોપ થવા છતાં પણ અહાયૈતન્ય સ્થિતિ તો જોવારૂપ જ છે (નિરીક્ષણરૂપ જ છે)

કાપુરાહી આથી ચાંદિને । કી તોચિ ન મલે તેજે ॥

તૈસેં કેવલ દેવણે । ઠાયે ઠાવો ॥ ૧૬૧ ॥

વિવરણુ—કર્પૂર ચદ્રિકાથી લેપાય—અર્થાત્ કર્પૂરને જે ચદ્રિકાથી લેપીએ (કર્પૂરની ગોઢીપર ચાંદરણાનો પ્રકાશ પડે,) તો તે લેપાય તેમ નથી; કારણ કે, કર્પૂર પણ શ્વેત અને ચદ્રિકા પણ શ્વેત છે—એટલે કે, શ્વેતતાની દૃષ્ટિથી તે બન્ને એક જ છે. તે જ પ્રમાણે અહાયૈતન્ય જ્યાં છે ત્યાં જ જ કેવળ જોવારૂપ જ છે.

કિંચહુના દેસેં । વસ્તુ મલતિયે દશે ॥

દેવતત્તિ અસે । આપણ પચાતે ॥ ૧૬૨ ॥

વિવરણુ—કિંચહુના, વસ્તુ કાઈ પણ દશામા એટલે કે જગતના ભાવમા કિંવા જગતના અભાવમા અથવા તો જગતના ભાવ અને અભાવનો લોપ યર્થ જવા પછી પણ પોતે પોતાને જોતી જ હોય છે. એટલે કે, કાઈ પણ સ્થિતિમા અહવસ્તુ જ્ઞાન-માત્ર જોવારૂપ જ છે. તે અહવસ્તુ પોતાની જ્ઞાનમાત્ર દશાથી કદાચિદ્ પણ વચિત થતી નથી

મનોરયાંચી દેશાન્તરે । મની પ્રકાશાનિ નરે ॥

મગ તેજે આદરે । હિંદે જૈસે ॥ ૧૬૩ ॥

વિવરણુ—જોયેલા દેશ અને નગરોને મનમાં લાવીને પછી જેમ મનુષ્ય તે દેશ અને નગરોમા મનવડે જ ભ્રમણ કરવા માડે છે, જેવી રીતે જ્ઞા સર્વ મનનાં ખેલ છે,—

કાં દાટલા હોઝા હોઝયા । હોઝાચે તારા હોઝનિયા ॥

સુરે ચોલ દાળોનિયા । વિસ્મો નાહી ॥ ૧૬૪ ॥

વિવરણ—અથવા તો આંખને આંખળીવતી દાળીએ, એટલે આંખ જ પ્રકાશનું ચક્ર બનીને પોતેજ પોતાને બાસે છે, એમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી.

ચાલાગી એકે ચિદ્રૂપે । આપણપયા આપણપે ॥

દેલિજે કા આરોપે । કાયકાજ ॥ ૧૬૫ ॥

વિવરણ—યાવત જગત એક ચિદ્રૂપ છે; અને એ વિશ્વાસના મિથે એક ચૈતન્ય પોતે પોતાને જોયા કરે છે; એટલે કે, તે ચૈતન્ય પોતે પોતામાં સ્પુરે છે, આમ હોવા છતાં, આરોપી દસ્ય જગતને તે જુએ છે, એમ કહેવાનું શું કારણ વારું? પોતે પોતામાં નિત્ય સ્પુરદ્દપે હોવું, એ તે ચૈતન્યનો સ્વભાવ છે. એ જ તત્ત્વને નીચેની આવીઓમાં અનેક દર્શાવે આપીને ૧૭૦ મી આવી પર્યન્ત સિદ્ધ કરેલું છે.

કિલેચે પાંચરુણ । આપજવી રત્ના ફોણ ॥

કીં સોનેં હે સોનેપણ । જોઢજોઢ ॥ ૧૬૬ ॥

વિવરણ—રત્નપર અમકાટનું આવરણ ફાણે નાખ્યું છે વારું? ફાંઈએ પણ નહિ. તે તો સ્વભાવસિદ્ધ જ છે. તેમ જ સોનું જે સોનાપણાને ધારણ કરે છે, તે સોનાપણાને સોનું અન્યત્ર ક્યાંકથી કમાણી કરીને લઈ આવ્યું છે કે શું? તેમ છે જ નહિ; કિન્તુ સોનાપણું તો સોનામાં સ્વભાવસિદ્ધ જ રહેયું છે.

ચંદન સૌરભ વેઢી । કાં સુધા આપણયા વાઢી ॥

કીં ગૂઢ ચાલે ગોઢી । દેસેં આથી દે ॥ ૧૬૭ ॥

વિવરણ—ચંદને ખીજ કશાનું અથવા ખીજ ક્યાંકનું સૌગંધ્ય ધારણ કરેલું છે કે શું? અમૃત પોતાને જ અમૃત પીરસશે કે? અથવા જોણ પોતાના માધુર્યને આજે એવો વ્યવહાર છે ખરો કે?

કીં ઝંજાઝાચે કીલે । કાપુરા પુટીં દિલે ॥

કીં તાઝનિ ઝન ફેલે । આગી તેં કાર્ડે ॥ ૧૬૮ ॥

વિવરણ—સ્વચ્છતાના પ્રકાશનો કર્પરને પુટ આવેલો છે કે શું? અથવા તો અગ્નિને શું તપાવીને બેનો કસ્તામાં આવ્યો છે?

નાના તે લતા । આપુલે વેલી ગુંદાલતા ॥

પર કરી ન કરિતાં । જયાપરી ॥ ૧૬૯ ॥

વિવરણુ-જેવી રીતે એક વલ્લરી (વેલ) પોતાની જ આસપાસ વીંટળાઈ (લપ-ટાઈ) જતાં તેનો ગુંદાડો બની જાય છે અને તેમાં ધરના જેવી જ આંખો પણ બની જાય છે અને તેમાં રહેનાર પણ વલ્લરી જ હોય છે. એટલે કે, વલ્લરીવડે જ પોતાના માટે આસપાસ ન બનાવવા છતાં તેના પ્રસારથી સહજ ધર બની જાય છે.

કાં પ્રમેષા હમલા । દીપ પ્રકાશે સંચલા ॥

તૈસા ચૈતન્યે ગિવાસિલા । ચિદ્રૂપ સ્ફુરે ॥ ૧૭૦ ॥

વિવરણુ-દીપપ્રમા સર્વ પ્રકાશની જ ભરેલી હોય છે, એટલે કે, દીપ પોતાના સ્વયંપ્રકાશવડે જ જગત્ સમક્ષ પ્રકટ છે. તે જ પ્રમાણે આ સર્વ નામરૂપાત્મક દશ્યજગદાસાય ચૈતન્યવડે જ વ્યાપ્ત હોઈને એક ચૈતન્યરૂપ જ સ્ફુરે છે.

એસે આપણવા આપણ । આપુલે તિરીક્ષણ ॥

કારણે યેગેબીજ । કરી તૂષિ અસે ॥ ૧૭૧ ॥

વિવરણુ-‘પોતે પોતાનું દર્શન કરવું’ એવા સંકલ્પ વિના, તે આત્મા પોતે પોતાનું દર્શન ક્યાં જ કરે છે. જેવી રીતે જે કાઈ પણ સ્પર્શ કરે, તેને બાળવા, એવા કાઈ અગ્નિના સંકલ્પ હોતો નથી; કિન્તુ દગ્ધ કરવાના તેના સ્વભાવ જ છે અને તે સ્વભાવ સંકલ્પવિના જ પ્રકટ છે.

એસે હેં દેસળે ન દેસળે । હેં આંધારે જાંદિળે ॥

મા ચંદ્રાસી લળે । સ્ફુરતે કા ॥ ૧૭૨ ॥

વિવરણુ-જેવી રીતે બ્રહ્મવસ્તુનું પોતાને જોવું અને ન જોવું ૨. એટલે કે, અંધકારમાં ચંદ્ર નથી હોતો અને ચંદ્રિકામાં હોય છે, એમ માત્ર કહેવામાં જ આવે છે; પરંતુ ચંદ્ર પોતાના સ્થાનમાં પોતાપણથી તો રહેલો જ છે. તેના મૂળ રૂપમાં કદાપિ લેશ માત્ર પણ ન્યૂનતા યતી નથી.

જાણીને હેં ન વ્હાવે । એસેહો કરું પાવે ॥

તરી તૈસાચિ સ્વમાવે । આશ્તા અસે ॥ ૧૭૩ ॥

વિવરણુ-‘હવે આ નામરૂપાત્મક દશ્ય જગદ્વિલાસ ન જોઈએ’ એવી આત્માની ઇચ્છા થતાંની સાથે જ તેના દોષ ચર્ધ જાય છે. કારણ કે, તે આત્મા સ્વભાવે

નામરૂપાતીત, નિર્ગુણ, નિરાકાર અને સ્વત સિદ્ધ છે. જેવી રીતે કાઈ એક બહુરૂપી વ્યાધિને વેશ ધારણ કરે અને ઠેઠલાક વખત પછી પોતાના એ વેશથી કટાણી નખ એટલે કે, પોતાની વ્યાધિતાને ત્યાગીને તેને પુનઃ મનુષ્ય થવાની ધમ્મ્યા યાવ, તો રગ લૂછી કે ધોઈ નાખતાંની સાથે જ તે મનુષ્ય ઘર્ષ નખ છે—અર્થાત્ તેસ્વતઃસિદ્ધ મનુષ્ય જ હોવાથી તેને મનુષ્ય થવામાં તેને બીજી કશી પણ વધારે ખટપટ કરવી પડતી નથી. તે જેવી રીતે સ્વયમ્ મનુષ્ય છે, તેવી જ રીતે આત્મા દશ્યતિરસ્કારકાળમા નામરૂપ-રહિત, સચ્ચિદાનંદરૂપ અને સ્વયમ્ જ છે.

દ્રષ્ટા દૃશ્ય એસેં । દોર્નાં બલુમાઝ દિસે ॥

તેં હી પરપરાનુપવેશે । કોર્હીના ફી ॥ ૧૭૪ ॥

વિવરણ—અભયૈતન્યમાં દ્રષ્ટાદશ્યનો કિચિદ્ બપવહાર હોવો, તે પણ દશ્યદ્રષ્ટાની અથવા દ્રષ્ટાદશ્યની બાદબાકીમાં હ્રુત યધને એક ચૈતન્ય માત્ર જ અવશિષ્ટ રહ્યું. એટલે કે, આ નામરૂપાત્મક સકલ જગદ્ભાવને આધારભૂત અને અસ્તિભાતિપ્રિ-યાવયુક્ત દ્રષ્ટરૂપ આત્મતત્ત્વ જો પ્રકટ થાય, તો સર્વ નામરૂપાભાસનો હોય થતાં એક ચૈતન્ય જ રહેવાનું અથવા નામરૂપાત્મક દશ્ય જગત્ દ્રષ્ટા આત્માથી તત્ત્વતઃ ભિન્ન નથી, એવો વિચાર પ્રકટ થતાની સાથે જ, સર્વ દશ્યભાવ બાધિત ઘર્ષ નખ છે અને તેની સાથે દશ્યની અપેક્ષાવાળા દૃષ્ટવનો આરોપ પણ ચાલ્યો નખ છે, એક નિર્ઘર્ષ ચૈતન્ય માત્ર અવશિષ્ટ રહે છે. સારાંશ કે, ધાતુના પાત્રને માટલાપર પછાડો અથવા માટલાને ધાતુના પાત્રપર પછાડો, બન્ને ક્રિયાઓમાં માટલું જ ફૂં છે અને ધાતુનું એક પાત્ર જ અવશિષ્ટ રહે છે. તે જ પ્રમાણે દશ્ય દ્રષ્ટામા નખ, અથવા દ્રષ્ટા દશ્યમા સમાય, ઉભય-પ્રસંગે દશ્ય જ બાધ્ય યધને દશ્ય સાપેક્ષ દ્રષ્ટા-એ આરોપિત કલ્પનાનો અત થતા—એક ચૈતન્ય માત્ર અવશિષ્ટ રહે છે.

તેયેં દૃશ્ય દ્રષ્ટા મગે । દ્રષ્ટેણ દૃશ્યી સરે ॥

મા દોન્હી ન હોઝનિ વરે । દોર્હીચે સાચ ॥ ૧૭૫ ॥

વિવરણ—હવે—પ્રથમ દશ્યને દ્રષ્ટામાં સમાવડું ધારો, અથવા દ્રષ્ટાને દશ્યમાં સમાવડો માનો, એટલે પછી બાકી રહેના બન્નેમાંનો ખરો ભાગ, કે જે દશ્ય અને દ્રષ્ટા એ ઉભય કલ્પનાને બાકીથી પણ નથી, તે જ અવશિષ્ટ રહે છે. એટલે કે, અભયૈતન્ય જ દશ્ય અને દ્રષ્ટાની કલ્પનાને આધારભૂત હોય છે. જેવી રીતે બહુ-રૂપીના અર્ધનારીનટશરના વેશમાં તેનો દેહ સતત્વથી અવશિષ્ટ રહે છે. એટલે કે

અર્ધનારીનટશ્વરના વેશનો આધાર તે બહુરૂપીનો દેહ જ હોય છે, તેથી તે અર્ધનારી-
નટશ્વરના વેશનો લોપ થયો કે, પછી બહુરૂપીનો આધારભૂત દેહ જ બાકી રહેલો
હોય છે એ જ પ્રમાણે દસ્ય અને દ્રષ્ટાની કલ્પનાનો બાધ યતાં એ ઉભયના આધાર-
રૂપ સસ ચૈતન્ય માત્ર જ અવશિષ્ટ રહે છે.

મગ મલતેથ મલતેન્હા । માદ્ધારિલે દસ્ય દ્રષ્ટ માવા ॥

આટળી કરીત રેવા । ચેલી દોન્હી ॥ ૧૭૬ ॥

વિવરણુ-પછી ગમે ત્યાં અને ગમે તે વખતે દસ્ય અને દ્રષ્ટાને જોડનાર તેમના
મધ્યમાનું જે દર્શન, તે દર્શનનું નિવારણ કરતા દસ્ય અને દ્રષ્ટા એકમેકને ભેટી પડે
છે (એટલે કે, દર્શનનો લોપ યતાં દસ્ય અને દ્રષ્ટા એ ઉભય સાપેક્ષ કલ્પનાનો લોપ
થાય છે) તેમ જ દસ્ય અને દ્રષ્ટા મળ્યા એટલે પછી તે ઉભય અદશ્ય થાય છે, અને
તેમના આશ્રય અથવા અધિષ્ઠાનરૂપ જે ચૈતન્ય, તે જ માત્ર અવશિષ્ટ રહે છે.

કાપુરી અમિ પ્રવેશુ । કીં આમી પાતલા પોવાસુ ॥

એસે નઘે સંસારિસુ । વેચુ જ્ઞાલા ॥ ૧૭૭ ॥

વિવરણુ-હજી તો કર્પૂરમા અમિ અથવા અમિમા કર્પૂર નાખીએ, એટલામા
તો તે જાનેનો તત્કાળ નાશ થઈ જાય છે

ચક્રા યદુ વેચલા । શૂન્ય મિન્દુ શૂન્ય પૂશિલા ॥

દ્રષ્ટા દસ્યાચા નિમાલા । તૈસેં હોય ॥ ૧૭૮ ॥

વિવરણુ-એકમાથી એક બાદ કરવામા આવે, એટલે બાકી શૂન્ય જ રહે છે,
અને તે શૂન્યને બૂસી નાખીએ કે રહેવાદઈએ, તો પણ તે બૂસી નાખ્યા બરાબર જ
છે, કારણ કે, શૂન્ય નહિપણુને જ દર્શાવનાર છે. અર્થાત્ દસ્ય અને દ્રષ્ટા ચાલ્યા જાય,
તે વેળાએ પણ એવો જ વ્યવહાર સમજી લેવો એટલે કે, દસ્ય અને દ્રષ્ટા એ
ઉભય કલ્પનાઓનો નિરાસ યતાં એક નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મચૈતન્ય જ અવશિષ્ટ હોય છે.

કિંનદુના આપુલિયા । પ્રતિર્થિવા જ્ઞોવિનલિયા ॥

જ્ઞોવી સકટ આટોનિયા । જાહજે જેવી ॥ ૧૭૯ ॥

વિવરણુ-અથવા તો પ્રતિબિંબ અને બિંબનો મેળાપ યતાં જ, પ્રતિબિંબનો
લોપ થાય છે અને તેની સાથે જ પ્રતિબિંબના સળધથી મિમ (જોનારના મુખ) પર
આવેલા બિંબત્વના આરોપનું પણ જેવી રીતે નિવારણ થઈ જાય છે,

તેસેં રુસતા દટ્ટી । દ્રષ્ટા દશ્ય મેટી ॥

ચેલી તેથેં મિઠી । દોહાંચી પહે ॥ ૧૮૦ ॥

વિવરણુ-મધ્યમ્ય દર્શનનો લોપ થતા દશ્ય અને દ્રષ્ટા એવી રીતે મળે છે કે, તે અને લુપ્ત મધ્યમ્ય છે. એવ અને જ્ઞાતાને એકન કરનારા જ્ઞાનનો લોપ થતા જ્ઞાન અને અજ્ઞાનથી અતીત જ્ઞાનરૂપ ચૈતન્ય તો છે ને છે જ.

સિંધૂ પૂર્વાપર । ન મિલતી તંવાચિ સાગર ॥

મામ્ એકત્વ નીર । જૈસેં હોયે ॥ ૧૮૧ ॥

વિવરણુ-પૂર્વ સમુદ્ર અને પશ્ચિમ સમુદ્ર એ અને જ્ઞાનરૂપી એક ખીજાસાથે મળેલા હોતા નથી, ત્યાં સૂધી જ તેમના એ વિજ્ર ભિન્ન નામો છે પરંતુ જ્યારે તે એકખીજાસાથે મળી જાય છે, તે વેળાએ આ સમુદ્ર અને તે સમુદ્ર, એવી ભાષા રહેતી નથી, કિન્તુ એક જળમયતા જ અવસિષ્ટ રહે છે.

બહુ વેહે ત્રિપુટી । સહજે હો તયા રાહટી ॥

પ્રતિક્ષણીં કાચ ઠી । કરીતસે ॥ ૧૮૨ ॥

વિવરણુ-બ્રહ્મચૈતન્યના, નામરૂપાત્મક દશ્ય જગતના મિષ્ટી, પોતે પોતાને જોવામાં, પોતે જ પોતાને ભોગવવામાં અને પોતે જ પોતાને જાણવામાં બહુ પ્રકારની ત્રિપુટીની સિદ્ધિ થાય છે એવી રીતે પ્રતિક્ષણે જગતસ્થિતિકાળમાં અનેક ત્રિપુટીઓ થાય છે અને જાય છે. પરંતુ આત્મા તેમજ સ્મરણુ રાખે છે કે શું કદાપિ નહિ.

દોહાં વિશેષ મિઠી । ના નિર્વિશિષ્ટા સેં લગઠી ॥

લગઠી જ્ઞાપી એકી ઢોઢી । વસ્તુચી હે ॥ ૧૮૩ ॥

વિવરણુ-ચૈતન્ય, દશ્યદૃષ્ટવના વિશેષ ભાવને ગળી જઈને પોતાના નિર્વિશિષ્ટ સામાન્ય ભાવને પ્રકટ કરે છે પશુ આ સર્વ બવહાર બ્રહ્મવસ્તુના વિકાસ અને સંક્રાંત્યમાં થાય છે. જેવી રીતે જગતના સંક્રાંત્યમાં વિશેષ સ્વપ્રપચયની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને જગતના વિકાસમાં વિશેષ સ્વપ્રપચયનો લોપ થાય છે, પરંતુ ઉભય પ્રસંગે પુરપત્તું એકત્વ તો અવિચલ અને અખંડ જ હોય છે. તેવી જ રીતે સમ્યક્ જ્ઞાનંદ બ્રહ્મવસ્તુ સક્રિય થતા દશ્ય, દ્રષ્ટા અને દર્શન એ ત્રિપુટીભાવાત્મક જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને બ્રહ્મવસ્તુનો વિકાસ થતા તે બ્રહ્મવસ્તુ વિશેષ જગદ્ભાવને આસીને પોતે નિર્વિશેષ એક ચતન્ય માન જ અવસિષ્ટ રહે છે.

પાતયા પાતે મિલે । કીં દ્રષ્ટવેં સૈંધ પઘલે ॥

તિયે ચન્માલિતાં માવલે । નવલાલો હા ॥ ૧૮૪ ॥

વિવરણુ-પાંપણુને પાંપણુ અડકે ન અડકે, એટલામાં તો દૃશ્યનો એકાએક વિસ્તાર થઈ જાય છે. અલ્પવસ્તુએ દૃષ્ટિ ઉઘાડતાંની સાથે જ જગતનો અસ્ત થવા માંડે છે, એ નવીનતા છે. એટલે કે, સમ્યક્દાનંદ અલ્પવસ્તુનો હજી તો સંક્રાંતિ યામ, એટલામાં તો વિશ્વ ભાસવા માંડે છે અને વસ્તુનો વિકાસ થવાનો હજી તો રંગ દેખાય, એટલામાં જગતના લોપનો તત્કાળ આરંભ થઈ જાય છે.

દ્રષ્ટા દશ્યાખ્યા માસી । મધ્યે લેલ વિકાશી ॥

યોગ મૂમિકા એશી । આંગી વાજે ॥ ૧૮૫ ॥

વિવરણુ-દ્રષ્ટા દૃશ્યના ગ્રાસમાંની સ્થિતિ એટલે કે જે સંધિપ્રકાશ તે જ ચૈતન્યનું ખરું અંગ છે અને તે અદૃશ્ય તથા નિર્ધર્મ છે. આનો ભાવાર્થ એવો છે કે, એક વૃત્તિ લોપાબને બીજી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવા પૂર્વે, મધ્યસંધિમાં, વૃત્તિશૂન્ય ચિત્રપ્રકાશ પ્રકટ હોય છે. જેવી રીતે, માળાના એક મણિને ખેંચતાં બીજો મણિ ખેંચવાના મધ્યમાં એટલે કે, ઉભય મણિઓના મધ્યસંધિમાં સર્વ મણિઓની આધારભૂત દોરી (શૂન) પ્રકટ હોય છે; એવી જ રીતે દૃશ્ય અને દ્રષ્ટાના વિશેષ ભાવના મધ્યમાં જે સંધિ છે, તે જ ચૈતન્યનું નિર્વિશેષ જ્ઞાનાધારવૃત્તિશૂન્ય જ્ઞાનરૂપ છે. એ સામાન્ય વિશેષધર્મ રહિત વૃત્તિશૂન્ય સંધિપ્રકાશના સ્વરૂપ વિશેષો વિચાર નીચેની આવીઓમાં અનેક દૃષ્ટાંતોવડે સૂચવવામાં આવે છે.

ઊઠિલા તરંગુ વૈસે । પુઢે અનુહી નુમસે ॥

વૈસા ઠાઈં ઝૈસે । પાળી હોય ॥ ૧૮૬ ॥

વિવરણુ-ઊઠિલા તરંગના લોપ થયો છે અને ત્યાર પછીનો બીજો તરંગ ઉઠ્યો નથી, એવા સમયે પાણી જેવી રીતે પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં હોય છે, તે જ પ્રમાણે સામાન્યવિશેષધર્મ રહિતચૈતન્ય હોય છે.

કાં નીદ સરોની ગેલી । જામ્પતિ નાહીં ચેહલી ॥

તેન્હાં હોય આપુલી । જૈશો સિયોવ ॥ ૧૮૭ ॥

વિવરણુ-કંવા નિદ્રા જતી રહેલી છે અને પૂર્ણ પ્રમાણમાં જાગૃતિ આવેલી નથી, તે સમયમાં જેવી આપણી સહજ સ્થિતિ હોય છે;

નાના એકા ઠાઝનિ ઘઠી । અન્યત્ર નઢ્ઢે પેઠી ॥

હે ગમે તૈસિયા દષ્ટિ । દિઠી સુતા ॥ ૧૮૮ ॥

વિવરણ—એક પદાર્થપરથી દષ્ટિ ઊઠી ગયેલી છે અને હજી તે ખીલ પદાર્થમાં પરવાર્ય નથી, એવી દષ્ટિવડે જો જોવામાં આવે, તો બ્રહ્મની સહજ સ્થિતિ તત્કાળ જાણવામાં આવી જાય તેમ છે

કા માવલો સરલા દાવો । રાત્રીચા ન કરી પ્રસ્તાવો ॥

તેળે ગગને હા માવો । ઘાસાણિલા ॥ ૧૮૯ ॥

વિવરણ—અથવા તો દિવસનો અસ્ત થયો છે અને હજી રાત્રિનો ઉદય થયો નથી, એવા સમિસમયે આકાશ જેમ સહજ સ્થિતિમાં હોય છે, તેના યોગે બ્રહ્મની સહજ સ્થિતિ જાણવામાં આવી શકે છે.

ઘેતલા ત્રાસુ છુટાલા । ઘાપતા નાર્હી ઊઠિલા ॥

તૈસા દોર્હી શિવતલા । નઢ્ઢે જો અર્થુ ॥ ૧૯૦ ॥

વિવરણ—અદર લીધેતો ત્રાસ બહાર નીકળી ગયો છે અને ખીલે ત્રાસ લેવાનો આરભ કર્યો નથી, એવી અધ્યાત્મ સ્થિતિ પ્રમાણે જો અર્થ એટલે કે જો બ્રહ્મ, તે સામાન્ય તથા વિશેષ ધર્મને સ્પર્શ ન કરતાં કેવળ જ્ઞાનમાત્ર જ છે

કીં બધાવિયાત્રી કરણી । વિપયાત્રી ઘેણી ॥

કરિતા વિ એકે ક્ષણી । જો કી આહે ॥ ૧૯૧ ॥

વિવરણ—કોઈ એક વ્યક્તિ પ્રપત્નવડે વિષયની પ્રાપ્તિ કરે, તો તે વિષયના યોગે થનાર સુખ કેવળ તેને જ મળવાનું એકને વિષયના યોગે થયેલા આનંદનો લાભ ખીળને થતો વિના મળતો નથી પરંતુ સર્વને સર્વના મત્તવડે મળતો વિષયાનંદનો યોગ એક આત્મવસ્તુમાં જ રહેલો છે. કારણ કે, વિષયના યોગે જો આનંદ થાય છે, તે વિષયમાંનો આનંદ નહિ, પણ આત્માનંદ જ છે. કારણ કે, વિષયો દુ ખરૂં છે અમુક એક વિષય મળે તો સારુ, એવી ઈચ્છા ચર્તાની સાથે જ ઈચ્છારૂપ જો વૃત્તિના યોગે શુદ્ધિની સ્થિરતા મળતી જતા શુદ્ધિ ચરણ થાય છે, અને તેના યોગે શુદ્ધિ માનો આનંદલાભ અસ્પષ્ટ થાય છે જેવી રીતે વાયુના યોગે પાણીની સ્થિરતામાં વિકાર ચર્તા પાણીમાં હીલચાલ (ગતિ) ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી પાણીમાં જોનારને પાણીમાંનો પેતાનો અતિર્ણિજ સ્વચ્છ દેખાતો નથી તેવી જ રીતે, વિષયચ્છારૂપ

રજ્જેવૃત્તિના યોગે ચચળ શુદ્ધિમાં આનંદનો આભાસ સ્પષ્ટ ભાસતો નથી. તે શુદ્ધિ રજ્જેવૃત્તિના શમન સાથે સ્થિર થાય છે; એટલે કે, જે વિષયની ધચ્છા હોય છે, તે ધચ્છિત વિષય પ્રાપ્ત થતાં જ ધચ્છાનો લોપ થાય છે અને ધચ્છાના લોપ સાથે તત્ક્ષણે શુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. શુદ્ધિની તે સ્થિરતાના યોગે શુદ્ધિમાનો આત્માનંદ-ભાસ સ્પષ્ટ થાય છે; પણ ધચ્છિત વિષયની પ્રાપ્તિ, અને શુદ્ધિની સ્થિરતા થઇને તેમના યોગે થનારી આત્માનંદભાસની સ્પષ્ટતા, એ બન્ને ક્રિયાઓ તે શુદ્ધિમાં એક સમયાવસ્થાએ થતી હોવાથી, સર્વને એવો ભ્રમ થાય છે કે, ‘મને અમુક એક વિષય મળવાથી જ આનંદ થયો છે.’ જેમકે એક કૂતરાને એક અતિ શુષ્ક ચકાઇને ખખ થઈ ગયેલું હાડકું મળ્યું અને તેને તે બે પગવચ્ચે પકડી રાખીને ચાવવા ચૂસવા મંડી ગયો. કટલીકવાર સૂધી એમ કરતા કરતાં તેનાં પેદાં ધસાયાં અને તેમાંથી નીકળેલું લોહી તે હાડકાને લાગ્યું. તે રક્તને જોઇને કૂતરાને એવો અભિપ્રાય બંધાયો કે, ‘આટલીવાર સૂધી માથાકૂટ કરી ત્યારે અત્યારે આમાંથી ક્યાંક લોહી આવવા માંડ્યું.’ તે લોહીને ચાટીને જ્ઞાનભાઈ બહુ જ પ્રસન્ન થયા. અહીં હવે જે વિચાર કરીને જોવામાં આવે, તો જે લોહીને ચાટવાથી કૂતરો પ્રસન્ન થયો, તે લોહી તે શુષ્ક હાડકામાંનું નહિ, પણ તે કૂતરાના પોતાના મોઢામાંનું જ હતું. સારાશ કે, પોતાના લોહીને જ પોતે ચાટીને કૂતરો પ્રસન્ન થયો; પણ ‘આ મારા લોહીને ચાટીને જ હું સુખી થયો છું’ એ રહસ્ય જાણવામાં ન આવતા ‘ઘણીવાર સૂધી ચાવવાને લીધે હાડકામાંથી લોહીના ઝરો વહે છે અને તેને ચાટીને જ આપણે આનંદ પામીએ છીએ!’ એવો જ તે કૂતરાના વિપરીત નિર્ધાર થયેલો હોય છે. તે જ પ્રમાણે, ખરી રીતે જોવા જતાં, ઉપર્યુક્ત સ્થિરશુદ્ધિ અંતર્મુખવૃત્તિવડે આત્માનંદનું ગ્રહણ કરે છે. પરંતુ ‘અન્ય વિષય મળે’ એવી ધચ્છા થતાંની સાથે જ શુદ્ધિવૃત્તિ બહિર્મુખ થઇને ચંચળ થાય છે. એવી રીતે સર્વ જીવ વિષયોપભોગકાળમાં આત્માનંદને જ ભોગવે છે, અને તેથી સર્વ વિષયાનંદોને યોગ એક આત્મત્વમાં જ રહેલો છે.

આ ઓળખીને દ્વિતીય અર્થ આ પ્રમાણે છે,—

ધન્દ્રિયોના જે કાણે વિષયને લેવાનો વ્યવહાર ચાલે છે, તે કાણુમા જે અજ્ઞાનગુણ છે, એટલે કે, તત્ત્વતઃ સેવન કરનાર ધન્દ્રિયોના રૂપે અને ભોક્તા જીવરૂપે તેમ જ વિષયના યોગે થયેલાં સુખદુઃખના ભોગરૂપે સર્વ એક અજ્ઞાયેતન્ય જ છે.

તથા સારિલા ઠાવો । હા નિકરાચા આત્મભાવો ॥

ચેળે કાં પાહે । ન પાહે લામે ॥ ૧૯૨ ॥

વિવરણ-પૂર્વે કયા પ્રમાણે, ઇન્દ્રિયોએ વિધોના મદલ કરવામાં જે આત્મવસ્તુ છે, એટલે કે, વિષય, ઇન્દ્રિયો, જીવ અને વિષયના યોગે થનારા સુખદુઃખ આદિ ભોગ, એ સર્વરૂપે તત્ત્વત એક પ્રકૃતિતત્ત્વ જ છે. ગત એવાના જે ખીને અર્થ આપવામાં આવ્યો છે, તેમાં આ તત્ત્વ જણાવેલું જ છે. એવી રીતે માવતત્ત્વદાર્ય રૂપે રહેલું પ્રકૃતિતત્ત્વસ્થાન તે જ અતિમ આત્મભાવ છે. અર્થાત્ જેમાં સર્વ ભેદોના અંત છે તેમ જ જેમાં જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનનો પણ અંત છે, એવો એ કેવળ જ્ઞાનમાત્ર આત્મભાવ દર્શન (જ્ઞેવા) રૂપ જ છે. એમાં દ્વિમાર્ગાનું ભેદનું (દૃશ્ય વિષયક ભેદનું) અથવા ન ભેદનું આદિ વ્યવહારો સભવી શકે ખરા કે? કદાપિ નહિ.

કાય આપુલિયે મૂમિકે । આરસા આપુલિયે નિકે ॥

પાહો ન પાહો સકે । હેં કેં જાહે ॥ ૧૯૧ ॥

વિવરણ-દર્પણ પોતામાં પોતાના પ્રતિબિંબને ભેઈ શકશે કે નહિ, એ પ્રશ્ન કયાય પણ ઉદ્ભવવાનો સભવ છે ખરા કે?

સમોર પાઠીમોરયા । મુરો હોઝં ચે આરસિયા ॥

યાપૂનિતયાપ્રતિ તયા । હો આચે કાં ॥ ૧૯૪ ॥

વિવરણ-મુખ દર્પણની સમક્ષ અથવા દર્પણથી વિમુખ રહી શકશે; પરંતુ તેનાથી પોતાસમક્ષ અથવા પોતાથી વિમુખ રહી શકશે ખરા કે?

સર્વેગે દેસણા રહી । પરી એસેં ઘહે કેવી ॥

જે ઉદો અસ્તૂચી ચવી । રચે ઘેવે ॥ ૧૯૫ ॥

વિવરણ-સૂર્ય સર્વેગે પ્રકાશમાન છે, છતાં તે પોતાના ઉદય અને અસ્તને ભેઈ શકે, એમ બનવાનો સભવ છે ખરા કે?

ર્ફી રસુ આપળવા ધિયે । કી લોંઠ લપતૂનિ ઠાયે ॥

હેં રસપળ નવ્હે । તયા જૈસે ॥ ૧૯૬ ॥

વિવરણ-રસ પોતે પોતાને પીવા બાધ, અને તે વેળાએ તે વળી માનથી મોટું ફેરવી લે, એવો રસનો પોતાના સ્વરૂપમા વ્યવહાર હોઈ શકે ખરા કે?

તૈસેં પાહળેં ન પાહળે । પાહળેંપળેંચિ હો નેજે ॥

આણિ દોની હે ચેળેં । સ્વયેંચિ અસિજે ॥ ૧૯૭ ॥

વિવરણ—અક્ષવસ્તુ દર્શનરૂપ (જ્ઞાનરૂપ) છે, અને તેથી તેનામા દર્શન અદર્શન (જેવું ન જેવું) એ ધર્મ નથી, કિન્તુ વસ્તુ પોતે જેવા ન જેવારૂપ બનેલી છે, એટલે કે, જેવું અને ન જેવું, એ બન્ને કલ્પનાઓને અક્ષવસ્તુનો જ મૂળ આધાર છે.

જેં પાહળેંચિ હાળૂનિયા । પાહળેં નઢે આપળયા ॥

તેં ન પાહળેં આપસયા । હાચિ આહે ॥ ૧૯૮ ॥

વિવરણ—કારણ કે, અક્ષવસ્તુ ત્રણે કાળમા અખડ જેવારૂપ હોવાથી બેદશ્ય જ્ઞાનરૂપ આત્મવસ્તુમા જેવાનો ધર્મ નથી, એની અક્ષવસ્તુ ન જેવા (અદર્શન) રૂપ છે. નીચેની એક ઓવીમા આની રાકા અને સમાધાન કરવામા આવે છે.

આણિ ન પાહળેં મા કેસે । આપળવેં પાહો વૈસે ॥

તરી પાહળેં હેં યેસેં । હાચિ પુઢતી ॥ ૧૯૯ ॥

વિવરણ—અને જ્યારે તે પોતે પોતાને અનેકનામરૂપાત્મક દશ્ય જગત્તા મિથથી જેવા કરે છે, તો પછી ન જેવું કેવું વારું? અર્થાત્ જેનારો પણ તે જ છે અને જેવાનો વિષય પણ તે જ છે.

હે દોન્હી પરસ્પરેં । નાદલી યકા હારેં ॥

યાધોની ચેરચેરે । નાહીં ફેલેં ॥ ૨૦૦ ॥

વિવરણ—જેવું અને ન જેવું એ બન્ને વ્યવહાર એક ચૈતન્યમાજ વિહરે છે, અને એ બન્ને એકમીભને મળે બાઝીને હુમ્-અદશ્ય-ચર્ધ જાય છે અર્થાત્ બન્નેમા કેવળ એક ચૈતન્યની જ વ્યક્તતા હોવાથી જેવું, અને ન જેવું, એ વ્યવહાર અન્ય કાંઈ નહિ, કિન્તુ એક ચૈતન્ય માત્ર જ છે.

પાહળયા પાહળં આહે । તરી ન પાહળેં હેચિ નઢે ॥

હાળોની યાચી સોયે । નેળલી દોન્હી ॥ ૨૦૧ ॥

વિવરણ—જેવારૂપ જે આત્મતત્ત્વ છે, તેનામા 'જેવું' એ ધર્મ છે ખરો કે ને 'ન જેવું' નથી, તો પછી જેવાનો ધર્મ પણ નથી એટલા માટે જેવું અને ન જેવું, એ બન્નેની આત્મવસ્તુમાં સ્થિતિ નથી, એટલે કે, જ્ઞાનમાત્ર અક્ષવસ્તુમા એ બન્ને ધર્મોનો સર્વથા અભાવ જ છે.

એવં પાહળેં ન પાહળેં । ચોરોનિયા અસળેં ॥

ના પાહે તરી ફોળે । કાય પાહિલેં ॥ ૨૦૨ ॥

વિવરણ-પૂર્વે કલા પ્રમાણે અઘવસ્તુનું અસ્તિત્વ, જોતું અને ન જોતું એ ધર્મથી રહિત છે; એટલે કે, જોતું અને ન જોતું, એ ધર્મ અઘવસ્તુમાં નથી; અથવા તે અઘવસ્તુ જુએ છે, એમ કહીએ, તો પછી કાણે શું જોયું? વસ્તુ જોવારૂપ બેઠી રૂન્ય છે. તેમાં બીજી કાઈ પણ નથી, તો પછી કાણે શું જોયું વારું?

દિસત્યાને દશ્ય માસે । છાણાવેના દેસિલે દેસે ॥

તરી દશ્યાસ્તવ દિસે । એસે નાહી ॥ ૨૦૩ ॥

વિવરણ-દ્રષ્ટાના યોગે દશ્ય ભાગે છે, એટલે કે, જે વેળાએ દ્રષ્ટાને દશ્ય દેખાય છે, તે વેળાએ દ્રષ્ટા દશ્યને દેખે છે, એમ ન કહી શકાય કે શું? અવશ્ય કહી શકાય. પણ આત્મા દશ્યના યોગે દ્રષ્ટા (જોનાર) નથી, કિન્તુ તે સ્વપ્રકાશ દ્રષ્ટા છે.

દશ્ય કીર દષ્ટીસો દિસે । પરી સાચ કી દષ્ટા અસે ॥

આતાં નાહીં તેં કેસે । દેસિલે હોય ॥ ૨૦૪ ॥

વિવરણ-અનેક નામરૂપાત્મક દશ્ય દષ્ટિને દેખાય, તો પણ તે ખરેખર દશ્ય નહિ, કિન્તુ તાત્ત્વિક દષ્ટિથી જોઈએ, તો એક ચૈતન્ય દ્રષ્ટાજ છે. હવે જે ખરેખર નથી, તે દેખાણું કેવી રીતે વારું?

મુલ દિસો કા દર્પણી । પરી અસર્જે કીં તયે મુલપણી ॥

તરી જાલીં તે વાયાળી । પ્રતીતી કીં ॥ ૨૦૫ ॥

વિવરણ-દર્પણમાં મુખ જોવામાં આવે, તો પણ મુખપણાથી તો મુખ પોતાના સ્થળમાં જ હોય છે, એથી અર્થાત્ તે દર્પણમાં જે બાસે છે, તે સર્વથા મિથ્યા જ છે. તુકારામ મહારાજે પણ એક સ્થળે પોતાના અભગમા એવો જ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરેલો છે, અને તે એમ કે, “તુકારામ કહે છે કે, દર્પણમાં રૂપ નથી, દર્પણમાં જે બીજી રૂપ બાસે છે, તે એકનું એક જ છે.”

દેસતાં ચિ આપણ્યાવે । આલિયે નિદેચનિ હાતે ॥

તયા સ્વપ્ન દેસે ચેયે । નિહાઝિતા ॥ ૨૦૬ ॥

વિવરણ-જગત પુરખ, નિદ્રાના યોગે સ્વપ્નગત દેહ ઓપુત્રગૃહાદિ સર્વ પ્રપચરૂપે પોતેજ પોતાને જુએ છે. એ આપથી અઘવસ્તુ, દશ્ય (જગત) અને દ્રષ્ટા, બન્ને પોતેજ બનીને પોતેજ પોતાને નિહાળે છે.

નિદ્રિસ્તસુપ્તાસની । વાહિજે અનુવાહણી ॥

તો સાચે કાય તેસણી । દશા પાવે ॥ ૨૦૭ ॥

વિવરણુ-મનુષ્ય સર્વ જાય છે અને સ્વપ્નમાં તે પાવખીમાં બેસે છે, બોધ્યા પાલખીને ઉચકી જાય છે અને જાતા જાય છે, પણ ખરી રીતે એ સર્વ સ્થિતિ તેને પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે ખરી કે? નહિ-અમૃત અવસ્થામાં એ દશા ખરી નથી

કોં સિસેગીળ એક એકે । દાગિલી રાજ્ય કરિતિ રંકે ॥

તૈશી તિયેં સતુકે । આથી કાઈ ॥ ૨૦૮ ॥

વિવરણુ-સ્વપ્નમાં હરિદ્રીએ રાજ્ય કરતા હતા, એમ બે ધડાએ એક બીજાને બતાવ્યું, પણ તે ખરેખર સત્ય છે કે?

તે નિદ્રા જેવ્હા નાહી । તેવ્હા જો એસા જિયે ઠાઈ ॥

તૈસાચિ સ્વપ્ની કાહી । ન દવિજેચિ કોં ॥ ૨૦૯ ॥

વિવરણુ-તે નિદ્રાનો જ્યારે હોય થાય છે, તે વેળાએ તે પૂર્વવત્ જમ પોતાના સ્થાનમાં જ હોય છે, અન્યત્ર હોતો નથી પરંતુ સ્વપ્નમાં તેવો અનુભવ હોતો નથી.

તાન્હેલિયા મૃગ તૃપ્ણા । ન મેટલિયા સિણુ જેસણા ॥

મા મેટલિયા કોળા । કાય મેટલે ॥ ૨૧૦ ॥

વિવરણુ-તૃપાતુરને જો મૃગજળ ન મળે, તો પાણી પીવા ન મળ્યું એમ માનીને દુઃખ થાય છે. વારુ, પણ મૃગજળ મળ્યું, તો પણ તેથી ખરેખર પાણી મળીને તૃપાની શાંતિ થઈ કે શું? નહિ જ.

કોં સાઠલિયેચેનિ વ્યાજે । મેઢાવિલેં જેળેં દુજે ॥

તયાચેં કરળેં વાજે । જાલેં જૈસેં ॥ ૨૧૧ ॥

વિવરણુ-પોતાની છાપને પોતાની સાથેની એક સમાપ્ત ધારીને જે માર્ગમાં ચાલતો હોય, તો તેની તે ધારણા સર્વથાવ્યર્થ છે

તૈસેં દૃશ્ય કરૂનિયા । તેં દ્રષ્ટવાર્થે દૃષ્ટયા ॥

દાઝનિ ઘાઢિલે વાયા । દાવિલેપણ હી ॥ ૨૧૨ ॥

વિવરણુ-મૂળ દ્રશ્ય નૈતન્યે દૃશ્યને ઉત્પન્ન કર્યું છે, (એટલે કે, નામરૂપાદમક દૃશ્ય જગત્સ્વરૂપના એ પોતાના અસ્તિતાત્રિવિધ સ્વરૂપના આધારપર જ બાસ કરાવે)

છે). તે દસ્યે, દ્રષ્ટા ચૈતન્યને, આ દ્રષ્ટા છે, એમ પ્રકાશિત કર્યું. જેવી રીતે પિતા પુત્રને ઉત્પન્ન કરે, એટલે તે પુત્ર 'આ પિતા છે' એવી રીતે પોતાના પિતામાંના પિતૃત્વને પ્રકાશિત કરે છે; એટલે કે પુત્ર યનાની સાથે, તે પુત્ર 'આ મારો જન્મ-દાતા પિતા છે,' એમ દર્શાવે છે. તે જ પ્રમાણે દસ્ય દ્રષ્ટા ધર્મરહિત દ્રષ્ટૃરૂપ ચૈતન્યમાં દ્રષ્ટૃત્વધર્મનું આરોપણ કરનાર ઉપર્યુક્ત દસ્ય છે. પણ દ્રષ્ટ અને દસ્ય એ ઉભયરૂપે એક ચૈતન્ય જ છે; એટલામાટે દસ્યે દ્રષ્ટાના દ્રષ્ટાપણને વ્યક્ત કર્યું છે, એમ કહેવું બર્થ છે.

જે દસ્ય દ્રષ્ટાચિ જાહે । મા દાવળે કાં સાહે ॥

ન દવિજે તરી નોહે । તયા તો કાંહી ॥ ૨૧૩ ॥

વિવરણ—પૂર્વે કલા પ્રમાણે દસ્યે પોતે જ દ્રષ્ટા ચૈતન્યના દ્રષ્ટૃત્વ ભાવને પ્રકાશિત કરેલો છે. પણ જો દસ્ય દ્રષ્ટાથી ભિન્ન નહિ કિન્તુ એક દ્રષ્ટારૂપ જ છે, તો દ્રષ્ટાના દ્રષ્ટૃત્વભાવને જો દસ્યે પ્રકાશિત કર્યું, તેને સ્વતઃસિદ્ધ દ્રષ્ટા કેવી રીતે સહન કરી શકશે વારુ? એટલે કે, તત્ત્વતઃ, દ્રષ્ટારૂપ દસ્ય દ્વારા આત્માના દ્રષ્ટૃત્વ ભાવને એકત્વમાં કેવી રીતે બતાવી શકાય વારુ? જો દસ્યે દ્રષ્ટામાંના સ્વતઃસિદ્ધ દ્રષ્ટૃત્વભાવને પ્રકાશિત કર્યો ન હોત, તો તેથી સ્વતઃસિદ્ધ દ્રષ્ટાનું દ્રષ્ટૃત્વ આત્મ્ય મયુ હોત કે શું?

આરિસા પા ન પાહે । તરી મુલાચિ વાયા જાયે ॥

તેજેયીજા જાહે । આપળવે કીં ॥ ૨૧૪ ॥

વિવરણ—જો દર્પણમાં મુખને નોંધ્યે નહિ, તો તેથી શું મુખની વ્યર્થતા થઈ જાય છે કે? દર્પણમાં ન નોંધ્યે, તો પણ મુખ તો જ છે તે જ જ. તે જ પ્રમાણે દસ્ય છે તેથી જ દ્રષ્ટા છે, એમ નથી; કિન્તુ દ્રષ્ટા તો છે તે જ જ.

તેસે આત્મયાતે આત્મયા । ન દાવીચિ વે માયા ॥

તરી આત્મા વાવો કી વાંચા । તેંચિ તેં કીં જા ॥ ૨૧૫ ॥

વિવરણ—તે જ પ્રમાણે માયાદિ દસ્ય જગતે આત્માને દ્રષ્ટા આત્મા તરીકે પ્રકાશિત કર્યો છે (આત્મામાં દ્રષ્ટૃત્વની કલ્પના ઊભી કરી છે), તો એથી નિત્ય જ્ઞાન-રૂપ આત્મા દ્રષ્ટા છે, એમજ સિદ્ધ થવાનું. જો માયાદિ દસ્ય જગતે આત્માના દ્રષ્ટૃત્વભાવને વ્યક્ત ન કર્યો હોય, તો આત્માનું દ્રષ્ટૃત્વ વ્યર્થ જવાનું કે તે દસ્ય માયાજ વ્યર્થ થવાની? માયાદિ દસ્ય જગતજ વ્યર્થ થશે. કારણ કે, આત્માનો દ્રષ્ટૃત્વભાવ સ્વતઃસિદ્ધ, ત્રિકાલાબાધિત તથા નિત્ય પ્રકટ છે; અને માયા તો ત્રિકાલ અભાવરૂપ

અસત્ છે. ઐટલામાટે આત્માનો સ્વત સિદ્ધ દ્રષ્ટૃત્વાને વ્યર્થ ન જતાં ત્રિચારાંતે માયા જ વ્યર્થ અને મિથ્યા સિદ્ધ થાય છે.

હાળોની આપણાપે દ્રષ્ટા ન કરિતા અસે પૈઠા ॥

આતાં જાલાચિ દિઠા । કા કરાવા ॥ ૨૧૬ ॥

વિવરણુ—અર્થાત્ દશ્યના સબધથી આત્માએ પોતામા દ્રષ્ટૃત્વને સ્વીકાર કરેલો નથી, કિન્તુ દશ્ય સબધ વિના જ તે સ્વત સિદ્ધ દ્રષ્ટા છે. એવો એ સ્વત સિદ્ધ દ્રષ્ટા જે આત્મા, તેના દ્રષ્ટૃત્વાવને દશ્ય શુ વ્યક્ત કરી શકવાનું હવુ વારું?

નાના માગુલે દાવિલે । તરી પુનરુક્ત તેંચિ જ્ઞાલે ॥

ચેળેં હી ઘોલે ગેલે । દાવળે શ્રુયા ॥ ૨૧૭ ॥

વિવરણુ—અથવા દશ્ય ઠદાચિત્ આત્માના દ્રષ્ટાપણને વ્યક્ત કરે, તો પણ તે આત્માનુ દ્રષ્ટાપણું સ્વયંસિદ્ધ વ્યક્ત છે, અને તેને જ દશ્ય પુન વ્યક્ત કરેલું છે પણ દશ્યનું એ કરણ વ્યર્થ છે. જેવી રીતે પ્રકટ સૂર્યને, ‘આ સૂર્ય છે,’ એવા શબ્દોથી વ્યક્ત કરવો, તે સર્વથા વ્યર્થ છે, તે જ પ્રમાણે નિત્ય પ્રકટ આત્માના દ્રષ્ટૃત્વાવને દશ્ય પોતાના સબધથી પુનઃ પ્રકટ કરે, તે સર્વથા વ્યર્થ છે.

દોરા સર્પાભાસા । સાચપળેં દોર કા જૈસા ॥

દ્રષ્ટા દશ્યા તૈસા । દ્રષ્ટા સાચુ ॥ ૨૧૮ ॥

વિવરણુ—સત્ય રજ્જુમા ‘આ સર્પ છે’ એવી વિપરીત કલ્પના થાય છે અને સત્ય રજ્જુનું જ્ઞાન યતાંની સાથે જ ‘આ સર્પ નહિ, પણ રજ્જુ છે’ એવી યથાર્થ જે જ્ઞાનકલ્પના થાય છે, તેના આધાર પણ મૂળ તો તે સત્ય રજ્જુ જ છે. અને ‘આ સર્પ છે’ એ વિપરીત જ્ઞાનકલ્પનાની આધારભૂત પણ તે રજ્જુ જ છે. તે જ પ્રમાણે સમ્બિદાનંદરૂપ સ્વતસિદ્ધ દ્રષ્ટા જે આત્મા તે નામરૂપાત્મક વિપરીત દશ્ય કલ્પનાનો આધાર છે અને એવા નામરૂપાત્મક દશ્યની અપેક્ષાથી થતી યથાર્થ દ્રષ્ટૃત્વ કલ્પનાનો આધાર પણ તે જ આત્મા છે.

‘દર્પણે આણિ મુલે । મુલ દિસે હેં ન ચુકે ॥

{ પરી મુલો મુલ સતુકે । દર્પણો નાહી ॥ ૨૧૯ ॥

વિવરણુ—દર્પણના યોગે મુખ દેખાય છે, એ સત્ય છે, પરંતુ દર્પણમાં અવલોકન કરનાર સત્ય (બિંબ) મુખ સમાન અન્ય મુખ (પ્રતિબિંબ) સત્ય નથી.

તેસે દ્રષ્ટા દ્રશ્ય દોહો । સાચ કી દેવતા ઠાવો ॥

છળોની દ્રશ્ય તે વાનો । દેસિલેં જરી ॥ ૨૨૦ ॥

વિવરણ-તેજ પ્રભાણે, દ્રષ્ટા અને દ્રશ્ય ઉભયનો સ્વત સિદ્ધ દ્રષ્ટા જે આત્મા, તેજ ખરો આધાર છે. દ્રશ્યને જોઈએ અથવા તે દેખાય, તો પણ તે વ્યર્થ છે; અને એક દ્રષ્ટા આત્મા જ સત્ય છે. એટલામાટે એકત્વમાં જોવાની ક્રિયા નથી. જોની રીતે કાર્ધ એક ગૃહસ્થે કહ્યું કે, 'હાથમાં આપણે આપણા પોતા સાથે જ બનતું નથી' તો તેના એ કથન પ્રમાણે કદાપિ બનવું શક્ય નથી. કારણ કે, બનાવ રહેવો કે ન રહેવો, એ બ્યવહાર પોતાથી જે બિન્ન હોય, તેવામાં અથવા તેની સાથે જ સહાય છે. પોતાનું પોતાની સાથે ન બનવું, એ અન્ય કાર્ધ નહિ, પણ બનવું જ છે. તે જ પ્રમાણે બેદર્શન્ય આત્મસ્વરૂપમાં જોતું અને ન જોતું આદિ બ્યવહાર નથી તે નથી જ.

વાલો ફીર હોયે । તઝી દિસ્ત તંવ આદે ॥

યેને ઘોલે હોયે । આયી યેસે ॥ ૨૨૧ ॥

વિવરણ-ઉપરની આવીમાં દ્રશ્યભાસ વ્યર્થ છે, એમ સૂચ્યું. પણ જો દ્રશ્ય-ભાસને વ્યર્થ કહીએ, તો તે ખરેખર દષ્ટિગેચર થાય છે અને એમ કહેવાથી અથવા બોલવાથી દ્રશ્ય છે, એમ ભાસે છે. પણ એ શકાનું નીચેની આવીમાં નિરાકરણ કરેલું છે.

તરી આન આનાર્લે । દેહોની હોય દેહર્લે ॥

તરી માત્રુ યેતે । દેહિલેં યેસે ॥ ૨૨૨ ॥

વિવરણ-અત્રા એકથી બિન્ન બીજી સત્ય હોય, ત્યાં એક બીજી તરફ જુએ, એવા બ્યવહાર સહાય છે. પરંતુ દ્રશ્ય તે ચૈતન્ય સ્વરૂપથી બિન્ન સત્ય નહિ, કિન્તુ કેવળ બેદર્શન્ય ચૈતન્ય જ એક સત્યયુક્ત છે; અર્થાત્ ચૈતન્ય જ જોતું રૂપ છે, એવા કલ્પિત દ્રશ્યને ચૈતન્ય નિહાળે, તો પોતે જ પોતાને નિહાળવા સમાન થવાનું. અને એવા પ્રકારનું જ જોતું, તે જોવાના બ્યવહારમાં આવી શકતું નથી; કારણ કે, સર્વત્ર એક ચૈતન્યમાત્રતા જ છે અને તે જ એમ થવાનું ચૂક કારણ છે.

યેયેં દેહોની કાં ન દેહોની । યેકય કા નાના હોઝની ॥

પરી હા યેળેં ઘાઝૂની । દેહળેં અસે ॥ ૨૨૩ ॥

વિવરણુ—આત્મા દેખો અથવા ન દેખો, તે એક હોય અથવા અનેક નામ-રૂપાત્મક જગત્સ્થિતિયુક્ત હોય, પરંતુ આત્માના સચ્ચિદાનંદરૂપ અભેદભાવને કાર્ઠ પણુ અવસ્થામાં બાધ આવતો નથી; એટલે કે, આત્મા સચ્ચિદાનંદરૂપ, નિર્ગુણ, નિરાકાર અને સદુજ નિર્ઘર્મ સ્થિતિમાં હોય કે પછી ‘एकोद्મ’ (હું એક છું) એવા વિશેષ જ્ઞાનવૃત્તિધર્મમાં હોય,—તેના કાર્ઠ પણુ સ્થિતિમાં હોવાથી—તેની ભેદશૂન્ય જ્ઞાન-રૂપતાની હાનિ થતી નથી. જેવી રીતે પાણી સ્થિર હોય કે અનેક લહરીઓ જેમાં ઉત્પલ થાય છે એવું ચંચળ હોય કિંવા ધનરૂપ બદ્ધની અવસ્થામાં હોય, તે પણુ પાણીના પાણીપણુની કાર્ઠ પણુ અવસ્થામાં ન્યૂનતા હોતી નથી. તે જ પ્રમાણે, આત્મા ઉપર કહેલી કાર્ઠ પણુ સ્થિતિમાં હોય, તે પણુ તે નિત્ય જ્ઞાનરૂપ એકાકી છે.

‘आरण्ये हो कां दाविलें । तन्ही मुखचि मुखें देखिलें ॥

‘तो न दावी तन्ही संचलें । मुखचि मुखी २२४ ॥

વિવરણુ—દર્પણુ જે કે મુખને બતાવે છે, તે પણુ મુખ જ મુખને દેખે છે અને જે દર્પણુ મુખને ન બતાવે, તે મુખનો તેથી કાર્ઠ લોપ થતો નથી; કિન્તુ મુખ તે પોતાના સ્થાનમાં મુખત્વથી જ છે તે છે જ.

तैसें दाविते नाही । तरी हाचि ययाच्या ठाई ॥

ना दावी तन्हीही । हाचि यया ॥ २२५॥

વિવરણુ—તે જ પ્રમાણે આત્મામાંના દ્રષ્ટૃત્વભાવને વ્યક્ત કરનાર દશ્ય જે ન હોય, તે પણુ આત્મામાં આત્મા દ્રષ્ટા તે છે જ; અથવા જે તે ભાવને દશ્ય વ્યક્ત કરે એટલે કે દશ્ય દ્રષ્ટાને દ્રષ્ટાપણુથી વ્યક્ત કરે, તે પણુ આત્મા પોતે પોતામાં દ્રષ્ટા છે જ. સારાંશ કે, દશ્ય આત્માના દ્રષ્ટૃત્વભાવને વ્યક્ત કરે કિંવા ન કરે, તથાપિ કાર્ઠ પણુ સ્થિતિમાં આત્મા તે દ્રષ્ટા છે જ. એ જ તત્ત્વને નીચેની એવી એમાં દર્શાવેલ સહિત વ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

जामचि दाविला । कां निदा हारविला ॥

परी कैसा येकिला । पुरुष पुरुषी ॥ २२६ ॥

વિવરણુ—અચ્ચુતિમાં દેહની સ્મૃતિ હોય કિંવા નિદ્રામાં તે દેહની સ્મૃતિનો લોપ થઈ જાય, તોપણુ પુરુષ તે એકાકી પોતાના સ્થાનમાં હોય છે જ;

કા રાયાતેં તું રાવો । એતા દાવિજે પ્રત્યવો ॥

તન્હી દાયેઠાવો । રાજાચિ અસે ॥ ૨૨૭ ॥

વિવરણુ—રાખને ‘તું ગળ છે’ એ સૂચવવામા આવે, તો પણ તે રાખ જ છે, નાતરી રાયપળ રાયા । નાળિજે કી પ્રત્યયા ॥

તન્હી કાઠીં હળે તયા । માજી અસે ॥ ૨૨૮ ॥

વિવરણુ—અથવા તો રાખના રાખપણાને એવી રીતે સૂચવવામા ન આવે એટલે કે, રાખને ‘તું રાખ છે’ એમ તેને પ્રત્યક્ષ કહેવામા ન આવે, તો તેથી તેના રાખ પણામાં કાંઈ ન્યૂનતા આવી જવાની હતી કે? નહિ જ

તેસેં દાવિતા ન દાવિતા । હા ચયા પરીતા ॥

ચઢેના તુટે આઝતા । અસતચિ અસે ॥ ૨૨૯ ॥

વિવરણુ—તે જ પ્રમાણે એને (આત્માને) દશ્ય દર્શાવે કિંવા ન દર્શાવે, તો પણ એ તો જોવાને તેવો જ છે—એ ન્યૂન પણ નથી અને વિરોધ પણ નથી દશ્ય આત્માના દ્રષ્ટવભાવને વ્યક્ત કરે કિંવા ન કરે, તો પણ આ દ્રષ્ટા તો જોવો છે તેવો જ દ્રષ્ટારૂપ છે નામરૂપાત્મક અને દશ્ય વિદ્યાસર્મા અથવા નામરૂપાતીત અદશ્ય એકાદી અવસ્થામા—ઉભય સ્થિતિમા—આત્મા તો દ્રષ્ટા જ છે

તારે કા નિમિત્ત્ય પિસેં । હા ચયા વારુ વૈસે ॥

દેવતે નાહી તે આરિસે । દેલાવે કોળે ॥ ૨૩૦ ॥

વિવરણુ—અનેક નામરૂપાત્મક દશ્ય નિમિત્તદ્વારા ચેતાના સ્વત સિદ્ધ દ્રષ્ટવ ભાવને વ્યક્ત કરાવવાનો પ્રમાણ આત્માના શા માટે છે વારુ? કદાચિત્ કાંઈ આવી શકા કરશે તો તેનું સમાધાન આમ છે કે, દ્રષ્ટવરૂપ આત્મભાવનું દ્રષ્ટવને વ્યક્ત કરનાર નિમિત્ત જો અનેક નામરૂપાત્મક દશ્ય વિષય, તે, તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોતાં, દ્રષ્ટા આત્મરૂપથી ભિન્ન નહિ કિન્તુ આત્મરૂપજ છે અર્થાત્ દ્રષ્ટા આત્માસાથે અભિનતાથી રહેતા દશ્ય વિષયને જોવાનું દ્રષ્ટવ આત્મામા કેવી રીતે આવી શકે વારુ? અર્થાત્ એવો આરોપ તેનાપર કેમ કરીને ચૂકી શકાય વારુ? અર્થાત્ આત્માના દ્રષ્ટવની સિદ્ધિ કરવામાટેના દશ્ય વિષયો કારણ યર્થ શકે તેમ નથી, વિરુદ્ધપક્ષે દ્રષ્ટરૂપ સ્વયં પ્રકાશ આત્માના યોગેજ દશ્યની સિદ્ધિ થાય છે જો નામરૂપાત્મક કલ્પિત દશ્ય વિષય દ્વારા આત્માનો દ્રષ્ટવજ્ઞાન આરોહિત યર્થ ગરો હોત, તો દશ્ય કદવના કેમ કરીને

પ્રકાશિત થાત વારુ? જેવી રીતે દર્પણમાં જોનારું મુખ જ ન હોય, તે દર્પણમાના પ્રતિબિંબને કાણુ લુએ વારુ? કારણ કે, દર્પણ અને પ્રતિબિંબ મુખના પ્રકાશક નથી; કિન્તુ વિરુદ્ધ પક્ષે મુખ પોતે જ દર્પણ અને દર્પણમાના પ્રતિબિંબનું પ્રકાશક છે.* એવી રીતે દશ્ય આત્માના દ્રષ્ટૃત્વની સિદ્ધિ કરનાર નથી, કિન્તુ વિરુદ્ધપક્ષે, સ્વત સિદ્ધ દ્રષ્ટૃરૂપ આત્માદ્વારા જ તે દ્રષ્ટાની સિદ્ધિ થાય છે, એટલે કે, આત્માના ચિત્રપ્રકાશદ્વારા જ દશ્ય વિષયો પ્રકાશિત થાય છે; અર્થાત્ એથી દશ્ય વિષયો આત્માના દ્રષ્ટૃત્વની સિદ્ધિ કરનાર નિમિત્ત (કારણ) નથી, અને એ જ તત્ત્વને નીચેની ઓવીઓમાં અનેક દૃષ્ટાંતોવડે સિદ્ધ કરેલું છે.

દીપ્તુ દાઘીતયાતે રચી । કી તેળેંચિ મિદ્ધી દીપાચી ॥

તૈશી સત્તા નિમિત્તાચી । યેળેં સાચ ॥ ૨૩૧ ॥

વિવરણ-જે દીપકને પ્રકટાવે, તેની સિદ્ધિ દીપકે કરી કે દીપકની સિદ્ધિ પ્રકટાનનારે કરી? અર્થાત્ પ્રકટાવનાર દીપકની સિદ્ધિ કરનાર છે, એ જ સત્ય છે. તે જ પ્રમાણે, આત્મસત્તાવડે જ દશ્યની સિદ્ધિ થયેલી છે, દશ્યનું નિમિત્ત જે માયા, તે આત્માના યોગે જ સત્ય છે. જેવી રીતે હાથા પુરુષના અસ્તિત્વપર અવનમેલી હોય છે, તેવી જ રીતે માયાદિ દશ્ય જગત્ આત્માની સત્તાવડે જ જાણે છે.

વનહીતે વનહી શિલા । પ્રકાશી કીર વેરા ॥

પરી વનહી નહુનિ હેરા । ચેઈલ કાઈ ॥ ૨૩૨ ॥

વિવરણ-અગ્નિની જ્વાળા અગ્નિને પ્રકટ (પ્રકાશિત) કરે છે, એ ખરું; પણ જ્વાળા અગ્નિના (અંગારાને) આગ્રયને છોડીને પોતે સ્વતન્ત્રતાથી બિન્ન વ્યક્ત થઈ શકશે ખરી કે? નહિ જ.

આળિ નિમિત્ત જે બોલાવે । તેં યેળેં દિસોનિ દાવાવે ॥

દેવિલે તન્હી સ્વભાવે । દર્યહી હા ॥ ૨૩૩ ॥

વિવરણ-અને દ્રષ્ટાના દ્રષ્ટૃત્વવાળે વ્યક્ત કરનારું નિમિત્ત જે દશ્ય તે એના પ્રકાશવડે જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જો કે દશ્યને એ દેખે, તોપણ દશ્ય એ પોતે જ છે. જેવી રીતે શુક્તિ (છીપ) પોતાના અસ્તિત્વના આધારપર કલ્પિત રજત (રૂપ) વ્યક્ત કરે છે, તેવી જ રીતે આત્માની ચૈતન્યસત્તાએ દશ્યને વ્યક્ત કરેલું છે.

છળોની સ્વયંપ્રકાશા યયા । આપણે દેસાવયા ॥

નિમિત્ત હા વાચોનિયા । નાહીંચ મા ॥ ૨૩૪ ॥

વિવરણુ—આત્મા પોતાના સ્વયંપ્રકાશવડે પોતે જ પોતાને નિહાળે છે, જેવી રીતે સૂર્ય પોતાના પ્રકાશવડે જ પોતે પ્રકાશિત હોઈને પોતાના પ્રકાશના યોગે ભાસતા મૃગજળને પણ પ્રકાશિત કરે છે, તે જ પ્રમાણે આત્મા પોતાના ચિત્પ્રકાશવડે પોતે પ્રકાશિતો હોઈને (એટલે કે પોતાના સ્વયંપ્રકાશવડે નિત્ય અપંગેશ હોઈને) આત્મત્વમા રહેલા અનેક નામરૂપાત્મક દૃશ્ય જગતને પણ પ્રકાશિત કરે છે. અર્થાત્ આત્મપ્રકાશ જ આત્માને જાણવાનો હેતુ છે—એટલે કે, આત્મા પોતાના દ્રશ્યત્વભાવને (પોતાના) સ્વયંપ્રકાશવડે જ વ્યક્ત કરી કરે છે

મહત્તેન વિન્યાસે । વિસત તેજોંચિ વિસે ॥

હા વાચુનિ નસે । ચેયેં કાહીં ॥ ૨૩૫ ॥

વિવરણુ—અનેક નામરૂપાત્મક દૃશ્ય જગત આત્માના ચિત્પ્રકાશવડે પ્રકાશિતું છે અને આ દૃશ્ય જગદ્ભાસનો લોપ થઈ જાય, તો પણ આત્મા સ્વયંપ્રકાશમાન નિત્ય પ્રકટ જ છે. એટલે કે જગત્ભાસકાળમા એક ચિત્પ્રકાશ જ છે, અને જગતના અભાવકાળમા પણ એક ચિત્પ્રકાશ જ છે જગત્સ્થિતિમાં પણ ચૈતન્ય જ ચૈતન્યનો વિષય છે, અને જગત્સ્થિતિરહિતતામાં પણ ચૈતન્ય જ ચૈતન્યનો વિષય છે કારણ કે, દોષ પણ સ્થિતિમા એક ચિત્પ્રકાશ વિના ખીણુ કંઈ પણ નથી જેવી રીતે મૃગજળના ભાસકાળમા પણ સૂર્ય પ્રકાશ જ છે, અને મૃગજળના ભાસ વિના પણ એક સૂર્ય પ્રકાશ જ છે કારણ કે, જે અધિધાનનું અગ તે જ કલ્પિતનું અગ છે એ ન્યાયથી અધિધાન ચૈતન્યનું જ અગ, તે જ કલ્પિત દૃશ્ય જગતનું અગ છે એથી જ દૃશ્ય જગત્કાળમા એક ચિત્પ્રકાશ જ છે, અને દૃશ્ય જગતના અભાવકાળમાં પણ એક ચિત્પ્રકાશ જ છે, એમ ઉપર કહેલું છે અને એ વિધાનને જ નીચેની ઓળખાણમાં અનેક દૃષ્ટાંતોવડે સિદ્ધ કરી જતાવવામા આવ્યું છે

। છેજેં આણિ માગારે । માગારાચિ એક સ્ફુરે ॥

। કા જેયેં દુસરે । નાહીંચ છળોંની ॥ ૨૩૬ ॥

વિવરણુ—અનકારમા અને સુવર્ણમાં એક સુવર્ણ જ સ્ફુટે છે, કારણ કે તેમા ખીણુ કંઈ છે જ નહિ

जळतरंगी दोन्ही । जळावांचूनि नाही ॥

झणोनी आन कांही । नाही ना नोहे ॥ २३७ ॥

विचरलु-पाणीमा अने लहरी (तरंग)मा डेवण पाणी विना भीलु काष्ठ पलु नथी, तेम न भीलु काष्ठ यवानु पलु नथी.

हो का प्राणानुमेयो । येऊ कां हाती घेवो ॥

लाहो का दिठी पाहो । भलवेसे ॥ २३८ ॥

विचरलु-कर्पूर सागध्याना येगे नासिकाना नलुवाभा आवे, किंवा मृदुताना येगे स्पर्शवडे हाथना नलुवाभा आवे अथवा तो स्वच्छतावडे आंघोना न्निवाभा आवे अर्थात् ते गमे तेनु होय,

परी कापुराख्या ठाई । कापुरावाचूनि नाही ॥

तैसा रीति भलवेययाही । हाचि यया ॥ २३९ ॥

विचरलु-तो पलु, नेम कर्पूरमा कर्पूर विना भीलु काष्ठ पलु नथी; तेम प्रभासु आत्मा लसे गमे ते रूपे शासतो होय, तो पलु ते अेक अक्षयैतन्य न पोते पोतामा छे-तेना विना भीलु कथुष नथी

आता दृश्यपणे दिसो । का दृष्टा होऊनि असो ॥

परी हा वाचूनि अतिसो । नाही येथें ॥ २४० ॥

विचरलु-ते दृश्यपण्याधी देभाय किंवा द्रष्टा तरीके द्रष्टिगेत्यर थाय, पलु अर्हा आत्माविना भीलु काष्ठ पलु नथी

गंगा गंगापणें वाहो । की सिंधु होऊनि राहो ॥

परी पाणीपण नमलावो । न देसो की ॥ २४१ ॥

विचरलु-गंगा पोनाना पानमा वहे किंवा समुद्रमा मणीने समुद्ररूप थाय, तो पलु तेना पाणीपण्यामा कशे जगाड यथेये देभातो नथी.

थिज्जार्वे की विघरार्वे । हे अप्रयोजक आयवे ॥

घृतपण नव्हे । जनारिसें ॥ २४२ ॥

विचरलु-घी थीलु गयेलु होय अथवा तो पीगणी गयेलु होय, तो ते थीज्जल-पण्यामा हे पातणापण्यामा विशेष महत्त्व नथी, कारणुडे, ते गमे ते स्थितिमा छे तो अेक घी न, तेमा थीलु कशी विजता नथी.

જાગ્યા જાણે વન્હી । ન લેમિજતિ ટોની ॥

વન્હીમાત્ર દાણોની । આન નઠે ફી ॥ ૨૪૩ ॥

વિવરણ-જવાળા અને અગ્નિ એ હિલચલે બિજ માનવામાં આવતા નથી. કારણ કે, જવાળા અને અગ્નિ એ બન્ને અગ્નિ જ છે. એમાં અગ્નિ વિના બીજું કંઈ છે જ નહિ.

તેસે દશ્ય કાં દ્રષ્ટા । યા દોન્હી દક્ષા વાંજટા ॥

પાહતા ઘસી કાઠા । સ્ફૂર્તિમાત્ર સો ॥ ૨૪૪ ॥

વિવરણ-તેની જ રીતે દશ્ય કિંવા દ્રષ્ટા એ બન્ને દક્ષાઓ બર્થ છે. કારણ કે, પરાક્રાધાથી વિચાર કરીને જોવામાં આવે, તો સ્ફૂર્તિમાત્ર આત્મા જ છે. આત્માના આધારે જ દશ્ય અને દ્રષ્ટાની રૂપના છે. આત્મા જે અવસ્થામાં પોતાના પ્રકાશ વડે પોતે પ્રકટ થઇને ધત્તર સૂર્ય આદિ તે જ અદિત સ્થૂળ સૃષ્ટિને પ્રકટ કરે છે, તે જાન્યુત અવસ્થાના સંબધથી આત્માને વિદ્યુનું નામ મળેલું છે. ચૈતન્યપ્રકાશવડે જ સ્વપ્નમાના સર્વ સૂક્ષ્મ વિષયોનું પ્રકાશન થાય છે; અને તેથી તે અવસ્થાના સંબધથી આત્માનું નામ તૈજસ છે. મુખ્ય મ-અવસ્થામાં આત્મા સર્વ પદાર્થોના અભાવને જાણે છે અને તેથી એ અવસ્થાના સંબધથી આત્માને મૌનના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ત્રણે અવસ્થામાના એવો જા દશ્ય તથા દ્રષ્ટારૂપ બ્યવહાર છે. પરંતુ એ સર્વ દશ્ય અને દ્રષ્ટૃત્વનો પ્રકાર તે એક નિત્ય સ્પુરદ્શ આત્મભાન જ છે. એ તત્ત્વ જ નીચેની ઓત્રીમાં કહેથી દહિથી જોવામાં આવે, તો તરત સમજી શકારો.

હ્યે સ્ફૂર્તિકડોની । નહીં સ્ફૂર્તિમાત્ર વાચોની ॥

તરી કાય દેહોની । દેહતુ અસે ॥ ૨૪૫ ॥

વિવરણ-પૂર્વે કહેવામાં આપ્યું છે કે, દશ્ય અને દ્રષ્ટા કેવળ નિત્યસ્પુરદ્શ આત્મભાવ જ છે. પણ જો એ નિત્ય સ્પુરદ્શ આત્મદ્રષ્ટિથી જોઇએ તો, દશ્ય, દ્રષ્ટા અને દર્શન એ ત્રિપુટી કંઈ પણ ન હોઇને, સ્ફૂર્તિમાત્ર આત્મતત્ત્વ જ છે, એવો જ પરિચય (પ્રતીતિ) થાય છે. દ્રષ્ટિ એ પ્રકારની છે-એક કાર્યદ્રષ્ટિ અને બીજી કારણદ્રષ્ટિ. કાર્ય દ્રષ્ટિથી જોતાં જો કે કાર્યમાં કાળુ પ્રકટ હોય છે, તો પણ દ્રષ્ટિને તેનો પ્રત્યય (પરિચય) ન હોનાથી વૃત્તિને કેવળ કાર્ય જ ભાસ્યા કરે છે. ઉદાહરણાર્થ, એક જ્ઞાનીએ સારા જો દયના જોનાનો એક નક્ષીદાર અંકાર જનાવીને એક

ગ્રાહકને બતાવેા અને ગ્રાહક પોતાના હાથમાં લઇને તે અવકારને જોવા લાગેા. એ વેળાએ તેને સોનીની કારીગરીના જ ભાસ થવા લાગેા—એટલે કે, સુવર્ણના તે અલંકારપર સોનીએ નાના પ્રકારની વેલણુટ્ટીઓ અને નાનાવિધ નક્ષીકામ કરેલું હતું, તે જ તેને ભાસવા લાગ્યું. તે કારીગરીને જોઇને તે સોનીની કુશળતાની બધી જ પ્રશંસા કરવા લાગેા. એવી રીતે એ સમસ્ત નક્ષીકામને જોવાના કાર્યની સમાપ્તિ થતાં 'આ અલંકારમાંનું મોતું બહુ જ ઉત્તમ છે' એમ તે ગ્રાહકે કહ્યું. જુઓ તેા ખરા, કેવો અમલકાર કે, જે વેળાએ તે અવકારને જોનાર નાનાપ્રકારના નક્ષીકામને જોતો હતો, તે વેળાએ મોનાની ઉત્તમતાનો શું લેખ થઈ ગયો હતો કે શું? નહિ જ, સર્વ નક્ષીકામની આકૃતિથી સુવર્ણની ઉત્તમતા જ પ્રકટ હતી. પરંતુ ન્યાં સૂધી ગ્રાહકની દષ્ટિ સોનીની કારીગરીમાં લીન હતી, ત્યાં સૂધી તેને સુવર્ણની ઉત્તમતાનું અજ્ઞાન હતું; અને જ્યારે એ કારીગરીને જોવાના કાર્યનો—વ્યવસાયનો અંત થયો, તે વેળાએ—કાર્યમાં પ્રકટ રહેલું જે કારણ એટલે કે ઉત્તમ સુવર્ણ, તેનો તે ગ્રાહકને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો. સારાંશ કે, જે વેળાએ કાર્યદષ્ટિ હોય છે, તે વેળાએ તે કાર્યમાં કારણ પ્રકટ હોવા છતાં ઇતિમા આવી શકતું નથી—એટલે કે, ઇતિને કાર્યનું જ્ઞાન થતું નથી. હવે જે વેળાએ જોનારની દષ્ટિ કારણમાં હોય છે, તે વેળાએ કાર્ય જે કે પ્રકટ હોય છે, તોપણ ઇતિને તે કાર્યનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. એ ન્યાયથી જ દશ્ય, દ્રશ્ય અને દર્શન ધ્રુવાદિ ત્રિપુટ્યાત્મક જગતમાં ન્યાં સૂધી જોનારની દષ્ટિ હોય છે; ત્યાં સૂધી તે કાર્યમાં જો કે અસ્તિભૂતિપ્રિયત્વવડે એક નિત્ય સ્પુરદ્રૂપ ચૈતન્ય પ્રકટ હોય છે, તોપણ તેનું જ્ઞાન થતું નથી. તેવી જ રીતે કારણ ચતન્યમાં દષ્ટિનો પ્રવેશ થતાં દશ્ય, દ્રશ્ય અને દર્શન ધ્રુવાદિ ત્રિપુટ્યાત્મક જગદ્ભાસ પ્રકટ હોવા છતાં જોનારની ઇતિને તે ભાસતો નથી અને એ વેળાએ તેને માત્ર એક નિત્ય સ્પુરદ્રૂપ ચૈતન્યનો જ પ્રત્યય હોય છે. સારાંશ કે જગતદ્રૂપે એક નિત્ય સ્પુરદ્રૂપ જ્ઞાન માત્ર આત્મા જ છે; એટલે આત્માના દશ્ય જગતને જોવામાં કેણે કોને જોયું વારુ ?

પ્રહે ફરકેના દિસતે । ના સાર્ગે હોકાવી વેસતે ॥

પાહતાં ચેળેં યયાતે । સ્ફુરદ્રૂપાચિ ॥ ૨૪૬ ॥

વિવરણ—પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે, એક નિત્ય સ્પુરદ્રૂપ આત્મા જ છે. તેના વિના લિપ્ત દશ્ય જેવી કોઈ પણ વસ્તુ સ્વતંત્ર નથી અને તે દશ્યને જોનાર દર્શન ઇતિની

* જુઓ જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૮ એ બોલી ૧૨૧.

પાછળ રહેસો દ્રષ્ટા પણ નથી. એટલે કે, અનેક નામરૂપાત્મક દશ્યભાવે, એક આત્મસ્પર્શિ જ, જોનાર આત્મસ્પર્શને જ, સ્પુરે છે, એવી રીતે પોતાને પોતે જોનારો એક નિત્ય સ્પુરરૂપ આત્મા છે.

ફણોઠો ઝઠો પાતલે । સોનેન સોને પાંધુરલે ॥

દિઠાંચે પાય ગુંતલે । દિઠીસીંચિ ॥ ૨૪૭ ॥

વિવરણ-લહરીઓને પાણીમાં નાખી દેવામાં આવે, સીનાવડે સીનાને આગ્રહા-
દિત કરવામાં આવે અને દટિના પગ દટિમાં જ ગુચચાઈ જાય-એટલે કે, દટિ
દસ્યમાં ન જતી, દટિમાં જ અટકી જાય;

શ્રુતીસી મેઝવિલી શ્રુતિ । શ્રુતીસી મેઝવિલી શ્રુતો ॥

કાં તૂત્રીસી તૂત્રી । યોગરિહો ॥ ૨૪૮ ॥

વિવરણ-સખ્દ સાથે સખ્દ મેળવવામાં આવે, સાંગંધ્યને સાંગંધ્ય આપવામાં
આવે અને તૂમિને તૂમિ પીરસવામાં આવે;

ગૂઝ ગૂઝ પરિવહિલા । મેઠ મુવળે મહિલા ॥

કાં ઝવાઝા ગુંઢાઝિલા । અનલુ જૈસા ॥ ૨૪૯ ॥

વિવરણ-ગોળને ગોળવડે ચોપડવામાં આવે, મુવર્ણના મેઠ પરતને મુર્ણવડે
મઢવામાં આવે કિંવા અગ્નિને જ્વાળાવડે વીંટવામાં આવે;

હેં વહુ ફાય ઘોલિજે । ફોં તમ નમાચિયે રિને સેજે ॥

મમ કોળે નિદિજે । જાને કોળે ॥ ૨૫૦ ॥

વિવરણ-એ વિગે વધારે શું ઘોાવું? આકાશ જો આકાશની સમ્યામાં જ નિદા-
વસ થાય, તો પછી સૂર્ય કોણુ અને જાગ્યુ કોણુ? નભોમંડળ સર્વને સ્થાન આપીને
થાકી ગયું અને પછી પોતે પોતાની આકાશસમ્યામાં જ સૂઈ ગયું, એમ કહેવું સર્વથા
વ્યર્થ જ છે

હા યેને પાહિલા જેસા । કાંઈ ન પાહિલા જૈસા ॥

આણિ ન પાહતાહી આપૈસા । પાહળોંચિ હા ॥ ૨૫૧ ॥

વિવરણ-નિત્ય સ્પુરરૂપ આત્મા, દસ્યના મિપથી, પોતાને જુએ છે, એ કહેવું
કેવા પ્રકારનું છે, એ તો ઉપરની ઓવીઓમાં દષ્ટાંતોવડે કહેલું જ છે. એવી રીતે
પોતાને પોતે જ જોવું, તેન જોવા બરાબર જ છે. કારણ કે, જોવાની ક્રિયામાંટ દૈતની

આવશ્યકતા છે, એટલામાટે દૃશ્યના મિષ્ટથી પોતે જ પોતાને ભેડું, તે અવશ્ય ન ભેડું જ છે. પરંતુ એવું એ ન ભેડું, તે અન્ય ન ભેડા સમાન અંધ નહિ, કિન્તુ જ્ઞાનરૂપ છે.

ચેયેં બોલણે ન સાહે । જાણણે ન સમાયે ॥

અનુભવ ન લાહે । આંગી મિરૌ ॥ ૨૬૨ ॥

વિવરણુ—અહીં એટલે કે, આત્મત્વમાં શબ્દનો પ્રવેશ નથી, એ આત્મત્વ જ્ઞાનનો વિષય નથી; અનુભવ સર્વ વસ્તુઓનો પરિચય કરાવે છે, પરંતુ અહીં તેનો આડંમર લેશ માત્ર પણ ચાલી શકતો નથી. જેવી રીતે, નોકા તરતી અટકીને થોભી જાય, એટલે કિનારો આવેલો સમજાય છે; તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મવિચારકાળમાં શબ્દની હીલચાલ એકદમ અટકી જાય છે.

હજોની ચયાતે ચેયેં । ચેપરીચે પાહ્યેં ॥

પાહતાં કાહી કોણે । પાહિલે નાહીં ॥ ૨૬૩ ॥

વિવરણુ—એટલામાટે આત્મા પોતાને દૃશ્યના મિષ્ટથી ભુલે છે; પણ એમ જો તે ભુલે, તોપણ કાંઈ જ ભેતો નથી. કારણ કે, દ્રશ્યના મિષ્ટથી નિત્ય સ્પુરદ્રૂપ આત્મા જ પોતે પોતાને (પોતામાં) સ્પુરે છે.

જિંવહુના યેસેં । આત્મેન આત્મા પ્રકાશે ॥

ન ચેતુચિ ચેક ચૈસે । તયાસી તો ॥ ૨૬૪ ॥

વિવરણુ—કિંમહુના, એ પ્રમાણે આત્માવડે આત્મા પ્રકાશિત થાય છે. તે તેને જગૃત ન કરવામાટે જગૃત કરે છે (નિદ્રાના આરોપને દૂર કરે છે.) જેવી રીતે વાહજાની ગતિથી ચંદ્રપર ગતિનો આરોપ આવે છે; લોહના ગોળાને તપાવીને લાસ કરવામાં આવે, એટલે અગ્નિ જ વર્તુળાકાર લાવ દેખાય છે; પણ એ વર્તુળાતોના ધર્મ અગ્નિના નહિ, કિન્તુ લોહના ગોળાનો જ છે એટલે કે, લોહના ધર્મનો અગ્નિમાં આરોપ થયેલો હોય છે. તેની જ રીતે વિસ્મૃતિ અને સ્મૃતિ એ બુદ્ધિના ધર્મ છે, અને તેમને આરોપ આત્મામાં થયેલો છે. ‘જગૃત કર્યું’ એટલે, બુદ્ધિવૃત્તિને આત્માના જગૃતપણાને પરિચય કરાવી આપ્યો. જેમ કે, એક ગૃહસ્થના હાથમાંના કર્ડા હાથ ઉઘા કરવાથી ઉઘાં ચઢી ગયાં. પણ તે તેને ઓવાવવાં લાગ્યા. ખીજ માણસે તે કર્ડા ઉપર ચઢેલા દેખાયાં, એટલે તેને તે કર્ડા પાછા મળેલા જણાયા. હવે તે કર્ડા ઓવાવાતા જ કર્ડા કે તેમને પાછાં મળેલાં કહી શકાય? પરંતુ કોઈ એક વસ્તુ પ્રાપ્ત હોવા છતાં પણ વિસ્મૃતિકાળમાં તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ જ્ઞાન હોતું નથી. રજુમાં

સર્પનો ભાસ થાય છે ને રજ્જુના યોગે સત્ય વસ્તુ બધુવામાં આવતાં તે સર્પની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. પરંતુ ખરી રીતે જોતાં તો તે સર્પની તે યેનાએ નિવૃત્તિ થાય છે, એમ નથી; કિન્તુ રજ્જુમાં તો સર્પની નિલ નિવૃત્તિ જ છે. તેવી જ રીતે અવિદ્યારૂપ નિદ્રા જ્ઞાનરૂપ આત્મસ્વરૂપમાં નિલ નિવૃત્ત જ છે અને આત્મા નિલ પ્રબોધરૂપ જ છે; એટલે પછી જગૃતને જગૃત શું કરવાનો હતો વાર?

સ્વયે દર્શનાચિયા સવા । અવર્ધ્યાચિ જાતસે ફાચા ॥

પરી નિજાત્મભાવા । ન મોહતાહો ॥ ૨૧૧ ॥

વિવરણ—આત્મત્વમાં 'પોતે પોતાને જોવું' એવી સ્પૃષ્ટિ યત્નાની સાથે જ આત્મા અનેક નામરૂપવડે મંડિત થાય છે. પણ તે પોતાના આત્મભાવને લેશ માત્ર પણ આધાત થવા દેતો નથી. જેવી રીતે કેઈ એક મનુષ્ય દર્પણમહાલયમાં (આઈના મહેલમાં) પોતે જ અનેક પ્રતિબિંબદ્વારા પોતાને જુએ છે, તોપણ તેના પોતાના એકત્વ વિષયક બોધનો ભંગ થતો નથી, તેવી જ રીતે અનત દસ્ય વિષયને જોવા છતાં આત્માનો એકાકીભાવ તો સદા સર્વદા અભંગ જ છે, એટલે કે, ન્યા સર્વ દસ્યના દર્શનમાં આત્મદર્શન છે, આ વિજાતીય વસ્તુ છે જ નહિ અને હોઈ શકે જ નહિ.

ન પાહતા બારિસા અસો પાહે । તરી તોંચિ પાહણે હોયે ॥

આણિ પાહણેન તરી તે જાયે । ન પાહણે પાહર્ણે ॥ ૨૧૨ ॥

વિવરણ—દર્પણમાં ન જોતા શુભ પોતાના જોવાપણાથી પોતાના સ્થાનમાં જ છે અને દર્પણમાં જો જોવામાં આવે, તો તે જોવું ન જોવા બરાબર જ છે કારણ કે, તે પોતે પોતાને જ જુએ છે, તેથી ન જોવા સમાન જ છે.

મલવૈસા ફાકે । પરી ચેકવણા ન મુકે ॥

નાના સંકોચ તરી અસિકે । હાચિ આયી ॥ ૨૧૩ ॥

વિવરણ—આત્મા જો કે અનેક નામરૂપાત્મક દસ્યભાવથી બદ્ધ થાય, તોપણ તેના એકાકીભાવ (એકત્વ)ની ન્યૂનતા થતી નથી. અથવા તો દસ્યભાવનો સંકાય કરીને તે પોતાના અદસ્ય નિર્ગુણરૂપે રહે, તોપણ આત્મા તો તેના તે જ છે.

સૂર્યાચિયા હાતા । અંધકારુ નયે સર્વયા ॥

મા પ્રકાશાચી કથા । આદ્યતા ફા ॥ ૨૧૪ ॥

વિવરણ—અંધકાર સૂર્ય સમક્ષ કદાપિ આવતો નથી. એટલે પછી તે પ્રકાશની કયા પણ શાખાટે સાંભળે વારુ? કારણ કે, તે પ્રકાશરૂપ જ છે.

અંધારુ કાં ઝંઝિવડુ । હા ચેકલા ચેકવડુ

જેસા કાં માર્તુંડુ । મલતર્યે ॥ ૨૧૯ ॥

વિવરણ—જેવી રીતે સૂર્ય અંધકારમાં હોય કે અજ્ઞવાણામાં હોય, તોપણ તે એકલો એક જ છે;

તેસા આવડતિયે મૂમિકે । આરુડલોચાહી કૌતુકે ॥

પરી ચચાતે હા ન ચુકે । હાચિ એસા ॥ ૨૨૦ ॥

વિવરણ—તેજ પ્રમાણે, આ આત્મા કોઈ પણ વ્યક્ત કિંવા અવ્યક્ત ભૂમિકામાં સહજ લીલાથી રહેલો હોય, તોપણ તે પોતાની સમિચ્છાનંદ સ્વરૂપસ્થિતિથી વંચિત થતો નથી.

સિંધૂચી શીવ ન મોડે । પાળીપણા સહુ ન મોડે ॥

પરી મોડુતુ કાં ગાડે । તરંગાચી ॥ ૨૨૧ ॥

વિવરણ—યદ્યપિ હજારો લહરીઓની વિચલ પાથલ થઇ જાય, તોપણ સમુદ્રની મર્યાદાનો ભંગ થતો નથી; અને તેનું પાણીપણું બગડતું નથી. એ જ પ્રમાણે, અનેક નામરૂપાત્મક જગદ્વિલાસની ગમે તેવી અને ગમે તેટલી બિચલ પાથલ થાય, તોપણ ચૈતન્યના એકત્વનો ભંગ થતો નથી. સારાંશ કે, જગત કેવળ ચિદ્વિલાસ છે. એ ચિદ્વિલાસને જે જે ઉપમાઓ આપવામાં આવે, તે સર્વ ગૌણ છે; એ નીચેની ઓવીઓમાં 'દષ્ટાંતવડે સૂચવાય છે.

રશ્મી સૂર્યાચી આર્થો । પરી જિંવા વાહેરી જાતી ॥

છળોની યોવસંપત્તિ । ઉપમા નોહે ॥ ૨૨૨ ॥

વિવરણ—કિરણો સૂર્યનાં જ છે ખરાં, પણ તેઓ બિંબને એટલે કે સૂર્યને સાગીને-સૂર્યના દેહને છોડીને-બહાર આવે છે; તે જ દેહમાં ને દેહમાં જ રહેતાં હોત, તો તો ચાનસંપત્તિને ઉપમા આપી શકાય એમ હતું. એટલે કે, ચિદ્વિલાસ જગતને ઉપમા આપી શકઈ હોત. પણ તે કિરણો બિંબની બહાર જતાં હોવાથી એક ચિદ્વિલાસને તેમની ઉપમા આપી શકાય તેમ નથી.

આણિ પલ્હેચા દોઢા । ન પહતા તઢા ॥

જગ તંવ કાપઢા । ન મરોચિ ઘી ॥ ૨૬૩ ॥

વિવરણુ-અને કપાસનાં દેડાં ફેાઆ વગર જે જે જગતને કાપડ મળી શકે એમ હોય, તો તેની ઉપમા ચિદ્વિલાસ જગતને આપી શકાય. પરંતુ તે દેડાંને ખોટાવાવિના જગતને કાપડ મળી શકતું નથી.

સોનયાચા રવા । રવેપણાચા ઠેચા ॥

આવઘેયાચી અવચયા । લેણે નઠ્ઠે ॥ ૨૬૪ ॥

વિવરણુ-સોનાની લગડી લગડીરૂપે રહે અને સર્વ અવયવોના અવકાર ધર્મ શકે એમ બનતું નથી, અને તેથી ચિદ્વિલાસ જગતને તેની ઉપમા પણ આપી શકાતી નથી.

ન ફેડિતા આઢવાવો । ઢિગંતોની ઢિગંતા જાવો ॥

નયે મા પાવો । વપમા ફાર્ડ ॥ ૨૬૫ ॥

વિવરણુ-પોતાના ધરમાં ને ધરમાં રહીને કાઈ પણ મનુષ્યથી વચ્ચેના રસ્તાનું ઉદ્ધાન કર્યા વિના આ દિશામાંથી તે દિશામાં જઈ શકતું નથી; તો પછી એ ઉપમા એક ચિદ્વિલાસને કેવી રીતે આપી શકાય વાર?

હાળોની હયે આત્મલીલે । નાહીં આન ફાંટાલે ॥

આતાં ચેયગચિયે તુલે । હાચિ ચયા ॥ ૨૬૬ ॥

વિવરણુ-સૂર્યરશ્મિ, કપાસદેડાં, અને સોનાની લગડી ઇત્યાદિના દૃશ્યતા ઉપરની ઓપીઓમાં આપવામાં આવી છે; પણ એ ઉપમાઓ આત્મવિલાસ એટલે કે, ચિદ્વિલાસમાં ગોણુ છે; કારણ કે, અનેક નામરૂપાત્મક જગદ્વિલાસવડે ચિદૈક્ય-ભાવ બગડેલો-વિકૃત થયેલો-નથી. કારણ કે, સમસ્ત જગત ચત-નથી પૃથક્ તત્ત્વ નહિ, કિન્તુ એક ચિદ્વિલાસ જ છે. સાર્યથ કે, નામરૂપાત્મક જગદ્ભાવવડે વિકસિત થવામાં ચેત-નની બેદરશ્ય અબેદ સ્થિતિમાં કરો. પણ અંતરાય આવતો નથી. સૂર્યરશ્મિનો પ્રકાર તેવો નથી. સૂર્યનાં કિરણો બિંબસજિત સૂર્યના દેહમાં ન પ્રસરતા દેહની બહાર બાપેલા પોલાણમાં પ્રસરે છે. કિરણો એવી રીતે સૂર્યમંડળની બહાર જવાથી આત્માના ચિદ્વિલાસને તેમની ઉપમા આપી શકાતી નથી. તે જ પ્રમાણે કપાસનાં દેડાં ફૂટ્યા પછી તેમાંથી રૂ બહાર નીકળે છે, અને સારપછી તેનું સ્વર અને

પછી કાપડ તૈયાર થાય છે—ને પછી સમસ્ત જગત્ તે કાપડના ઉપયોગ કરે છે. પણ જો એ સર્વ વ્યવહાર કપાસનાં દેડાં ન ફૂટતાં અંદરને અંદર જ થયો અથવા થતો હોત, તો અવિભંગ ચૈતન્યશીલાને તેની ઉપમા આપી શકાત. તેની જ રીતે સોનાની લગડી કાચમ રહીને તેનાવડે સર્વ જગત્ અલંકારોથી સુશોભિત થયું હોત, તો પૂર્ણ આત્મ-શીલાને તેની ઉપમા આપી શકાત. પણ સુવર્ણના અલંકારો લગડીને તોડીને જ બનાવવા પડે છે, અને તેથી અલંગ આત્મશીલાને તેની ઉપમા આપી શકાતી નથી. એવો આ અનુપમ ચિદ્રિલાસ છે. એના એ ચિદ્રિલાસને ચિદ્રિલાસની જ ઉપમા આપી શકાય. એટલે કે, ચિદ્રિલાસ કેવો, તો કે ચિદ્રિલાસ જેવો.

સ્વપ્રકાશાચ્યા યાસી । જેવિતા બહુ વેગેશી ॥

વેચેના પરી કુશી । વાલહી ન પહે ॥ ૨૬૭ ॥

વિવરણ—સર્વ દ્રશ્ય જગત્ ચિત્રપ્રકાશ છે, એટલે કે, ચિત્રપ્રકાશની સત્તાનો ટેકો લઈને દ્રશ્ય જગત્ ચિત્રપ્રકાશગ્રાતા સમક્ષ મંડિત થયેલું છે અને ચિત્રપ્રકાશગ્રાતા ચિત્રપ્રકાશ દ્રશ્યનો ભોગ લે છે. એ ચિત્રપ્રકાશ દ્રશ્યનો ચિત્રપ્રકાશ ભોક્તા અતિત્વરાથી ભોગ લે છે, એટલે કે, ગ્રાતા તે રૂપને ભોગવવામાટે અનુકૂલ રૂપપ્રતિ અતિ શીઘ્રતાથી દોડી જાય છે.*

ચિત્રપ્રકાશ જો કે દ્રશ્યનો એટલા બધા વેગપૂર્વક ભોગ લે છે, તોપણ પ્રકાશની લેશમાત્ર પણ ન્યૂનતા થયેલી નથી, તેમ જ ભોક્તાનું પેટ પણ સપાટ નથી. જેની રીતે કાંઈ એક જમનાર જેમ જેમ જમતો જાય છે, તેમ તેમ યાળીમાંનું ભોજન ઓછું થતું જાય છે અને જમનારનું પેટ ફૂલતું જાય છે. જો યાળીમાંનું અજ ઓછું ન થાય, તો જમનારનું પેટ જેવું ને તેવું જ સપાટ રહે છે. પણ અહીં જો કે ચિત્રપ્રકાશ, ભોક્તા ચિત્રપ્રકાશ દ્રશ્ય વિષયનો અતિત્વરાથી ભોગ લે છે, તોપણ તેથી પ્રકાશ કાંઈ ઓછો થતો નથી અને ભોક્તાના પેટમાં ખાડો પણ દેખાતો નથી. સારાંશ કે, ચિત્રપ્રકાશમાં ન્યૂનતા કે ઓટ નથી. તે જેવો છે તેવો ને તેવો જ છે.

ऐसा निरुपमा परी । आपुलिये विलासवरी ॥

आत्मा राणीब करी । आपुले ठाई ॥ २६८ ॥

વિવરણ—એવી એ આત્માની ચિદૈકવલાવમાં થતી લીલા એટલે દ્રશ્ય જગત્-રૂપે પોતે જ પોતાને જોવાનો વ્યવસાય, પોતે જ પોતાનો ભોગ લેવો અને પોતે જ પોતાને જાણવું, એ સર્વ ચૈતન્યનો ચિદ્રિલાસ અનુપમ છે.

* જુઓ જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૮ મો, બોધી ૪૪૮ થી ૪૮૪ સુધી.

તયાતે છાણિપે અજ્ઞાન । તરી ન્યાયા મરલે રાન ॥

બાતા છાણે તયાચે વચન । ઉપસાવો હો આહી ॥ ૨૬૯ ॥

વિવરણુ-એવા ચૈતન્યને જો અજ્ઞાન કહેવામાં આવે, તો પછી ન્યાયની પાપ-
માત્રી થયેલી જ કહેવાય અથવા ન્યાય અરણ્યવાસી થયેલો જ કહેવાય. આમ હોવા
છતાં પણ જો કોઈ એ ચિદ્વિલાસને અજ્ઞાન કહે, તો તેના તે કથનને અમે સહન
કરીશું; કારણ કે, તેના એ કથનથી કશું પરિવર્તન થવાનું નથી. જેમકે, કોઈ એક
ગૃહસ્થ એક સાધુપાસે ગયો અને તેને પૂછવા લાગ્યો કે, 'મને શ્રી હતાત્રપનેા સાક્ષાત્
મેળાપ કેમ કરીને થાય વારુ?' એના ઉત્તરમાં તે સાધુએ જણાવ્યું કે, 'હતાત્રપ નિત્ય
રૂપાન્તર કરીને એટલે કે, વેશ બદલીને ટાલ્લાપુરની દેવીનાં દર્શને આવે છે; એટલે તું
ટાલ્લાપુરની દેવીના મંદિરમાં હાથમાં પીપળાની એક ન્હાનકડી ડાળી લઈને ઉભો રહેજે
અને ત્યાં જો કોઈ પણ દેવીનાં દર્શને આવે તે સરને પૂછજે કે, આ ડાળ શાની છે
વારુ? તે સર્વ તને એવો જ જવાબ આપશે કે, આ ડાળ પીપળાની છે, પણ તું તે
સર્વને એમ જ કહેતો જાજે કે, નહિ એ ડાળ વડની છે. હવે તું પીપળાની ડાળને
વડની ડાળ કહે છે, એથી તું આમ મૂર્ખ પ્રમાણે કેમ બોલે છે, એમ કહીને જો તેઓ
તારીબંદે વાદ કરવા માંડે, તો તેમની માથે વાદમાં ન ઉતરતાં શાંત થઈને બેસી
રહેજે. પણ પ્રથમ આ ડાળ શાની છે, એ તારા મનમાં ઉતરતો આ ડાળ પીપ-
ળાની છે, એમ જણાવ્યા પછી પુનઃ એ ડાળ તો વડની છે, એમ તું બ્યારે બોલે
અને તેના અનુમોદનમાં, હા એ ડાળ વડની છે, એમ જો કોઈ પણ બોલે તેને, ના
એ ડાળ તો આંખાની છે, એમ તારે કહેવું અને તારા એ કથનને માન્ય કરીને જ
કોઈ કહે કે, હા આ ડાળ આંખાની છે; તો તેનાં ચરણો તત્કાળ તું પકડી લેજે
અને તે જ હતાત્રપ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજે. કારણ કે જેઓ વિચારશીલ
હોય છે, તેઓ એમ જ સમજે છે કે, નિશ્ચિત વસ્તુઓનાં નામ કદાચિત્ બદલાઈ જાય,
તો પણ તેથી તેના અરો અર્થ કોઈ બદલાતો નથી. એ જ પ્રમાણે, જગત્ દેવળ
ચિત્રપ્રકાશ, છે, છતાં તેને જો કોઈ અજ્ઞાનના નામથી બોળજે, તો તેથી તેના અરો
અર્થ જો ચિત્રપ્રકાશ, તે અર્થમાં કશું પણ પરિવર્તન નથી થતું તે નથી જ.

પ્રવાસિતે અજ્ઞાન । એસેં છાણજે દન ॥

તરી નિષિદ્ધાવિતે અંજન । ન છાણિજે ફાઈ ॥ ૨૭૦ ॥

વિવરણુ-જો જ્ઞાનના યોગે સર્વ જગત્ પ્રકાશેષ હોય છે, તે જ્ઞાનને જો અજ્ઞાન-
વાદી અજ્ઞાનના નામથી બોળજે, તો તેના એ કથનને અમે આમ માનવાના; જેની

રીતે પગીની આખોમા અજ્ઞન નાખવાથી તેની દટિ તીક્ષ્ણ થાય છે અને ભૂમિગત દ્રવ્ય તેને દેખાવા માંડે છે. પણ એવી રીતે દટિને વિકસિત કરનારી વસ્તુ અંજનને કાજળના નામથી નથી ઓળખવામા આવતી કે શુ? એટલામાટે નામરૂપાત્મક દશ્ય જગતને વિકસિત કરનાર જ્ઞાનને અજ્ઞાનના નામથી ઓળખનારના કથનને અમે આતું જ સમજીશુ કેવું સમજી શુ, તે નીચેની ઓવીઓમા કહેવામાં આવે છે.

સુવર્ણગૌર આલિકા । ન હાળિજે કાય કાલિકા ॥

તૈસા આત્મપ્રકાશકા । અજ્ઞાનગાદુ ॥ ૨૭૧ ॥

વિવરણુ-એનાની સુદૃઢ દેવીની શ્રુતિ કરી કે, તેને કાળિકાના નામથી ઓળખવામા આવે છે. તેવી જ રીતે જગત્ કેવળ આત્મપ્રકાશ હોવા છતાં તેને અજ્ઞાન કહેવાનો પૂર્વ પક્ષવાદીઓનો પરિપાક જ સર્જાયો છે, એમ જ અમે સમજીશુ અસ્તુ એવા એ ચિત્રપ્રકાશને અજ્ઞાન કહેવામાં આવે, તો તેથી તેના અર્થમાં કશો પણ ફેરફાર-વિકાર-થતો નથી

ચેન્દ્રવી શિથોની પૃથ્વીવરી । સત્ત્રાચ્યા વાનેપરી ॥

અચાચ્યા રદમીકરી । હજાઢા ચેર્ક ॥ ૨૭૨ ॥

વિવરણુ-સહજ વિચાર કરી જોતા એમ જણાઈ આવશે કે, શિવ એટલે ચૈતન્યથી લઇને તે ઠૂઠ પૃથ્વી એટલે કે, જડ પર્યન્ત જે અનેક તત્ત્વો છે, તે જે ચતન્યના પ્રકાશને પ્રકાશમાન છે;

જેળે જ્ઞાન સજ્ઞાન હોયે । દહ્માત્ર દટ્ટીતે વિયે ॥

પ્રકાશાચા દિવો પાહે । પ્રકાશાસી ॥ ૨૭૩ ॥

વિવરણુ-એના યોગે જ્ઞાન દટ્ટિયુક્ત છે, એટલે કે, ઇતર જ્ઞાનમા જે સજ્ઞાનતા છે, તે ચૈતન્યને લીધે જ છે. જ્ઞાનમાત્ર ચૈતન્ય ઇતર જ્ઞાનદટ્ટિઓને પ્રકાશિત કરે છે અને દશ્ય જગતનો આધાર જે જ્ઞાનરૂપ આત્મા, તેમા જ આ દશ્ય જગત્ જ્ઞાનનો વિકાસ છે.

તેં ફોળે નિકૃષ્ટે । દાવિલે અજ્ઞાનાચેનિ વોટે ॥

ના તમે સૂર્યા મોટે । વાંધિતાં નિકે ॥ ૨૭૪ ॥

વિવરણુ-એવા આ જ્ઞાનપ્રકાશ જગતને ‘આ અજ્ઞાન છે’ એમ કયો નીચ (મનુષ્ય) આગળીથી જતાવે છે? અરે અધકાર સૂરને પોતાની ગાસડીમાં દેમ અને દેવી રીતે બાધી શકવાનો હતો?

અર્પૂર્વ જ્ઞાનાક્ષરી । વસતા અજ્ઞાનાની થોરી ॥

શબ્દાર્થની ડગરી । અર્પૂર્વ નવ્હે ફી ॥ ૨૭૫ ॥

વિવરણ—આ સર્વ જગદ્વિલાસ કેવળ જ્ઞાનરૂપ ચિદ્વિલાસ છે. અને ને દાર્ઠ અજ્ઞાન કહે, તે તેનો એ શબ્દાર્થ અર્પૂર્વ ન કહેવાય કે શું?

લાંછેચે માંડુસે । આગીચે ઠેવળે કાયસે ॥

આતુવાહેરી સરિસે । ફહીને ઘાલી ॥ ૨૭૬ ॥

વિવરણ—લાખની પેટીમાં અગ્નિને રાખવાથી શો લાભ વારુ? ને અગ્નિને લાખની પેટીમાં રાખવામાં આવે, તે તેથી અગ્નિ તેમાં પુરાઈ ન રહેતાં પેટીને અંદર અને બહાર પોતાનું રૂપ આપવાનો એટલે કે, પેટીને બાંધી જ નાખવાનો.

ઠળોની જગ જ્ઞાને સ્થિતે । ચોલતા અજ્ઞાનવાદાતે ॥

વિચુરલી હોતી આંતે । લાચેચિયે ॥ ૨૭૭ ॥

વિવરણ—એટલામાટે આત્માની જે નિવસપુરસ્થ સ્થિતિ છે, તે જ જગત્પ્રતીતિ છે. એથી ને દાર્ઠ પણ એને અજ્ઞાનનું અભિધાન આપે, તે તેની વાચા પ્રમાણિની થયેલી છે એટલે કે ભ્રમી થયેલી છે, એમ જ માની લેવું.

અક્ષરી તથ ગોવધુ । પુઢારા અનુત વાધુ ॥

મા કૈસા અજ્ઞાનવાદુ । ફીજે જ્ઞાની ॥ ૨૭૮ ॥

વિવરણ—ગોવધ ન કહેલો છતાં ને દાર્ઠ દિનું એમ કહે કે, ‘મેં ગોવધ કયો છે,’ તે એ શબ્દ ઉચ્ચારવાનું એક પાપ તે છે જ અને તેની સાથે અસત્ય બોલવું એ બીજું પાપ છે. તેથી જ રીતે જ્ઞાનને અજ્ઞાન કહેવું એ એક પાપ ॥ અને અજ્ઞાન ન હોવા છતાં અજ્ઞાન છે, એમ કહેવું એ બીજું પાપ છે.

આગિ અજ્ઞાન ઠળળે । સ્ફુરતસે અર્થળે ॥

આતાં હૈંચિ જ્ઞાન કોળે । માનિજેના ॥ ૨૭૯ ॥

વિવરણ—જે જ્ઞાનાર્થવડે અજ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે અર્થજ્ઞાન છે, એમ દાર્ઠ પણ સમજવું નથી.

અસો હૈં આત્મરાજે । આપળાપે જેળે તેજે ॥

આપળાચિ દોલિજે । વહુયેપરી ॥ ૨૮૦ ॥

વિવરણ-અત્યુ, એ આત્મરાજ ને તેજવડે પોતે પોતાને અનેક દશ્યરૂપે નિહાળે છે.

નિર્વચિતા જે જ્ઞાવળે । તેવિ કી ઢાઢે ઢોળે ॥

હોઝયા પુઢે મિલે । તેવિ તયા ॥ ૨૮૧ ॥

વિવરણ-વિચારપૂર્વક ને અજ્ઞાનને નિર્ણય કરવા જઇએ, તો અજ્ઞાન અમત્ય સિદ્ધિ થાય છે. આ અજ્ઞાન સત્યતાથી નેત્રાસમક્ષ કેમ કરીને આવી શકે વારુ? (નેત્રોને કેમ કરીને ભામે વારુ?) આનો સારાંશ એટલો જ છે કે, દ્રશ્યની દૃષ્ટિસમક્ષ દશ્ય-રૂપે અન્ય કંઈ નહિ, પણ કેવળ દ્રશ્ય જ આવે છે.

એસે જગજ્ઞાન જે આહે । તેં અજ્ઞાન જ્ઞાને મી રિયે ॥

એળેં અનુમાનેં હો વાહે । આથી એસે ॥ ૨૮૨ ॥

વિવરણ-એવું ને ધ્યેય અકાશરૂપ જગત્ તે જ્ઞાનરૂપ છે, અને 'તેને હું જન્મ આપુ છું' એમ અજ્ઞાન કહે છે. એથી 'અજ્ઞાન છે' એવું અનુમાન થાય છે.

તંવ અજ્ઞાન ત્રિશુદ્ધી નાહી । હેં જગોંચિ ઠેવિલેં ઠાઠે ॥

જે ધર્મ ધર્મિત્વ કેહી । જ્ઞાનાજ્ઞાન અસે ॥ ૨૮૩ ॥

વિવરણ-કેવળ ચિત્રાકાશ જગત્ અજ્ઞાનનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી; કારણ કે, ને જગતને અજ્ઞાનનું કાર્ય માનીએ, તો અજ્ઞાન ધર્મી અને જ્ઞાન તેનો ધર્મ, એમ જ થવાનું. પણ એવો બ્યવહાર કેમ કરીને થઈ શકે વારુ? જડનો શુણ્ણ જડ જ હોવો જોઈએ. જડનો શુણ્ણ ચિત્ થાય, એમ કદાપિ બને જ નહિ. એ ન્યાયથી 'જડ અજ્ઞાનનો જ્ઞાન (ચિત્) ધર્મ છે' એમ કહેવું કેમ કરીને સહાય વારુ? ચાલો જોઈ કેટલાક ભૌતિકવાદીઓ જ્ઞાનને જડના શુણ્ણ તરીકે માને છે-એટલે કે, જેવી ગીતે ચૂનો, કાથો, સોપારી અને પાન એ ચાર વસ્તુઓના મિશ્રણથી કારણથી સ્વર્થાભિજ્ઞ એવા એક રક્ત શુણ્ણ (રંગ) ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી જ રીતે પ્રાણીમાત્રમાં રહેલું જ્ઞાન તે પચ મહાભૂતોના મિશ્રણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો એક શુણ્ણ છે, એમ તેઓ કહે છે. પરંતુ તેમનું એ કથન નિસર્ગત, યુક્તિહીન અને અશાસ્ત્ર છે. જડ તત્ત્વોના મિશ્રણથી ને કે એક ભિન્ન શુણ્ણ ઉત્પન્ન થાય છે, તો પણ તે શુણ્ણ જડ જ હોય છે. જેવી રીતે એ વિવક્ષિત વાયુઓના રસાયનિક મિશ્રણથી તૃતીય જળરૂપ કાર્ય, ને બને વાયુઓ કરતા ભિન્ન ધર્મયુક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ જેમ તે બને વિવક્ષિત વાયુઓ જડ છે, તે જ રીતે તેમનું એ તૃતીય કાર્ય ને જળ, તે પણ જડ જ છે.

જળના અંગમાં જો કે બીજા સર્વ ધર્મો વાયુથી લિપ્ત છે, તો પણ કારણરૂપ વાયુને ધર્મ જે જડતા, તે જડતા તો કાર્યરૂપ જળમાં પણ છે જ. તેવી જ રીતે શરીર-મધ્યે ત્વચા, અસ્થિ, માંસ, મજ્જા અને જ્ઞાનતંત્ર એ સર્વરૂપે એક પૃથ્વી જ છે; અને મૂળ શરીરમાં પણ એ સર્વ પાર્થિવ પદાર્થો વ્યક્ત હોય છે; પરંતુ તેમનામાં જ્ઞાનના લવણિય પણ હોતો નથી, એટલે કે, તેઓ જડ હોય છે, એવી જ રીતે શરીરમાં રક્ત, લાળ, મૂત્ર, સ્વેદ એ સર્વરૂપે અપૂતત્વ જ છે, એટલે કે પાણી જ છે; પણ એ સર્વ જ્ઞાનરહિત (જડ) જ છે. તેમ જ શરીરમાંની ઉષ્ણતા, નેત્રમાંના પ્રકાશ અને જઠરાગ્નિ એટલાં રૂપે એક તેજસ્તત્ત્વ જ છે, અને તે જડ છે, એમ વિચારાન્તે સિદ્ધ થાય છે. પંચ પ્રાણરૂપે એક વાયુ તત્ત્વ છે, અને તે પણ જડ છે. મૂર્ત્તિ, આકાશ અને હ્રસ્વાકાશરૂપે એક ષોડશ આકાશતત્ત્વ જ છે. એવાં એ જડ પંચ તત્ત્વોના મિશ્રણથી એ પંચ તત્ત્વોથી સર્વથા વિરુદ્ધ સ્વભાવનો જે જ્ઞાનગુણ, તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે વારું? આ એક પ્રકાર થયે. આ વાત્તાનો બીજી રીતે વિચાર કરી જોવાથી પણ જ્ઞાન મિશ્રણ ધર્મ છે, એ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. તે એવી રીતે કે, કાર્ય તે કારણતંત્ર હોય છે; જેવી રીતે મૃત્તિકાના ઘટને બનાવનાર કુલાલ (કુંભાર) તે ઘટનું કારણ છે અને ઘટ કાર્ય છે; હવે અહીં એ વિચાર કરીને જોવામાં આવે, તો ઘટ કુલાલનું પૂર્ણ તંત્ર છે, એટલે કે, કુલાલ ઘટને જ્યાં લઈ જાય, ત્યાં તેણે તેની સાથે જવું જ જોઈએ; જ્યાં તેને રાખે ત્યાં તેણે રહેવું જ જોઈએ અને ફેરો તો ફટી જવું જોઈએ; એવી રીતે ઘટકાર્યની સર્વ ચોટાઓ ઘટનું કારણ જે કુલાલ, તે કુલાલના તંત્રરૂપ છે. એ ન્યાયને અનુસરીને જોતાં જડ, એ જ્ઞાનતંત્ર છે, એટલે કે, ભૌતિક જડ શરીરની સર્વ ચોટાઓ જ્ઞાનના આધારે જ રહેલી છે. સુપુત્રિકાજમાં એક જ્ઞાન લીન થવાથી શરીર સર્વ ચોટા રહિત જડ બની જાય છે; એટલે કે, મનનો કલ્પના કરવાનો, બલસાપ, ભુદિનો બલ્યવાનો વ્યાપાર, શ્રોત્રેન્દ્રિયનું સાંજળવું, નેત્રોનું જોવું, હાથોનું આપવું લેવું અને પગોનું ચાલવું ઇલાદિ શરીરના સર્વ બ્યવહારે એકદમ બંધ પડી જાય છે. એથી જ્ઞાન તે કારણ અને ભૌતિક ગ્રુવ સદ્ભાદિ દેહ તે કાર્ય છે, અને જે કારણ હોય છે, તે કાર્યથી પ્રથમ હોય છે અને કાર્યની પછી પણ હોય છે, એવો નિયમ છે. એ નિયમ પ્રમાણે જોતાં ભૌતિક શરીરથી પૂર્વે જ્ઞાન કારણ છે, અને તે જ જ્ઞાન શરીરમાં કાર્યરૂપે પ્રકટ હોય છે; તથા જે જ્ઞાન કાર્ય શરીરના આદિ અને અધ્યમાં અખંડ છે, તે કારણ શરીરના અંતમાં પણ હોતું જ જોઈએ. જેવી રીતે અલંકાર એ, કાર્ય પૂર્વે તેનું કારણ મુખ્ય છે—ને અલંકારરૂપ કાર્યમાં પણ છે અને

અલંકારરૂપ કાર્યના અંતમાં પણ છે. તેવીજ રીતે જ્ઞાન તે સર્વ કાર્યોના આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં રહેનારું કારણ છે. એવા એ કારણજ્ઞાનથી જે કંઈ પણ વિપરીત હોય, તે સર્વ કાર્ય છે, એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ અજ્ઞાન ધર્મી અને જ્ઞાન ધર્મ છે, એમ કહેવું તે અંધકાર ધર્મી અને પ્રકાશ ધર્મ છે, એમ કહેવા જેવું જ છે. સારાંશ કે, અજ્ઞાન તે જ્ઞાનનું ધર્મી અને જ્ઞાન તે અજ્ઞાનનો ધર્મ હોય, એમ થવું સર્વથા અશક્ય છે. જે નીચેની ઓળખોમા આપેલા (વર્ણવેલાં) દૃષ્ટાન્તો પ્રમાણેની ઘટનાઓ અને, તો જ જ્ઞાન તે અજ્ઞાનનો ધર્મ છે, એમ કદાચિત્ સિદ્ધ થઈ શકે.

ફાજલા મોતી વિયે । રાજોંડિયા દિપુ જિયે ॥

તરી જ્ઞાન ધર્મ હોયે । અજ્ઞાનાચા ॥ ૨૮૪ ॥

વિવરણ—કાળજામાંથી જે મોતી ઉત્પન્ન થાય અને રાજોડીમાંથી જે દીવો પ્રકટે, તો જ અજ્ઞાનનો ધર્મ જ્ઞાન થઈ શકે.

ચંદ્રમા નિગતી જ્વાલા । આકાશ આતે શિલા ॥

તરી અજ્ઞાન રજલા । જ્ઞાનાતે વસી ॥ ૨૮૫ ॥

વિવરણ—જે ચંદ્રમાંથી જ્વાળા ઉત્પન્ન થાય; અતિ સૂક્ષ્મ વસ્તુ જે આકાશ, તેમાંથી અતિજડ પદાર્થ જે પાથાણસિલા તે જે ઉત્પન્ન થાય, તો જ તત્ત્વરૂપ અજ્ઞાનમાંથી સ્વચ્છ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સંભવી શકે.

ક્ષીરાધિકાલકૂટ । હૈં એકે પરીચેં વિકટ ॥

ફાલ્ગુટી ચોસટ । સુધા કૈચી ॥ ૨૮૬ ॥

વિવરણ—પૂર્વે સમુદ્ર મંથન સમયે ક્ષીર સાગરમાંથી વિષ ઉત્પન્ન થયું હતું, એ જે કે વિચિત્ર ઘટના છે, તો પણ તે વ્યાસના મુખથી વદાયલી હોવાથી તે વાર્તાને આપણે માનીએ; તો પણ કાળકૂટ વિષમાંથી શુદ્ધ અમૃત નીકળી શકે એમ છે ખરું કે ?

ના જ્ઞાની અજ્ઞાન જાહે । તેં હાવોંચિ અજ્ઞાન મેલે ॥

પુઠવી જ્ઞાન એકલે । અજ્ઞાન નાહી ॥ ૨૮૭ ॥

વિવરણ—અથવા જ્ઞાનમાંથી અજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થયેથી છે, એવા પક્ષને આપણે માની લઈએ, તો પણ તેથી ‘અજ્ઞાન છે’ એમ કંઈ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. કારણ કે, તે જ્ઞાન અજ્ઞાનનું વિરોધી હોવાથી જ્ઞાનસમક્ષ આવતા જ તેનો લોપ થઈ ગયો છે અને પછી જ્ઞાન એકલું જ રહ્યું છે, એટલે કે, અજ્ઞાન છે જ નહિ.

ક્ષણોત્તી સૂર્ય સૂર્યાચિયેવહા । ચંદ્ર ચંદ્રાચિ સાંગહા ॥

ના દોષાચિયા પહિપાહા । એસા દોષુ ॥ ૨૮૮ ॥

વિવરણ—સૂર્ય સમાન સૂર્ય જ છે, ચંદ્ર સમાન ચંદ્ર જ છે અને દોષક સમાન દોષક જ છે.

પ્રકાશૂ તો પ્રકાશકી । યાસી ન વંચે ચેઈ ચુકી ॥

હાળોનિ જગ અસિની । વસ્તુપ્રમા ॥ ૨૮૯ ॥

વિવરણ—પ્રકાશ જગત અને પ્રકાશક ચીતન્ય એક જ છે, એમાં અન્યથા નથી, તેમ એને અજ્ઞાન કહો છો, એ તમારી ભૂલ છે અને પોતાની એ જૂનને સ્વીકાર કરો—સર્વ જગત તે એક માન વસ્તુપ્રમા છે, એમ જ જાણો.

વિભાતિ યસ્ય માસા । સર્વમિદં હા એસા ॥

શ્રુતિ કાય વાયસા । ઢેકર દેહી ॥ ૨૯૦ ॥

વિવરણ—આત્માના પ્રકાશવડે આ સમસ્ત ત્રયેકાચ પ્રકાશિત થાય છે, એમ જે શ્રુતિઓ કહે છે, તે શુ વ્યર્થ જ છે કે? શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં પણ એવું જ પ્રમાણ મળી આવે છે;—

‘યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્રાસયતેઽતિભૂ ॥

યચ્ચંદ્રમાસિ યચ્ચાગ્નૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામરુમ્’ ॥

અર્થાત્ ‘સૂર્યપ્રકાશના યોગે સમસ્ત જગત્ પ્રકાશિત થાય છે. તે સૂર્યનેજ; તેમ જ સૂર્યના અસ્તમાં પ્રકાશતા ચંદ્ર તથા અગ્નિ આદિ સર્વ પદાર્થોમાં જે તેજ છે, તે સર્વ તેજ માત્ર જ છે.’ સારાંશ કે, સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિ આદિ સર્વ તેજસ્વી પદાર્થો જગદ્-દષ્ટિથી જો કે પ્રકાશક છે અને જગત્ પ્રકાશ છે; તે પશુ આત્મદષ્ટિથી, સૂર્યોદિ સર્વ તેજસ્વી પદાર્થો પ્રકાશ હોઈને સ્વયંપ્રકાશ આત્મા જ કેવળ પ્રકાશક છે. આનો સર્વને પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે અને તે એવી રીતે કે, જે વેળાએ સૂર્ય સૃષ્ટ પદાર્થોનું પ્રકાશન કરે છે, તે વેળાએ તે પ્રકાશ સર્વ સૃષ્ટ પદાર્થોને વ્યાપી નાખે છે—એટલે કે, સર્વ પદાર્થોમાં તે પ્રસરી જાય છે અને તેના યોગે પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ આ સર્વ પ્રકાર સૂર્યપ્રકાશ વિના ઇતર પદાર્થોને જોવાના સમયનો છે. જે વેળાએ સ્વયં-પ્રકાશને અવરોધવાનો પ્રસંગ આવે છે, તે વેળાએ આપણે જ્ઞાનપ્રકાશ સૂર્ય પ્રકાશને વ્યાપી નાખે છે અને તેના યોગે સૂર્યના પ્રકાશનું પ્રકાશન થાય છે—એટલે કે, ‘સૂર્ય,

પ્રકાશરૂપ છે' એવો અર્થ થાય છે. હવે અહીં કાંઈ એવી શંકા કરશે કે, જે સૂર્ય-પ્રકાશના યોગે સર્વ પદાર્થોનું પ્રકાશન થાય છે, તે સૂર્યપ્રકાશને પ્રકાશિત થવામાટે જ્ઞાનપ્રકાશની કશી પણ આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, જ્ઞાનપ્રકાશ વિના સૂર્યપ્રકાશ પોતાના પ્રકાશવડે જ સર્વને ભાસતો હોય છે. તો એનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે, જ્ઞાનપ્રકાશવિના જ જે સૂર્યપ્રકાશ પોતાના અંગમાના પ્રકાશવડે જ સર્વને ભાસતો હોત, તો તો પછી બન્ને નેત્રોવડે સર્વથા અંધ અર્થાત્ જન્મમાંથી પછુ તે ભાસવો જ નેહ્યો. પણ ન્યારે તે જન્મમાંથી ભાસતો નથી, તેથી સૂર્યપ્રકાશ જ્ઞાનપ્રકાશદ્વારા પ્રકાશિત થનારો છે, એ સ્વાનુભવથી સિદ્ધ થાય છે. એટલામાટે જ 'યસ્ય માણા સર્વમિદં વિમાતિ' એ શ્રુતિથી વિરુદ્ધ 'વિમાતિ યસ્ય માણા' એ યોધીવડે સર્વને એવી સૂચના આપવામાં આવે છે કે, આ સર્વ જગત્ ચિત્પ્રકાશવડે પ્રકાશિત થયેલું છે. પરંતુ અહીં પ્રકાશક ચૈતન્ય અને પ્રકાશ્ય જગત્ રક્તિમય જળ-આવૃત્તિ સવથા અભેદ જ છે; અન્ય વસ્તુઓ પ્રમાણે એ ઉભયમાં ભેદનો અંશ માત્ર થયું નથી.

ચાલાર્ગી વસ્તુપ્રભા । વસ્તુચિ પાવે શોભા ॥

જાતસે લાભા । વસ્તુસિચિ ॥ ૨૯૧ ॥

વિવરણુ-અર્થાત્ નામરૂપાત્મક જગત્ત્રિપથી એક બ્રહ્મવસ્તુ જ પ્રકાશક છે; તત્ત્વતઃ જગત્ કાંઈ પણ ન હોઈને સ્વયંપ્રકાશવડે એક બ્રહ્મવસ્તુ જ સુશોભિત થયેલી છે. એટલામાટે જગતના સ્ફુરવામાં બ્રહ્મવસ્તુને બ્રહ્મવસ્તુનો જ લાભ થાય છે.

વાંચૂનિ વસ્તુ દયા । આપણાપે પ્રકાશાવયા ॥

અજ્ઞાન હેતુ વાયા । અવગેચી ॥ ૨૯૨ ॥

વિવરણુ-એટલામાટે એ બ્રહ્મવસ્તુને સ્વતઃ દૃશ્ય જગદ્ગૂણે પ્રકાશવામાં કારણ અજ્ઞાન છે, એમ બોધવું અથવા પ્રતિપાદન કરવું, તે સર્વથા બ્યર્થ અને પ્રભાપ સમાન છે.

છાણોની અજ્ઞાન સદ્ભાવો । કોણે પરી ન લાહો ॥

અજ્ઞાન કૌર વાવો । પાહો ઠેલિયાહી ॥ ૨૯૩ ॥

વિવરણુ-અર્થાત્ અજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ કાંઈ પણ પ્રકારે સિદ્ધ થતું નથી અને વિચારપૂર્વક જેવાજતાં અજ્ઞાનની સર્વ પ્રકારે વ્યર્થતાનો જ અર્થાત્ અજ્ઞાન બ્યર્થ છે, એવો જ નિશ્ચય થાય છે.

પરી તમાચા વિમુર । ન જોહોચિ દિનકરા ॥

રાત્રીચિયા ઘરા । ગેલિયાહી ॥ ૨૯૪ ॥

વિવરણ-સૂર્ય જો કે રાત્રિરૂપ શૂકમાં જાય, તો પણ અંધકાર તેના સમક્ષ આવી શકે તેમ નથી જ.

કા નોંદ છોલે ભરિતા । જાગણે હી નયે હાતા ॥

ચેકાલિયા ટઢઢઢિતા । ઠાકિજે જોગી ॥ ૨૯૬ ॥

વિવરણ-જેમ નિદ્રાને છેડામાં બાંધવા જઇએ, તોપણ ભગવતિર્નુ સ્ફુરણ હાથમાં આવે તેમ નથી, કેવળ પૂર્ણ ભગવતિના જ્ઞાન વિના પણ ભગવતિ યુક્ત કહેવાય છે. તેવી જ રીતે વિચારપૂર્વક આત્મત્વમાં અજ્ઞાનને જોવા જતાં અજ્ઞાન અને ત સાં-પેક્ષ જ્ઞાન એ હિભય કલ્પનાઓનો લોપ થઈ જાય છે અને કેવળ સ્ફુરદૂપ આત્મા જ અવશિષ્ટ હોય છે. એ જ તત્ત્વનો આગામી પ્રકરણમાં વિચાર કરવામાં આવશે.

શ્રી સિદ્ધાનુવાદે શ્રીમદમૃતાનુભવાર્થ વિવરણે

અજ્ઞાનસંહનં નામ સપ્તમ પ્રકરણ સંપૂર્ણમ્ ॥

—૬૭૨૭—

અષ્ટમ પ્રકરણ

જ્ઞાનઅપહન

તૈસેં આમુચેનિ નાવે । અજ્ઞાનાચ જ્ઞાનહી નહ્દે ॥

આજ્ઞાલાગી ગુરુદેવે । આજ્ઞાંચ કેલો ॥ ૧ ॥

વિવરણ-ગત પ્રકરણમાં અજ્ઞાનનું ખડન થયું. એટલે કે જગત કારણ જે અજ્ઞાન તે બદલ નથી, કિન્તુ સર્વ જગત તેવળ ચિદ્રિલાસ છે, એમ સિદ્ધ થયું. એટલામાટે અજ્ઞાનની અપેક્ષાવાળી જ્ઞાનકલ્પના પણ આપણા આત્મસ્વરૂપમાં નથી, એવા એ જ્ઞાનાજ્ઞાન વૃત્તિશૂન્ય નિત્યજ્ઞાનરૂપ સ્વાત્મભાવમાં શુરુ નિવૃત્તિદેવે અમારી સ્થાપના કરેલી છે, એટલે કે, સહજ, નિત્ય, નિર્ધર્મ, સ્વત સિદ્ધ અને જ્ઞાનરૂપ સ્વાત્મત્વનો અમને પરિચય કરાવી દીધો છે.

વરી આજ્ઞા આજ્ઞી આહો । સેં કૈસેં પાહો જાવો ॥

તૈવ કાય કીજે ઠાવો । જાગિજે યેસા ॥ ૨ ॥

વિવરણ-પણ એવો એ જ્ઞાનાજ્ઞાન વૃત્તિશૂન્ય, નિત્ય જ્ઞાનરૂપ આત્મભાવ કેવો છે, એ જોવા જઇએ, તો જોવાની ક્રિયા લક્ષિમ્મત થઈ જાય છે, એટલે કે, ૫૨

અહાભાવ કેવળ પરિપૂર્ણ બેદશૂન્ય જ્ઞાનમાત્ર હોવાથી તેનામાં જોવાની ક્રિયા નથી—જોવાની ક્રિયાનો તેમાં અભાવ છે.

હા ઠાવોવરી ગુરુચર્યે । નાદવિલોં ઉવાયે ॥

જે બાહ્યી ન સમાયે । આહ્યા માજી ॥ ૩ ॥

વિવરણ—અમારા ગુરુ જે નિવૃત્તિરાજ તેમણે જ્ઞાનાજ્ઞાન વૃત્તિશૂન્ય અને નિત્ય જ્ઞાનરૂપઆત્મસ્વરૂપમા આનંદથી અમારી સ્થાપના કરી છે; અને તેનાયોગે અમારો સ્વરૂપભાવ હવે એટલો બધો વધી ગયો છે કે, તે ત્રેયાણમાં પણ ક્યાંય માતો નથી (ત્રેણાકથના તો તેના ઉદરમાં સમાવેશ થઈ ગયો છે;) એ તો જાણે ઠીક; પણ એથી વિગેય એ કે, આત્મસ્વરૂપ પોતાના સ્વરૂપમાં પણ સમાતું નથી.

અહો આત્મવર્ણો ન સંટો । સ્વસંવિત્તો ન ઘસવટો ॥

અંગી લાગલે ન કુટો । કૈવલ્ય હી ॥ ૪ ॥

વિવરણ—અહો—અમે આત્મપણાથી મર્યાદિત નથી, કારણ કે, આત્મા એટલે અતસ્ય; જે કોઈ પણ ઉપાધિની અંદર છે તે આત્મા; અર્થાત્ જે અંદર છે તે બહાર નથી, એવો અર્થ ‘આત્મા’ પદનાથી નિષ્પન્ન થાય છે. જ્ઞાનેશ્વરીમાં વસ્તુને આત્માના નામથી જાણખવી, તે ગૌણ કહેલું છે. તેમા એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે કે, ‘આત્મા અદર અને બહાર એક સરખો વ્યાપેવો છે’ એમ કહીએ, તો તે અંદર રહેનારો છતાં તેને બહાર કાઢવા સમાન જ થવાનું” એવી રીતે આત્મસત્તા મર્યાદિત અર્થને સૂચવનારી છે, અને એટલામાટે જ મૂળમા ‘આત્મપણાથી અમે મર્યાદામાં જકડાઈ જતા નથી’ એમ કહેલું છે. તેમ જ સ્વસંવિત્ વૃત્તિજ્ઞાનનડે અમે પ્રસિત થતા નથી એટલે કે, આપણા આત્મસ્વરૂપમાં ‘હું દેહ છું’ એવી અજ્ઞાનમૂલક વિપરીત જ્ઞાનવૃત્તિનો પણ સ્પર્શ નથી, અને ‘હું બહા છું’ એ પ્રમાણેની યથાર્થ જ્ઞાનવૃત્તિનો પણ સ્પર્શ નથી એવી રીતે વિપરીત જ્ઞાનવૃત્તિશૂન્ય તથા યથાર્થ જ્ઞાનવૃત્તિશૂન્ય નિત્ય, નિર્ધર્મ અને જ્ઞાનરૂપ એ મારો સ્વરૂપભાવ છે; અને એવા એ સ્વરૂપભાવને જ ‘કૈવલ્ય’ કહેવામાં આવે છે. તો પણ એ કૈવલ્યના યોગે આપણા (અમારા) ચિદૈક્ય અંગમાં ભંગ થતો નથી; એટલે કે, એક કૈવલ્ય અને બીજું આપણુ ચિદૈક્ય અંગ, એમ એ બે પદાર્થ નહિ, કિન્તુ ચૈતન્ય માત્ર એક રસ જ છે.

આમુચી કરવે ગોઠી । તે જાલીચિ નાહીં વાઙ્મુદ્દી ॥

આમુતેં દેસો દિઠી । તે દિઠીચ નવ્હે ॥ ૬ ॥

વિવરણ-અમારું વર્ણન કરી શકે, એવી કોઈ વાણી છે જ નહિ. શ્રુતિ મુદ્દા પણ 'નેતિ નેતિ' નો જ પોકાર કરે છે. અમને બોધ શકે એવી કોઈ દષ્ટિ જ નથી, અને હવે અમે વાણી તથા મનને અગોચર, અમર્યાદ અને નિર્વિપય છીએ. જ્યારે અમે સાદામણ હાથની મર્યાદિત દેહાત્મભુક્તિવાળા હતા, તે વેળાએ કોઈએ અમારા અપનું વર્ણન કર્યું હશે, પણ હવે તેમ નથી.

આમુતેં કરુણિ વિસો । મોગૂં કરુ પારસો ॥

તેં આમુતેં ન દેસો । આહોપણા ॥ ૬ ॥

વિવરણ-અમને વિપય કરીને ભિજતાથી કાણુ ભોગવી શકવાનું હતું વારુ ? જો એમ કોઈ ભોગવવાનો યત્ન આદરે, તો તેને અમારું અમારાપણું નજરે જ પડવાનું નથી. અમને ભોગ્ય બતાવીને અમને ભોગવે, એવું કોઈ ભોગવવું જ નથી. અમને ભોગવવા આપતાં ભોક્તા તથા ભોગ આત્મા જાય છે અને કેવળ ભોગ જ અવશિષ્ટ રહે છે.*

પ્રફટો લપો ન લાહો । ચેયેં નાહીં નવલાહો ॥

પરી કૈસેનીહી વિપાવો । અસણેયાચા ॥ ૭ ॥

વિવરણ-હવે ધૂપાઈ રહેવું અથવા પ્રકટ થવું, એ બન્ને પરસ્પર સાપેક્ષ ધર્મ આશ્યા ગવા હોય, તો તેમાં નવાઈ જેવું કંઈ પણ નથી; પરંતુ અમારા હોવાનો પ્રકાર કેવો છે, એ પણ કવચિત જ જાણવામાં આવી શકે એમ છે. હવે ભિજતાથી શુભ કેવી રીતે રહી શકાય અને તે જ પ્રમાણે પ્રકટ પણ કેમ કરીને થઈ શકાય ? આકાશને પ્રકટ થવું પણ નથી અને ધૂપાઈ જવું પણ નથી. ત્યારે આ તો વળી આકાશને પણ પોતાના ઉદરમાં સમાવી દેનાર ચિદાકાશ છે; એટલે એ કેમ કરીને શુભ કિંવા પ્રકટ થાય વારુ ?

કિંનહુના શ્રીનિવૃત્તિ । ઠેવિલો અસો જયે સ્થિતી ॥

તે કાય હેઠુ દાર્ણી । વાચેપિયા ॥ ૮ ॥

વિવરણ-વધારે શું કહેવું ? શ્રી નિવૃત્તિનાથે અને જે સ્થિતિમાં મુકેલો છે, તે સ્થિતિને હું વાચાના હાથમાં કેમ કરીને આપું વારુ ? એટલે કે, તેનું વાચાથી કેરી

રીતે વર્ણન કરું? કારણ કે, વાણીવડે તે સ્થિતિનું વર્ણન કરવા જતાં તે શુદ્ધ શુદ્ધ આત્મસ્થિતિને મળ લાગે છે.* જેવી રીતે સ્વચ્છ ધાયેલાં સફેદ કપડાની ધડીને હાથ લાગે, તો તે ધડીને હાથનો મેલ લાગી જાય છે, તેવી જ રીતે શુદ્ધ શુદ્ધ આત્મવસ્તુનું શબ્દવડે પ્રતિપાદન કરવાથી તેની નિઃશબ્દતાનો નાશ થાય છે. જેવી રીતે માખણને વહોવવામાં આવે, તો તેથી સારની પ્રાપ્તિ નથી થતી, કિન્તુ સારનો નાશ જ થાય છે, તેવો જ આ પ્રકાર પણ છે.

તેર્થે સમોર વ્હાવયા । અજ્ઞાનાચા પાહુ કાસયા ॥

કેડતે મેલિયા માયા । હોઝ પાહિજે ॥ ૯ ॥

વિવરણ—પૂર્વોક્ત શ્રી ગુરુના પ્રસાદવડે પ્રાપ્ત થયેલી આત્મસ્થિતિ સમક્ષ અજ્ઞાન આવી શકે, એવી અને એટલી તે અજ્ઞાનની યોગ્યતા નથી, કારણ કે, એકવાર આત્મ જ્ઞાનવડે મૃત (બાધિત) થયેલી પ્રાણ પુનઃ સજીવન કેમ કરીને થઈ શકે વારું? એટલે કે, ગુરુના પ્રસાદથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં તેના યોગે માયા આદિ અપ્રત્ય બાધિત થાય છે—એટલે કે, તે મૃતજીવનસમાન મિથ્યા અને દુઃખ છે, એમ જ જાણે છે. એટલે તે બાધિત માયાદિ અપ્રત્ય પૂર્વવત્ સત્યતાથી તત્ત્વવેત્તા સમક્ષ આવીને જીવો રહે, એટલી બધી તે અપ્રત્યની છાતી નથી. જેમકે, એક ગૃહસ્થની સ્ત્રી મરી ગઈ—તેને તેણે છાણામાં નાખીને બાળી અને તેની રાખ ઘર્ષ. એવી રીતે એ બાળીને ભસ્મીભૂત થયેલી સ્ત્રી પૂર્વવત્ સજીવન થઈને પોતાના પતિસમક્ષ આવી શકે ખરી કે? અથવા તો ધોતિયાની બાળીને રાખ થયેલી ધડીને પાછી ખોલી તે ધોતિયું પૂર્વવત્ પહેરી શકાય એમ છે કે? કદાપિ નહિ. તે બાળી થયેલી ધડી ધડીના અપ્રકારની દેખાય છે ખરી, પણ તેને હાથ લગાડવા જતા હાથમાં ફેવળ રાખ જ આવે છે. તે જ પ્રમાણે બાધિત પ્રાણ આદિ અપ્રત્ય જો કે તત્ત્વવેત્તાને જાણે છે ખરો, પરંતુ તે સત્ય છે એમ તેને લાગતું નથી.

અજ્ઞાનાચા પ્રવર્તુ । નાહી જયા ગાવાજાતુ ॥

તેર્થે જ્ઞાનાચી તન્હી માતુ । કોણ જાણે ॥ ૧૦ ॥

વિવરણ—જો આમમાં અજ્ઞાનનો પ્રવેશ નથી, તે આમમાં અજ્ઞાન સાપેક્ષ જ્ઞાનની વાર્તા પણ કેના બળુવામાં હોય વારું? સૂર્યના આમમાં અંધકાર નથી, તો પછી તમા અંધકારની અપેક્ષાવાળો પ્રકાશ છે, એમ પણ કેમ કહી શકાય? કારણ

દે, તે સૂર્ય તો પ્રકાશરૂપ જ છે. તે જ પ્રમાણે, પરબ્રહ્મમાં અજ્ઞાનનો વ્યવહાર નથી એટલું જ નહિ, પણ અજ્ઞાનની અપેક્ષાવાળા જ્ઞાનનો પણ પૂત્ર અભાવ જ છે અને તે દોષો જ ભેદબે.

રાત્રી જાગોની દીવે । પહતી કીં લાવોં ॥

વાંચૂનિ સૂર્યસવે । સિળે હોયે ॥ ૧૧ ॥

વિવરણ-રાત્રિ હોવાથી જ દીવા પ્રકટાવવા પડે છે, પરંતુ સૂર્ય હોવા છતાં દિવસે જ દીવા પ્રકટાવવામાં આવે, તો તે વ્યર્થ જ કહેવાય.

જાગોની અજ્ઞાન નાહીં । તેયેંચિ ગેલે જ્ઞાનહી ॥

આતાં નિમેષોન્મેષા દોહીં । ઠેલી વાટ ॥ ૧૨ ॥

વિવરણ-આત્મસ્વરૂપમાં ત્રણે કાળમાં, અજ્ઞાન નથી, અને તેથી અજ્ઞાનની અપેક્ષાથી ઉદ્ભવતી જ્ઞાનકલ્પના પણ નથી. વધારે શું કહેવું? જ્ઞાનરૂપ આત્મત્વમાં નિમિષોન્મેષનો માર્ગ બંધ થઈ ગયો છે.

યેન્હવી તન્હી જ્ઞાનઅજ્ઞાને । દોહીંચી અમિયાને ॥

અર્યાચેનિ જાનાને । વિપ્લાવિલી ॥ ૧૩ ॥

વિવરણ-સહજ સ્વભાવે જોતાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ ઉભયનાં નામોને જોઈ એમના અર્થ પણ ભિન્ન જ દરો, એમ ધારીને તેમનું વ્યાખ્યાન કરવા ગયો, તો તેવામાં નીચેની ઓવીઓમાં દર્શાવેલ સૂચવા પ્રમાણેનો પ્રકાર જતી આવ્યો.

જૈર્શાં દંપતેં પરસ્પરેં । તોહુનિ પાલિટિછી શીરેં ॥

તેયેં પાલટુ ના પળ સરે । દોહીંચેં જિળેં ॥ ૧૪ ॥

વિવરણ-હી અને પુરુષ ઉભયને પોતપોતાની સ્થિતિનો કંટાળો આવી જાય અને તેઓ, જે સ્ત્રી પુરુષ થઈ જાય તો સારું અને પુરુષ હી જતી જાય તો સારું, એવી ધારણા કરે અને એક બીજાનાં માર્યા કાપીને એક બીજાના ધડપર લગાડી દે એટલે કે, સ્ત્રીનું માથું પુરુષના ધડપર અને પુરુષનું માથું સ્ત્રીના ધડપર ચોડી દે; તો એમ કરવાથી પરિવર્તન તો જાણે થતું નથી તે નથી જ; પણ બિચારા અને માત્ર વિનાશકારણ મરી જાય છે.

કાં પાઠી લાવિલ્લ હોયે । તો દીપૂચિ વાયા જાયે ॥

દિઠી આંધારે પાદે । તે તેચિ જુયા ॥ ૧૫ ॥

વિવરણ-જે દીવો આપણી પીઠ પાછળ પ્રકટાવવામાં આવે, તે આપણા ઉપયોગનો નથી, કિન્તુ વ્યર્થ છે. દષ્ટિ બ્યારે અંધકારને જીએ છે, તે વેળાએ તે દષ્ટિ વ્યર્થ છે.

તેસેં નિપટૂનિ જેં નેણિજે । તેં અજ્ઞાન ગ્રહદેં વોલેજે ॥

આતાં સર્વ હી જોળે મુજે । તેં અજ્ઞાન ફેસેં ॥ ૧૬ ॥

વિવરણ-તે જ પ્રમાણે સમજું જે ન જાણું, તેને અજ્ઞાન સગા આપવામાં આવેલી છે, હવે જેના યોગે બહુજ જાણવામાં આવી શકે છે, તે અજ્ઞાન કેમ કરીને હોઈ શકે વાર? એટલે કે, તેને અજ્ઞાન સગાથી કેવી રીતે જાળખી શકાય

ऐसें ज्ञान अज्ञान आलें । अज्ञान ज्ञानें गेलें ॥

हे दोन्हीं बाँझौले । दोनी झाली ॥ १७ ॥

વિવરણ-એવી રીતે જ્ઞાનનો અજ્ઞાન સાથે અથવા તો અજ્ઞાનનો જ્ઞાન સાથે સબંધ થતાં જ અજ્ઞાન આદ્યું જાય છે. અજ્ઞાનના જતાં જ્ઞાનની કલ્પના પણ જતી રહે છે અને જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનથી અતીત જે શુદ્ધ જ્ઞાન તે જ માત્ર અવશિષ્ટ રહે છે.

आणि जाणे तोचि नेणे । नेणे तोचि जाणे ॥

आता के असणे जिणे । ज्ञाना अज्ञाना ॥ १८ ॥

વિવરણ-જે જ્ઞાનના આધારે જ્ઞાનની કલ્પના થાય છે, તે જ જ્ઞાનના આધારે અજ્ઞાનની કલ્પના થાય છે, એટલે કે, જ્ઞાન અને અજ્ઞાનથી અતીત જે મૂળ ચૈતન્યરૂપ જ્ઞાન, તેના આધારે જ જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની કલ્પના થાય છે; એવું જે મૂળ શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ ચૈતન્ય, તે ચૈતન્યમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન છે જ ક્યા? અને હોઈ પણ ક્યાથી શકે?

एवं ज्ञानाज्ञान दोन्हीं । पोटी सुनि अहनी ॥

उदेल चिद्गर्ना । चिदादित्यु हा ॥ १९ ॥

વિવરણ-એવી રીતે ‘હું જાણ છું’ એવો જ્ઞાનરૂપ દિવસ અને ‘હું દેહ છું’ એવી અજ્ઞાનરૂપ રાત્રિ, એ બન્નેનો દોષ કરીને આ જ્ઞાનરૂપ સર્વ જ્ઞાનરૂપ આકાશમાં ઉદિત થયો છે. આનો લાભાર્થ એવો કે, ધતર જાતિઓના આણીઓને નોંધને મનુષ્ય ‘હું મનુષ્ય છું’ એમ કહે છે; દેહજુદિના સૂક્ષ્મ સંસ્કારમાં ‘અહં બ્રહ્મ’ એ

પ્રમાણેની સ્ફૂર્તિ થાય છે. 'હું દેહ છું' એવી અન્યથા સ્ફૂર્તિ અને 'હું બ્રહ્મ છું' એવી એ વ્યર્થ સ્ફૂર્તિ એ બન્નેની દેવળ જ્ઞાનરૂપ ચૈતન્યમાં નિરૂપિત થઈ જાય છે અને દેવળ જ્ઞાનરૂપ ચૈતન્ય પોતામાં પોતાપણાથી રહેવું હોય છે.

इति श्रीसिद्धान्तब्राह्मे श्रीमदमृतानुभवार्थविवरणे

ज्ञानसंદर्भं नाम अष्टमप्रकरणं संपूर्णम्॥

—૧૧૮૧—

નવમ પ્રકરણ

હવન્મુજાદશા કથન

જાતાં જમોદ સુનામ જાલે । શ્રુતીસ શ્રવણ રિષાલે ॥

જારિસે ઊઠિલે । હોષનેસી ॥ ૧ ॥

વિષરણ-જન પ્રકરણમાં જ્ઞાનાજ્ઞાનજ્ઞતિશૂન્ય, જ્ઞાનભાગ અને અભેદ જે આત્મ-સ્થિતિ, શુરુના પ્રસાદવડે પ્રાપ્ત થઈ, તે સ્થિતિનું વર્ણન કરેલું છે. એવ દેવ અને એવક ભક્ત-એ સ્વામિસેવક બન્નેભાવ, બ્રહ્મચૈતન્ય પોતાના અભેદ સમિચ્છાનંદ સ્વરૂપમાં દર્શાવે છે, એટલે કે, એક બ્રહ્મચૈતન્ય જ દેવભક્તરૂપે વિષમ છે અને સદૃશ સ્થિતિરૂપ સેવાદ્વારા પોતે જ પોતાના ભોગ લે છે, એટલે આહો અવશિષ્ટ પ્રાગબ્ધના થોગે ભક્તદ્વારા કાવિક, વાચિક અને માનસિક થનારી સર્વ એષ્ટાઓ, તે એ ભક્તિ જ છે. કારણ કે, પોતાનો દેહ, પોતાની કાયા અને પોતાનું મન એ સર્વ પરમાત્મરૂપ જ છે, એવા તેનો અનુભવ હોય છે. વધારે શું કહેવું? બ્યથિ સમષ્ટિ હવેશના જે ચારે દેહ, તે હું એક આત્મા જ છું, એવા તે તત્ત્વવેત્તાનો દૃઢ નિશ્ચય હોય છે, અર્થાત્ એવા બોધવડે ભક્તોદ્વારા જે કાર્ષિયણ એષ્ટાઓ થાય છે, તે પણ સર્વ આત્મરૂપ જ છે, એવી રીતે એક આત્મા જ ભક્તની યાવત્ એષ્ટાઓના મિથથી પોતે જ પોતાની ભક્તિ કરે છે. એ તત્ત્વને પ્રસ્તુત પ્રકરણના આરંભની કટલીક ઓળખાઓમાં સૂચવવામાં આવશે. હવે સૌગંધ્ય પોતે જ નાસિકા બનીને પોતાનો ભોગ પોતે જ લે છે, કિંવા શબ્દ જ શ્રવણ બનીને પોતે જ પોતાના ભોગને ભોગવે છે, અથવા તો દર્પણ જ નેત્ર બનીને પોતામાં જ પોતાને ભેષ્ટને સુખી થાય છે.

આપુલેનિ સમીરણે । વેત્તાવતી વિંજણે ॥

ફી માધેચીચાપેણે । યદ્દકતાવી ॥ ૨ ॥

વિવરણ-પખો અને વાધુ એ બન્ને એક જ થયા છે અને મરતક જ મરતકનું બૂધણ થયું છે.

જિવ્હા લોધલી રસે । કમલ સૂર્યવર્ણે વિકાસે ॥

ચકોરોચિ જૈસે । ચંદ્રમા જાલી ॥ ૩ ॥

વિવરણ-જિહ્વા રસરૂપ થઈ છે, કમળે જ સૂર્યનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે અને ચંદ્ર જ ચંદ્રાર થયો છે.

કુલોચિ જાલીં ભ્રમર । તરુણોચિ જાલે નર ॥

જાલેં આપુલેં શેજાર । નિદ્રાકૂચિ ॥ ૪ ॥

વિવરણ-ભ્રમરે પુષ્પનેા અવતાર લીધો છે, પુરુષોએ તરુણ સ્ત્રીના અવતારનો સ્વીકાર કર્યો છે, અને નિદ્રા લેનારે પોને પોતાની શય્યાનું સ્વરૂપ ધારી લીધું છે.

દિઠીબિયાચા રવા । નાગરુ હયા ઠેવા ॥

પઢિલા કાં કોરિવા । પરી જૈસા ॥ ૫ ॥

વિવરણ-સોનાની લગડી કે જે એક ઉત્તમ વસ્તુ છે તેનો તેને કારીને એક અશ્રદ્ધાળુ બનાવવામાં આવે;

તૈસેં ભોગ્ય આણિ ભોક્તા । વિસે આણિ વેસતા ॥

હેં સરલેં અદ્વૈતા । અપુટા માજી ॥ ૬ ॥

વિવરણ-તેવી રીતે સમિચ્છાનદરૂપ પરબ્રહ્મના વિકાસમાં, એટલે કે, બ્રહ્મના દૃઢ અપરોક્ષ યાત્રામાં ભોગ્ય (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ), ભોક્તા (શ્રવ) અને ભોગ તેમ જ દૃશ્ય, દ્રષ્ટા અને દર્શન ઇત્યાદિ સર્વ ત્રિપુટીઓના ભોગ થાય છે અને સભરાબર એક ચિદેક્યભાવ જ અવસ્થિત રહે છે.

સેવતેપણા વાહેરી । ન નિગતાચિ પરી ॥

પાતી સહસ્રવરી । ચપલવિજે ॥ ૭ ॥

વિવરણ-સેવતીના કૂવની બે કે હજારો પાંખડીઓ વિકાસે, તો પણ તેનું સેવતીપણુ તો કાયમ જ હોય છે. પાંખડીઓ બસે હજાર હોય, પણ સેવતીનું કૂવ તો એક જ છે.

તૈસેં નવાનના અનુભવી । વાજવાં વાવાવી ॥

અક્રિયેચ્યા ગાંઠી । નેણિજે તે ॥ ૮ ॥

વિવરણ-તે જ પ્રમાણે કદાચિત્ નવાનવા અનુભવોનો સંબંધ થયા કરે, તોપણ અદ્વિત્ય જે થઈ, તે બ્રહ્મામાં તે નવાનવા અનુભવોનું ગાન હોતું નથી; કારણ કે, એ નવા અનુભવો કદાચિત્ ઇન્દ્રિયોના જાણવામાં આવે તોપણ તત્ત્વવેત્તાનું અંતઃકરણ તો સર્વત્ર એક જ વસ્તુને નિહાળે છે. શરાદાનાં નેત્રો દાગીનાને જુએ છે, પણ તેની જુદી તો એક સુવર્ણને જ જોતી હોય છે. જે ચૈતન્યમાં અનેક આકૃતિઓ બાસે છે, તે ચૈતન્યનો તત્ત્વવેત્તાને અનુભવ થવાથી તેને તો સર્વત્ર કેવળ એક ચૈતન્ય વિના ખીણું કાંઈ દેખાતું જ નથી.

હાણૂંનિ વિષયાચેનિ નાંબે । સૂનિ ઇન્દ્રિયાંચે યથે ॥

સૈંધ ઘેલી ધાવે । સમોરહો ॥ ૯ ॥

વિવરણ-એટલામાં વિષયો તત્ત્વવેત્તા સમક્ષ આવતાંની સાથે જ તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો વિષય સેવનાર્થે પ્રવૃત્ત થઈને સમક્ષવર્તી વિષયોપ્રતિ અક્ષિત થાય છે-હોડી ભાય છે.

પરી અરિસા સિત્રે સિવે । વર ઢિઠીસી ઢિઠી ફાવે ॥

તેસેં જાહે ધાંવે । શૃત્તિચિયા ॥ ૧૦ ॥

વિવરણ-નેત્રશક્તિ હજી તો દર્પણને સ્પર્શ કરે ન કરે, એટલામાં તો દષ્ટિને દષ્ટિ, એટલે કે, નેત્રને નેત્ર દષ્ટિગોચર થાય છે (દેખાય છે). તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયશૃત્તિઓનો અને વિષયોનો સંબંધ થતાંની સાથે જ જ્ઞાતાને વિષયોમાં સ્વાદભાનો પ્રત્યક્ષ થાય છે.

નાગ મુદી કંકણ । તિલિંગીં મેદલીં શુભ ॥

ઘેતા તરી સુવર્ણ । ઘેઢજે કીં ॥ ૧૧ ॥

વિવરણ-નાગ (મસ્તકમાં ધારણ કરવાનો એક અંકાર-એ શબ્દ નરભતિનો છે), મુદી (બીડી, એ શબ્દ નારી ભતિનો છે) અને કંકણ (કડાં આ શબ્દ નાન્યતર ભતિનો છે) એ ત્રણ બે કે ત્રણ પ્રકારના અલંકારો છે, તો પણ તેમને વેચાતા હેનાર શરાદાની દષ્ટિ તો કેવળ એક સુવર્ણમાં જ હોય છે.

વેંચૂનિ આળૂ કહોલ । હાળોની ઘાવે કરતલ ॥

તેસેં તરી નિરલ । પાળોંચ ફાવે ॥ ૧૨ ॥

વિવરણ-સહરીને ઉપરથી જ ઉચકા સેવાના ઉદ્દેશથી બે હાથની હથેળી સહરીને ઊંચકવા ભય, તો ત્યાં કેવળ પાણી જ દાઘમાં આવે છે.

દ્વાતાપાર્શ્વી સ્પર્શ । હોઝ્યાપાર્શ્વી રૂપસુ ॥

જીભે પાર્શ્વી મિઝાંશુ । કોઠ્ઠી છઠ્ઠુ ॥ ૧૩ ॥

વિષરણુ-હાય કપૂરને સ્પર્શ કરે, કિંવા નેત્રાવડે તેનું રૂપ જોવામાં આવે કિંવા જિહ્વાવડે તેનો સ્વાદ લેવામાં આવે;

તજ્જી પરિમલ્લા પરીતે । મિરવર્ણે નાહી કાપુરાતે ॥

તેસેં ચહુતાપરી સ્ફુરતે । તેચિ સ્ફુરે ॥ ૧૪ ॥

વિષરણુ-તોષ પરિમળ વિના (સાગધ્ય વિના) કપૂરનું અસ્તિત્વ નથી; કારણ કે, કપૂર પરિમળરૂપ જ છે; કપૂર હૃદયોચર થાય, તોષ તે પરિમળ જ છે; કપૂર હાયને મૃદુ લાગે, તોષણુ તે પરિમળ જ છે; અને કપૂર જિહ્વાને સ્વાદિષ્ટ લાગે, તથાપિ તે પરિમળ જ છે. તે જ પ્રમાણે અનેક વિષયોના રૂપે કિલ કિલ ધન્દ્રિયોને ભોગનો સંયોગ થાય, તોષણુ યાની પુરુષને તો સર્વ વિષયોમાં એક ચૈતન્યનો જ અનુભવ થનો હોય છે; કારણ કે, સર્વ વિષયોમાં જે કંઈ સ્પૃશે છે, તે ચૈતન્ય જ છે.

હજોની શવ્દાદિ પદાર્થ । ઓત્રદિરૂંચે હાતે ॥

ધ્યાવયા જોથેં । ડજૂ હોલી ॥ ૧૫ ॥

તેથેં સંરંછુ હોય ન હોયે । તંવ ઇન્દ્રિયોંચેં તેં નોહે ॥

મગ અસત્તચિ બાહે । સંવંચૂ ના ॥ ૧૬ ॥

વિષરણુ-એટલામાટે જ્યાં શબ્દાદિ પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવામાટે ઇન્દ્રિયરૂપી હાય આગળ વધે છે, ત્યાં ધન્દ્રિયો અને વિષયોના સંબંધ થાય ન થાય, એટલામાં તો વિષયો ધન્દ્રિયોના નથી અને ઇન્દ્રિયો વિષયોની નથી, એવો જ અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે; એટલે કે, ધન્દ્રિયોનું અને વિષયોનું અધિગત જે સ્વત સિદ્ધ ચૈતન્ય, તે ચૈતન્ય જ અનુભવવામાં આવે છે; અને ધન્દ્રિયો તથા વિષયોના અનુભવ કલ્પિત છે, એમ નિશ્ચિન થાય છે. આનો બાવાર્ય એવો છે કે, ઇન્દ્રિયોદ્ધારા જ્ઞતિ બહાર નીકળીને વિષયો સમિપ જાય છે અને વિષયને બાપી નાખે છે, એટલે કે, વિષયાકાર થાય છે; તેના યોગે વિષય-ઉપહિત ચૈતન્યાગ્રિન અગ્રાનકૃત આવરણુનો ભંગ થાય છે; અર્થાત્ એથી વિષય-ઉપહિત ચૈતન્ય નિવારણુ ચતાં જ્ઞતિ-ઉપહિત ચૈતન્ય સાથે તેની (વિષય-ઉપહિત ચૈતન્યની) એકતા થાય છે. એટલે કે, જ્ઞતિ-ઉપહિત ચૈતન્ય અને વિષય-ઉપહિત ચૈતન્યનો ભેદ રહેનો નથી. વસ્તુતઃ ચૈતન્યસ્વરૂપ બેદશૂન્ય છે. પરંતુ

ઉપાધિભેદને લીધે ચૈતન્યસ્વરૂપમાં ભદ્રનો વ્યવહાર થાય છે, અને તે એવી રીતે કે, વૃત્તિ-ઉપહિત ચૈતન્ય અને વિષય-ઉપહિત ચૈતન્યનાં ભેદક, વૃત્તિ અને વિષય ભિન્ન ભિન્ન સ્થળમાં છે, અને એટલામાટે તેમની દૃષ્ટિથી ચૈતન્યમાં પણ ભેદ જાસે છે. પણ જે વેળાએ વૃત્તિ અને વિષયનો ઉપર કલા પ્રમાણે એક સ્થળમાં સંબંધ થાય છે, તે વેળાએ ચૈતન્યમાં જાસતા ઉપાધિકૃત ભેદનો હોય થાય છે અને સ્વતઃ સિદ્ધ અભેદ ચૈતન્યસંબંધ પ્રકટ થાય છે. તેના થોડે કલ્પિત ઇન્દ્રિય વિષયસંબંધ બાધિત થતાં ઉપર કલા પ્રમાણે સ્વભાવસિદ્ધ અભેદ ચૈતન્યસંબંધ અવશિષ્ટ રહે છે. વિષયજ્ઞાનકાળમાં સર્વનો એ કથિત (કહેલો) પ્રકાર થાય છે; એટલે કે, સર્વ પ્રાણી વિષયરૂપથી એક ચૈતન્યને જ વિષય કરે છે. પણ ચૈતન્યના પ્રત્યક્ષના અભાવે, આ વિષયો સત્ય છે, એવું તે બહિર્ભુજ છવમાં અજ્ઞાન હોવાથી કલ્પિત વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધમાં સ્વતઃસિદ્ધ ચૈતન્યસંબંધને તેમને પ્રત્યક્ષ હોતો નથી અને જ્ઞાતીને તે પ્રત્યક્ષ હોય છે.

જિયેં પેરીં દિસતી વસી । તિયેં લામલી કીં રસી ॥

કાંતી, જેવી શશી । પુનવેચિયા ॥ ૧૭ ॥

વિવરણ-જે ગાંઠો શેરડીના સાંઠામાં દેખાય છે, તે ગાંઠો શેરડીના રસમાં પ્રાપ્ત થઈ શકશે ખરી કે? પોણિમાના ચંદ્રમાં સોળ કળાઓ ભિન્ન ભિન્ન દેખાતી નથી; એક કળાની નિત્ય વૃદ્ધિ થાય છે, પણ પોણિમાના દિવસે ચંદ્ર કેવળ પ્રકાશ-રૂપ જ દેખાય છે.

પહિલેં ચંદાવરી ચાંદિયેં । સમુદ્રીં જાલેં વરણેં ॥

વિષયા કરણેં । મેટલી વૈશી ॥ ૧૮ ॥

વિવરણ-જેવી રીતે ચંદ્રપર ચાંદની પડે અને સમુદ્રમાં પરસ્પરવૃદ્ધિ થાય, તોય તેમનામાં ભેદસંબંધ હોતો નથી; તે જ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો અને વિષયોના પરસ્પર સંબંધ થવા છતાં તેમનામાં ભેદનો પ્રત્યક્ષ હોતો નથી; એટલે કે, જ્ઞાતાને તો વિષય પણ આત્મરૂપ અને ઇન્દ્રિયો પણ આત્મરૂપ, એવી રીતે ઉભય આત્મરૂપ જ જાસે છે.

હાળોની તોંઠા આઢ પડે । તેહી ઘાચા માવહે ॥

પરી સમાધી ન મોડે । મૌન મુદ્રેહી ॥ ૧૯ ॥

વિવરણ-જે વિષય મુખ સમક્ષ આવે, તે વિશે તે મુખ બોલે જ છે; પરંતુ મોનમુદ્રાની સમાધિનો ભંગ થતો નથી. આનો ભાવાર્થ એવો છે કે, જ્ઞાતા સમક્ષ જે

જે વિષયો આવે છે, તે સર્વ વિષયો તેને પોતાના આત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન લાગતા નથી. તેની દૃષ્ટિ તો સર્વ વિષયોમાં નિર્વિષય રહેનારા સ્વાત્મભાવને જ અનુભવતી હોય છે. જેવી રીતે ગ્રીષ્મઋતુમાંનાં સૂર્યના કિરણો અતિ તીક્ષ્ણ હોવાથી મેઘાવરણનો ભેદ કરીને મેઘાવરણતળેના ભૂતળપર સચાર કરનારાં પ્રાણિમાત્રને અથવા તો સર્વ વસ્તુઓને સ્પર્શ કરે છે; તે જ પ્રમાણે, જ્ઞાતાની જ્ઞાનવૃત્તિ આત્માનાત્મવિચારવડે એટલી બધી તીક્ષ્ણ થયેલી હોય છે કે, તે અનેક નામરૂપાત્મક દૃશ્ય વિષયોના આવરણને ભેદીને તેની નીચે રહેલા અસ્તિભાતિપ્રિયરૂપ અદૃશ્ય અને નિર્વિષય સ્વાત્મભાવને વિષય કરે છે.* એ પ્રમાણે જ્ઞાતાને સર્વત્ર આત્મપ્રતીતિ હોવાથી, તે જો કે કોઈ પણ વિષય વિશે બોલે, તોપણ તેથી તેના મૌનવ્રતનો ભંગ થઈ શકતો નથી.† એવા એ કેવળ આત્મસ્થિત અવશિષ્ટ પ્રારબ્ધના યોગે જો કે મુક્ત બોલે, તો પણ 'આ શબ્દ જો અને હું બોલનાર છું' એવો ભેદ તેના હૃદયમાં હોતો નથી, કિન્તુ 'હું એક આત્મા જ છું' એવો તેને સહજ પ્રત્યય હોય છે, અને એટલામાટે તેનું બોલવું તે બોલવું નહિ, પણ મૌન જ છે. એવી રીતે જ્ઞાનીઓને શબ્દમાં નિઃશબ્દ સ્વાત્મભાવનો પ્રત્યય હોવાથી, તેમનું બોલવું મૌન જ છે; અને એજ ખરું મૌનવ્રત છે. એવી સ્થિતિ થયા વિના જ જેઓ ન બોલવામાટેનું મૌનવ્રત સ્વીકારે છે, તે કેવળ એક બહિરંગ સાધન છે. ઘણાકે મૌનવ્રતનો સ્વીકાર કરે છે, પણ તેમનું તે મૌનવ્રત વેખરી પૂરતું જ હોય છે, એટલે કે, તેઓ વેખરીવાણીને બધે રાખે છે; પરંતુ તેમની મધ્યમાવાણી તો બડબડ કરતી જ હોય છે; અર્થાત્ એવી રીતે વેખરીથી ન બોલતાં મધ્યમાથી બોલવાનો બચસામ આવે છે અને તેથી મૌનવ્રતનો સર્વથા ભંગ થઈ જાય છે. અર્થાત્ બોલના ન બોલવાથી પર જ અમોલ બોલવું, તે જ ખરું મૌન અને હિત છે.

વ્યાપારાચે ગાહે । મોહતાહી બાપાહે ॥

અક્રિયેચે ન મોહે । પાઝલ કેહી ॥ ૨૦ ॥

વિષયરણુ-જ્ઞાનીના દેહદ્વારા જો કે અસખ્ય કર્મો થાય, તો પણ તેથી તેના અક્રિય અને અસગ સ્વાત્મભાવમાં કશો પંજુ બગાડ થતો નથી; કારણ કે, આત્મા સર્વ-કર્મોત્તીત અને નિષ્કર્મ છે; અને, સર્વ કર્મો તો બહારના બહાર પ્રકૃતિ-આશ્રિત

* જુઓ જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૫ મેા બોલી ૩૮૨. † જુઓ જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૮ મેા બોલી ૧૧૫૩.

ગુણોદ્ધારા જ થયાં કરે છે.* જેવો જે ગુણનો ઉત્કર્ષ હોય, તે પ્રમાણેનાં જ કર્મો થાય છે; એટલે કે, સત્ત્વગુણના ઉત્કર્ષમાં શુભદારા સત્કર્મો જ થાય છે; રજોગુણના ઉત્કર્ષમાં અનેક કામ્ય કર્મો થાય છે અને તમોગુણના ઉત્કર્ષમાં નિષિદ્ધ કર્મો થાય છે. આત્મત્વમાં એવી એ ગુણુ એટાએનો લેશ માત્ર પણ સંબધ નથી† એવી એ ગુણુક્રિયારહિત આત્મગ્મિતિપર આસ્થ થઇને જાતા સર્વ ગુણુએટાએને જોતો હોય છે.‡ તત્ત્વવેત્તાએમાં એવા પ્રકારના અક્રિય આત્મા વિશેનો બોધ હોવાથી સ્થૂક સૂક્ષ્મ સંઘાતદ્વારા જો કે અનેક વ્યાપારો થાય, તો પણ તેથી અક્રિય આત્મસ્થિતિને કશો પણ આઘાત થતો નથી.

પસરુનિ ઘૃત્તીર્ચો વાગે । દિઠી રુપાર્તે દે દેવે ॥

પરી સાચાચેનિ નાવે । કાર્હાંચ ન લગે ॥ ૨૧ ॥

વિવરણુ—જ્ઞાનીનાં નેત્રો વૃત્તિરૂપ દૃસ્તોને પ્રસારીને રૂપવિષયને આલિંગન આપે છે. પણ તાત્વિક દૃષ્ટિથી જોતાં નેત્રવૃત્તિ અને રૂપવિષય તે એક અસ્તિભાતિપ્રિય-રૂપ સ્વાત્મત્વ જ છે, એવો જ્ઞાનીનો પ્રત્યક્ષ હોવાથી જ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી નેત્રવૃત્તિ અને રૂપવિષયનો સંબધ આધિત એટલે કે મિથ્યા છે.

તમાલે ધ્યાવયા । ઉચ્છલ્લનિ સહસ્ર વાહિયા ॥

શેવર્દી રહી ચયા । હાચિ જૈસા ॥ ૨૨ ॥

વિવરણુ—પોતાના કિરણરૂપ સહસ્ર બાહુવડે જો સૂર્ય અંધકારને પકડવા જાય, તોપણ અંતે તો સૂર્ય એકલો જ રહી જાય છે.

સ્વપ્રીચિયા વિલાસા । મેટફ્ન વા આશા ॥

ઉઠિલા તંવ જૈસા । તોષિ મા તો ॥ ૨૩ ॥

વિવરણુ—સ્વપ્રમાના વિલાસોને ભોગવવાની ધૃત્તિથી કાઈ જગીને ઉઠી બેઠો થાય છે, પણ તેની જગૃતિની સાથે જ સર્વ વિલાસોનો લોપ થતાં તે જગનાર એકલો જ રહી જાય છે.

તૈસા ઉદૌલિયાનિ વિપયે । જ્ઞાનીં પ્રિયીં હો લાહે ॥

તંવ હોન્હી ન હોની હોયે । કામ્ય નેજો ૨૪ ॥

* જુઓ જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૩ ભો ઓવા ૧૭૮. † જુઓ જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૩ ભો ઓવી ૬૦૬. ‡ જુઓ જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૪ ભો ઓવી ૨૯૪ ॥ ૨૯૮ અને અધ્યાય ૩ ભો ઓવી ૧૮૧ થી ૧૮૩.

વિવરણુ-જેવી રીતે સૂર્યવડે કમળનો વિકાસ થાય છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાનીની ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓ વિવિધોના વિકાસ કરે છે, એટલે કે, વૃત્તિ તે વિવિધોના પ્રકાશ કરે છે, અને તેના યોગે જ્ઞાની વિવિધ થાય છે; એટલે કે, જ્ઞાની વિવિધોનું સેવન કરતો દેખાય છે; પરંતુ વિવિધ અને ઇન્દ્રિયો એ બન્ને કલ્પિત છે, અને એ બન્નેનો આધાર જો ચૈતન્ય, તે ચૈતન્યનો જ્ઞાતાને પ્રત્યક્ષ હોવાથી કલ્પિત ઇન્દ્રિયો અને વિવિધોની નિવૃત્તિ થાય છે. વિવિધ અને વિવિધોનો ભાવ ચાલ્યો જાય છે અને ત્યાર પછી જો અગ્રેય છે, તે અગ્રેય સ્વાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિમાં જ જ્ઞાની રહે છે.

ચંદ્ર વેંચું મેલા આંદિર્ણે । તંવ વૈષ્ણે કાવ્ય કોર્ણે ॥

વિજ્ઞાનિ વાંદે સ્મરર્ણે । હોતી જૈશી ॥ ૨૫ ॥

વિવરણુ-જો ચંદ્ર પોતાની આંદનીને પોતે જ પકડવા જાય, તો ત્યાં કાણે શું પકડવું વારું? તે જ પ્રમાણે જ્ઞાતામાં વિવિધ અને વિવિધો બને એક આત્મરૂપ હોવાથી 'છે' એવા સ્મરણુનો બ્યવહાર થતો નથી. એટલામાટે જ્ઞાતાએ કરેલું વિવિધોનું સ્મરણુ બર્થ છે. જો વિવિધ પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન હોય, તો જ તેમનું સ્મરણુ હોઈ શકે. ઇન્દ્રિયજ્ઞાનજન્ય સંસ્કારને સ્મૃતિ કહેવામાં આવે છે. તત્ત્વવેત્તાઓમાં ઇન્દ્રિયો અને વિવિધ એ કલ્પના નથી; એટલે કે, સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મજ્ઞાનવડે સર્વ ઇન્દ્રિયો અને વિવિધ બાધિત થયેલા હોવાથી જ્ઞાનીને ઇન્દ્રિયોમાં અને વિવિધોમાં તાત્કાલિક દૃષ્ટિથી એક આત્માનો જ પ્રત્યક્ષ થયા કરે છે. હવે, બાધિત ઇન્દ્રિયોનો બાધિત વિવિધો સાથે સંબંધ થતાં ઉત્પન્ન થયેલો વિવિધજ્ઞાનજન્ય સંસ્કાર પણ બાધિત જ છે, અને જો અંતઃકરણમાં બાધિત સંસ્કારરૂપ સ્મૃતિનો ઉદય થાય છે, તે જ્ઞાનીનું અંતઃકરણ પણ બાધિત જ છે. એ દૃષ્ટિથી જ જ્ઞાનીના અંતઃકરણમાં સ્મૃતિઓનો ઉદય થાય, તો પણ તે બર્થ જ છે.

પ્રત્યાહારાદિ આંગી । યોર્ગે આંગ ટેકિલે યોગી ॥

તો જાણા યે માર્ગી । વિહાચા ચાંદુ ॥ ૨૬ ॥

વિવરણુ-યમ, નિષમ, આસન, પ્રાણાયામ અને પ્રત્યહાર આદિ યોગનાં આઠ અંગો છે. એ આઠાંગ યોગવડે યોગીઓ (યોગ સધિન કરનારાઓ) યોગનો આશ્રય કરે છે. એટલામાં, એ જ્ઞાનાત્તર થનારા સહજ ભક્તિપ્રકાશ સમક્ષ તે યોગ દિવસના ચંદ્રપ્રકાશ સમાન નિસ્તેજ થઈ જાય છે. એટલે કે, સ્વતઃસિદ્ધ અને બેદશ્ય સહજ ભક્તિપ્રકાશમાં તે યોગસાધનનો કશો પણ ઉપયોગ નથી. કારણ કે, જો સહજ ભક્તિ-

ગુણોદ્ધાર જ થયા કરે છે * જેવો જે ગુણનો ઉત્કર્ષ હોય, તે પ્રમાણેના જ કર્મો થાય છે, એટલે કે, સત્ગુણના ઉત્કર્ષમા જીવદ્વારા સત્કર્મો જ થાય છે, રજોગુણના ઉત્કર્ષમા અનેક કામ્ય કર્મો થાય છે અને તમોગુણના ઉત્કર્ષમા નિપિદ્ધ કર્મો થાય છે આત્મત્વમા એવી એ ગુણ યેષાઓનો લેશ માત્ર પણ સબધ નથી † એવી એ ગુણક્રિયારહિત આત્મસ્થિતિપર આરુઢ થઈને જાતા સર્વ ગુણયેષાઓને જોતો હોય છે. ‡ તત્ત્વવેદતાઓમા એવા પ્રકારના અક્રિય આત્મા વિશેના ઘોષ હોવાથી સ્થૂન સૂક્ષ્મ સધાતદ્વારા જો કે અનેક વ્યાપારો થાય, તે પણ તેથી અક્રિય આત્મસ્થિતિને કરી પશુ આધાત થતો નથી

પસરુનિ વૃત્તીચી નાવે । દિઠી રુપાતે દે દેવે ॥

પરી સાચાચેનિ નાવે । કાર્હાંચ ન લગે ॥ ૨૧ ॥

વિવરણુ-જ્ઞાનીના નેત્રો વૃત્તિરૂપ દસ્તોને પ્રસારીને રૂપવિષયને આલિંગન આપે છે. પણ તાત્વિક દૃષ્ટિથી જોતા નેત્રવૃત્તિ અને રૂપવિષય તે એક અસ્તિભાતિપ્રિય રૂપ સ્વાત્મત્વ જ છે, એવો જ્ઞાનીનો પ્રત્યક્ષ હોવાથી જ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી નેત્રવૃત્તિ અને રૂપવિષયનો સબધ બાધિત એટલે કે મિથ્યા છે.

તમાતે વ્યાવયા । ઉચ્છલ્લનિ સહસ્ર યાદિયા ॥

શેવટી રવી યયા । હાચિ જૈસા ॥ ૨૨ ॥

વિવરણુ-પોતાના કિરણરૂપ સહસ્ર બાહુવડે જો સૂર્ય અધકારને પકડવા જાય, તોપણ અતે તો સૂર્ય એકલો જ રહી જાય છે

સ્વપ્રીચિયા વિલાસા । મેટ્ઝન યા આશા ॥

ઘઠિલા તંવ જૈસા । તોચિ મા તો ॥ ૨૩ ॥

વિવરણુ-સ્વપ્રમાના વિલાસોને ભોગવવાની ઇચ્છાથી ઈર્ષ જાગીને ઉઠી બેઠો થાય છે, પણ તેની જાગૃતિની સાથે જ સર્વ વિલાસોનો લોપ થતા તે જાગનાર એકલો જ રહી જાય છે.

તૈસા ઉદૈલિયાનિ વિષયે । જાની વિષયી હો લાહે ॥

તંવ દોન્હી ન હોની હોયે । કાય નેળો ૨૪ ॥

* જુઓ જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૩ જો એવા ૧૦૮ † જુઓ જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૩ મો એવી ૯૦૧ ‡ જુઓ જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૪ મો એવી ૨ ૪ થી ૨૬૮ અને અધ્યાય ૩ જો એવી ૧૮૨ થી ૧૮૩

વિપરણુ-જેવી રીતે સૂર્યવડે કમળનો વિકાસ થાય છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાનીની ધન્દ્રિયવૃત્તિઓ વિષયોનો વિકાસ કરે છે, એટલે કે, વૃત્તિ તે વિષયોનો પ્રકાશ કરે છે, અને તેના થોળે જ્ઞાની વિષયી થાય છે; એટલે કે, જ્ઞાની વિષયોનું સેવન કરતો દેખાય છે; પરંતુ વિષય અને ધન્દ્રિયો એ બંને કલ્પિત છે, અને એ બંનેનો આધાર જો ચૈતન્ય, તે ચૈતન્યનો જ્ઞાતાને પ્રત્યક્ષ હોવાથી કલ્પિત ધન્દ્રિયો અને વિષયોની નિવૃત્તિ થાય છે. વિષય અને વિષયીનો જ્ઞાન ચાલ્યો જાય છે અને ત્યાર પછી જો અગ્રેય છે, તે અગ્રેય સ્વાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિમાં જ જ્ઞાની રહે છે.

ચંદ્ર વેંચું ગોલા ચાદિર્ણે । સંવ વેંચિલે કાચ કોળે ॥

વિકુનિ ઘાણે સ્મરણે । હોતી જૈશી ॥ ૨૫ ॥

વિપરણુ-જો ચંદ્ર પોતાની આંધળીને પોને જ પકડવા જાય, તો ત્યાં કાણે શું પકડયું વારુ? તે જ અંધાણે જ્ઞાતામાં વિષય અને વિષયી બંને એક આત્મરૂપ હોવાથી 'છે' એવા સ્મરણનો બ્યવહાર થતો નથી. એટલામાટે જ્ઞાતાએ કરેલું વિષયોનું સ્મરણ બ્યર્થ છે જો વિષય પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન હોય, તો જ તેમનું સ્મરણ હોઈ શકે. ધન્દ્રિયજ્ઞાનજન્ય સસ્કારને સ્મૃતિ કહેવામાં આવે છે. તત્ત્વવેત્તાઓમાં ધન્દ્રિયો અને વિષય એ કલ્પના નથી, એટલે કે, સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મજ્ઞાનવડે સર્વ ધન્દ્રિયો અને વિષય બાધિત થયેલા હોવાથી જ્ઞાનીને ધન્દ્રિયોમાં અને વિષયોમાં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી એક આત્માનો જ પ્રત્યક્ષ થયા કરે છે. હવે, બાધિત ધન્દ્રિયોનો બાધિત વિષયો સાથે સળધ થતા ઉત્પન્ન થયેલા વિષયજ્ઞાનજન્ય સસ્કાર પણ બાધિત જ છે, અને જો અત કરણમાં બાધિત સસ્કારરૂપ સ્મૃતિનો ઉદય થાય છે, તે જ્ઞાનીનું અંતઃકરણ પણ બાધિત જ છે. એ દૃષ્ટિથી જ જ્ઞાનીના અત કરણમાં સ્મૃતિઓનો ઉદય થાય, તો પણ તે બ્યર્થ જ છે.

પ્રત્યાહારાદિ આંગી । યોગે જાગ દેકિલે ચોગી ॥

તો જાણે યે માર્ગી । વિહાચા ચાંદુ ॥ ૨૬ ॥

વિપરણુ-યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ અને પ્રત્યાહાર આદિ યોગના આઠ અંગો છે. એ અષ્ટાંગ યોગવડે યોગીઓ (યોગ સાધન કરનારાઓ) યોગનો આશ્રય કરે છે. એટલામાં, એ જ્ઞાનાત્તર થવાના સહજ ભક્તિપ્રકાશ સમક્ષ તે યોગ દિવસના ચંદ્રપ્રકાશ સમાન નિસ્તેજ થઈ જાય છે. એટલે કે, સ્વત સિદ્ધ અને બેદશૂન્ય સહજ ભક્તિપ્રકાશમાં તે યોગસાધનનો કશો પણ ઉપયોગ નથી. કારણ કે, જો સહજ ભક્તિ-

સ્વરૂપમાં કાલત્રયે પણ વિભાગ નથી, એવો ત્રણે કાળમાં એકરૂપ જે ભક્તિ-પ્રકાશ, તેમાં વળી યોગ તે શાનો કરવાનો હોય વારુ? અર્થાત્ સહજ ભક્તિમાં યોગ વ્યર્થ છે.

યેથે પ્રવૃત્તિઃ ઘટ્ટહે જિણે । અપ્રવૃત્તિસી વાચાવણે ॥

આતાં પ્રત્યક્ષમુરતપણે । પ્રચારુ દિસે ॥ ૨૭ ॥

વિવરણ-આત્મસ્વરૂપના વિચારવડે આત્મજ્ઞાનીની દેહાત્મબુદ્ધિનો નાશ થતાની સાથે જ અનાત્મના સંબંધને ત્યાગીને આત્મવિષયક વૃત્તિ પ્રકટ થાય છે; એટલામાટે જ્ઞાનીઓનો સર્વ બ્યવહાર આત્મવિષયક અંતર્મુખવૃત્તિવડે જ થતો હોય છે. આનો ભાવાર્થ એવો છે કે, ભેદશૂન્ય અને નિત્યપરિપૂર્ણ ચૈતન્ય જ મારું પોતાનું સ્વરૂપ છે, એવો જ્ઞાનીનો નિશ્ચય હોવાથી તેના સ્વરૂપથી બાલ્ય હોય એવું કાંઈ જ નથી; સર્વ અંદર, બહાર, ઉપર અને નીચે એક ચૈતન્ય માત્ર છે, અને તેથી જ્ઞાનીના કામિક, વાચિક તથા માનસિક જે કાંઈ પણ કર્મો થાય, તે સર્વ કર્મો અંતર્મુખ જ છે અથવા હોવાનાં.

દ્વૈતદશેષે આંગણ । ઐત્ર ચોલ્લને આપણ ॥

મેહુ સંઘ તંવ હુણ । અમેદાસી ॥ ૨૮ ॥

વિવરણ-જ્ઞાની પુરપહારા થતા દ્વૈતઅવહારરૂપ આંગણમાં અદ્વૈત વિહરે છે જેમ જેમ ભેદનો બ્યવહાર થાય, તેમ તેમ અદ્વૈતની બમણી વૃદ્ધિ થતી જાય છે. એટલે કે, જ્ઞાની પુરુષનો સર્વ ભેદઅવહાર અભેદ અભાત્મબુદ્ધિથી થતો હોય છે, અને તેથી જેમ જેમ ભેદબ્યવહાર આવે, તેમ તેમ અભેદ અભાભાવનો જ વધારે અને વધારે વિકાસ થાય છે. અનેક પટોમાં જેમ તંતુ અભેદ, અને અનેક તરંગોમાં જેમ જળ અભેદ હોય છે; તેવી જ રીતે અનેક નામરૂપમાં, અનેક બ્યવહારમાં અને અનેક ગુણધર્મમાં તત્ત્વવેત્તા જ્ઞાનીને અભેદ અભાભાવનો જ પ્રત્યક્ષ થતો હોય છે.

કૈવલ્યાહી ઘઢાવા । કરિત વિપયસેવા ॥

જાલા મૃત્યુ મજ્ય કાલોવા । મક્તીચ્યા ચર્ચા ॥ ૨૯ ॥

વિવરણ-જ્ઞાનીનું વિષયમેવન અભેદમાંનું હોય છે, અને તેથી તે મોક્ષપર પણ વર્ચસ્વ બાગવે છે, ભક્તિના ગૃહમાં ભક્ત્ય અને ભજન એટલે કે, સ્વામી અને સેવક એક બની જાય છે. આનો ભાવાર્થ એવો છે કે, આ વિષય અને હું વિષયી એવો ભેદ જે બુદ્ધિમાં નથી, તે આત્મવિષયક બુદ્ધિથી કરેલું વિવચસેવન ન કરવા

સમાન જ છે. એટલે કે, જ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં વિષયો સ્વાત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન નથી.* એવી આત્મૈક્યઅનુભવસ્થિતિમાં જ્ઞાની પુરુષની ઇન્દ્રિયો કદાચિત્ વિષયોનું સેવન કરે, તોપણ તેમનું તે કરવું કેવલ્યપર વર્ચસ્વ ભોગવે છે; એટલે કે, સમ્પત્તીય, વિગ્ન-તીય અને સ્વગત ભેદશૂન્ય; દેશકાલવસ્તુપરિચ્છેદશૂન્ય અને કેવળ જ્ઞાનરૂપ અક્રિય બ્રહ્મભાવની કેવલ્ય સંજ્ઞા છે. આ કેવલ્યભાવ જ્ઞાનીઓના વિષયસેવન-અર્જન આદિ વ્યવહારવડે, વિકૃત ન થતાં જેવો ને તેવો જ કાયમ હોય છે. અહીં કોઈ કદાચિત્ એવી શંકા કરશે કે, જ્ઞાનીઓના વિષયસેવન બ્યવહારથી ઉપર્યુક્ત કેવળ સ્વાત્મ-ભાવમાં વિકાર થતો નથી, તો અજ્ઞાનીઓના વિષયસેવનથી પણ તેમાં વિકાર ક્યાં થાય છે વારુ? તો એનું સમાધાન એ પ્રમાણે છે કે, જ્ઞાની અને અજ્ઞાની ઉભયને કેવળ સ્વાત્મભાવ એક જ છે; અને ઉભયના વિષયસેવનબ્યવહારમાં તે સ્વાત્મભાવ વિકૃત થતો (બગડતો) નથી. તથાપિ અજ્ઞાનીમાં કેવળ સ્વાત્મભાવનો અવિવેક હોવાથી દેહ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ આદિ રથૂલ તથા સૂક્ષ્મ સંધાતદ્વારા થનારા વિષયાર્જન અને સેવનનો તે અસંગ, અક્રિય અને એકરૂપ જ્ઞાનમાત્ર કેવળ સ્વાત્મ-રૂપમાં આરોપ કરે છે; એટલે કે, રથૂલ તથા સૂક્ષ્મ સંધાતદ્વારા થયેલો બ્યવહાર મેં કયો, એવી ધારણાથી અહંજીતિના વિષય શુદ્ધ દૃઢસ્થમાં કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વનો આરોપ કરે છે. પરંતુ જ્ઞાનીનો એવો પ્રકાર નથી; એટલે કે, સંધાતદ્વારા થનારા વિષયાર્જન સેવનાદિ બ્યવહારનો કર્તા હું (અહમ) છું, એવી બુદ્ધિથી જ્ઞાની પુરુષ કેવળ અક્રિય, અસંગ અને જ્ઞાનરૂપ આત્મતત્ત્વમાં કર્તૃત્વ તથા ભોક્તૃત્વનો આરોપ કરતો નથી. જ્ઞાનીઓના આવો બોધ હોવાથી વિષયસેવનાદિ બ્યવહારવડે જ્ઞાનીઓના કેવળ સ્વાત્મભાવની વિકૃતિ થતી નથી. જ્ઞાનીને વિષયસેવનબ્યવહાર થવા છતાં પણ તેનું અસંગત્વ, અક્રિયત્વ અને અભોક્તૃત્વ અવિચળ રહે છે, એ જ કેવલ્ય વર્ચસ્વ છે અને તે યથાર્થ છે. જેવી રીતે કોઈ એક ઈદ્રિયનિગ્રહી બ્રહ્મચારી સદસાવધિ સુંદર તરુણ સ્ત્રીઓના મધ્યમાં વસતો હોય, છતાં જો તેનું બ્રહ્મચર્ય અભંગ રહે, તો નિર્જન-વનમાં ઈદ્રિયનિગ્રહ કરી રહેનાર બ્રહ્મચારીપર તેણે વર્ચસ્વ મેળવ્યું, એમ જ કહી શકાય. તેથી જ રીતે જ્ઞાનીઓ પણ વિષયસેવન કરવા છતાં જ્યારે પોતાના નિર્વિષય અને કેવળ આત્મભાવને વિકૃત થતા નથી દેતા, ત્યારે તેઓ કેવલ્યપર વર્ચસ્વ મેળવ-નારા છે, એમ કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું વિષયસેવન એવી જ રીતે કેવલ્યને પાછું હટાવનારું હતું અને તેમણે જ જન્મથી જ

નિર્વિષય, નિષ્કલંક, બ્રહ્મચારી અને બ્રહ્મનિષ્ઠ શુક્રદેવ જેવા વીરપુરુષો તે શ્રોહરિના વિષયસેવનવ્યવહારને વર્ણવનારા બાદ થયા હતા.*

ધરામાઝી પાયે । ચાલતા માર્ગહીં તોચિ હોયે ॥

ના ઘેસે તહીં આહે । પાવળેચી ॥ ૩૦ ॥

વિવરણ—જે કાંઈ પોતાના પગવડે પોતાના ધરમાં ચાલે, તે તેના ચાલનાને રસ્તો તેનું ધર જ છે, અથવા જેસે તોપણ તેના બેસવાનું સ્થાન તે ધર જ છે. પરંતુ જે બીજી મામથી પોતાના ગામ તરફ માર્ગમાં પ્રવાસ કરતા પગ યાત્રી ભય, તો વચ્ચે વિશ્રાંતિમાટે બેઠા પછી ધર તરફ આવવા પૂરે તેને વચ્ચેના માર્ગ અનસ્ય કાપવો પડવાનો જ, પરંતુ જે ધરમાં જ ફરતા ફરતા તે યાત્રીને બેઠી ભય, તે બેની રીતે ઘેર પહોંચવામાટે માર્ગક્રમણની આવશ્યકતા હોતી નથી. સારાંશ કે, જે તે ધરમાં ચાલે તો ધર જ માર્ગ છે અને યાત્રીને બેસી ભય, તોપણ ગૃહનો જ યોગ છે. જેવી રીતે તેના ચાલવા અને બેસવામાં ગૃહનો વિયોગ થતો નથી,

સૈસેં મલતે ફરિતા । યેમેં પારિજે કાહીં આતા ॥

યેસેં નાહીં ન ફરિતા । ટાકિજેતા ॥ ૩૧ ॥

વિવરણ—તેવી રીતે જ્ઞાનીને અનેક સાધનો દ્વારા, એટલે કે, સ્નાન સધ્યા, ભજન પૂજન, જપ હોમ અને અવધુ મનનાદિક સાધનોદ્વારા આત્મસ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત થવાની કશી પણ આવશ્યકતા હોતી નથી. કારણ કે, બેદુર્ય, સમિચ્છાનંદરૂપ અને નિત્ય પરિપૂર્ણ સ્વાત્મભાવ તેને નિત્ય પ્રાપ્ત જ છે, એટલે કે, આત્મભાવ જ મારુ સ્વરૂપ છે, એવો તેનો દૃઢ બોધ હોય છે અને તેથી તેને નિત્ય પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિમાટે કશી પણ ખટપટ કરવાની અગત્ય હોતી નથી. સારાંશ કે, જ્ઞાનીને નિવૃત્તિમાર્ગ જવામાં કશો લાભ નથી, તેમજ ન જવાથી કશી હાનિ પણ નથી. જેવી રીતે કાંઈ એક દેહાત્મવાદી બહિર્મુખ જીવ જે સ્નાનસધ્યા, જપ હોમ, ભજન પૂજન અથવા તો અવધુ મનન વ્યાપ્તિ કાંઈ પણ પારમાર્થિક કૃત્ય (સાધનો) ન કરે, તો તે પોતાના સ્વાત્મ-સ્વરૂપથી બ્રહ્મ યજ્ઞને અધ્યાગતિને પામે છે, તેવો પ્રકાર જ્ઞાનીનો નથી. કારણ કે, જ્ઞાની નિત્યમુક્ત અને સ્વાત્મબોધિસપ્ન હોવાથી સદા સર્વદા કૃતાર્થ જ છે—તેના માટે કાંઈ પણ કર્તવ્ય અવશિષ્ટ છે જ નહિ. એ જ તરવને ગીતારાજા ‘હતકલ્પવથ મારત’† એ વચનવડે સૂચવે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના,

* જુઓ રૂાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૨ માં બોલી ૧૭૩ † ‘હે અર્જુન, જ્ઞાની નિત્ય કૃતાર્થ જ છે’

‘પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાંડવ ॥

ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ’ ॥

આ ૧૪ મા અધ્યાયના ૨૨ મા શ્લોકનો ભાવાર્થ એવો છે કે;—“હે પાંડવ, પુરુષ જ્યારે પ્રકાશ (સત્ત્વ) અને પ્રવૃત્તિ (રજસ) સારીરીતે પ્રવર્તતાં હોય છે, તે વેળાએ તેમનો દ્વેષ કરતો નથી; તેમ જ તેમની નિવૃત્તિના સમયમાં તેમની ઇચ્છા રાખતો નથી.” અને એ પણ ઉપર્યુક્ત તાત્પર્યને જ સૂચવે છે.

આઠઠ્ઠ આળિ વિસરુ । તયાર્તેહી ષેડ નેદીં પસરુ ॥

દશેચા વ્યવહાર । અસાવારણુ ॥ ૩૨ ॥

વિવરણુ—આત્મા નિત્ય સ્મૃતિરૂપ હોવાથી તેમાં વિસ્મૃતિની અપેક્ષાવાળી સ્મૃતિવૃત્તિનો પણ અભાવ છે; કારણ કે, તેમાં આવરણકારક તમોગુણ નથી અને સ્મૃતિસંસ્કારને વ્યક્ત કરનાર સત્ત્વગુણ પણ નથી. એવી રીતે તે કેવળ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. સારાંશ કે, જેમાં સ્મરણ અને વિસ્મરણનો વિકાર નથી, એવી જે સ્મૃતિ અને વિસ્મૃતિથી અતીત નિર્વિકાર જ્ઞાનરૂપ આત્મસ્વરૂપસ્થિતિ, તે જ સુહૃદ્ ભક્તિ છે. અર્થાત્ એ જ અસાધારણ દશા (શ્રેષ્ઠાવસ્થા) છે, એમ મૂળમાં કહેલું છે.

જાલી સ્થેચ્છાચી વિધિ । સ્વૈર જાલી સમાધિ ॥

દશે ક્યે મોક્ષરિદ્ધિ । નૈસો ઘાપે ॥ ૩૩ ॥

વિવરણુ—જ્ઞાતાનું સ્વેચ્છાગુરૂપ વર્તન, તે જ વિધિ છે, અને તેના જે નિયમબંધ રહિત વ્યવહાર તે જ સમાધિ છે. જ્ઞાની જે સ્થિતિમાં છે, તે સ્થિતિને ધૃસવામાટે મૌલૈશ્વર્યનું આસન આપવામાં આવ્યું છે. આનો ભાવાર્થ એવો છે કે, જ્ઞાનીએ હૃદ અપેક્ષા જ્ઞાનવડે (આત્મજ્ઞાન વડે) માયા આદિ સર્વ પ્રપંચોનો નિરાસ (બાધ) કરેલો છે, અને એટલામાટે તે જ્ઞાનીને વેદપ્રણીત વિધિવિધાનોનું બંધન નથી. જેમ કે, કોઈ એક ગૃહસ્થ સ્વમ્નમાં એક રાત્રના નગરમાં વસતો હતો. ત્યાં તે રાત્રીએ કરેલા કાપદા પ્રમાણે તે ગૃહસ્થને વર્તવું પડતું હતું. જો આપણે કાપદાનું ઉત્સંધન કરીશું તો રાત્રીએ પાત્ર થઈશું, એવા ભયથી તે સ્વમ્નમાંના ગૃહસ્થને રાત્રીના કાપદાને માન આપીને જ વર્તન રાખવું પડતું હતું. ત્યાર કેડે તે કેટલાક વખત પછી જાગૃત થયો અને સ્વમ્નમાંના કાપદાનું ઉત્સંધન કરીને સ્વેચ્છાપૂર્વક વર્તવા લાગ્યો. ત્યારે હવે તે દંડને પાત્ર થાય ખરો કે? ન થાય, એ સ્પષ્ટ જ છે. કારણ કે, જાગૃતિકાળમાં સ્વમ્નગત કાપદા કરનાર રાત્રી, તેના કાપદા અને રાત્રીના.

નીનું નગર એ સર્વજન્યારે જનગૃત પુરુષમાટે મિથ્યા વસ્તુઓ છે, તે પછી તેને સ્વપ્નમાના કાપદાઓનું બંધન-હોઈ જ ક્યાથી શકે વારુ? તેવી જ રીતે જ્ઞાન-અરૂપની વિસ્મૃતિરૂપ નિદ્રાનો હોય થઈને જેને જ્ઞાનજનગૃતિ પ્રાપ્ત થયેલી છે, તેને, સ્વાત્માની અજ્ઞાનનિદ્રાના યોગે લાવેલા દેહદાંત્રિપંચરૂપ સ્વપ્ન, અને તે સ્વપ્ન-માના ગજા, વેદ તથા તે વેદરૂપ ગાન્યે વર્ણાશ્રમને ઉચિત જે વિધિવિધાનરૂપ કહેલા કાપદા તે સર્વનું બંધન હોઈ શકે ખરું કે? અર્થાત્ નહિ જ. કારણ કે, વેદ અને વેદપ્રણીત વિધિવિધાન એ સર્વ અવિદ્યામૂલક છે, અને જ્ઞાની પુરુષમાં તે અવિદ્યાની સ્વાત્મજ્ઞાનવડે નિવૃત્તિ થયેલી છે, એટલે પછી તેના બાદ સમક્ષ અવિદ્યા મિત્ર વેદ અને તેણે કહેલાં વિધિવિધાન સત્ય હોઈ શકે ખરા કે? નહિ જ. અર્થાત્ એમનું બંધન જ્ઞાનીને હોય જ નહિ. જ્ઞાનીના જે સ્વચ્છંદ આચાર તે જ સમાધિ છે, એટલે કે, જ્ઞાનીનું જે અનિયમિત વર્તન તે જ સમાધિ છે. અહીં કાઈ કદાચિત્ એવી શંકા કરશે કે, જ્ઞાનીનું વર્તન અનિયમિત હોઈ શકે જ નહિ; કારણ કે, જે તેનું વર્તન અનિયમિત હોય, તો પછી તે જ્ઞાની શાનો વારુ? તેને તો પછી અજ્ઞાની જ કહેવો જોઈએ; કારણ કે, અનિયમિત વર્તન અજ્ઞાનમૂલક છે. અર્થાત્ જ્ઞાનીનું વર્તન તો નિયમિત જ હોય જોઈએ. પણ એ નિયમ ધનર કાઈ ક્રમોં વિષેનો નહિ, પણ દેવળ નિવૃત્તિનો જ નિયમ હોય છે. જ્ઞાનીની કદાચિત્ ક્રમોંમાં પ્રવૃત્તિ થાય, તોપણ શોય, સ્નાન, ભોજન અને મલાવસજ્જન આદિ શરીરનિર્વોહક જે અવશ્ય કરવાનાં ક્રમોં છે, તે ક્રમોં કરવા પૂરતી જ તેની તે પ્રવૃત્તિ હોય છે-એથી અધિક પ્રવૃત્તિ થતી નથી. કારણ કે, યુરુના પ્રસાદનડે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતા પૂર્વે જિજ્ઞાસુ-અવસ્થામાં, વિષયોમાં દોષદષ્ટિ દોષાથી તેનામાં વેરાગ્ય હોય છે અને તે જ વેરાગ્ય યુરુના અનુમદથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવા પછી પણ વિષયોમાં દોષદષ્ટિ તથા અપરોક્ષ મિથ્યા શુદ્ધિ દોષાથી અવિચળ હોય છે. અર્થાત્ એકવાર વિષય મિથ્યા છે એમ અપરોક્ષ જણાયા પછી પુનઃ જ્ઞાનીમાં વિષય વિષે સત્ય શુદ્ધિ થતી નથી, અને વિષય દુષ્કરૂપ છે, એવા રીતે વિષય વિષે દોષદષ્ટિ દોષાથી વિષય વિષે તેનામાં પ્રીતિનો ઉદ્ભવ પણ થતો નથી જેની રીતે આજ જીવોની વિષયોમાં પ્રીતિ દોષાથી તેમનામાં વિષયાર્જનની અધિક પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેવી જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. કારણ કે, અધિક પ્રવૃત્તિનો હેતુ જે વૈષયિક ગગ, તે રાગનો જ્ઞાનીમાં સર્વથા અભાવ હોય છે, એ તો ઉપર કહેલું જ છે. હવે ઉપર કહેલાં શરીરનિર્વોહક અવશ્ય કરવાનાં જે ક્રમોં, તે ક્રમોંમાં જ્ઞાનીની જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે રાગમૂલક નહિ, કિન્તુ

અવશિષ્ટ દેહપ્રારબ્ધના યોગે જ યાય છે એનું સમાધાન આમ છે કે, કર્મો તથા પ્રકારના છે. સચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણુ એમાના સચિત અને ક્રિયમાણુ કર્મની આત્માના પરોક્ષ જ્ઞાનવડે નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, અને આ માના અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે પ્રારબ્ધ કર્મની નિવૃત્તિ થાય છે એવી રીતે એ સચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણુ કર્મોની આત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનમા નિવૃત્તિ થાય છે ‘સર્વ કર્માલિલ વાર્ય જ્ઞાને પરિસ્માપ્યતે’ એમ ભગવદ્ ગીતામા પણ કહેલું છે. એવી રીતે જ્ઞાનીમા એ પ્રારબ્ધકર્મનો પણ નિરોધ કરવામા આ યો છે, પણ તે જ્ઞાતાની દેહદૃષ્ટિથી નહિ, કિન્તુ આત્મ-દૃષ્ટિથી જ કરેલો છે, અને તે યથાર્થ છે કારણ કે, દેહ જ માત્ર સ્વરૂપ છે, એમ જ્ઞાની માનતો નથી, કિન્તુ જ્ઞાનીનો તો, દૃ દેહ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ આદિનો સાક્ષી સ્વચ્ચિદાનરૂપ જ્ઞાનમાત્ર આત્મભાવ છુ, એવો જ દૃ નિરોધ હોય છે. એટલા માટે ‘જ્ઞાની’ શબ્દનો ઉચ્ચાર થયો કે તેનો અર્થ ‘દેહ’ ન લેતા તેનો આત્માના અર્થમા જ સ્વીકાર કરવો એમ એમને આમ કરવાથી સચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણુ એ ત્રિવિધ કર્મરહિત જ્ઞાની કેવો છે, એની સત્તિ લાગી શકશે ‘જ્ઞાની’ શબ્દનો જ્ઞાનીના દેહના અર્થમા અગીકાર કરવામા આવે, તો તેથી એક વિરોધ આવી પડે છે અને તે એ કે, અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે સચિત ક્રિયમાણુનો નાશ થાય છે, પરંતુ ભોગ વિના પ્રારબ્ધકર્મનો ક્ષય થતો નથી, (શાસ્ત્રકર્માના ભોગદેવ જ્ઞય) એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, તેનો ઉપર્યુક્ત વાક્યરુપે વિરોધ થવાનો, એટલામાટે જ્ઞાનીના સર્વ કર્મોનો જે નિરોધ કરેલો છે, તે કેવળ આત્મદૃષ્ટિથી જ કરેલો છે અને સચિત ક્રિયમાણુનો નાશ થવા છતાં ભોગવિના પ્રારબ્ધકર્મનો લોપ થતો નથી, એમ જે શાસ્ત્રમા જણાવેલું છે, તે કેવળ જ્ઞાનીની દેહદૃષ્ટિથી જ કરેલું છે અને તે સર્વથા યથાર્થ છે, કારણ કે, ચીર-આત્મક જે પ્રારબ્ધ કર્મ છે, તેનો આત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે ક્ષય થાય છે, એમ જે સ્વીકારીએ, તો પછી જ્ઞાન થતાની સાથે જ જ્ઞાનીના દેહનો પાત થવો ન્તેષ્ટએ, કારણ કે, પ્રત્યેકની સર્વ શરીરચેષ્ટાઓ-પત્રી તે જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની હોય-તેના પ્રારબ્ધ કર્મના યોગે જ યતી હોય છે, માત્ર અજ્ઞાની દેહના અહંકારને લઇને કર્મમાં કર્તૃત્વજુદ્ધને ધારણ કરે છે અને તેથી બદ્ધ થાય છે, અને જ્ઞાની અનહંકૃત અકર્તા હોય છે અને તેથી તે મુક્ત હોય છે આમ હોવા છતાં પણ ત્યાં સુધી પ્રારબ્ધકર્મ અવશિષ્ટ છે, ત્યાં સુધી તો જ્ઞાનીની દેહચેષ્ટાઓ પણ આવતી રહેવાની જ. પણ સર્વ જ્ઞાનીઓનું તે પ્રારબ્ધકર્મ એક સરખું જ હોય છે, એમ દેવું નથી, અને તેથી જો કે, સર્વ જ્ઞાનીઓનો આત્મભાવ એક જ કસોળોનો હોય છે, તો પણ સર્વ દેહના

પ્રારબ્ધ બિન બિન હોવાથી સર્વની બિન બિન અને અનિયમિત ચોટાઓ ચાલ્યા કરે છે. જનક આદિ જીવન્મુકનો પણ પ્રારબ્ધવશાત્ બિન બિન અને અનિયમિત ચોટાઓ કરતા હતા; તથાપિ શાસ્ત્રોએ તેમને મૂર્ખ ન કરાવતાં જ્ઞાની તરીકે જ ઓળખેલા છે. એથી એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે, જ્ઞાનીઓની ચોટાઓ સ્વર ઐટલે કે અનિયમિત હોય છે. સકાકારે કલા પ્રમાણે તેમની ચોટાઓ નિયમિત હોતી નથી. જો કે ખરી સ્થિતિ આવી છે, છતાં તેમનું એ અનિયમિત વર્તન, તે જ સમાધિ છે. કારણ કે, સમાધિ એટલે આવરણુ વિશેષ રહિત મનની પ્રસન્ન અને શાંત અવસ્થા અને તે અવસ્થા તો જ્ઞાનીને આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થવા પછી પણ દેહ પ્રારબ્ધવડે થનારી અનિયમિત ચોટાઓના કાળમાં પણ નિલ પ્રાપ્ત જ છે. તે એવી રીતે કે, આત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે આવરણુ એટલે કે, આત્મસ્વરૂપનું, અજ્ઞાન બાધિત થાય છે અને તેની સાથે જ અજ્ઞાનકાર્ય અંત કરણાદિ મનોવૃત્તિઓ સહિત સ્થૂલ દેહ બાધિત થવાથી જ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી અજ્ઞાનાદિ આવરણુ વિશેષરૂપ પ્રપંચ ન હોઇને, એક સભરાભરિત નિત્ય અક્રિય ચૈતન્ય માત્ર જ હોય છે. એટલા માટે ઇતર જીવોની દૃષ્ટિથી જો કે જ્ઞાનીના દેહદારા અનિયમિત ક્રિયાઓ થતી ભાસે છે, તોપણ કેવળ બોધરૂપ થયેલા જ્ઞાની નિત્ય પરિપૂર્ણ બ્રહ્મસ્થિતિયુક્ત, અચલ અને શાંત જ છે. જ્ઞાનીની બોધદૃષ્ટિમાં જ્યાં ઇચ્છના સમષ્ટિરૂપ ચાર દેહોનો લોપ થઈ ગયો છે, તો પછી ત્યાં જીવના બૃષ્ટિરૂપ ચાર દેહોનો પ્રત્યય તો કપાથી જ સભરી શકે વારુ**

મલયકાલીન આશ્વલક્ષ્મી ઉદકમાં સમુદ્રનો લોપ થઈ જાય છે, તો પગી ત્યાં ન્હાના વેહેણાઓનો ક્યા પત્તો મળી શકવાનો હતો? તેવી જ રીતે ત્રેયોક્ય જેના બોધમાં અદૃશ્ય થયેલું છે, તે જ્ઞાનીની દૃષ્ટિસમક્ષ દેહ તે શું હોઈ શકે વારુ? હવે જ્યારે દેહ જ નથી, તો પગી દેહચોટાઓ હોય ખરી કે? અને જ્યારે દેહચોટાઓ નથી, ત્યારે નિત્ય, અક્રિય, જ્ઞાનમાત્ર અને પરિપૂર્ણ સ્વાત્મસ્વરૂપની સમાધિસ્થિતિને એટલે કે શાંતસ્થિતિને કશેા પણ આધાત થાય એમ છે ખરું કે? અર્થાત્ કદાપિ નહિ. બક્તના એ સહજ સ્થિતિરૂપ સમાધિને અખંડ સમાધિ કહેવાનાં આવે છે. એ અખંડ સમાધિ બકોની સર્વ ચોટાઓમાં અવિચળ છે—એટલે કે, બક્ત બોડો હોય, ચાલતો હોય, બોલતો હોય, ખાતો હોય કે પીતો હોય—સાર્વજિક કે તેના સર્વ શારીરિક વ્યવહારો ચાલતા હોય, તોપણ તેના સમાધિનો કદાપિ ભંગ થતો નથી. અર્જુનને

એવા પ્રકારની અખંડ સમાધિ આપીને ભગવાને મહાભારત યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કર્યો હતો, ખંડિત સમાધિની અવસ્થામાં અખંડ અને અમર્યાદ જે સહજ સ્વરૂપ સમાધિ-કે જે સમાધિના યુદ્ધ જેવા વિશ્વપોથી પણ લાંબ થયો અશક્ય છે, તે સમાધિના સુખમાં ભગવાને અર્જુનની સ્થાપના કરી હતી. એવી એ સહજ સ્વરૂપ સમાધિસ્થિતિને બેસવામાટે મોક્ષેશ્વર્યનું આસન નાખી આપવામાં આવ્યું છે; એટલે કે, મોક્ષ સાપાધિક છે અને તેમાં 'અહં વ્રહ્માસ્મિ' એવું શુદ્ધ સત્વાત્મક માયાવૃત્તનું સ્પુરણ હોય છે. મોક્ષસ્થિતિમાં એ પ્રમાણેનો શુદ્ધ માયાનો ઉપાધિ હોવાથી નૈરુપાધિક, નિર્ધર્મ ગાનરૂપ અને સહજ બહસ્થિતિની નીચે, ઉપર્યુક્ત સાપાધિક મોક્ષસ્થિતિ છે અને તે સહજ સ્થિતિ એનાથી-એની દૃષ્ટિથી-ઉપર છે.

જાલા દેવોચિ મક્તુ । ઠવોચિ જાલા પંથુ ॥

હોઝનિ ઠેલા ચેફાંતુ । વિશ્વચિ હે ॥ ૩૪ ॥

વિવરણુ-દેવ જ ભક્ત થયો, એટલે કે, જે પરમાત્મસ્વરૂપથી વિભક્ત નથી, તે ભક્ત છે; અર્થાત્ જેણે વિચારવડે, પંચકાશ આત્મવ્યતિરિક્ત અનાત્મ છે, એમ જાણીને, અસંગસાક્ષી સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા હું છું, એવો દૃઢ નિશ્ચય કરેલો છે, તે જ ખરો ભક્ત છે. દેહભવાદી આત્મવિવેકશૂન્ય હોવાથી 'હું જ દેહ છું' એવી તેની નિઃસંશય દૃઢ દેહાત્મભ્રુદ્ધિ હોય છે; તે જ પ્રમાણે સ્થૂપ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણે દેહોથી અને સત્ત્વ, રજ, તથા તમ એ ત્રણે ગુણોથી મિત્ર પ્રકાશમાન દ્રષ્ટા આત્મા હું છું, એવો તેનો સંસપરકિત દૃઢ નિશ્ચય છે-અર્થાત્ એ દૃષ્ટિથી ભક્ત એટલે સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા અને દેવ એટલે પણ સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા એમ જ સિદ્ધ થાય છે. દેવ અને ભક્ત એ બે નામો એક પરમ ચૈતન્યના અર્થને સૂચવનારા છે અને તેથી જ 'દેવ જ ભક્ત થયો,' એમ ગ્રૂળ આવીમાં કહેલું છે. એ જાણે ધરે જ માર્ગનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોયની, તેના જેવું જ છે-એટલે કે, માર્ગ સાધન છે અને ગૃહ સાધ્ય છે-અર્થાત્ જે સાધ્ય છે તે જ સાધન થયું હોયની, તે પ્રમાણે છે. વધારે શું કહેવું? દેવ અને ભક્ત એ ઉભય નામથી એક પરમાર્થ આત્મતત્ત્વ જ બેદશૂન્ય એકાક્ષી ભાવથી રહેલું છે અને એટલામાટે ગાનીને તો સમસ્ત વિશ્વ એકાંત જ છે.

મલતેવતેન દેવે । મલતેન મક્ત હોમાવે ॥

યૈસલા તેયે રાણિવે । અકર્મુ હો ॥ ૩૫ ॥

વિવરણ-પૂર્વે કલા પ્રમાણે દેવ અને ભક્તરૂપે જ્યાં એક ચેતન્ય જ છે, તો પછી ભક્તો પોતામાં દેવત્વનો સ્વીકાર કરે અથવા તો દેવો પોતામાં ભક્તપણાનો અંગીકાર કરે, એ સમાન જ છે; કારણ કે, દેવ ભક્તરૂપે એક અલયૈતન્ય જ છે; એ તો ઉપર કહેયું જ છે. જેવી રીતે એક યો તોવાની યોનાની લગીની બતાવર જે ભાગ કરવામાં આવે અને તે જે ભાગમાના ગમે તે ભાગમાંથી ગમચંદની મૂર્તિ બનાવવામાં આવે અને ખીજ ભાગની હલુમાનની મૂર્તિ બનાવવામાં આવે, પણ મુવલુંની દૃષ્ટિથી તે બન્ને એક જ છે. અથવા તો-કેટલાક સરખી ઉમ્મરનાં બાળકો એક સ્થળે રમતાં હતા-ત્યાં તેઓ પોતાના મગ્ગમાના કાઈ પણ એક બાગકને ગમ બનાવતા અને ખીજ કાઈ પણ એક બાગકને પ્રવાન બનાવતા હતા; કામ્ય કે, તે સર્વ એકબીજાના મિત્રો હોઇને સર્વ એક વય તથા એક જ યોગ્યતા ધરાવનારા હતાં અને તેથી તેમનામાંથી કાઈ રાગ થાય તોય શુ અને પ્રધાન થાય તોય શુ-એ બધુ સમજુ જ હતું, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનીની પ્રતીતિમાં દેવ અને ભક્તરૂપે એક ચેતન્ય જ છે, દેવ ભક્તના સંબંધથી પોતાની જ ભક્તિનો પોને વિવાસ ન કરતાં જ્ઞાની બેસી જાય તો તે જ્યાં બેસે ત્યાં તે કર્મ રહિત અક્રિય જ છે.

દેવાધિયા દાટળી । ટેઠઝા જાલી આટળી ॥

દેશકાલાદિ વાહળી । યેરચિના ॥ ૩૬ ॥

વિવરણ-જ્ઞાનીની જુદીમા દેવ એટલા પ્રમાણમાં પ્રકટ થાય કે, તેની વ્યાપ્તિમાં દેવાવયનો પણ લોપ થઈ જાય છે, વધારે શુ કહેવું? દેવનો એટલો બધો વિસ્તાર થાય છે કે, પછી તે દેશકાગની મર્યાદામાં રહી શકતો નથી આનો કાવાર્થ એવો છે કે, ત્રેલોક્યરૂપ દેવાવયનો અતર અને બહિર્ભાગમાં વ્યાપક અલયૈતન્યનો સ્વાભાવ્યવડે પ્રયય થઈ જવાથી કલ્પિત લોકત્રયની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે જેવી રીતે અધિજ્ઞાન રજ્જુજ્ઞાનવડે રજ્જુમા બારેલા કલ્પિત સર્પની નિવૃત્તિ થાય છે; તેવી જ રીતે કલ્પિત જગતના અધિજ્ઞાન સચ્ચિદાનંદરૂપ સ્વામજ્ઞાનવડે કલ્પિત જગતની નિવૃત્તિ થતાંની સાથે જ કલ્પિત દેશકાગની પણ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. કારણ કે, દેશ અને કાળની કલ્પના પણ આ કલ્પિત જગતમાંની જ છે, એટલે પછી જગતના લોપ સાથે તેનો લોપ થવો જ જોઈએ

देवी देवोचि न माये । मा देवी के अन्वयो आहे ॥

तेर्ये परिवार बहुये । अपहता की ॥ ३७ ॥

વિવરણુ-પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે દેશકાગવસ્તુપગ્નિહેદ્યન્ય ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપમા દેવકલ્પનાને આશ્રય મળી શકેલા નથી-તે પછી ત્યા પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિમાથી થનારા અનેક પરિવારની કલ્પનાને ક્યાથી અને કેમ કરીને આશ્રય મળી શકે વારુ ?

એસાહી સ્વામીમૃત્યુસમંવા । લાગી ઇઠ્ઠી અદ્ધા ॥

તે દેવોચિ નુસવા । કામવિજે ॥ ૩૮ ॥

વિવરણુ-એવા કેવળ બ્રહ્મભાવને જે સ્વામીએવકના સખધથી એવા કરવાની ઇચ્છા થાય, તો તે વેળાએ કેવળ દેવ જ આગમ નીકળી આવે છે-એટલે કે, દેવ અને ભક્તરૂપે એક દેવ જ તેમ જ યાય છે-જન્યે આઠ આના દેવ અને આઠ આના ભક્ત, એ બે આઠ આના મળીને ચૈતન્ય એક કદ્દાર રૂપિયો હોયતી ! તેવો જ પ્રકાર છે. પોતાના મુખસૌન્દર્યના મુખનો પોતે ઉપભોગ લેવામાટે દર્પણના નિમિત્તથી દેવ કરવું પડે છે; તે પ્રમાણે પોતે જ પોતાની ભક્તિદ્વારા પોતે જ પોતાના મુખને ઉપભોગ કરવો, એની શ્રદ્ધા થતાની સાથે જ ચિદેક્યભાવ દેવભક્તરૂપે સજ્જ થઈને પોતે જ પોતાના ભક્તિમુખને ભોગવે છે - એવો એ ચિદેક્યભાવ દેવ અને ભક્ત-પણાથી સજ્જ થઈને, જે યોગીઓની એવી ધારણા હોય છે કે, એકત્વમા ભજન થતું નથી, તે યોગીઓને એકત્વમા પોતે જ પોતાના ભજનના પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, અથવા તો જેઓ ન ભજનારા અથા શ્રવે છે, તેમને ભજનસપ્રદાયનો માર્ગ બતાવે છે.

અરઘીયાંચિ ઉપચારા । અપધ્યાન નિર્ધારા ॥

નાહી આન સંસારા । દેવેવાચુર્તી ॥ ૩૯ ॥

વિવરણુ-પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે એક ચૈતન્ય જ દેવભક્તરૂપ હોવાથી દેવતા જપ, ધ્યાન, પૂજા અને દેવપૂજાકાળમા દેવને સમર્પિત કરવાના પુણ્ય ગદ્ય આદિ ઉપચારો શાની ભક્તોની દૃષ્ટિમા એક ચૈતન્યતત્ત્વથી રહિત તો નથી જ-અર્થાત્ શાની ભક્તો એ સર્વમા એક ચૈતન્યતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરતા હોય છે

આતા દેવાર્તોચિ દેવે । દેવવરી મજાર્વે ॥

અર્પણાચેનિ નાર્વે । મલતિયા ॥ ૪૦ ॥

વિવરણુ-પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે શાની ભક્તની દૃષ્ટિમા દેવ અને દેવને સમર્પિત કરવા-માટેના સર્વ ઉપચારો જ્યારે એક ચૈતન્ય જ છે, ત્યારે તે દૃષ્ટિથી જોતા દેવના ભજન

પૂજન પણ ગમે તે વસ્તુના અર્પણ નિમિત્તથી દેવ જ કરે છે, એમ જ સિદ્ધ થવાનું. અહીં કોઈ એવી રાંધેલી કરશે કે, જ્યારે સર્વ જ દેવ છે, તો પછી એ એકત્વ સ્થિતિમાં ભક્તિનો વ્યવહાર કેમ કરીને અને કેવી રીતે સંભવી શકે વારુ? કારણ કે ભક્તિનો વ્યવહાર થવામાટે દેવ અને ભક્ત એ બન્ને એક બીજાથી સર્વથા ભિન્ન જ હોવા જોઈએ; એટલે કે, સ્વામી દેવ અને મેવક ભક્ત—એવો ઉચ્ચનીચભાવ સંબંધ હોવો જોઈએ, તો જ સેવારૂપી ભક્તિ ર્ધ થકે. આ રાંધણું નીચેની એવીમાં દર્શાવેલું સમાધાન કરેલું છે:-

દેવ દેઝલ પરિવાર । કાંજે કોસલિ હોંગર ॥

સેસા મર્ચીયા વેહાર । કાં ન વ્હાવા ॥ ૪૧ ॥

વિવરણ-પર્વતમાં જે કોરી કાઢેલી ગુદાઓ હોય છે, તે ગુદાઓમાંના પ્રકારને જોઈએ, તો આપણને એમ જણાઈ આવે છે કે, એક જ ખડકમાં શિવ, માર્કંડેય, યમ, અને પાર્યદમણુ તેમ જ દેવાલય—એ પ્રમાણે દેવ, દેવાલય અને દેવપરિવાર, એ સર્વ જોડે એક બીજાથી ભિન્ન દેખાય છે, તો પણ તે સર્વમાં પર્વતમાંના ખડક એકતાથી વ્યાપેલા છે. તે જ પ્રમાણે ચિદેકપલાવમાં દેવ, ભક્ત અને દેવનું ભજન ધ્યાદિ ત્રિપુટ્યાત્મક બેદઅવહાર જોડે જોડેની ભક્તમાં ભાસે, તોપણ વિચારદૃષ્ટિથી તે એક ચૈતન્ય જ છે. એવી રીતે, એકત્વમાં એ ભક્તિનો વ્યવહાર થામાટે ન ધર્મ શકે વારુ? ચિદેકપલાવમાં, દેવ અને ભક્ત એ બેદવડે થનારી ભક્તિ મૂળ અબેદમાંની જ છે. ખરું ભક્તિસુખ એકત્વમાં જ રહેલું છે, અને એટલામાટે જ શ્રુતિમાં 'શિવ મૂલ્વા શિવં યજેત' (શિવ ચક્રને શિવનું યજન કરવું) એ પ્રમાણે કહેલું છે. બ્રહ્મસ્વરૂપમાં પ્રસ્થાન રાખ્યાવિના ઉપાસના પ્રાપ્ત થતી નથી, એટલામાટે જોને ખરેખરી ઉપાસના કરવાની હોય, તેણે તે પ્રાપ્ત કરી સેવામાટે બ્રહ્મસ્થાનમાં પ્રસ્થાન રાખવું જોઈએ, એવો શ્રી તુકારામ મહારાજનો અભિપ્રાય છે.* શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં પણ કૃષ્ણ ભગવાને એ જ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરેલો છે.†

જીવ બ્રહ્મરૂપ થયાવિના તેનાથી હરિની નિઃસ્વીક્રમ સેવા એટલે કે પરા ભક્તિ કદાપિ થવાની નથી; જેવી રીતે હુળારિયાના સંબંધથી રહીને રાજપદનું સુખ કદાપિ બોગવી

* "યજ્ઞમૂતાચ્ચા વાલ્મણા । મેદકાર્થવારણા ॥

પાવાવયા ઉપાસના । બ્રહ્મસ્થાનૌ પ્રસ્થાન" ॥

† "બ્રહ્મમૂતપ્રસપ્તાત્મા ન શત્ચેતિ ન કાશ્ચતિ ॥

સમઃ સર્વેષુ મૃતેષુ મદ્રક્તિ તમતે પર્ત" ॥૫૪॥ ભ. ગી. અધ્યાય ૧૮ મો.

શકાતુ નથી, તેવો જ આ પ્રકાર પણ સમજી લેવાનો છે. સારાશ કે, જે આત્મરૂપ થયેલો નથી, તેને, સર્વજ્ઞ આત્મવ્યાપ્તિ હોવા છતાં પણ તેનો દેશમાત્ર પણ પ્રત્યક્ષ હોતો નથી. એવા એ જગત્પ્રભુપતિ વિન્મુખ જીવને જ્યાં પરમાત્માનો પ્રલય જ નથી, ત્યાં તે પછી તેનું ભજન શું કરવાનો હતો વારુ? અર્થાત્ ખરી ભક્તિ ચિદેક્ય ભાવના અનુભવમા જ છે. જેવી રીતે રાજ્ય યદને જ રાજ્યેભવોનો ઉપભોગ લઈ શકાય છે, તેવી રીતે શિવ યદને જ શિવના ભક્તિસુખનો ભોગ કરી શકાય છે—શિવ થયા વિના પૂર્ણ ભક્તિસુખનો લાભ મળી શકતો નથી. જે દેવને પોતાથી ભિન્ન માનીને અને પોતે દેવથી ભિન્ન રહીને ભેદભાવથી હરિની ભક્તિ કરવામાં આવે, તો તેથી હરિના પૂર્ણ સુખનો લાભ ન થતાં મર્યાદિત વિષાનંદ સમાન આનંદ માત્ર થાય છે. ઉદાહરણ્ય, એક ગૃહસ્થ બહુ જ દીન અને દરિદ્રી હતો અને એવી દશામાં પણ તેને સ્ત્રી તથા ત્રણ ચાર બાળકોનું પોષણ કરવું પડતું હતું એથી તે ધણો જ તવાઈ ગયો, કારણ કે, એક તો પાંચે પૈસા નહિ અને બીજા ઉઘોગ વ્યવસાય કરવા છતાં પણ કુટુંબના નિર્વાહ પૂરતું દ્રવ્ય મળી શકતું નહોતું એથી થતું એમ કે, કાર્ધવાર સર્વને પેટ ભરીને ખાવા મળતું તો કાર્ધવાર અન્નપાના ઉપોષણ કરવાનો પ્રસંગ આવી લાગતો. એ ત્રાસ અસહ્ય થયોથી એક દિવસ કટાણીને તે ગૃહસ્થ પોતાના પારિવારિક જનોને ત્યાગીને દૂર દેશમાં આશ્રય ગયો. પણ ત્યાં સદ્-લાભયોગે તેને એક રાજાનો આશ્રય મળતા તેની કીર્તિનો વિસ્તાર થયો અને સાથે દ્રવ્યની પણ ધણી જ સારી પ્રાપ્તિ થતા લાગી. ત્યારપછી એક દિવસ તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, ‘હવે આપણી દરિદ્રતાનો ભોગ થયો છે અને આપણે ધનાઢ્ય થયા છીએ, એટલે પાછા સ્વદેશમાં જઈએ અને ત્યાં સ્ત્રીપુત્રાદિસાથે આનંદથી ગઈએ, તો વધારે સારું’ આવો વિચાર મનમાં આવતા જ તે પોતાની સર્વ સંપત્તિને સાથે લઈને સ્વદેશભણી જવાને નીકળ્યો. કેટલીક મંજલ આવી આવ્યા પછી તેણે એક દિવસ એક ગામમાં એક કણ્ઠમીને ત્યાં મુકામ કર્યો, પણ તે જ દિવસ રાત્રે એકાએક ધણો જ તાપ આવી જવાથી તે માંદો થઈ પડ્યો અને તેથી બીજા દિવસે ત્યાંથી આગળ ચાલવાનો વિચાર નિરુપાયવશ મુલતવી રહી ગયો. હવે ચમત્કાર એવો થયો કે, તે ગૃહસ્થનો પુત્ર કેવળ પોતાના ઉત્તરોપણમાટે તે જ કણ્ઠમીને ત્યાં નોકરી ગણી હતો. આ જ પુત્રની પોતાના અતિથિની સેવા સુશ્રૂષા કરવામાટે તે કણ્ઠમીએ યોજના કરી તે બાળક પોતાના શેકની આગા પ્રમાણે તે અતિથિના ખાન પાન અને ઔપધ અનુપાન આદિની પોતાથી અને ત્યાં સુધી ધણી જ સારી વ્યવસ્થા રાખી,

અને તેથી તે ગૃહસ્થને ધણો જ આરામ થઈ ગયો. ત્યારપછી તે ગૃહસ્થના મનમાં એવો વિચાર આગ્યો કે, ‘અહીંથી જતી વેળાએ આ ગરીબ છોકરાને ત્રણસો ચારસો રૂપિયા આપરા અને પછી અહીંથી જવું’ તે છોકરાએ પણ તેની સેવા કરતી વેળાએ ‘જો આપણે આની ગુરૂષા સારી કરીશું, તો એ ગૃહસ્થ ધનાઢ્ય હોવાથી અવશ્ય આપણને કાંઈને કાંઈ આપશે જ,’ એવી પોતાના મનમાં આશા રાખી હતી જ વેળાએ તે ગૃહસ્થ ત્યાંથી જવાનો હતો, તેને આગલે દિવસે તે છોકરાને પોતા પાસે બોલાવીને તેણે મમતાથી પૂછ્યું કે, ‘છોકરા, તારુ ધરમાર ક્યા છે વારુ? તેમ જ તારાં માતા પિતાનું નામ શું?’ એના ઉત્તરમાં તે બાળકે જે કાંઈ જણાવ્યું, તે સંભળીને તે ગૃહસ્થ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો—એટલે કે, ‘આ બાળકનો પિતા હું જ છું’ એવો તેનો તે બાળકના કથનથી દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો અને તેથી ઉભયને અત્યંત આનંદ થયો. બંનેના મનમાંથી પરકીયતાનો ભાવ જતો રહ્યો અને ઉભયની એકતા થવાથી જતી વેળાએ છોકરાને બસે ચારસો રૂપિયા આપી જવાનો ગૃહસ્થનો ભાવ પણ જતો રહ્યો અને એની પામ્મથી કાંઈક પ્રાપ્ત થયે, એની છોકરાની વાસનાનો પણ ક્ષય થયો. અર્થાત્ પિતાએ મેળવેલી સમસ્ત સપ્તિનો તે પુત્ર જ એકનો સ્વતંત્ર સ્વામી થયો. એ જ પ્રમાણે ‘હરિ અને આપણે ભિન્ન છીએ’ એવી બેદુશ્ચિત્તિ જે બંન્નેમાં એવા કરે, તો તેને વિપયાનં. સમાન મર્યાદિત સુખ મળવાનું, અને સત્સંગતિ, સંબોધનશ્રવણ અને એકતાથી નિચારસપત્ર યજ્ઞને તદ્દારા હવેશમાંના બેદબ્ધને નિરાસ કરીને ઈશ્વારની અબેદતાને પામી, જે બંન્ને ધર્મસેવા કરે છે, તે હરિના સર્વ સુખનો સ્વામી થાય છે.

પાદે પા અવશેયા । રૂઝા રૂઝાચિ ચયા ॥

પરી દુસરા નાહી તયા । વિસ્તારુ જેવી ॥ ૪૨ ॥

વિવરણ—જેવી રીતે વૃક્ષનું મૂળ, શાખાઓ, પત્ર, પુષ્પ અને ફળ આદિ સર્વ વિસ્તારયુક્ત એક વૃક્ષ જ છે, એટલે કે, તે સર્વ વૃક્ષના વિસ્તારમાં વૃક્ષ વિના બીજું કાંઈ પણ નથી.

અહો મુગી મુગ જૈસે । ચેતા ન થેતા નવલ નસે ॥

કેલે દેવપણ તેસે । દોહીપરી ॥ ૪૩ ॥

વિવરણ—મૂક અનુબ્ધ કેવળ મૌનવ્રતનો સ્વીકાર કરે અથવા ન કરે, તે તેમાં નવાઈજનું કાંઈ પણ નથી, કારણ કે, જે તે મૌનવ્રતનો સ્વીકાર કરે, તેણે તે બોધને ન

હોવાથી મૂકજ છે અને જો મૌનવ્રતનો સ્વીકાર ન કરે, તોપણ તે સ્વતઃસિદ્ધ મૂકજ છે. તે જ પ્રમાણે યાત્રી ભક્ત દેવનું ભજન ન કરે, તો પણ તે ભજન જ છે—એટલે કે, તે દેવ જ છે; અને ભજન ન કરે, તોપણ તે ભજન જ છે—એટલે કે, તે દેવ જ છે.

અસતાચિ દેવતા । અસતીચિ અસે ન પૂજિતાં ॥

મા અસતી કાય આતાં । પૂજો જાવો ॥ ૪૪ ॥

વિવરણ—અક્ષતના કરેલા દેવની પૂજા ન કરવામાં આવે, તોપણ તે દેવ અક્ષતમાં તો છે જ; એટલે પછી તે અક્ષતના દેવને અક્ષતથી પૂજવાની શી આવશ્યકતા છે વારુ? દેવ, અક્ષત અને ઉપચાર એ સર્વ અક્ષત જ છે.

દીપ્તીચી લુગડી । દીપકલિકે તૂં વેદિ ॥

હેં ન હાળતાં તે ડગડો । ઠાકે કાર્કે ॥ ૪૫ ॥

વિવરણ—‘હે દીપકની જ્યોતિ । તું પ્રકાશના વસ્ત્રને પરિધાન કર’ એમ જો ન કહેવામાં આવે, તો તેથી શું જ્યોતિ નમ રહી જવાની હતી કે?

કાં ચંદ્રાતેં ચંદ્રિકા । ન હાળિજે તૂં લે કા ॥

તન્હી તો આસિકા । તિયાચિ કી ના ॥ ૪૬ ॥

વિવરણ—અંદરે ‘તું ચંદ્રિકાને ધારણ કર’ એમ ન કહેવામાં આવે, તોપણ તે પોતે ચંદ્રિકારૂપ જ છે, તે કાંઈ અચંદ્રિકા થવાની હતી કે?

આગીપર્ણે આગી । અસતચિ અસે આંગી ॥

મા કાસયાલાગી । દેર્ણે ન દેર્ણે ॥ ૪૭ ॥

વિવરણ—અગ્નિના સ્વરૂપમાં અગ્નિત્વ સ્વભાવસિદ્ધ જ રહેયું છે, એટલે પછી અગ્નિને અગ્નિત્વ આપવા અને ન આપવાનો વ્યવહાર કનાથી હોઈ શકે વારુ ?

હાળોર્ણે મજતાં મજાવેં । મા ન મજતાં કાય નહેં ॥

એસેં નાહી સ્વમાવેં । ઝીશિવૂંચિ અસે ॥ ૪૮ ॥ ✓

વિવરણ—યાત્રી ભક્ત ભજન કરે, તો જ ભજન થાય છે, અને તે ભજન ન કરે, તો શું ભજન થયેયું કહેવાનું નથી? નહિ નહિ, એમ નથી; કારણ કે, યાત્રી ભક્ત સ્વભાવસિદ્ધ ચિત્તરૂપ જ થયેલો હોય છે. અર્થાત્ તે ભજન કરે કેવા ન કરે, તોપણ તે પોતે ભજનરૂપ જ છે. તેને ખાસ કરીને ભજન કરવાની કરી પણ અગત્ય નથી.

આત્મં મક્તિ અમક્તિ । જાહે તાટ એકી પાંતી ॥

કર્માકર્માચિયા વાતી । માલ્હવુનિયા ॥ ૪૯ ॥

વિવરણ-હવે ભક્તિ અને અભક્તિની પ્રકાશક જે સત્કર્મ અને અસત્કર્મરૂપ જ્યોતિ, તે જુઝાઈ જતાં ભક્તિ અને અભક્તિરૂપ થાળીઓ એક જ પક્તિમાં રખાઈ ગઈ છે. આનો ભાવાર્થ એવા છે કે, જાની ભક્ત સંવિધાનંદરૂપ બેદ્યત્વ્ય બ્રહ્માત્મરૂપ થયેલો છે, અને એટલામાટે જાનીને સત્કર્મ અને અસત્કર્મ બન્ને આત્મત્વથી બિન સ્પુરતાં નથી. એવા પ્રકારે જાની ભક્તદ્વારા જે જે વાવત્ સારાં અને નહારાં સહજ રીતે કર્મો થાય છે, તે સર્વ કર્મો જે જાની ભક્તને સ્વાત્મરૂપે જ સ્પુરે છે, તે પછી જાની ભક્તના હાથે જે જે સહજ ચેષ્ટાઓ થાય, તે સર્વ ભક્તિ જ છે. સારાંય કે, જાની ભક્ત દેહવડે જે કાંઈ પણ કરે, તે સર્વ ભગવાનનું પૂજન જ છે; તે વાણીથી જે કાંઈ પણ બોલે, તે સર્વ હરિની સ્તુતિ જ છે; અથવા તે મનવડે જે કાંઈ પણ કલ્પના કરે, તે સર્વ હરિના જપ જ છે. એવી રીતે જાની ભક્તદ્વારા જે કાંઈ પણ કાવિક, વામિક અને માનસિક કર્મો થયા કરે છે, તે સર્વ ભગવત્સેવા જ છે.

જાણવાને ઉપનિષદે । દસે ચેતી નિંદે ॥

નિન્દાચિ વિચરે । સ્તોત્રેં હોતી ॥ ૫૦ ॥

વિવરણ-એટલામાટે ઉપનિષદોએ વિધિમુખવડે બ્રહ્મની નેટલી સ્તુતિ કરેલી છે, તે સર્વ નિન્દા થાય છે, અને જે નિન્દા તે જ ઉત્તમ સ્તોત્રો થાય છે. આનો ભાવાર્થ એવા છે કે, બ્રહ્મ વિશેષગુણધર્મરહિત છે, અને તેથી ઉપનિષદો જે જે ગુણોવડે બ્રહ્મનું વર્ણન કરે છે અથવા તે જે જે વિશેષણોના બ્રહ્મના વર્ણનમાં ઉપ-યોગ કરે છે, તે તે પ્રમાણે બ્રહ્મ ન હોવાથી અને તે સર્વ ભાષિક હોવાથી તેથી બ્રહ્મની સ્તુતિ ન યત્તાં સ્હાળી નિન્દામાત્ર થાય છે. પરંતુ અન્યવદ્દિથી, કાર્યકારણરૂપે એક ચેતન્યની જ વ્યાપ્તિ હોવાથી સ્તુતિએ જે ગુણધર્મના યોગે બ્રહ્મનું વર્ણન કરેલું છે, તે સર્વ બ્રહ્મનાં યથાર્થ સ્તોત્રો છે.

નાતરી નિન્દાસ્તુતિ । દોન્હો મૌનાસાઈ જાતી ॥

મૌની મૌન આવી । ચોલવાં ચોલ્યે ॥ ૫૧ ॥

વિવરણ-અથવા તે નિન્દા અને સ્તુતિ ઉભયનો મૌનમા સમાવેશ થાય છે. જાનીનું બોલવું તે મૌનમાંનું મૌન છે. ઉપનિષદોએ ગુણધર્મના યોગે બ્રહ્મનું જે વર્ણન કરેલું છે, તે સર્વ વર્ણન નિન્દા છે, એમ જ સિદ્ધ થાય છે; વાવત્ પદાર્થોના ગુણ

ધર્મોમાં કેવળ પ્રાપ્તો જ અન્વય છે—એટલે કે, તે તે રૂપે સર્વ પ્રાપ્ત જ મુશોભિત છે; એવી એ અન્વયદષ્ટિથી, ઉપનિષદોએ કરેલું પ્રાપ્તનું વર્ણન, તે યથાર્થ સ્તુતિ છે, એ તો પૂર્વે કહેલું જ છે. પરંતુ પરમાર્થતઃ જ્યારે અન્વયવ્યતિરેકસંબંધરહિત કેવળ એક અભેદ પરચક્ત જ છે, તો પછી નિંદા કરનાર કાણુ અને સ્તુતિ કરનાર કાણુ ? અને તેણે સ્તુતિ અથવા નિંદા શાની (કાની) કરી વાત ? અર્થાત્ એક પરપ્રાપ્ત ચૈતન્ય સત્તામાં આ બંધાર થતો નથી; એટલે કે, નિંદા અને સ્તુતિ આદિ સર્વ બાહ્ય, ને મૌનનું મૌન જ છે.

ચાલિતાં અઘ્હાસઘ્હા પાયે । શિવયાત્રા હોત જાયે ॥

શિવા ગેલિયાહી નોહે । કેહીં જાળે ॥ ૬૨ ॥

વિવરણુ—શાની ગમે ત્યાં પગ મૂકે, તો પણ ત્યાં શિવયાત્રા જ થતી જાય છે; કારણ કે, તેને સર્વત્ર પ્રાપ્તીપ્રતીતિ છે. તે કદાચિત્ શિવયાત્રાએ જાય, તોપણ તે ક્યાંય ન ગયા જવો જ છે; કારણ કે, તે પોતે શિવ થયેલો હોવાથી શિવાલય જેવું તેનાથી કાંઈ પણ ભિન્ન હોય છે, એમ તો છે જ નહિ. પાણીની લહરી પાણીપર ઢોરે, અમથી શાંત થઈ એમ અથવા તો અદશ્ય થઈ જાય, તોપણ તે પાણી જ છે.

ચાલળેં આણિ ઘેસક । દોન્હી મિલ્હનિં એક ॥

નોહે યેસેં કૌતુક । રૂયે ઠાઈ ॥ ૬૩ ॥

વિવરણુ—શાની ભક્ત સર્વત્ર અભેદ સ્વાત્મસ્થિતિથી એક પોતાની જ બાસિને અનુભવતો હોવાથી સાક્ષરું અને ઘેસરું, એ બન્ને બંધાર એક જ છે, એવો તે શાનીમાં ચમત્કાર નથી હોતો કે શું ?

ચેન્હધી અહોઝિલિયા ઢોઝા । શિવદર્શનાચા સોઢઝા ॥

મોગિજે મલતે ઢેઝા । મલતેળેં ॥ ૬૪ ॥

વિવરણુ—ગમે તેણે એટલે કે, કાંઈ પણ શાની ભક્તે ગમે તે વેળાએ જ્યાં દષ્ટિ જાય ત્યાં શિવયાત્રાનો હિત્સવ ભોગવવો.

ના સમોર દિસે શિવ હી । પરી દેસિલેં કાહીં નાહીં ॥

દેવા મત્તા દોહી । એકચિ પાઢૂ ॥ ૬૫ ॥

વિવરણુ—શાની ભક્તને શિવાલયમાં જતાં કદાચિત્ સાક્ષાત્ શિવદર્શન થાય, તોપણ તે ન થવા સમાન જ છે. શાની ભક્ત પોતાસુદા યાવત જગતને શિવરૂપ જુએ

છે; એવી રીતે દેવ અને ભક્ત બન્ને એક જ યોગ્યતાના છે; કારણ કે, એક જ બ્રહ્મ-
વસ્તુ દેવ અને ભક્ત એ ઉભયરૂપે સજ્જ થઈને પોતાનો ઉપભોગ પોતે જ લે છે.

આપણાં ચિંહ સુટે । મગ આપણ્યાં હપટે ॥

તેળેં સંઢ્ઢલા દાટે । આપણપાંચિ ॥ ૧૬ ॥ ✓

વિવરણ-દાને જમીનપર અદાળતાં તેને આપ્યાં થાય છે અને તે ઉપર
ઉચ્ચો ઉઠશે છે અને હાથને અથડાઈને પાછો નીચે પડે છે ને પાછો ઉપર આવે
છે. દૈતનો એક પશુ એવા જ પ્રકારનો હોય છે. પશુ દડો પોતે જ નીચે પડ્યો,
પોતે જ ઉપર, આવ્યો અને પોતે જ પોતાને અથડાઈને વળી પોતે પોતાની મેળે જ
નીચે પડ્યો,—

દેશી જરી ચેંહૂફઢી । દેસિજે કાં કેઢેઢી ॥

તરી ચોલિજે સરઢી । પ્રચુદ્ધાચી ॥ ૧૭ ॥

વિવરણ-એવી રીતે જો દડો પોતે એકતો ટપાય, તો જ યાતાની એકત્વમાની
કીડા જાણવામાં આવી શકે અને તેનું વર્ણન કરી શકાય.

ક્રમાંચા હાલુ ન છો । જ્ઞાનાર્થે કાંઈ ન રિગે ॥

એસીંચ હોતસે આર્ગે । હવારતી દે ॥ ૧૮ ॥

વિવરણ-એ ઉપાસના કર્યોવડે યનારી (ઉપાસના જેવી) મર્યાદિત નથી; એટલે
કે, તેમાં ક્રિયાનો સ્પર્શ નથી, એવી તે અક્રિય છે. અને ત્યાં યાત્રીનો જરા પણ પ્રવેશ
થતો નથી, એવી એ સહજ ઉપાસના છે. ઉપાસના—એટલે નિર્ધર્મ સહજ બ્રહ્મ-
ભાવ; અને તે બ્રહ્મભાવ બેદરદિત હોવાથી તેમાં કોઈ પણ ક્રિયાનો આરભ નથી;
કારણ કે દૈતભાવ સર્વ ક્રિયાનું મૂળ છે. તે જ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત ઉપાસનાને યાત્રીનો
પણ સ્પર્શ નથી. જે યાત્રણતિદ્વારા આપણે સર્વ વિષયોને જાણીએ છીએ, તે
ઈદમાકાર યાત્રણતિનો તે ઉપાસનારૂપ બ્રહ્મ પ્રકાશક હોવાથી પ્રકાશ ઈદમાકાર
વૃત્તિદ્વારા તેનું પ્રકાશન થાય, એ બટના સર્વથા અસંભવનીય છે. આત્માનાત્મ
વિચારવડે દેહત્રયનો નિરાસ થઈને, સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા હું છું, એવી ઉત્પત્તિ થયેલી
સોહયાત્રણતિનો પ્રકાશક પણ ઉપાસનારૂપ ચિત્પ્રકાશ હોવાથી તેનું પ્રકાશ સોહ-
યાત્રણતિદ્વારા પ્રકાશન કદાપિ થવાનું નથી. એવી રીતે અહં અને ઇદં યાત્રણતિના
સમ્પદ વિના, યાત્રી ભક્તની નિત્ય નિર્ધર્મ સહજ અખડ ઉપાસના ચાલતી ને ચાલતી
જ હોય છે.

નિફજે ના નિમે । આંગીં આંગ ઘુમે ॥

મુલા મુલ ઉપમે । દેવવેલ ઇયા ॥ ૧૯ ॥

વિષરણુ-પૂર્વે કહેલો ઉપાસનારૂપ સહજ ચિત્પ્રકાશ ઉત્પન્ન થતો નથી, અથવા મરતો નથી; કિન્તુ તે પોતે પોતામાં જ ધૂમ્પા કરે છે. એવા એ સહજ સુખને બીજા સુખની ઉપમા આપી શકાય કે? ઉત્પન્ન થવું અને મરવું, એ ક્રિયાવડે થનારી ઉપાસનાની પાછળ છે; એટલે કે, હરિનાં ધ્યાન, ભજન અને પૂજન ઇત્યાદિ અથવા તેા નિર્ગુણ આત્મસ્વરૂપના વિચારનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન આદિ ક્રિયાઓના આરંભમાં ઉપાસનાનો આરંભ છે; અને એ ક્રિયાઓની સમાપ્તિમાં ઉપાસનાની સમાપ્તિ સમાવલી છે. પણ અક્રિય, સ્વતઃસિદ્ધ અને સહજ પરબ્રહ્મરૂપ ઉપાસનાનો એવો પ્રકાર નથી. તે તેા ત્રિકાલાગ્રાધિત એકરૂપ છે, અને એટલામાટે અંગના અંગમાં નિત્ય તે ઉપાસના અખંડ ચાલતી ને ચાલતી જ છે. એ સહજ ઉપાસનાના સુખને બીજા સુખની ઉપમા આપી શકાય તેમ નથી. 'કારણ કે, કીડીથી લઇને અહરદિવપર્યન્ત સર્વ પ્રાણીઓ જે કાંઈ પણ વિષયસુખ ભોગવે છે, તે સુખ વિષયોમાંનું ન હોઇને વિષયોપભોગના નિમિત્તથી તેઓ અંશતઃ આત્માનંદને જ ભોગવે છે. તેથી નિરંશ આત્મસુખને એ અંશરૂપ સુખની ઉપમા શી રીતે આપી શકાય વારુ ?

કોળ્હી એક અકૃત્રિમ । મર્કિચે હેં વર્મ ॥

યોગજ્ઞાનાદિવિશ્રામ । મૂમિકા હે ॥ ૨૦ ॥

વિષરણુ-એ (ઉપર કહેલી ઉપાસના) અકૃત્રિમ એટલે કે, સહજ જે અદ્વિય ભક્તિ, તે ભક્તિનું રહસ્ય છે અને એ રહસ્ય યોગ તથા જ્ઞાન આદિકનું વિશ્રાંતિ સ્થાન છે; એટલે કે, યોગ અને જ્ઞાનના યોગે મળનારું પરમ ફળ એ જ છે. એટલામાટે આ સ્થળે યોગ અને જ્ઞાન આદિ ઉપરમને પામે છે.

આંગેં કીર એક જાહલે । પરી નામરૂપાચે માસલે ॥

હોતે તેહી આટલે । હરી હર ચેચે ॥ ૨૧ ॥

વિષરણુ-હરિ અને હર એ ઉલ્લેખ મૂળ એક જ અંગના છે એટલે કે, એક જ ચૈતન્યરૂપ છે; પરંતુ નામરૂપમાં જે ભિન્નતાનો ભાવ હોતો, તે પણ અહીં સહજ ઉપાસનારૂપ પરબ્રહ્મના અબેદલાવમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.

અહો અર્ધનારીનદેશ્વરે । ગિલ્લિત ગિલ્લિત પરસ્પરે ॥

પ્રહળ જાલે એકસરે । સર્વપ્રાસે ॥ ૬૨ ॥

વિવરણ—અહો—અર્ધનારી અને નદેશ્વર એકબીજાને જળવા માડતાં, એકઠમ બન્ને અદૃશ્ય થઈ ગયાં; અને બન્નેમાં અભેદતાથી રહેલું ચૈતન્ય માત્ર અવશિષ્ટ રહ્યું; એટલે કે, અભેદ પ્રજ્ઞાભાવના વિકાસમાં અહંવૃત્તિરૂપ શિવ અને ઇદંવૃત્તિરૂપ શક્તિ, એ ઉભયનો લય થતાં અહંઈંવૃત્તિશૂન્ય એક પ્રજ્ઞા જ અવશિષ્ટ રહ્યો.

વાચ્યજાત સ્વાડની । વાચકત્વહી મિલૂનિ ॥

ઠાકીલી નિદૈજૌની । પરા ચેયે ॥ ૬૩ ॥

વિવરણ—અહીં (પરપ્રજ્ઞાસ્વરૂપમાં) વાચ્ય (અને) વાચકત્વનો ભાવ જનો રહીને પરાવાણી લીન થઈ છે. એટલે કે, બોલવાના વિષય અને વાચકત્વ (વેખરી આદિ વાણીઓ) સહિત ગ્તાનરૂપ જે સૂક્ષ્મ પરાવાણી, તે પરાવાણીનો લેાપ થયો છે.

ત્રિવશિવા સમર્થા સ્વામી । ચેવઢીચે આનંદમૂમિ ॥

ચેવે ઢીજે એકે આહી । એસે કેલે ॥ ૬૪ ॥

વિવરણ—હે શિવરૂપ સમર્થ સદૃશુર । 'આ આનંદભૂમિમાં અમો એકલાએ જ લેવા દેવાનો વ્યવહાર કરવો, એવી તમે કૃપા કરેલી છે. હે નિત્ય કલ્યાણરૂપ સમર્થ શુરરાજ ! તમે મને અપરિમિત આનંદરૂપ અભેદ પ્રજ્ઞાનો સ્વાત્મત્વવડે અનુભવ આપ્યો છે; અહીં એકાકી અભેદાનંદવડે જ એકાકી અભેદાનંદનું પ્રહણ કરવું; અને એકાકી અભેદાનંદવડે જ એકાકી અભેદાનંદને એકાકી અભેદાનંદ આપવો, એ પ્રમાણેના અભેદભાવનો જ આત્મંત વિસ્તાર થયેલો છે.

ચેતચિ મા ચેવવિલે । નિદેલેચિ મા નિવવિલે ॥

આહીચ આઘા આણિલે । નવલ જી તુસે ॥ ૬૫ ॥

વિવરણ—નિત્ય સ્પુરદ્ધ જાગૃત જે આત્મભાવ, તે આત્મભાવને જ જાગૃત રહ્યો એટલે કે, પોતાના સ્વરૂપને વિસરી ગયેલો જે જીવ, તે જીવને નિત્ય જાગૃતરૂપ આત્માનો અનુભવ આપ્યો. આત્મત્વમાં નિત્ય નિષ્ઠ જે અવિદ્યા, તે અવિદ્યાની નિષ્ઠિત કરી. અમારો જ નિત્ય પ્રાપ્ત સ્વરૂપભાવ અમને પ્રાપ્ત કરાવી આપ્યો, એ તમારી કૃતિ અત્યંત આશ્ચર્યકારક છે.

આહી નિવલ મા તુસે । વરી લોમે દાળસી માસે ॥

દે પુનરુત્ત સાજે । તૂંચિ દાળોની ॥ ૬૬ ॥

વિવરણુ-હે ગુરુરાજ ! અમે સંવંધા તારા જ છીએ, એટલે કે, જીવ સ્વભાવતઃ જ પરબ્રહ્મરૂપ છે. પુનઃ પ્રીતિથી 'જાનોઆ તો મારો ને મારો જ' એમ જે તમે કહો છો, તે દ્વિરક્તિ માત્ર તમારા ગુણમાં જ શોભે છે.

કોણાચેં કાંઠી નેઘસી । આપુલેહીં તૈસાચિ મેદિસી ॥

કોંગ જાણે મોગસી । ગૌરવ કેસેં ॥ ૬૭ ॥

વિવરણુ-તમે કાંઈનું કાંઈ લેતા નથી-એટલે કે, ગુરુમંત્ર આપીને ગુરુદક્ષિણા લેતા નથી; છતાં પણ તમે ગુરુ તર્કિકની મહત્તાને ઠીક રીતે ભોગવો છો, એ કાંઈ મહાવામા આવી શકતું નથી.

ગુરુત્વેં જેવઢા પાંગૂ । તેઠ્ઠહાચિ તારુનિ લઘૂ ॥

ગુરુલઘુ જાણે જો પાંગૂ । તુજ્ઞા કરી ॥ ૬૮ ॥

વિવરણુ-ગુરુત્વથી તમે જેટલા શ્રેષ્ઠ છો, તેટલા જ પોતાના શિષ્યને ભવ-નદીમાંથી તારવામાટે (તુચ્છી સમાન) હલકા છો. જે તમારાવિશે દરિદ્રી હોય છે, એટલે કે, જે તમારે શરણે આવીને તમારો આશ્રય નથી લેતો, તે ગુરુ એટલે જડ અને લઘુ (હલકા)ને જાણે છે-એટલે કે, તેને દ્વંત સન્નિપ્ત હોય છે.

શિષ્યા દેતાં વાટે । જઢૈતાચા સમો કુટે ॥

તરી કાઠ્યા હોતી મારેં । શાલેં તુજ્ઞી ॥ ૬૯ ॥

વિવરણુ-શિષ્યને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપવામાં તમારી અદ્વૈતસામ્યતા ફૂટી જાય છે, એવો પ્રકાર જો હોત, તો શાસ્ત્રોએ તમારા વર્ણન કરનાર ભાટોનો અવતાર સામાટે ધાર્યો હોત વાર ?

કિંયહુ થે દાતારા । મીતું ચાચા સંસારા ॥

વેંચૂનિ હોસી સોયરા । તેળેં ચિ તોયે ॥ ૭૦ ॥

વિવરણુ-હે દાતા ! વધારે શું કહેવું ! શિષ્યમાંના અર્ટધર્મરૂપ સંસારનો નિગ્નબોધદાનવડે લોપ કરીને, તે સતોપવડે તમે તેના આત્મ થાઓ છો કારણ કે, 'આપ્તસ્ય યથાર્થવક્તા' (જે યથાર્થ વક્તા હોય, તે જ આત્મ) એવું શાસ્ત્રવચન છે,

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदमृतानुभवार्थविवरणे जीवन्मुक्तदशा-

कथनं नाम नवमप्रकरणं संपूर्णम् ॥

દશમ પ્રકરણ

અથમહિમા વર્ણન

પરી ગા નિવૃત્તિરાયા । દાતાતર્કી સુસાવિલે તુયા ॥

પરી તિવાત્તત્તિ મિયા । મોગાર્વે કીં તે ॥ ૧ ॥

વિવરણ-અહો, સદ્ગુરુ નિવૃત્તિરાજ તમે મારા રવા મપ્રત્યયરૂપી હાથમા આપેલા સ્વાત્મમુખનો હું નિઃશ્વતાથી ભોગ ન કરું કે શું? પરંતુ સર્વ જગતને એ મુખનો હિપ્તભોગ મળે, એટલામાટે અથના મિપથી તે અમૃત સમાન અનુભવને એ સમસ્ત જગત સમક્ષ અંકિત કરેલા છે. પણ એ કર્તૃત્વ મારું નથી, કિંતુ આ સર્વ આદ્યાર્થ મહારાજ નિવૃત્તિનાથનું જ છે. આ તરવને નીચેની ઝાડીઓમા દશાતપૂર્વક સૂચવવામા આવે છે.

પરી મહેશેં સુર્યાદાર્થી । દિપ્તી તેજાચી સૂતિ ॥

તયા માસાઘન્તર્વર્તી । જગાચિ પેલે ॥ ૨ ॥

વિવરણ-ધર્મરે સૂર્યના હસ્તમા તેજનું સૂત્ર આપ્યું છે, અને તે તેજના પ્રકાશથી આ સમસ્ત જગત પ્રકાશિત થયેલું છે.

ચંદ્રાસો અમૃત ઘાતલે । તેં તયાચિ કાર્કે ચેતુલે ॥

ર્કો સિંધુ મેઘા દિપલે । મેઘાચિ માગૂ ॥ ૩ ॥

વિવરણ-ધર્મરે અદ્ભુત નામનું છે, તે શુ અદ્ભૂત જ છે કે? નહિ, કિન્તુ તે અમૃતના યોગે ઝોકાર અને વનસ્પતિ આદિ તમ થાય છે સિંધુએ પોતાનું પાણી મેઘને આપ્યું છે, તે શુ મેઘમાટે જ કે? નહિ, કિન્તુ તે પાણી પર્વત સ્વરૂપે સમસ્ત જગતના હિપ્તભોગમા આવ્યા કરે છે.

તિવા લો ઝઞિવહુ । તો ઘરાચાચિ સુરવાહુ ॥

ગમતી આચી પલાહુ । તો જગાચાચિ કીં ॥ ૪ ॥

વિવરણ-દિવસના સમયમા જે પ્રકાશ હોય છે, તે શુ કેવળ શૂનતા હિપ્તભોગમાટે જ હોય છે કે? કદાપિ નહિ તે તો સમસ્ત જગતના હિપ્તભોગમાટે હોય છે, અથવા તો દીપકનો પ્રકાશ કેવળ દીપકમાટે જ નહિ, પણ સમસ્ત શૂદ્ધમાટે હોય છે, આકાશમા જે પોનાણું હોય છે, તેમા સમસ્ત જગતનો સમાવેશ થાય છે.

અગાથે હી ઉચ્ચંચ્છર્તી । તે ચંદ્રીચી ના શક્તિ ॥

વસંત કરી તે હોલી । શાઢાચે દાની ॥ ૧ ॥

વિવરણુ-અગાથ મહાસાગરમા જે ભરતી આવે છે, તે ચંદ્રના યોગે જ કે નહિ? ઋતુરાજ વસંતનો પ્રવેશ થતાની સાથે જ સમસ્ત વનશ્રીનો ઉદય થતા વૃક્ષોદ્ધારા કળ-પુષ્પોના પરાપકાર થાય છે.

હાળોની હૈં અસંવર્ય । હે દૈવીકીચે ઔદાર્ય ॥

વાચૂની સ્વાતંતર્ય । માણે નાહી ॥ ૨ ॥

વિવરણુ-એટલામાટે મેં જે આ અથના મિધથી સમસ્ત જગત્ સમક્ષ બ્રહ્મ-રૂપને મરિત કર્યું છે, તે મરી સ્વતંત્ર ઔદાર્યશક્તિ નથી, કિન્તુ એ સર્વ શ્રીગુરુનું જ અપ્રિતમદ્ધ ઔદાર્ય છે.

આણિ હા ચેવઢા યેસા । પરિહાર વેઝં કાયસા ॥

પ્રમુપ્રભાવવિન્યાસા । આઢ ઠાઝની ॥ ૩ ॥

વિવરણુ-હે પ્રભુ, આપના અમર્યાદ તેજ એટલે કે, શ્રીગુરુના ચિત્પ્રકાશની આડો જાઓ રહીને 'આ સર્વ ઔદાર્ય શ્રી ગુરુનું છે-એમા મારું સ્વાતંત્ર્ય કાઈ પણ નથી' એમ અનેક ઉપમાઓ આપીને હું શામાટે કહું વારુ?

આહી ઘોલિછોં જૈં કાહી । તેં પ્રગટોચિ અસે ઠાઈ ॥

મા સ્વયંપ્રકાશા કાઈ । પ્રકાશાવે ચોલે ॥ ૪ ॥

વિવરણુ-જે શ્રીગુરુના બ્રહ્મચૈતન્યસ્વરૂપનું મેં 'અમૃતાનુભવ' અથના મિધથી પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે જગત્ સમક્ષ સ્વયંપ્રકાશવડે પ્રકટ છે એટલે શબ્દવડે તેનું નવીનતાથી પ્રકાશન શુ કરવાનું હતું વારુ? તેમ જ વળી તે સ્વયંપ્રકાશનું શબ્દવડે પ્રકાશન થાય તેમ પણ નથી

નાના વિપાયે આહી હન । કીજે તેં પા મૌન ॥

તરીં કાય જની જન । દિસતેના ॥ ૫ ॥

વિવરણુ-અથવા તો કદાચિત્ સ્વયંપ્રકાશમાન ગુરુસ્વરૂપનું અચરૂપથી વર્ણન ન કરતા હું મૌન ધારીને બેસી રહ્યો હોત, તો તેથી જનને જન દેખાયો ન હોત કે શુ? એટલે કે, પ્રાણીને પ્રાણી બાસ્યુ ન હોત કે શુ? અર્થાત્ પ્રાણીઓના પ્રાણીને જોવામાં ચિત્પ્રકાશને ચિત્પ્રકાશજ લાગે છે.

જનાર્તે જર્ને દેવતાં । દષ્ટેચિ દશ્ય તત્ત્વતા ॥

કોળી નહોતી આહતા । સિદ્ધાતાચિ હા ॥ ૧૦ ॥

¶ વિવરણુ—મનુષ્યો મનુષ્યને જોવા લાગે, એટલે તે વેળાએ તેઓ પરસ્પર એક બીજાના દ્રષ્ટા છે એટલે કે, ત્યાં દશ્ય જેવું કાંઈ પણ નથી. જેવી રીતે મનુષ્ય ઘટ આદિ દશ્ય પદાર્થોને જોવા માટે, એટલે ત્યાં મનુષ્ય દ્રષ્ટા અને ઘટ આદિ પદાર્થો દશ્ય હોય છે. પણ મનુષ્યને મનુષ્ય જોવા માટે, તે વેળાએ ઉપર પ્રમાણે માત્ર એક દશ્ય અને દ્રષ્ટા, એમ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. કિન્તુ તેઓ તો એકબીજાના દ્રષ્ટા જ છે. તેઓ એકબીજાનાં પરસ્પર દશ્ય છે, એમ કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે, જે દશ્ય હોય છે, તે નિત્ય દશ્ય જ રહે છે; અર્થાત્ તે કદાપિ દ્રષ્ટા થઈ શકતો નથી જેવી રીતે ઘટ આદિ સર્વ જડ પદાર્થો સતત દશ્ય જ હોય છે અને તેમનામા દ્રષ્ટાપણનો સમ્બંધ કદાપિ આવતો નથી, તેવી જ રીતે મનુષ્યો એકબીજા તરફ જોતા હોય, એટલે તેઓ પરસ્પર સાપેક્ષ એક બીજાના દ્રષ્ટા જ હોય છે. એટલામાટે જનોના જન તરફ જોવામાં એક દ્રષ્ટા જ છે, પરંતુ આ કથન પણ અન યોગ્ય થતું નથી. કારણ કે, જનો તરફ જનો જોવા લાગે, તે સ્થળે જો દશ્યને સર્વથા અભાવ હોય, તોપણ દશ્યની અપેક્ષાવાળા દ્રષ્ટાનો પણ અભાવ જ હોવો જોઈએ. આ સર્વ કારણોથી દશ્યદ્રષ્ટવ સમ્બંધ વિના ચિત્રપ્રકાશ જ સ્વત સિદ્ધ દ્રષ્ટા છે, એમ જ સિદ્ધ થાય છે.

ચયા પરૌતે ફાહી । સંવિત રહસ્ય નાહી ॥

આણિ હૈં તયા આધીહી । અસત્ત્વચિ અસે ॥ ૧૧ ॥

વિવરણુ—સર્વ જગતભાસમા એક ચિન્માત્ર રહસ્ય વિના બીજું કાંઈ પણ નથી અને તે જ ચિન્માત્ર તત્ત્વ જગદ્ભાસથી પૂર્વ પણ છે અને જગદ્ભાસના અતમા પણ છે. સારાંશ કે, જગતના આદિ, મધ્ય અને અતમા એક ચિત્રપ્રકાશ વિના બીજું કાંઈ તત્ત્વ જ નહિ.

તહી પ્રંથ પ્રસ્તાવો । ન ઘટે હે હાણે વાવો ॥

તરી સિદ્ધાનુવાદ લાહો । આવડી વરુ ॥ ૧૨ ॥

વિવરણુ—એટલામાટે શ્રીગુરુના સ્વત સિદ્ધ ચિત્રપ્રકાશસ્વરૂપભાવનું વર્ણન કરવું બર્થ છે, એમ જો કહીએ, તો તો પછી અર્થનું નિરૂપણ થવાનું જ નહિ; એથી સ્વત સિદ્ધ સર્વત્ર સહજ પ્રકટ ચિત્તસ્વરૂપનો જ મેં પ્રીતિથી અનુવાદ કરેલો છે એનું કારણ નીચેની ઓળખા જણાવેલું છે.

પઠિયેવે સદા તેચિ । પરી મોર્ગાં નવી નવી રુચિ ॥

હ્ર્મણોની હા વર્ચીતચિ । અનુવાદ સિદ્ધ ॥ ૧૩ ॥

વિષયજ્ઞ-હારજી કે, પ્રીતિની ભોગવવાની વસ્તુ નિત્ય જો કે એકની એક જ હોય, તોપણ તેનો વારંવાર ભોગ લેવામાં નવીન નવીન રુચિ સમાવડી હોય છે. જેવી રીતે મનુષ્ય નિત્ય એકના એક જ ધર્મમાં વસતો હોય છે, અને અનેકવાર ખાધેલા અન્નને જ પુનઃપુનઃ ખાય છે તેમ જ અનેકવાર જોયેલાં સ્ત્રી, પુત્ર અને મિત્ર આદિને પુનઃ પુનઃ જોયા કરે છે; સારાંશ કે જે પ્રીતિના વિષયો છે, તે વારંવાર ભોગવવામાં જો કે એકના એક જ છે, તોપણ તેમના વારંવારના ભોગમાં સમાવડો આનંદ નવીન છે. તે જ પ્રમાણે, અસ્તિત્વાતિપ્રિયત્વથી પ્રકટ શ્રીગુરુનું ચિત્સ્વરૂપ મારા હૃદયમાં સ્વાત્મત્વવડે સ્થિત છે, અને તેથી તે સાહજિક નિરતિશય પ્રેમનો વિષય છે. ખીજા ઉપર જે પ્રેમ હોય છે, તે પ્રેમ આૈષ્યારિક હોય છે, પણ આત્માપરનો પ્રેમ તેવો નથી. એટલે કે, આત્માપર જે પ્રેમ હોય છે, તે પ્રેમ નિર્નિમિત્ત હોઈને નિરતિશય છે અને આત્માથી બ્યતિરિક્ત જીવ આદિ પદાર્થોપર જે પ્રેમ હોય છે, તે આત્મામાં છે એટલે કે, જેટલા પ્રમાણમાં જેના થોડો સુખપ્રાપ્તિ થાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં તેનાપર પ્રેમ હોય છે, સારાંશ કે આત્મામાં જ સર્વ પ્રિય છે. જેને માટે સર્વપર પ્રીતિ હોય છે, તે જ મુખ્ય પ્રીતિનો વિષય છે, એમ શાસ્ત્રે પોકાર કરીને કહે છે, અને એવો મુખ્ય પ્રીતિનો વિષય આત્મા છે. જીવપર જે પ્રેમ હોય છે, તે પણ આત્મસંબંધથી જ હોય છે. હારજી કે, ક્ષુદ્ધિમાં જે ચિદાભાસ છે, તેને જ જીવ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ જીવ આત્માનો આભાસ હોવાથી જ જીવપર પ્રેમ છે અથવા હોય છે. તે જીવનો અને ક્ષુદ્ધિનો પરસ્પર અતિ નિકટ સંબંધ હોવાથી ક્ષુદ્ધિપર પ્રેમ રહે છે; તે ક્ષુદ્ધિનો અને દેહનો સર્વથા નિકટ સંબંધ હોવાથી દેહપર પ્રેમ હોય છે, અને દેહનો તથા જીનો પરસ્પર ગાઢ સંબંધ હોવાથી સ્ત્રીમાં રહેલી ભાવના થાય છે. સ્ત્રીમાંથી પુત્રની ઉત્પત્તિ થવાથી પુત્રમાં પ્રેમ બધાય છે; તે પુત્રનો અને પુત્રમિત્રોનો સંબંધ હોવાથી પુત્ર મિત્રપર પ્રેમ આકર્ષાય છે; તાત્પર્ય કે, જીવથી લઈને તે પુત્રમિત્રપર્યન્ત જે આ પ્રેમનો પ્રકાર કલો, તે સર્વપરનો પ્રેમ પરપરાથી આત્મામાં જ છે. આનો વ્યવહારમાં સર્વને અનુભવ મળ્યા કરે છે. જુઓ, જે વેળાએ પુત્ર અને પુત્રના મિત્રનું પેર થાય છે, તે વેળાએ પિતાના પુત્રમિત્રપરના પ્રેમનો લોપ થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે, પોતાની સ્ત્રી તથા પોતાના પુત્ર વચ્ચે કુસપ થાય છે, તો તેથી પિતાનો

પુત્રપુત્રના પ્રેમ ઓછો થઈ જાય છે અને તેથી કાચિત્ તે પુત્રને ધરમાથી બહાર
પથ હાકી કાઢે છે, તેમ જ પોતાની સ્ત્રી બે પોતાની આસામા ન રહે, તે પતિ
તેનાપર પ્રેમ ન રાખતા રહામે તેનો ત્યાગ કરી દે છે, તે જ પ્રમાણે મનુષ્યના
પોતાના દેહને કાઈ દુ ખ યાય-હિદાહરણાર્થ, પગમા નથુ આદિ થઈ ઊઠે પડી જાય
અને ઔપધીપચારથી તે ન મટે, તે પેઠે તેને એવી સવાહ આપે છે કે, 'જે તું
તારો પગ કપારી નાખીશ, તે જ જીવીશ અને નહિ તો મરી જઈશ' વેદનું આવું
વચન સંભળતાં જ પોતાના જીવને બચાવવામાટે તે પોતાના પગને કપાવવાને
તૈયાર થઈ જાય છે, તેમ જ બે કાઈ અસહ્ય દુ ખ યાય અથવા તે પ્રતિજ્ઞા અને લજ્જા
જવાનો પ્રસંગ આવી લાગે છે તો ટેટનાક પ્રતિગ્રિત સદ્ગુહરથો હીરાકણી ખાઈને
પોતાના જીવ પથુ આપી દે છે સારાથ કે પુત્રમિત્રથી આરબીને જીવપર્યન્ત જે
પ્રેમ હોય છે, તે પ્રેમ તે મનુષ્યો જ્યાં સુધી પોતાને નનુકૂળ હોય, ત્યાં સુધી જ હોય
છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બે તે મનુષ્યો પ્રતિજ્ઞા થઈ જાય, તે મનુષ્ય તેમના ત્યાગ
કરવામા મટત થાય છે અર્થાત્ આત્માના કારણથી જ સર્વપર પ્રીતિ છે એથી,
પ્રીતિનો અુખ્ય વિષય આત્મા છે અને તેથી જ તેનો અનુવાદ કરવો યોગ્ય છે,
એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે

ચાકારણે મિયા । ગૌવ્ય દાવિલે બોલોનિયા ॥

એસે નાહીં અપૈસયા । પ્રકાગૂચિ ॥ ૧૪ ॥

વિવરણુ-પથુ બે કારણથી મેં આ અમ વાતો કહી બતાવી છે, એમ નથી
હિન્તુ તે આત્મતત્ત્વ પેતે જ પોતાના સ્વપ્રકાશવડે જગતના સર્વાન્તર્મદિર્સાંગમા
નિત્ય પ્રકટ વિદ્યે જ છે

આળિ પૂર્ણ આહતા વેઠલો । સંઘ આહીચ વાટલો ॥

મા લોપલો ના પ્રગટલો । કોણ્હા હોત્તની ॥ ૧૫ ॥

વિવરણુ-પૂર્વે કહેલું જે નિત્ય પરિપૂર્ણ પરબદસ્વરૂપ, તે જ આપણુ આત્મતત્ત્વ
છે, અને એટલામાટે તે યોધવડે આપણે સર્વત્ર બનતાથી બચાવેલા (બરેલા) છીએ.
કારણ કે, શ્રીગુરુના પ્રસાદથી આપણને સ્વકીય બદાત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે,
તેના યોગે બધા દેહાદિકારનો લોપ થતા સર્વત્ર પરિપૂર્ણ બદાત્મકારવડે આપણે વેદિત
થમા છીએ-એટલે કે, બેદશ્ય અને નિત્ય પરિપૂર્ણ પરબદ જ આપણે છીએ એવો
આપણો દદ નિશ્ચય થયેનો છે હવે, બે આપણા પૂર્ણ સ્વરૂપમાં અમ રહેવાનો

અને પ્રકટ થવાનો વ્યવહાર નથી. કારણ કે, જેની દૃષ્ટિથી ગુપ્ત રહેવાનું કે પ્રકટ થવાનું હોય છે, તે આપણા ચિન્માત્ર સ્વરૂપથી જિજ્ઞાસુ હોય, એવું કાંઈ પણ છે જ નહિ.

આપણા આપણપે । , નિરોપણ કાચ વોપે ॥

મા ડગેવર્ણે હારપે । પેસેં આદે ॥ ૧૬ ॥

વિવરણ—એવા કેવળ ચિન્માત્ર અને એકરસ સ્વાત્મસ્વરૂપમાં નિરૂપણનો વ્યવહાર થાય છે ખરો કે? અર્થાત્ કદાપિ થતો નથી. કારણ કે, નિરૂપણને દ્વિતસંબંધની આવશ્યકતા છે, અને ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપમાં તે દ્વિતસંબંધનો સર્વથા અભાવ છે. તોપણ અમથા જેસી રહેવાથી નિલ પ્રકટ સ્વાત્મસ્વરૂપ હુમપ્રાપ્ત થવાનું હતું કે? કદાપિ નહિ.

હાળોની માફી વૈલરી । મૌનાચેંહી મૌન કરી ॥

હેં વાળિયાવરી મકરી । રેતિલિયા ॥ ૧૭ ॥

વિવરણ—પૂર્વે કલા પ્રમાણે એકત્વસ્થિતિમાં કિંવા ચિદૈક્યભાવમાં મારી વૈખરી (વાણી)એ જો કે ગ્રંથના મિથ્યા નિત્યપ્રકટ ચૈતન્ય તત્ત્વનું નિરૂપણ કરેલું છે, તોપણ તે મૌનનું મૌન જ છે. એટલે કે, જેવી રીતે પાણીપર માછલાનું ચિત્ર કાઢવામાં આવે અને પુનઃ પાણીપર દષ્ટિપાત કરવામાં આવે, તે તમા તે ચિત્ર ન દેખાતાં કેવળ પાણી જ હોય છે—એટલે કે, પાણીપર માછલાનું ચિત્ર કાઢવામાં આવે, તે ન કાઢ્યા સમાન જ હોય છે; તેવી જ રીતે ચિદૈક્યસ્વાત્મપ્રત્યયમાં મારી વૈખરીવડે આ મથનું નિરૂપણ કરવું, તે નિરૂપણ ન કરવા સમાન જ છે.

પર્વં દશોપનિપર્વે । પુઢારી ન ઢલ્લતી પર્વે ॥

દેલોની લુઢી વોર્ધે । ચેર્થેચિ દિપ્પલી ॥ ૧૮ ॥

વિવરણ—એવા આ ચિદૈક્ય સ્વાત્મભાવનું યથાર્થ વર્ણન દશોપનિપદમાંના પદોથી પણ થયું નથી; એટલે કે, તે ઉપનિષદોનાં પદો 'એતિ એતિ'ના કથનથી આગળ વધી શક્યાં નથી. એને જોધને—એટલે કે, એ ચિત્સ્વરૂપભાવને જોધને મારી બોધ-વૃત્તિએ પણ અહીં જ દુબકી મારી—અર્થાત્ એકરસ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં બોધ પણ અદૃશ્ય થઈ ગયો.

જ્ઞાનદેવ હાળે શ્રીમંત । હેં અનુમવામૃત ॥

સેવૃનિ જીવન્મુક્ત । હેંચિ હોતુ ॥ ૧૯ ॥

વિષય-જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, મારા શ્રી શુરના પ્રસાદથી અનુભવ-વામાં આવેલું શ્રીમંત અમૃત, તે પરમ ઐશ્વર્યરૂપ મોક્ષ છે; કારણ કે, મોક્ષની જ અમૃત સંગા છે. અમૃતાન આદિ સર્વ નામરૂપાત્મક જગત્ પ્રતિક્ષણે મૃત ધનાર્થ અસત્ હોવાથી એ જગતનું અધિજ્ઞાન અસ્તિભાતિત્રિવરૂપ જે ચૈતન્યતત્ત્વ, તે ચૈતન્ય તત્ત્વની 'અમૃત' (કદાપિ ન મરનાર) સંગા છે. સારાશ કે, સર્વ સૃષ્ટિ પાંચ અંશોની બનેલી છે. તે પાંચ અંશ આ પ્રમાણે છે;—૧ અસ્તિ, ૨ ભાતિ, ૩ પ્રિય, ૪ નામ અને ૫ રૂપ. એ પાંચ અંશોમાના નામ અને રૂપ એ બે અંશો વ્યભિચારી હોઇને મરી જનારા છે, અને તેથી તે કલ્પિત છે. એવા એ કલ્પિત નામરૂપાત્મક જગતને ચૈતન્યના જ અસ્તિત્વનો આધાર છે, અને તે ચિત્રાકાશવડે જ ભાસે છે; તેમ જ તે સર્વ જગતમા એક પ્રિય ચૈતન્યની જ પ્રિયતા બદેલી છે. આ સર્વ નામરૂપાત્મક જગત્ પદ્યપિ મરી જાય, તો પણ અસ્તિભાતિત્રિય તે અમર જ હોય છે. એનો વ્યવહારમાં સર્વ મનુષ્યોને પ્રસક્ત અનુભવ મળ્યા કરે છે. કાઈ એક પદાર્થ અગ્નિમા ખળી જાય, એટલે તેના નામરૂપનો નાશ થાય છે; પરંતુ તેનું અસ્તિભાતિત્રિયત્વ તો રૂપાન્તરવડે કાયમ જ હોય છે અને તેથી જ—અસ્તિભાતિત્રિયરૂપ આત્મતત્ત્વ અમર હોવાથી જ—એને અમૃત કહેવામાં આવે છે. દેહાત્મશુદ્ધિથી બદ્ધ થયેલા જીવ, જે વિચારપૂર્વક એ અમૃતનું ચેષ્ઠ કરે, તો અવશ્ય તે મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે, નામ અને રૂપનો આધાર જે સમિધાનંદરૂપ આત્મતત્ત્વ, તે જ મારું સ્વકીય રૂપ છે અને નામરૂપાત્મક જે દેહાદિક પ્રપંચ, તે સર્વ મારામાં કલ્પિત આરોપ સમાન હોવાથી અસત્ છે, એમ જે જીવ વિચારપૂર્વક દંઢતાથી જાણી લીધું છે, તે જ મુક્ત છે.

મુક્તિ કીર વેલ્હાલ । અનુભવામૃત નિલિલ ॥

પરી અમૃતાહી ડઠી લાલ । અમૃતે ચેળે ॥ ૨૦ ॥

વિષય-આ ઓળીના તૃતીય ચરણમાના 'અમૃત' શબ્દનો 'સોપાધિક મુક્ત સ્થિતિ' એવા અર્થ લેવાનો છે, અને ત્યારપછીના અર્ધ ચરણમાંના 'અમૃત' શબ્દનો 'નૈરુપાધિક અને નિર્વિકલ્પરૂપ મોક્ષ' એવા અર્થમાં સ્વીકાર કરવો.) નિત્ય સ્વાત્મત્વ-વડે અપરોક્ષ જે અમૃત, તે જ મુશોભિત મુક્તિ છે; અમૃત એટલે સોપાધિક મુક્ત-સ્થિતિ, જેનામાં 'હું જાણ છું' એવા સ્ફુર્તિરૂપ જ્ઞાનો ઉપદ્રિ છે, એવી એ મુક્ત સ્થિતિને ઉપર આરભમાં કહેલા નિત્ય નિર્ધર્મ કેવળ અનુભવામૃત જે મોક્ષ, તે મોક્ષ-વિશેની લાજ ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે એક ગરીબ માણસને કાઈ અપ્રાપ્ય વસ્તુને

તેતા 'તે ઉત્તમ વસ્તુ મને પ્રાપ્ત થાય તો સારું' એવી ધૃત્તિ થાય છે અને તે ધૃત્તિ બે ઉત્કટ હોય, તો તે ઉત્તમ અપ્રાપ્ત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવામાટે તે લાળ ધોળવા મડી બળ છે, તેવી જ રીતે આત્માનાત્મવિચારવડે દેહાહકારનો નિરાસ કરીને, 'હું બ્રહ્મ છું' એવી સકલ્પરૂપ ઈતિમા યથાવલા જે મુક્તા, તેમને પણ નિત્ય નૈરુપાધિક અને નિર્વિકલ્પરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ વિશેની લાળ ઉત્પન્ન થાય છે કારણ કે, તે મોક્ષપ્રાપ્તિ તેમને અપ્રાપ્ત છે.

નિત્ય ચાલૂ હોયે । પરી પુનવે જાનુ આહે ॥

हैं का भी क्षणं लाहे । सूर्यदिठौं ॥ ૨૧ ॥

વિવરણ-ધતર તિથિઓનો ચંદ્ર અપૂર્ણ અને પૌર્ણિમાનો ચંદ્ર પૂર્ણ હોવાથી ધતર તિથિઓના ચંદ્રથી પૌર્ણિમાનો ચંદ્ર જિત છે. એમ મારાથી સૂર્યની દૃષ્ટિવડે કહી શકાશે ખરું કે? કારણ કે, સૂર્યસમક્ષ પૌર્ણિમાનો ચંદ્ર અને ધતર ચંદ્ર એવો કરો. પણ ભેડ છે જ નહિ ચંદ્ર પૂર્ણ હોય કેવા અપૂર્ણ હોય-મને તેવો હોય-તોપણ સૂર્ય-સમક્ષ તો તેનો સર્વથા લોપ જ થઈ જાય છે

મિયા સાવાદ્હે હોયે । તેં આગીર્ચે આર્ગી ન સમાયે ॥

येन्हवाँ तेरेचि आहे । तारुण्य कीं ॥ ૨૨ ॥

વિવરણ-જી બરબેબનમા આવે અને પાતે તેને સ્નેહસહિત સ્વીકાર કરે, એટલે તેની યૌવનાવસ્થા અગમા ને અગમાં સમાતી નથી. નહિ તો, તેના તારુણ્યમા આવવા પહેલાં પણ તે તારુણ્ય તો તેના ચરીરમાં ગ્રમરૂપે રહેલું જ હોય છે.

વસંતાચા આલા । ફલી ફુલી આપુલા ॥

गमानाचिया ढाळा । पेलती झाडें ॥ ૨૩ ॥

વિવરણ-વસંત-ઋતુનું આગમન થતાની સાથેજ વૃક્ષો પોતાના ફળ અને પુષ્પોથી મંડિત થાય ■ અને તેમની શાખાઓ અગનચુનિત થઈ જાય છે એટલે કે, વૃક્ષમા ફળ પુષ્પોનો જે સમાન્વ સસ્કાર હોય છે તે જ વસંતઋણમા વિરોધત્વને પામે છે.

ચચાલાર્ગી હેં લાલર્ગે । અનુમવામૃતપર્ણે ॥

स्वानुभूति परगुणें । वीगरिळें ॥ ૨૪ ॥

વિવરણ-એટલામાટે મારા સ્વાનુભવની આ 'અમૃતાનુભવ' અથરૂપે મેજાયાની કરેલી છે. આનો લાવાર્થ એવો છે કે, નિત્ય અપરોક્ષ અને જ્ઞાનમાત્ર જે સ્વાત્મભાવ,

તે વિશેનો વિચાર જે એ આ 'અમૃતાનુભવ' ગ્રંથમાં કરેલો છે, તે વિચાર જે કાંઈ પણ અવધુ, મનન અને નિદિધ્યાસનપૂર્વક મહાવાક્યવિચારથી આત્મસાક્ષાત્કારને પામેલા દરી, તેમના સ્વાનન્દ ઉપભોગનો વિષય છે. બાહ્યના બીજાઓ જે આ ગ્રંથનો વિચાર કરશે તો તેમને ગ્રંથમાંના વાક્યાતુર્યનું સુખ મળશે, જેમ કે:—ચંદ્રકિરણોમાંથી થતા અમૃતસ્રાવનો ઉપભોગ ચક્રોરોને જ મળે છે; નહિ તો, ચક્રોરોવિના બીજાં પ્રાણી-ઓને ચંદ્રામૃતનું સેવન કરવાની કાંઈ મનાઈ કરવામાં આવેલી નથી; તથાપિ ચક્રોરો વિના ચંદ્રામૃતનું સેવન કરવાની રીતિ બીજાં પ્રાણીઓને ગમ્ય નથી અને તેથી જ ચક્રોરોવિના બીજાં પ્રાણીઓ કેવળ ચંદ્રની સ્તીતળતાને આનંદ જ ભોગવે શકે છે. તે જ પ્રમાણે આ 'અનુભવામૃત' ગ્રંથમાંથી સ્વાત્માનુભવી તત્ત્વવેત્તાઓને નિર્વિષય પ્રજ્ઞાનંદનો ઉપભોગ મળશે; પરંતુ ઇતર બહિર્મુખ જીવોને આ 'અનુભવામૃત' ગ્રંથનો વિચાર કરવાથી નિજાનંદનો ભોગ મળવાનો નથી; કારણ કે, 'અનુભવામૃત' ગ્રંથના વિચારથી નિજાનંદનો ઉપભોગ લેવાની રીતિથી તેઓ અચાત છે. એટલામાટે જ અનુ-ભવામૃતરૂપી બાહ્યવાની મેળખાની આત્માનુભવી લેકોને જ આપવામાં આવી છે.

આળિ મુક્ત મુમુક્ષુ મદ્દ । દે સવરી યોગ્યતામેદ ॥

અનુભવામૃત સ્વાદ । વિરુદ્ધ ગંધ ॥ ૨૧ ॥

વિષરણુ—ન્યાસધી સચ્ચિદાનંદરૂપ, નિત્ય અને અપરોક્ષ સ્વાત્મસ્વરૂપથી જીવ તન્મુખ છે, ત્યાં સુધી, એક મુક્ત, એક મુમુક્ષુ અને એક બદ્ધ આ કિંત મિત્ર યોગ્યતાને બેદ્રપ્રકાર છે. આનો ભાવાર્થ એવો છે કે, આત્મા અને અનાત્માના વિચાર-વિવેક-વડે અનાત્મતત્ત્વનો નિરાસ કરીને, 'હું અસંગ સાક્ષી આત્મા છું' એવા અનુભવથી આત્મસન્મુખ રહેનારા તત્ત્વવેત્તા મુક્ત છે અને સાસમાપ્રમથી સત્તાત્મનું અવધુ કરીને નિત્યાનિત્ય વિવેકાદિ સાધનચતુષ્પત્તિને આધકારીઓ છે, તેઓ મુમુક્ષુ છે; (એટલે કે, સકારણ દુઃખનિવૃત્તિ અને પરમાનંદપ્રાપ્તિરૂપ જે મોક્ષ છે, તેની પ્રાપ્તિની તીવ્ર ઇચ્છા કરનારા જે હોય છે, તેમુમુક્ષુ છે). અને 'હું દેહ છું' તથા દેહસંબંધાદિ માતા-પિતા, સ્ત્રીપુત્ર અને ગૃહ આદિ સર્વ મારાં છે, એવી અહંત્વતિથી જેઓ બંધાયેલા હોય છે, તેઓ બદ્ધ છે. પરંતુ મુક્ત, મુમુક્ષુ અને બદ્ધ એ બેદ્રપ્રકાર ન્યાં સુધી જીવ સ્વાત્મસ્વરૂપથી વિન્મુખ છે, ત્યાંસુધી જ હોય છે. જે વેળાએ જીવ પોતાના સ્વકીય આત્મસન્મુખ થાય છે, એટલે કે, 'દેહદ્રિય,' મન, યુદ્ધિ આદિ તત્ત્વોનો સાક્ષી અસંગ સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા હું છું' એવા યાનનિશ્ચયને તે જે વેળાએ પામે છે, તે વેળાએ તે જીવ મુક્ત થઈ જાય છે. એ પછી મુમુક્ષુ અને બદ્ધ તેને સ્પર્શ

થતું નથી અને એમ થતાં બદ્ધ તથા મુમુક્ષુની અપેક્ષાવાળી મુક્તિની કલ્પના પણ અવશિષ્ટ રહેતી નથી. એવી રીતે નિત્ય, અપરોક્ષ, જ્ઞાન માત્ર અને સ્વાત્મ-તત્ત્વ અમૃતના અનુભવમાં સર્વ બંદોનો લોપ થતાં એક અમૃત સ્વાત્મતત્ત્વ જ અવશિષ્ટ રહે છે.

ગંગાવગદ્ના આલી । પાણિયે ગંગા જાલી ॥

કાં તિમિરે મેટલી । સૂર્યા જૈસી ॥ ૨૬ ॥

વિવરણ-ખીન વહેણા અને નદીઓનું પાણી ગંગામાં સ્નાન કરવામાટે આવતાં જેમ ગંગારૂપ થઈ જાય છે, અથવા તે અંધકાર સૂર્યને યજ્ઞવામાટે આવતાં પ્રકાશ-રૂપ થાય છે;

નાર્હી પરીસાચી ફસવટી । તવચરિ બાનિયાચ્યા મોટી ॥

મગ પંધરાબીયાચ્યા પાઠી । વૈસાવે ફીં ॥ ૨૭ ॥

વિવરણ-તથા જ્ઞાનસૂધી કાંઈ પણ ધાતુ પારસની કસોટી પર આવ્યો નથી, ત્યાંસૂધી ધાતુના જૂદાજૂદા કસ હોય છે; પરંતુ પારસમણિનો સ્પર્શ થતાંની સાથે જ સર્વ ધાતુઓ મુવર્ધ્વરૂપ થાય છે;

તૈસેં જેં યા બહરા । મેટતી ગાભારા ॥

તે બોચ જૈસે સાગરા । જાંતુ આલે ॥ ૨૮ ॥

વિવરણ-તે જ પ્રભાવે, જેઓ આ ‘અમૃતાનુભવ’ અથર્મના અક્ષરોના અર્થ સાથે સંલભ થાય છે, તેઓ જેમ નદીઓના પ્રવાહસાગરમાં આવતાં સાગરરૂપ થાય છે, તેવી રીતે પરમાર્થરૂપ પરબ્રહ્મ બની જાય છે.

જૈશા અકારાદિ બહરા । મેટતી પન્નાસદી નાજા ॥

તૈસેં યા ચરાચરા । દુસરેં નાર્હી ॥ ૨૯ ॥

વિવરણ-જેવી રીતે અકારાદિ સ્વરોસાથે સંયુક્ત થઈને પચાસ વર્ણોની સિદ્ધિ થાય છે, તેવી જ રીતે આ ચરાચર એટલે કે, સ્થાવરજંગમાત્મક જગતમાં આત્મ-તત્ત્વ વિના બીજું કાંઈ પણ નથી. અર્થાત્ આત્મતત્ત્વના વેગે સ્થાવરજંગમાત્મક જગતની સિદ્ધિ થાય છે, એટલે કે, તે જાણે છે.

તેસેં તિયે ર્દેવરી । આંગોલી નુમેચિ દુસરી ॥

કિંબહુના સરોમરી । શ્રીશીવેશીચિ ॥ ૩૦ ॥

વિવરણ-જે જ પ્રમાણે, તે ઈશ્વરમાં બીજે કરો પણ સંબંધ નથી; એક ઈશ્વર અને બીજું કંઈ એક છે, એમ કહીને બીજી આગળીને ઊંચી કરવાની શક્યતા જ નથી! વધારે શું કહેવું? જ્યાંયાં સર્વત્ર શિવ અને શિવની જ વ્યાપ્તિ છે. જેવી રીતે પુષ્પો જો કે અનેક હોય, તોપણ તે સર્વમાં પરિભ્રમ તો એક જ હોય છે; તેવી રીતે આ વિશ્વ જો કે અનેકનામરૂપાત્મક છે, તોપણ એ અનેક નામરૂપાત્મક વિશ્વમાં સત્તાત્કૃતિરૂપે એક ઈશ્વરતત્ત્વ જ હોય છે.

દાળોનિ જ્ઞાનદેવો દાળે । અનુભવામૃતે ચેર્ષે ॥

સણુ મોગિજે સણે । વિપ્લવાવેનિ ॥ ૩૧ ॥

વિવરણ-જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, આ ‘અનુભવામૃત’ એટલે નિત્યમુક્ત જ્ઞાનરૂપ આત્મભાવ જ છે. આ સર્વ વિશ્વનો પર્વ છે, એટલે કે, યાવત્ પ્રાણી-માત્રનો પર્વ છે. મિનભિન લોકો પોતપોતાના મિનભિન પર્વો પાળે છે; એટલે કે, એક જાતિના લોકોના જે પર્વ છે, તે જ પર્વ બીજી જાતિના લોકોના હોતા નથી અને તેથી તે સર્વ પર્વો એકદેશીય છે. ‘અમૃતાનુભવ’ તે એવા એકદેશીય પર્વોમાંના એક પર્વ નથી, કિન્તુ તે સમસ્ત વિશ્વનો સાર્વજનિક પર્વ છે. કારણ કે, ‘અનુભવામૃત’ એટલે સચ્ચિદાનંદરૂપ નિત્યમુક્ત આત્મભાવ છે, એ તો ઉપર કહેલું જ છે અને એ આત્મભાવની શિવથી આરંભીને તુલ્ય પર્યન્ત સર્વ ન્દાનાં મોટાં પ્રાણીઓમાં એકસરખી વ્યાપ્તિ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના નવમા અધ્યાયમાં શ્રી કૃષ્ણ હજવાને કહેલું છે કે:—

“સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ॥

યે મજંતિ તુ માં મસ્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્” ॥ ૨૯ ॥

ભાવાર્થ:—“હું સર્વ જીવોમાં સમાન છું—મારા કંઈ શત્રુ પણ નથી અને કંઈ મિત્ર પણ નથી. જો આ મને હક્કિતવડે હજો છે, તેઓ મારામાં છે અને હું તેમનામાં છું.”

વધારે શું કહેવું? યાવત્ પ્રાણીમાત્રનું સ્વકીય સ્વરૂપ, એક આત્મતત્ત્વ જ છે. આનો ભાવાર્થ એવો છે કે, પર્વ એટલે સુખના દિવસો. પણ બાવહારિક પર્વ ‘પર્વ’ ના નામથી ઓળખાય છે, એટલું જ; બાકી ખરી રીતે જોતાં એ પર્વ તે ‘બહાર દીવાળી અને અંદર હોળી’ જેવા જ હોય છે—એટલે કે, દીવાળીના દિવસોમાં અંગને નાના પ્રકારનાં સૌંદરિકા દ્રવ્યો લગાડીને લોકી સ્નાન આદિ કરે છે; શીરો, પૂરી અને લાડવા વેડાળી આદિ ઉત્તમ મિષ્ટ પદાર્થો બનાવીને ખાય છે અને રાત્રિના સમયે અનેક

દીપ્તિ પ્રકટાવીને પોતાના ઉત્સાહને પ્રદર્શિત કરે છે; એવી રીતે નાના પ્રકારના સુખો-
પચારના યોગે દીવાળી વ્યાદિ જે પર્વના દિવસો છે, તે ખરેખર સુખના જ દિવસો
છે, એમ ભે કે જીવો વ્યક્ત કરે છે; છતાં ખરેખર તેમના અંતઃકરણમાં સુખસમા-
ધાન નહિ, પણ દુઃખ જ હોય છે અને ત્રિવિધ તાપવડે સર્વનાં અંતઃકરણો પીડિત
હોય છે. પરંતુ અંતરંગ નિત્યમુક્ત આનંદરૂપ જે સ્વાત્મપર્વ, તે એવા પ્રકારનો પર્વ
નથી. આ પર્વના દિવસનો ઉદય થતાંની સાથે જ અંદર અને બહાર સર્વત્ર એક આનંદ
અને આનંદ જ પ્રસરી જાય છે. એવા એ અતિ આનંદરૂપ સ્વાત્મપ્રસાદના ઉદયમાં
સર્વ આધીમાત્રને સમાન સુખ હોય છે. જેવીરીતે, એક ક્ષીટીથી તે બ્રહ્મદેવ પર્વન્ત
નિશાનંદ સર્વને એક સરખો જ હોય છે, તેવી જ રીતે આત્મપ્રત્યક્ષમણિ બ્રહ્માનંદ પણ
સર્વને સમાન છે.

इति श्रीसिद्धान्तुषादे श्रीमदमृतानुभवार्थविवरणे ग्रंथमहिमावर्णनं

नाम दशमप्रकरणं संपूर्णम् ॥

—૭૭૭૭૭—

ઉપસંહાર

‘અમૃતાનુભવ’ ગ્રંથનાં બધાં ભાગીને દશ પ્રકરણો છે. તેમાંના પ્રથમ પ્રકરણના
આરંભના પાંચ સંસ્કૃત શ્લોકોમાંના પ્રથમ બે શ્લોકોમાં ‘યદક્ષરં જનાસ્થેયં’ છતાં
પદ્ધતી સદ્ગુરુ નિવૃત્તિનાથનું વર્ણન કરેલું છે, અને એ વર્ણનના યોગે, ગ્રંથની નિવિધ
સમાપ્તિ થાય, અટલામાંટે ગ્રંથના આરંભમાં ગંગાત્પરણ કરતું જોઈએ તે પ્રમાણે
ગંગાત્પરણ કરવામાં આવ્યું છે. કારણ કે, સદ્ગુરુ તે સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ છે, એમ
અનેક ગ્રંથકારોએ કહેલું છે. જેમ કે:—

“ગુરુર્બ્રહ્મા ગુરુર્વિષ્ણુર્ગુરુર્દેવો મહેશ્વર: ।

ગુરુસ્સાક્ષાત્પરબ્રહ્મ તસ્મૈ શ્રીગુરુવે નમઃ” ॥ ૧ ॥

“બ્રહ્માનંદં પરમસુખદં કેવલં જ્ઞાનમૃતિં ।

દ્વંદ્વાતીતં ગગનસદૃશં તત્સ્વમસ્યાદિલક્ષ્યં ॥

* “ગુરુ જ બ્રહ્મા છે, ગુરુ જ વિષ્ણુ છે, ગુરુ જ દેવ છે, ગુરુ જ મહેશ્વર છે અને ગુરુ જ
સાક્ષાત્પરબ્રહ્મ છે-એટલામટે તે ગુરુને હું નમસ્કાર કરું છું.”

एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं ।

आवातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं च नमामि^१ ॥ ૨ ॥

—જે જ્ઞાનમાત્ર પરમબ્રહ્મવસ્તુનો અને સદ્ગુરુનો અભેદ છે, તે બ્રહ્મવસ્તુ નિત્ય મગ્નરૂપ જ છે, એમ સાત્રો પણ પ્રતિપાદન કરે છે, થયા,—

“सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषामभंगलम् ।

येषा हृदिस्थो भगवान् मंगलयत्नो हरिः” ॥

ભાવાર્થ —“જે પુરુષોના હૃદયમાં સર્વ મગ્નોના આશ્રયભૂત ભગવાન શીઠર પ્રકટ છે, તે પુરુષોને સર્વ કાળમાં અને સર્વ કાર્યોમાં અમંગળ જેવું કાઈ પણ ન હોઈને સદાસર્વદા સર્વ કાર્યોમાં મગ્ન જ છે”

“अमुमानि निराचष्टे तनोति शुभसवति ।

स्मृतिमात्रेण यत्पुंसा ग्रहा वन्मगलं निदु ॥ ॥

ભાવાર્થ —“જે બ્રહ્મનું સ્મરણ કરવાથી અધિકારી પુરુષનાં સર્વ અશુભોની નિવૃત્તિ થઈને સર્વ શુભ થાય છે, તે બ્રહ્મને વેદન પુરુષો મગ્નરૂપ જાણે છે.”

સારાંશ કે, મથના આરબમાં સદ્ગુરુનું સ્મરણ કરવું તે જ મથકર્તાનું સુખ્ય મગ્નગાયરણ છે.

તેની પછી તૃતીય અને ચતુર્થ શ્લોકમાં જગદાદ્ય પ્રકૃતિ પુરુષના વિચારને બ્યક્ત કરી મથકર્તાએ તેમને પણ નમસ્કાર કર્યા છે. ત્યારપછી પચમ શ્લોકમાં આદિ, મધ્ય અને અત એ જગદવસ્થાઓથી રહિત સદ્ગુરુના અમર્યાદ સ્વરૂપને મથકારે નમન કરેલું છે. એ પછી તૃતીય અને ચતુર્થ શ્લોકમાં દર્શાવેલા પ્રકૃતિ અને પુરુષનું પ્રથમ ઓળીથી તે ઠીક પ્રથમ પ્રકરણના અતપર્યન્ત વર્ણન કરેલું છે. તેનો સારાંશ એટલો જ છે કે,—

એક જ્ઞાનમાત્ર અધિજ્ઞાનપરબ્રહ્મમાં જ પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ સાપેક્ષ દ્રવ્યનાઓ છે—અર્થાત્ એ ઉભય કાદંબનિક પ્રકૃતિ અને પુરુષનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ અધિજ્ઞાન પરબ્રહ્મ ચૈતન્ય જ છે. પરમાર્થતઃ એક અર્થરૂપ પ્રકૃતિ અને પુરુષના યોગમાં તૃતીય જગત્ ક્રિયા સસાર જો કે જાસે છે, તોપણ તેમણે પોતાના સ્વરૂપમાં તૃતીયતાનો સબધ

* “બ્રહ્મ નૈત્ય પરમ સુખદાયક, કેવળ, જ્ઞાનમૂર્તિ, દ્વંદ્વભાવથી રહિત, ગમનતુલ્ય, તત્ત્વમયિ આદિ સદૈય, એક, નિત્ય વિમળ, અચળ, સર્વગ્રાહિમાન, સાક્ષિભૂત, આવાતીત અને ત્રિગુણ રહિત જે સદ્ગુરુ તેમને હું નમન કરું છું”

આવવા દીધી નથી; એમ એ પ્રથમ પ્રકરણમાં જ ગ્રંથકર્તાએ દર્શાવેલું છે. એ પ્રથમ પ્રકરણમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ એક છે, એમ જ્યાં જ્યાં સૂચવેલું છે, ત્યાં ત્યાં ગ્રંથકારે ઉપાધ્યાય તાત્ત્વિક સ્વરૂપનો સ્વીકાર કરેલો છે; અને જ્યાં જ્યાં તેમના સ્વરૂપનો ભેદ સૂચવેલો છે, ત્યાં ત્યાં તેમના વાચ્યસ્વરૂપનો સ્વીકાર કરેલો છે. એવા પ્રકારના ગ્રંથકર્તાના એ ધારણને જાણીને મેં અર્થવિવરણમાં પ્રકૃતિ તથા પુરુષના એકત્વને દર્શાવતી વેળાએ પ્રકૃતિ અને પુરુષ સમ્યક્ષબંધરૂપ છે, એમ કહેલું છે, અને તે તેમના તાત્ત્વિક સ્વરૂપની દૃષ્ટિથી જ કહેલું છે, એ વાચકોએ સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. અર્થવિવરણમાં જ્યાં પ્રકૃતિ અને પુરુષનો ભેદ જતાવવામાં આવ્યો છે, ત્યાં તેમના વાચ્ય સ્વરૂપનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે, સારાંચ કે, પ્રકૃતિ અને પુરુષ પોતાના મૂળ સ્વરૂપે હોય, અથવા કાર્ણરૂપ જગત્સ્થિતિમાં હોય, તેપણુ તત્ત્વતા તે એક જ છે, એમ જાણીને જ એ પ્રકરણના અંતમાં ગ્રંથકર્તાએ પ્રકૃતિ અને પુરુષને અભેદ શુદ્ધિથી વંદન કરેલું છે.

દ્વિતીય પ્રકરણમાં સદ્ગુરુ નિવૃત્તિનાયનું વર્ણન કરેલું છે. એટલે કે, સમ્યક્તા પરમ્પદને એકાકી લાવવાં એન ન પડવાથી શુરુ અને શિક્ષણના મિષ્ટથી પોતે જ શુરુ લધુ થયા, પોતે જ પોતાને શરણે ગયા, પોતે જ પોતાની દયા આધારે પોતે જ પોતાને બાંધ કરવા લાગ્યા અને કરેલા બાંધના યોગે પોતે જ પોતાને સ્વાત્મત્વથી સમજવા લાગ્યા. આવા પ્રકારનો આસપ દ્વિતીય પ્રકરણમાં અનેક સ્થળે બ્યક્ત કરેલો છે. ઉદાહરણાર્થે એાવી ૧૩ મી, ૬ કી અને ૬૭ મી. આ પ્રકરણના અંતમાં સદ્ગુરુરૂપ 'નિવૃત્તિ' નામના તાત્ત્વિક વિચારને બ્યક્ત કરેલો છે; એટલે કે, "પ્રવૃત્તિના નિરાસ કરી નિવૃત્તિ નામક પદવીપર આરુઢ થયેલા મારા સદ્ગુરુ 'નિવૃત્તિ' નથી; કિન્તુ મહત્તિ સંબંધ રહિત તેઓ સ્વતંત્રસિદ્ધ નિત્ય નિવૃત્તિ જ છે. એવા એ સદ્ગુરુને વંદન કરી અવિદ્યાત્મક ચારે વાણીઓના બંધનમાંથી મેં મારી મુક્તતા કરી લીધી છે," એવા ઉદ્ગાર એ પ્રકરણમાંની અંતિમ એાવીમાં શાનેધર મહારાજે કાઢેલા છે. એ પ્રકરણના અંતમાં, સદ્ગુરુને અભેદલાવથી કેમ વંદન કર્યું છે, એનો વિચાર પણ અનેક દર્શનોત્પત્તિ બ્યક્ત કરેલો છે. એટલો જ સિદ્ધાન્તવાદ અનેક દર્શાતપૂર્વક એ પ્રકરણમાં કરાવ્યો છે. એ પ્રકરણમાં, કેટલેક પ્રસંગે સદ્ગુરુ અને આત્માનો જે પરસ્પર અભેદ દર્શાવેલો છે, તે સદ્ગુરુના પારમાર્થિક સ્વરૂપની દૃષ્ટિથી જ દર્શાવેલો છે.

તૃતીય પ્રકરણમાં, એ કે અવિદ્યાત્મક ચારે વાણીઓના બંધનમાંથી મુક્તિ થઈ જાય, તો પણ વિદ્યાત્મક વાણીનું બંધન અવશિષ્ટ રહે છે. હવે તે વિદ્યાનું બંધન અવિદ્યાનો

નિરાસ થવા છતાં કેવી રીતે રહે છે, એટલે કે, અવિદ્યા પોતાના રૂપે નષ્ટ થઈને વિદ્યારૂપે કેવી રીતે અવશિષ્ટ રહે છે અને તેના યોગે શુદ્ધ આત્મભાવને કેવી રીતે બંધનમાં રહેતું પડે છે, એ સિદ્ધાન્તવાદ અનેક દૃષ્ટાંતપૂર્વક કરવામાં આવેલો છે. એ પ્રકરણના અંતમાં સદૃશ્યને શરણે જઈને મેં વિદ્યાત્મક વાણીના શેષ ઝણુમાંથી મારી મુદ્રિત કરી લીધી, એમ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જણાવેલું છે.

અતુર્ય પ્રકરણમાં, અવિદ્યાના નિરાસ થતાંની સાથે જ-તે હવે જ-અનેક જ્ઞાનજ્વલિનો પણ કેવી રીતે લય થઈ જાય છે અને જ્ઞાનાજ્ઞાનધર્મરહિત જ્ઞાનરૂપ એક આત્મભાવ કેવી રીતે અવશિષ્ટ રહે છે, એ સિદ્ધાન્તવાદ અનેક દૃષ્ટાંતપૂર્વક કરાયેલો છે.

પ્રથમ પ્રકરણમાં, પરમાર્થતઃ જ્ઞાનમાત્ર આત્મવસ્તુમાં સમિત્યદાનંદ પદત્રયનો કેવી રીતે નિષેધ છે, એ પ્રદર્શિત કરીને જ્ઞાનાજ્ઞાનજ્વલિશૂન્ય જ્ઞાનરૂપ સુખમાત્ર આત્મવસ્તુ વિશેનો અનેક દૃષ્ટાંતપૂર્વક સિદ્ધાન્તવાદ કરવામાં આવ્યો છે.

૫૪ પ્રકરણમાં, શબ્દ તે એક કેવી ઉપયોગની વસ્તુ છે અને સ્મૃતિદાન કેવામાં એનો સ્વભાવ કેટલોબધો પરોપકારી છે, છતાં જ્ઞાનરૂપ આત્મસ્વરૂપમાં એ જ શબ્દ કેવો નિકષ્પયોગી અને નિરર્થક થઈ જાય છે, એ વિષયનો અનેક દૃષ્ટાંતપૂર્વક સિદ્ધાન્તવાદ કરેલો છે. હવે આમાં વિશેષતા એટલી જ છે કે, ૫૪ પ્રકરણની પ્રથમ ઓળખીથી તે દ્વાદશ ઓળખી પર્યંત શબ્દનું મડન કરેલું છે અને લાખી પ્રકરણની સમાપ્તિ પર્યંત શબ્દના ખડનનો વ્યાપાર વિસ્તરેલો છે.

સપ્તમ પ્રકરણમાં, અજ્ઞાન અનાદિકાળથી આત્મત્વમાં રહેલું છે, પણ તે સત્ય નહિ કિન્તુ મિથ્યા છે. હવે તે સત્ય શામાટે નથી અને મિથ્યા કેવી રીતે છે, એનો આ પ્રકરણમાંની ૪૦ મી ઓળખી પર્યંત અનેક દૃષ્ટાંતપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અને ૪૧ મી ઓળખીમાં “અજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુનો વિષય કિંવા અનુમાન પ્રમાણુનો વિષય છે; એનો શોધ કરીએ” એવો ઉપક્રમ કરેલો છે, અને ૪૨ મી ઓળખીથી તે ૧૦૧ ઓળખી પર્યંત અજ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુનો વિષય ન હોઈને અનુમાન પ્રમાણુનો વિષય પણ નથી, એમ સિદ્ધ કરી, જ્ઞાનરૂપ આત્મત્વમાં અજ્ઞાન જેવો કોઈ પદાર્થ છે જ નહિ, એવી રીતે અજ્ઞાનનું ખડન કરેલું છે. ત્યાર પછી ૧૨૨ મી ઓળખી પર્યંત જ્ઞાનાજ્ઞાનધર્મરહિત કેવળ જ્ઞાનપ્રકાશમાત્ર નિર્વિષયક આત્મવસ્તુનો વિચાર કરેલો છે. ૧૨૮ મી ઓળખીમાં કેવળ જ્ઞાનરૂપ સ્વપ્રકાશમાત્ર નિર્વિષયક આત્મવસ્તુ છે, છતાં તેણે પોતાના નિર્વિષયત્વ અને અજ્ઞેયત્વને એક બાજુએ મૂકીને

અનેક નામરૂપાત્મક દૃશ્ય જગત્કરુષે પોનાના જ્ઞાનપ્રકાશને વ્યક્ત કરેલો છે, એમ કહેલું છે. એ પછી ૨૬૭ મી ઝોલી પર્યન્ત સર્વ જગત્ કેવળ ચિદ્રિલાસ છે, એ તત્ત્વની સ્થાપના કરેલી છે. એ પછી એ પ્રકરણની સમાપ્તિપર્યન્ત જગત્ કેવળ ચિત્રપ્રકાશ હોઈને તે અજ્ઞાનનું કાર્ય છે, એમ કહેનારા પૂર્વપક્ષી અજ્ઞાનવાદીના મૂર્ખત્વને વ્યક્ત કરેલું છે અને સમસ્ત જગત્ તે અજ્ઞાનનું કાર્ય નહિ, પણ જગતના મિથથી કેવળ ચિત્રપ્રકાશ જ વ્યક્ત છે, એમ મંડિત કરેલું છે. એટલો સિદ્ધાંતવાદ આ સપ્તમ પ્રકરણમાં અનેક સુક્તિ અસુક્તિ અને અનેક દૃષ્ટાંતપૂર્વક કરવામાં આવ્યો છે.

અષ્ટમ પ્રકરણમાં અજ્ઞાનખંડનમાંના રહેલા જ્ઞાનખંડનનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, અને જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનથી અતીત જ્ઞાનરૂપ સિદ્ધાંતમવસ્તુનો વિચાર દર્શાવેલો છે. આટલો સિદ્ધાંતવાદ એ પ્રકરણમાં અનેક દૃષ્ટાંતપૂર્વક કરવામાં આવ્યો છે.

નવમ પ્રકરણમાં, જ્ઞાન અને અજ્ઞાનથી અતીત જ્ઞાનરૂપ આત્મવસ્તુ સાથે સદૃશ્યના પ્રસાદથી અબેદ્યને પામેલા ભક્તદ્વારા અવશિષ્ટ પ્રારબ્ધના યોગે થનારા જે સર્વ શુભાશુભ કર્મો છે, તે સર્વ જ્ઞાની ભક્તની સિદ્ધ ભક્તિ જ છે, કારણ કે, જ્ઞાની ભક્ત ન્યારે બ્રહ્મરૂપ જ છે, તો પછી તેના હાથે થનારાં સર્વ કામિક, વાચિક અને માનસિક શુભાશુભ કર્મો બ્રહ્મ જ હોય, એ સ્વાભાવિક જ છે. તે ભક્તના કર્મો સકલ્પ વિના જ થાય છે. ભક્તોની એવા પ્રકારની ઉપાસનાને ‘વસ્તુતઃ ઉપાસના’ કહેવામાં આવે છે, અને એટલામટિ ભક્તોદ્વારા સાહજિક સર્વ વ્યવહારો મધ્યે તે ઉપાસના અખંડ ચલી જ હોય છે. એવી એ અખંડ જ્ઞાનોત્તરસિદ્ધ ભક્તિનો આ નવમ પ્રકરણમાં અનેક દૃષ્ટાંતપૂર્વક અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.

દસમ પ્રકરણમાં સદૃશ્યના પ્રસાદથી પ્રતીત થયેલું અમૃત એટલે કે, ત્રિકા-લોમાધિત જ્ઞાનરૂપ સ્વયંપ્રકાશમાન સ્વત સિદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો ‘અમૃતાનુભવ’ નામક અધ્યાત્મિક મે અનુવાદ કર્યો છે, પરંતુ એ મારું કાર્ય નહિ પણ સદૃશ્યને જ સર્વ ઔદાર્ય છે, એમ આ પ્રકરણમાંની ૬ શ્રી ઝોલી પર્યન્ત અનેક દૃષ્ટાંતોવડે સૂચવેલું છે અને ત્યાંથી આગળ સર્વ પદાર્થોના અતર્બહિર્ભાગમાં અસ્તિભાતિપ્રિયત્વથી વ્યાપક સ્વયંપ્રકાશમાન સર્વત્ર નિત્ય પ્રકટ સદૃશ્યરૂપભાવની આડમાં રહીને “આ સર્વ તમારું જ ઔદાર્ય છે, એવો પરિહાર શા માટે આવું” એ હું આ ‘અમૃતાનુભવ’ અધ્યાત્મિક નિત્ય પ્રકટ સદૃશ્યના પ્રભાવનો અનુવાદ ન કરું, તો તેથી જનોને તેનો અનુભવ નહિ જ થાય કે શું?” એટલું આ પ્રકરણની ૧૧ મી ઝોલી પર્યન્ત સૂચવેલું છે. એ પછી ૧૨ મી ઝોલીમાં “સ્વત સિદ્ધ નિત્ય સર્વત્ર પ્રકટ સદૃશ્યસ્વરૂપનો

જો હું અનુવાદ ન કરું, તો અથની પ્રસ્તાવના નહિ થાય, એટલામાટે સિદ્ધવાત્તાનો જ પ્રિયતાથી 'અમૃતાનુભવ' અથના મિષ્ટે મેં અનુવાદ કરેનો છે. પરંતુ અહીં આટલું કહેવાનો પણ અવકાશ નથી, કારણ કે, સર્વત્ર બેદશૂન્ય અબેદસ્થિતિથી એક સ્વાત્મત્વવડે આપણે આપણા પોતાના પોતે જ છીએ, તો પછી કોણ શાનું વર્ણન કરે વારુ? એટલામાટે 'અમૃતાનુભવ' અથના મિષ્ટથી સિદ્ધ આત્મવસ્તુનો અનુવાદ કરેતો નથી, કિન્તુ સર્વ મોનનું મોન જ છે" એટલું ૧૭ મી ઓવી પર્યન્ત સૂચવેલું છે. અને ત્યાર પછી આ પ્રકરણની સમાપ્તિ પર્યન્ત 'અમૃતાનુભવ' અથના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરેલું છે. આ અંતિમ પ્રકરણમાં કેવળ આટલો જ સિદ્ધાંતવાદ છે.

૨૧. વિષ્ણુ નરસિંહ જોગના

લેખમાથી.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની આરતી.

આરતી જ્ઞાનરાજા । મહાકૈવલ્યવેજા ॥

સૌભિતી સાધુસંત । મનુષ્યેષિલા માક્ષા ॥ આર૦ ॥ ૬૦ ॥

છોપલે જ્ઞાન જર્ગી । હિત નેણતી કોળી ॥

શ્વતાર પાહુરંગ । નાવ ઠેવિલે જ્ઞાની ॥ આર૦ ॥ ૧ ॥

પ્રગટ ગુહ્ય ઘોલે । વિશ્વ વ્રહ્મચિ કેલે ॥

રામયા જનાર્દની । પાર્યી ટકચિ ઠેલે ॥ આર૦ ॥ ૨ ॥

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજકૃત

હરિપાઠ

ગુર્જર વિવરણુ યુક્ત

અક્ષંગ ૧

દેવાચિયે દ્વારી જમા ક્ષણ મરી ॥ તેળેં મુક્તિવારી સાધિયેલ્યા ॥ ૧ ॥

હરિમુલેં ક્ષણ હરિ મુલેં ક્ષણા ॥ પુણ્યાચી ગણના કોળ કરી ॥ ૨ ॥ દુઃખ ॥

જસોનિ સંસારી જિન્હે વેગુ કરી ॥ વેદશાસ્ત્રા જમારી લાહ્યા સદા ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનદેશ ક્ષણે વ્યાસાચિયે છુળેં ॥ દ્વારકેચે રાણે પાઠ્યાં ધરી ॥ ૪ ॥

અર્થ:-દેવના દ્વારમાં ક્ષણ માત્ર પણ ઉભા રહેવાથી સલોકતા આપે ચારે મુક્તિઓનો લાભ થાય છે. આ જો કે પ્રથમદર્શને અસંભવિત દેખાય છે, પરંતુ દ્વારમાં ઉભા રહેતું જોઈએ 'સેવકના સ્વપ્રત્યક્ષ સેવા-તત્પર થવું' એવા અર્થનો અહીં સ્વીકાર કરવો જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણને 'પરમપ્રીતિથી ભગવાનના નામનો ઉચ્ચાર કરવો, એ જ હરિની સેવા છે,' એમ કહેલું છે. શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પણ એ પછીના ધ્રુવપદમાં 'હરિ મુખે કહો હરિ મુખે કહો' એમ દ્વિરક્રિતથી કહીને, હરિનું જ નામ-રેખરથ તે જ દેવનું દ્વાર છે, એમ સૂચવેલું છે. 'ક્ષણિકાર' એ શબ્દનો અર્થ 'અતિ અલ્પકાળ' કરવો અતિ અલ્પકાળ પણ એ હરિનામોચ્ચારરૂપ સેવા કરવામાં આવે, તે ચારે મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવો પ્રથમ કડવાનો સરળ અર્થ છે. જ્ઞાન એ જ દેવનું મુખ્ય દ્વાર છે, એમ શાસ્ત્ર પણ પ્રતિપાદન કરે છે. જોઈલામાટે તે જ્ઞાન-રૂપ દ્વારનો ક્ષણમાત્ર પણ આશ્રય કરવાથી મુક્તતા છે; જોઈએ કે, બાહ્ય પંચ ત્રિપ-વોથી તે અતર આનંદમય કેસ પર્વન્ત સર્વ જ્ઞાનાત્મ જડ છે, એમ વિચારથી જાણીને તેના તાદાત્મ્યનો ત્યાગ કરવો અને અતર્ક્યઅવૃત્તિથી નિત્ય જ્ઞાનરૂપ આત્માકાર ક્ષણ માત્ર વૃત્તિ કરવી, એમાં જ મોક્ષ સમાયલો છે. પરંતુ એવા સિદ્ધાંતથી હરિનું નામ, તે જ દેવનું દ્વાર એમ જ સૂચવ્યું, તેને યોથી વ્યથતા પ્રાપ્ત થાય છે, એવી કાંઈ

અહીં શંકા કરશે, તો તેનું સમાધાન એ છે કે, હરિના નામનું સ્મરણ ક્યાં વિના ચિત્તશુદ્ધિ થવાનો સંભવ નથી; અને ચિત્તશુદ્ધિ યથા વિના આત્મવિવેચક શક્તિની ઉત્પત્તિ પણ થતી નથી. એટલામાટે હરિનામસ્મરણના આશ્રયથી જ મુખ્ય જ્ઞાન-દ્વારનો લાભ મળી શકે છે. 'ક્ષણભર'ના લાક્ષણિક અર્થ લઈએ, તો અનેક જન્મ જન્માંતરની દૃષ્ટિથી આપણું આયુષ્ય ક્ષણ સમાન છે. એવી રીતે 'ક્ષણભર' પદને 'આજન્મ'ના અર્થમાં સ્વીકાર કરવો. અર્થાત્ આજન્મ હરિનામસ્મરણનો આશ્રય કરનાર જે સાધક, તે સાધકને ચારે મુક્તિઓનો લાભ થાય છે. ॥ ૧ ॥ (હરિનામના ઉચ્ચારમાં રત થઈ રહેવા વિશે મુવપદમાં મહા અદ્વાઈતાચાર્ય સંજ્ઞા જનોને બોધ કરે છે.) મુખ્યવડે 'હરિનામ ત્યો હરિનામ ત્યો' એમ બેવાર કહીને તેમ કરવાથી અગણિત પુણ્યનો લાભ થશે, એમ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર કહે છે. ॥ ૨ ॥ ॥ મુવપદ ॥ દેહ, સ્ત્રી પુત્ર અને ગૃહરૂપી સંસારમાં રહીને પણ જિહ્વાને હરિનામનું પ્રખર વ્યસન લગાડે એમ વેદ શાસ્ત્રો દર્શાવે છે. જોયા કરી કરીને કહે છે. ॥ ૩ ॥ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ વડે છે કે, પાંડવો એવા વ્યસનમાં નિમગ્ન થવાથી તેમના ગૃહમાં દ્વારકાથીસ કૃષ્ણ પરમાત્મા કેવા પ્રકારે વર્તેલા હતા, એ શ્રી વ્યાસકૃત 'મહાભારત'ના અવલોકનથી જાણી આવે તેમ છે. ॥ ૪ ॥

અભાંગ ૨

વહ્નૈર્વેદોજાણ સાહિ શાસ્ત્રી કારણ ॥

અઠરાહિ પુરાણે હરિસી ગાતી ॥ ૧ ॥

મંથુની નવનીતા સૈસે યે અનંતા ॥

વાયાં વ્યર્થ કયા સાંઢી માર્ગુ ॥ ૨ ॥

એક હરી આત્મા જીવિ શિવ સમા ॥

વાયાં તું દુર્ગમા ન ઘાલી મન ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનદેવા પાઠ હરિ જા ચેકુંઠ ॥

મરણા ધનદાટ હરિ દિસે ॥ ૪ ॥

અર્થ:-ચાર વેદ, ૧૭ શાસ્ત્રો અને અઠાર પુરાણો દેવજ હરિનું જ વર્ણન કરે છે. ॥ ૧ ॥ જેની રીતે દહિને વસાવી તેમાંથી સારજીન માખણ કાઢી લઈને અંધાર

છાશનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે ચાર વેદ, છ શાસ્ત્રો અને અઠાર પુરાણોમાંના સારભૂત હરિનો વિચારપૂર્વક તું સ્તીકાર કર અને તેમાંના હાથરૂપ મિથ્યા કથાઓના માર્ગને ત્યાગી દે. ॥ ૨ ॥ એક આત્મા હરિની વ્યાપ્તિ માથોપાધિક શિવમાં અને અવિદ્યોપાધિક શુવમાં એક સદમી જ છે. એટલે તે હરિને ત્યાગીને ખીજ સમજવામાં કઠિન હોય, એવાં સાધનોમાં તુ તારા મનને પરોવીશ નહિ. ॥ ૩ ॥ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, હરિ જ વૈકુઠ છે—એટલે કે, વૈકુઠ હરિનું જ નામ છે. (વૈકુઠ. પુરુષ: પ્રાણ' વિષ્ણુ સહસ્રનામ.) તેનું જ હું નિરતર ભજન કરું છું અને મને તે પાણીથી બરપૂર મેઘના વિસ્તાર પ્રમાણે સર્વત્ર દેખાય છે. ॥ ૪ ॥

અભંગ ૩

ત્રિગુણ અસાર નિર્ગુણ હૈં સાર ॥

સારાસાર વિચાર હરિપાઠ ॥ ૧ ॥

સગુણ નિર્ગુણ ગુણર્થે અગુણ ॥

હરીવીળ મન વ્યર્થ જાય ॥ ૨ ॥

જન્યક્ત નિરાકાર નાર્હી ત્યા આકાર ॥

જેયોની ચરાચર હરીસી મજે ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનદેવા ધ્યાની રામકૃષ્ણ મનીં ॥

અનંત જન્મોની પુણ્ય હોય ॥ ૪ ॥

અર્થ—ત્રિગુણાત્મક જગત અશાશ્વત અને અસાર છે. ત્રણ શુદ્ધોત્તી પર જે નિર્ગુણ નિરાકાર પરબ્રહ્મ, તે જ શાશ્વત અને સાર છે. નિરતર હરિચિંતનમાં નિમગ્ન રહેવું, એ જ એ સારાસારનું રહસ્ય છે. ॥ ૧ ॥ જે શુદ્ધ સહિત સાકાર છે, તે સગુણ અને જે શુદ્ધરહિત નિરાકાર તે નિર્ગુણ. (એના ખીજે અર્થ એવો છે કે—સગુણ તે જ નિર્ગુણ અને નિર્ગુણ તે જ સગુણ). કારણ કે, હરિની ઉભયમાં એક સમાન વ્યાપ્તિ છે. એ દૃષ્ટિથી કાર્ધ પણ સગુણ વસ્તુને નિઃશયપૂર્વક નિર્ગુણ કહેવામાં કાર્ધ પણ પ્રકારની બાધા નથી. શ્રીહરિમાં આકાર કિંવા અન્ય કાર્ધ પણ ઉપાધિ ન હોવાની તેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન નેત્રાદિક ઇન્દ્રિયોને યત્ન શક્ય નથી. એટલામાટે ભગવદ્દેહધી મીમાંસામાં નિમગ્ન ન થતાં કેવળ ભગવદ્દત્તા ચિંતનમાં જ લીન થઈ જા. તે વિના જે અન્ય વિષયમાં તું તારા મનને પરોવીશ, તો તેથી તે મનને દુરુપયોગ થશે છે,

એમ જ સમજી લેજો. ॥ ૨ ॥ જે વ્યક્ત ન હોઈને અમૂર્ત છે, જેને આકાર નથી અને જેમાંથી ચર (ચેતનયુક્ત) અને અચર (જડ) ઉભયભાવાત્મક જગતની ઉત્પત્તિ થયેલી છે, તે હરિનું તું બજન કર. ॥ ૩ ॥ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, મારા ધ્યાન અને મનમાં નિરંતર રામકૃષ્ણ છે, અને તેના યોગે આ જન્મમાં અનંત પુણ્યોના સંયથ થયા કરે છે. ॥ ૪ ॥

અભંગ ૪

ભાવેવીજ ભક્તિ ભક્તિવીજ મુક્તિ ॥

વલ્લેવીજ શક્તિ થોલું નયે ॥ ૧ ॥

કૈસેનિ દૈવત પ્રસન્ન સ્વરોત ॥

ચગા રાદે નિવાંત શિળસી વાયાં ॥ ૨ ॥

સાયાસ કરીસી પ્રંપચ દિન નિર્શી ॥

હરીસી ન મનસી કોળ્યા ગુર્જે ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનદેવ કાળે હરિજપ કરણે ॥

તુટેલ ધરણે પ્રંપચાચે ॥ ૪ ॥

અર્થ:-કેવળ એક હરિ જ જન્મમૃત્યુરૂપ સંસારદુ ખમાંથી છોડવનારો છે, એવો દૃઢ વિશ્વાસ હોવા વિના હરિમાં આત્મીયિક એટલે કે નિ સીમ પ્રેમ થઈ શકતો નથી અને એવી નિ સીમ ભક્તિવિના સંસાર બધનમાંથી કદાપિ મુક્તિ થતી નથી, એવે નિયમ છે. અર્થાત્ હરિમાં ભાવ હોવાવિના ભક્તિ થશે અને ભક્તિવિના મુક્તિ મળશે, એમ જ્ઞાની કહે છે, તેમનું તે કહેવું અગમી લેશમાત્ર પણ જળ ન હોવા છતાં હું અમુક એક મહાશક્તિનું કાર્ય કરીશ, એમ કહેવા પ્રમાણે જ સર્વથા વ્યર્થ છે એટલામાટે એમ કદાપિ જોલવું જ નહિ. ॥ ૧ ॥ શા ઉપાયથી પ્રભુ સત્વર પ્રસન્ન થશે. એવો જો તારો પ્રશ્ન હોય, તો કાઈ પણ વ્યર્થ પ્રયત્ન ન કરતાં પોતાના ચિત્તને વિષયોની ખેંચતાણમાંથી છોડવીને સ્થિર કર અને નિજ જોખવડે શાંત રહે. ॥ ૨ ॥ દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ અને ધન ધન્યાદિકની પ્રાપ્તિ વિશે અને રક્ષા વિશે તું દિવસરાત આપચિક પ્રયત્નો કર્યો કરે છે અને હરિનું બજન લેશમાત્ર પણ શામાટે નથી કરતો વાર ? ॥ ૩ ॥ હરિનું બજન કર, એટલે તું આ સંસારસાગરમાંથી સત્વર તરીને પાર પહોંચીશ, એમ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે. ॥ ૪ ॥

અભંગ ૫

યોગ યાગ વિવો ચેળે નઝહે સિદ્ધી ॥

વાયાંચિ ઉપાધી દંમ ધર્મ ॥ ૧ ॥

ભાવેવીણ દેવ નકલે નિઃસંદેહ ॥

ગુરુધિણ અનુભવ કૈસા કલે ? ॥ ૨ ॥

તપેવીણ દૈવત દિધત્યાવીણ પ્રાપ્ત ॥

ગુજેવીણ હિત કોણ સાંગે ? ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનદેવ સાંગે દૃષ્ટાંતાંચી માત ॥

સાધૂંચે સંગતી તરણોપાય ॥ ૪ ॥

અર્થ:—અષ્ટાંગયોગ અને યજ્ઞનું યથાવિધિ આચરણ કરવાથી હરિની પ્રાપ્તિ થવાની નથી; કારણ કે, એ સર્વ હરિની પ્રાપ્તિમાટેનાં બહિર્ગો (દૂરનાં સાધનો) છે. એમનું અનુધાન કરનારાઓમાં, હું મોટો થોગી છું અને યાત્રિક છું અને એટલામાટે મારી સર્વત્ર ખ્યાતિ થવી જોઈએ, એવી વાસના ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વાસના પૂર્ણ થવાની ઇચ્છાથી તે યોગ અને યજ્ઞ આદિ કરે છે અને તેથી ખરો ધર્મ ન થતાં દેવળ પીડાકારક બ્યર્થ હાંભિક ધર્મ માત્ર જ થાય છે. ॥ ૧ ॥ જીવવિના ભગવાન નિઃસંશય કદાપિ સાધકના જાણવામાં આવી શકતો નથી એટલે કે, વેદવચન અને શુરુવચનમાં દહ વિશ્વાસ હોવા વિના દેવનું નિઃસંશય જ્ઞાન થઈ શકતું નથી; કારણ કે, પ્રભુસ્વરૂપનો જે અનુભવ થાય છે, તે શુરુએ કરેલા મહાવાક્યના ઉપદેશવડે જ થાય છે; આજસૂધીમાં સર્વને પ્રભુનો અનુભવ શુરુદ્વારા જ મળેલો છે, એટલે શુરુવિના પ્રભુનો અનુભવ કેમ કરીને મળી શકે વારુ? ॥ ૨ ॥ તપવિના દેવત પ્રસન્ન થતું નથી અને આધ્યાયિના કંઈ મળી શકતું નથી એટલે કે, જેવું કર્મ કરવામાં આવે, તેવું જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘કરવું તેવું ભરવું’ અને ‘વાવો તેવું લણો,’ એ કહેવતો પ્રસિદ્ધ જ છે. હિતોપદેશકમાં જે ગૃહ આત્મજ્ઞાનનો અભાવ હોય, તો તે શો ઉપદેશ આપવાનો હતો વારુ? કારણ કે, જે આત્મજ્ઞાન થતું, તે જ સર્વનું હિત છે. હવે ‘જન’નો જે પ્રેમના અર્થમાં સ્વીકાર કરીએ, તો એવો અર્થ થશે કે;—પ્રેમ વિના હિતવાર્તા ઠાણું સંભળાવે વારુ? ॥ ૩ ॥ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, સાધુનો

સમાગમ કરવો, એ જ સર્વ જીવોનો આ સસારસાગરમાં તરી જવાનો ઉપાય છે, એમ મારા અનુભવથી હું વ્યક્ત કરું છું. ॥ ૪ ॥

અભાંગ ૬

સામુગ્રેષ્ઠ શાલા સો તુરોનિયાં ઠેલા ॥

ઠાર્યાંચ મુરાલા અનુભવ ॥ ૧ ॥

ફાપુરાચી ઘાતી હજલલી વ્યોતી ॥

ઠાર્યાંચ સમાપ્તી ફાલી જૈશી ॥ ૨ ॥

મોક્ષરેલેં આલા મામ્યે નિનટલા ॥

સાધૂંચા ળંકિલા હરિમક્ત ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનદેવા ગોડી સંગતી સગ્ગર્ની ॥

હરિ દિસે જર્ની વર્ની આતમસર્ત્વી ॥ ૪ ॥

અર્થ:-સાધનઅતુલ્યસખન અધિકારીને શ્રી ગુરુરૂપ સાધુએ ‘તત્ત્વમસિ’ મહા-વાક્યનો બોધ કર્યા પછી ‘હું દેહ અને દ્વિતીયથી અતીત બ્રહ્મ છું’ એવો અનુભવ થાય છે; પણ તે અનુભવનો પણ સ્પષ્ટરહિત જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મમાં ભોળ થઈ જાય છે. પછી તે અધિકારી દેહજુદિથી અથવા તો દેહાતીત જીવજુદિથી ક્રિયા જીવાતીત શિવજુદિથી અવશિષ્ટ ન રહેતાં અવશેષ જ્ઞાનાઘાનાતીત સદૃશ નિર્ધર્મ બ્રહ્મસ્થિતિમાં રહે છે. ॥ ૧ ॥ જેની રીતે કપૂરરૂપી વાટ અગ્નિની જ્વોતિથી સળગી, એટલે કપૂર અને અગ્નિ એ બંનેમાંથી એક પણ અવશિષ્ટ રહેતા નથી. ॥ ૨ ॥ તે જ પ્રમાણે સાધુઓના અક્રિત થયેલા હરિભક્તોના વિદ્યા અને અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતાં નિત્ય, નિર્ધર્મ મોક્ષભૂમિકામાં પ્રાપ્ત થઈને તે પરમ એશ્વર્યરૂપ મોક્ષવડે સુશોભિત થાય છે. ॥ ૩ ॥ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, મને સાધુસતોના સમાગમમાં રહેવાનું સારુ લાગે છે અને સર્વ જન તથા વનમાં આત્મતત્ત્વરૂપ હરિ દેખાયા કરે છે. ॥ ૪ ॥

અભાંગ ૭

પર્વતા પ્રમાર્ણે વાલક કર્ણે ॥

વજ્રલેપ દ્યોર્ણે અમક્ષાસી ॥ ૧ ॥

નાર્દી બ્યાસી મક્તિ તો પતિવ અમક્ત ॥

હરિસી ન મજત દૈવદત્ત ! ॥ ૨ ॥

અનંત ધાચાલ્લ ચરલ્લતી ચરલ્લ ॥

ત્યાં કૈસોનિ ગોપાલ પાવે હરી ? ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનદેવા પ્રમાણ આત્મા હા નિધાન ॥

સર્વો ઘટી પૂર્ણ એક નાદે ॥ ૪ ॥

અર્થ:—જેમણે પર્વતો સમાન મોટાં મોટાં પાનખા કરેલાં હોયને જેઓ હરિ-
વિધયક આત્મતિક પ્રેમરૂપ ભક્તિથી વિશુદ્ધ છે—એટલે કે, જેઓ અભક્ત છે, તેમનાં
તે પાતકોનો ખીળ કંઈ પણ ઉપાયથી લોપ થઈ શકતો નથી. ॥૧॥ જેનામાં હરિની
પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ નથી, તે પતિત (પાતકવડે અધાગતિને પ્રાપ્ત થયેલા) અભક્ત
છે. તે અભાગિયો હરિનું ભજન કેમ કરે વારુ? ॥૨॥ જેઓ વ્યર્થ બકવાદીઓ
નિદ્રામાં બડબડાટ પ્રમાણે બડબડા કરે છે, તેવા જનોને દીન દયાળુ હરિ કેમ કરીને
પ્રાપ્ત થઈ શકે વારુ? ॥૩॥ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, સર્વ દેહોમધ્ય એક
પરિપૂર્ણ આત્મા જ શુભભંડારરૂપે અને માન્ય છે અને એ જ મારું સર્વસ્વ છે. ॥૪॥

અભંગ ૮

સંતાંચે સંગતી મનોમાર્ગગતી ॥

આકલાવા શ્રીપતી યેળે પંથે ॥ ૧ ॥

રામકૃષ્ણ વાચા ભાવ હા જીવાચા ॥

આત્મા જો શિવાચા રામજય ॥ ૨ ॥

એકતત્ત્વ નામ સાધિતી સાધન ॥

દ્વૈવાર્ચે વંધન ન વાધિજે ॥ ૩ ॥

નામામૃત ગોઢી ચૈષ્ણવાં લાધલી ॥

યોગિયાં સાધલી જીવનકલા ॥ ૪ ॥

સત્વર ઉચ્ચાર પ્રહ્લાદી વિંચલા ॥

ચદ્વલા લાધલા કૃષ્ણદાતા ॥ ૫ ॥

જ્ઞાનદેવ હાળે નામ હૈં સુલભ ॥

સર્વત્ર દુર્લભ વિરલ્યા જાણે ॥ ૬ ॥

અર્થ:—પોતાની મનાવૃત્તિને સંતોની સંગતિપ્રતિ દોડાવ અને એ સાધનથી હૈં લક્ષ્મીપતિને વશ કરી લે; સંતો જે પ્રમાણે કહે, તે પ્રમાણે તેમના ઉપદેશને મનમાં ધારણ કરી દેહ તથા મનથી તે પ્રમાણે વર્તતા રહે. હરિને વશ કરી લેવાનું સાધન એ જ છે. ॥૧॥ વાચાવડે નિરંતર રામકૃષ્ણનો જપ કરવો એ જ જીવનો ધર્મ છે અને તેથી માયોપાધિક શિવનો આત્મા જે રામ, તે રામનું તું ભજન કર. અથવા રામ જપ; કારણ કે, એ જ શિવનો પણ આત્મા છે, અર્થાત્ જીવને તેનું ભજન કરતું આવશ્યકીય છે. ॥૨॥ એક તરવ જે હરિ, તેને તેના નામરૂપ સાધનથી જે ઠાઈ પણ પ્રાપ્ત કરી લે છે, તેને 'હું' અને 'તું' ઇત્યાદિ દ્વૈતબંધનની બાધા થતી નથી. ॥૩॥ યોગીએને સત્તરમી જીવનકલાની પ્રાપ્તિમાં જે સુખ અને પ્રિયતા છે, તે જ સુખ અને તે જ પ્રિયતા વૈષ્ણવોને હરિના નામાશ્રવણનમાં છે. ॥૪॥ બાસ્થાવસ્થામાં જ પ્રસ્તાવની જિહ્વાપર હરિના નામનો ઉચ્ચાર ઠસાઈ ગયો હતો અને ઉદ્ભવને કૃષ્ણ સમાન ઉદાર યાનદ્રતા મળ્યો હતો. ॥૫॥ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, હરિનું નામ સર્વ પારમાર્થિક સાધનોમાં સુખભ દોષને તે સર્વ મનુષ્યોને દુર્લભ મધિ પડ્યું છે; કારણ કે, ઠાઈ પણ હરિના નામને ઉચ્ચારતું નથી. તેની સુસભતા અને યોગ્યતાને જાણી તેના નામનો સદોદિત ઉચ્ચાર કરતો દોષ, એવો તે ઠાઈ વિરલ પુરુષ જ હોવાનો.

અર્વાંગ ૯

વિષ્ણુવીળ જપ વ્યર્થ ત્યાર્થે જ્ઞાન ॥

રામકૃષ્ણી મન નાર્દી ગ્યાર્થે ॥ ૧ ॥

ઉપમોત્તી કરંદા નેળે અદ્વૈતવાટા ॥

રામકૃષ્ણી પૈઠા કેસેનિ હોય ? ॥ ૨ ॥

દ્વૈતાચો જ્ઞાનગી ગુરુવીળ જ્ઞાન ॥

તયા કેર્થે કીર્તન ઘટેલ નાર્દી ? ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનદેવ હાળે સગુણ હૈં ધ્યાન ॥

નામગઠ મીન પ્રવંચાર્થે ॥ ૪ ॥

અર્થ:—વિષ્ણુના નામસ્મરણુ વિના ઇતર જપ કરનારનું અને રામકૃષ્ણ સ્વરૂપમાં જેનું મન નથી, તેનું જ્ઞાન વ્યર્થ છે. ॥૧॥ જન્મ પામીને દૈતલાવરહિત અદૈત પરમાત્માને જાણવાનો માર્ગ જેની જાણુમા નથી, તે હતભાગી છે. તેનો નિવાસ રામકૃષ્ણસ્વરૂપમાં કેમ કરીને થઈ શકે વારુ? એટલે કે, રામકૃષ્ણસ્વરૂપમાં તે એકપને કેમ કરીને પામી શકે? ॥૨॥ જે બ્રહ્મસ્વરૂપના અત્તાનવડે 'અહમ્' (હું) અને 'હવમ્' (આ) રત્તિરૂપ દૈતની ઉત્પત્તિ થયેલી છે, તે દૈતનો નાશ બ્રહ્મસ્વરૂપના જ્ઞાનથી જ થવાનો અને તે જ્ઞાન આપનાર શુરુ છે. શુરુ વિના જ્ઞાન કદાપિ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી; અને જે સાધકને તે જ્ઞાન મળેલું નથી, તેને અભેદ પરમાત્માના અભેદ ભજનનો યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી. ॥૩॥ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, મને હરિના સગુણ સાકાર સ્વરૂપનું ધ્યાન છે અને હું તેના નામની જ સતત આજ્ઞા કરતો હોવાથી મેં પ્રાપ્તિક વિષયોવિષે મોનનો જ સ્વીકાર કરેલો છે. ॥૪॥

અભાગ ૧૦

ત્રિવેર્ણી સંગમીં નાના તીર્થે ધ્રમી ॥
 ચિત્ત નાર્હી નામી તરિ તેં વ્યર્થ ॥ ૧ ॥
 નામાસી વિન્મુલ્લ તો નર પાપિયા ॥
 હરિવીળ ધાવયા નવે કોળી ॥ ૨ ॥
 પુરાણ પ્રસિદ્ધ બોલિલે વાલ્મીક ॥
 નામેં તિન્હી લોક ઉદ્ધરતી ॥ ૩ ॥
 જ્ઞાનદેવ દાણે નામ જપા હરીચેં ॥
 પરંપરા ત્યાચેં કુલ્લ શુદ્ધ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—હરિના નામમાં ચિત્ત નથી અને ગંગા, યમુના તથા સરસ્વતી એ ત્રણ નદીઓના સગમસ્થાન પ્રયાગમાં જે જળ છે અથવા તે બીજી અનેક તીર્થયાત્રાઓ કરે છે, તે તેનું તે સર્વ કાર્ય વ્યર્થ જ થાય છે. ॥૧॥ જે હરિના નામથી વિમુખ્ત છે એટલે કે, હરિના નામનો કદાપિ ઉચ્ચાર કરતો નથી, તે મનુષ્ય પાપી છે. તેને પાપમાંથી છોડવવામાટે હરિ વિના બીજો કોણુ દોડી આવનાર છે વારુ? ॥૨॥ ભગવાનના નામથી ત્રિલોકનો પાપમાંથી ઉદ્ધાર થાય છે, એમ શ્રી વાલ્મીકિએ રામા-

પણુમાં કહેલું છે ॥ ૮ ॥ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, જે હરિના નામનું ભજન કરે છે, તેના સર્વ વશનો ઉદ્ધાર થાય છે ॥ ૪ ॥

આલંકાર ૧૧

હરિ ઉચ્ચારણીં બનત પાપરાણી ॥
જાતીલ લયાસી ક્ષણમાત્રે ॥ ૧ ॥
તૃણ અગ્નિમેઝે સમરસ જ્ઞાલે ॥
તૈસેં નામેં કોલેં જપતા હરી ॥ ૨ ॥
હરિ ઉચ્ચારણ મંત્ર હા અગાધ ॥
પલ્લે મૂતવાધ મેળેં તેયેં ॥ ૩ ॥
જ્ઞાનદેવ જ્ઞાને હરિ માજા સમર્થ ॥
ન કરવે અર્થ ઉપનિષદા ॥ ૪ ॥

અર્થ:—હરિનામનો જપ કરવાથી પાપના અનંત શશિઓનો એક ક્ષણમાત્રમાં નાશ થઈ જાય છે ॥ ૧ ॥ તૃણ અને અગ્નિનો સબધ થતાં જ જેમ તૃણ અગ્નિરૂપ થાય છે, તે જ અમાણે નિરતર હરિના જપ કરવાથી તે જપ કરનાર હરિરૂપ જ થઈ જાય છે. ॥ ૨ ॥ હરિના નામમંત્રનું સામર્થ્ય અપૂર્વ છે તેના પ્રતાપે જૂતબાધાનો લોપ થાય છે જૂતબાધા એટલે કે પિશાચબાધા લોપાય છે, એટલું જ નહિ, પણ જીવંતી પાછળ પડેલા પચબૂતાત્મક દેહવિષયક અહંકારની બાધા પણ દૂર થઈ જાય છે,—સાશય કે, હરિનામવડે દેહાભિમાનનો નાશ થાય છે ॥ ૩ ॥ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, મારો હરિ સર્વસમર્થ છે તેના રત્નરૂપનો મથાર્થ નિર્ણય ઉપનિષદોના પણુ થઈ શકે નથી ॥ ૪ ॥

આલંકાર ૧૨

તીર્થ વ્રત નેમ માર્વે વિળ સિદ્ધિ ॥
વાયાચિ ઉપાધીં કરિસી જના ॥ ૧ ॥
માવનઝેં આઠઝેં ચેન્દ્રવીં નારઝે ॥
વરતર્હી આવઝેં તૈસા હરિ ॥ ૨ ॥

પારિયાચા રવા ઘેતાં મૂમીવરી ॥

ચત્તન પરોપરી સાધન તૈસે ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનદેવ હાળે નિવૃત્તિ નિર્ગુણ ॥

વિધલે સંપૂર્ણ માફ્યા હાતી ॥ ૪ ॥

અર્થ:—અહો જનો, ગમે તેટલી તીર્થયાત્રાઓ કરવાથી અને અનેક મત નિયમોનું આચરણ કરવાથી કંઈ પણ લાભ થતો નથી—અર્થાત્ હરિમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખ્યા વિના એ તીર્થયાત્રા અને મતનિયમો કદાપિ સફળ થતા નથી, તોપણ તમે આ વ્યર્થ પરિશ્રમ શામાટે કરો છો વારુ? ॥ ૧ ॥ હરિમાં વિશ્વાસ રાખીને તેનું ભજન કરવાથી તે પરમાત્મા હસ્તામલકવત્ આપણને હસ્તમત થાય છે—અન્ય ઉપાયોવડે તે કદાપિ હસ્તમત થતો નથી. ॥ ૨ ॥ પારો એકવાર જમીનપર પડતાં તેના બારીક બારીક કણો જમીનપર ફેલાઈ જાય છે અને પછી જેવી રીતે તે સર્વ કણોને એક સ્થળે એકત્ર કરીને હાથમાં ઘેતાં પુષ્કળ પરિશ્રમ વેઠવો પડે છે, તે જ પ્રમાણે હરિનામ વિના અન્ય સાધનોવડે ભગવાનની પ્રાપ્તિ થવામાં પુષ્કળ કષ્ટો વેઠવાં પડે છે. ॥ ૮ ॥ શાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, મારા ગુરુ શ્રી નિવૃત્તિનાથ ગુણગ્રંથી પર (અતીત) નિર્ગુણ છે તેમણે હરિસ્વરૂપનો પૂર્ણ યોધ મારા હાથમાં આપ્યો છે એટલે કે, તેમણે કરેલા યોધથી મારી છુદ્ધિને પૂર્ણ અનુભવ થયેલો છે ॥ ૪ ॥

અભાગ ૧૩

સમાધી હરીચી સમસુસે વીળ ॥

ન સાધેલ જાગ દૈવ બુદ્ધી ॥ ૧ ॥

બુદ્ધીચે વૈમવ અન્ય નાહી દૂજે ॥

પત્યા કેશીરાજે સકઠ સિદ્ધી ॥ ૨ ॥

ઋદ્ધિ સિદ્ધિ નિધિ અવધીચ વપાધી ॥

જંવ ત્યા પરમાનર્દા મન નાહી ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનદેવી રમ્ય રમલે સમાધાન ॥

હરીચે ચિંતન સર્કાઠ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—દૃષ્ટિમાના લઘુ ગુરુ આદિ બેદરૂપ વૈધ્યને વિચારપૂર્વક કાઢી નાખીને શિવથી તે તુલ્યપર્યન્ત એકરૂપે વાસ્તવ્ય કરનાર હરિનું સમશુદ્ધિથી યદ્યપિ કરવાથી

અભંગ ૧૫

एक नाम हरी द्वैत नाम दुरी ॥
 अद्वैत कुसरी विरळा जाणे ॥ १ ॥
 समबुद्धि घेता समान ओहरी ॥
 शमदमा वैरी हरि झाला ॥ २ ॥
 सर्वाघटी राम देहादेही एक ॥
 सूर्य प्रकाशक सहस्ररश्मी ॥ ३ ॥
 ज्ञानदेवा चित्ता हरिपाठ नेमा ॥
 मागिलिया जन्मा मुक्त झालों ॥ ४ ॥

અર્થ:—જે એક હરિનું જ નામ જાણે છે અને બીજું (દ્વૈતનું) નામ જેની પાસેથી દૂર કઢાયેલું છે એટલે કે, બીજા નામને જે ઓળખેના જ નથી અને જે સહિને હરિરૂપ ભેદને સકળ સદૃષ્ટ પદાર્થોમાં કેવળ હરિનામને ઓળખે છે એવો કોઈ એકાદ જ હોય છે. ॥ ૧ ॥ જીવ ઈશ, જીવ જડ, ઈશ જડ, જીવ જીવ અને જડ જડ એ પ્રમાણેના બુદ્ધિમાના પાંચ પ્રકારના ભેદોના વિવેકથી લોપ કરી સમબુદ્ધિથી ભેદશૂન્ય શ્રી હરિને જે સ્વીકાર કરે છે, તે શમદમનો વૈરી એટલે કે સાધકને શમદમના બધનમાંથી પણ છોડવનારા શ્રી હરિરૂપ અર્ધ જાણે છે શમદમાવરી એવા પાંડનો જે સ્વીકાર કરીએ, તે બીજો અર્થ એવો થાય છે કે, શમ એટલે મનાનિગ્રહ અને દમ એટલે બાહ્યનિગ્રહનિગ્રહ—એ બંને નિગ્રહ કરીને અને ઉપર કહેલા પાંચ પ્રકારના ભેદવૈષમ્યોના બુદ્ધિમાંથી નિરાસ કરીને જે સમબુદ્ધિથી સર્વજ્ઞ સમાન હરિને સ્વીકાર કરે છે, તે પોતે જ હરિ થાય છે ॥ ૨ ॥ સર્વ દેહોમા એક જ બ્યાપક રામ છે. સદસ કિરણોમાં તેજસ્વી એક સૂર્ય જ ભરેલો હોય છે, એટલે કે તે સદસ કિરણોના પ્રકાશક એક સૂર્ય જ હોય છે. ॥ ૩ ॥ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, મેં મારા ચિત્તમાં સર્વકાળ હરિનું જ ચિંતન કરવના નિયમ કરેલો ॥ અને તેના યોગે હવે પછી આવનારા જન્મના બધનથી હુ છુટી ગયો છું હવે મને પુનર્જન્મ નથી ॥ ૪ ॥

અભંગ ૧૬

हरि *बुद्धी जपे तो नर दुर्लभ ॥
 पाचैसि सुलभ रामचरण ॥ १ ॥

રામ કૃષ્ણ નામીં જન્મની સાધિલી ॥
 તયાસી લાપલી સફળ સિદ્ધી ॥ ૨ ॥
 સિદ્ધિ યુદ્ધિ ધર્મ દરિ પાઠી આલે ॥
 પ્રપંચી નિવાલે સાધુ સંગે ॥ ૩ ॥
 જ્ઞાનદેવીં નામ રામકૃષ્ણ ઠસા ॥
 ચેળેં દક્ષ દિશા આત્મારામ ॥ ૪ ॥

અર્થઃ--જેની શુદ્ધિમાં હરિચિત્તનને જપ આણુ છે અને જેની વાણીમાં
 સુલભ રામકૃષ્ણ નામનો નિવાસ છે, એવો અનુષ્ઠાન બહુ જ દુર્લભ હોય છે. ॥૧॥
 જેણે રામકૃષ્ણ નામના જ ભજનથી સંકલ્પવિકલ્પાત્મક મનરહિત નિર્વિકલ્પ સહજ
 પરમાત્મસ્થિતિનો લાભ કરી લીધો છે, તેને પરિપૂર્ણ પરબ્રહ્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી
 છે અથવા તો તેને જગતમાંની સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. ॥૨॥ ભગવચ્ચિત્તન-
 વડે શુદ્ધિને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, અટલે કે, શુદ્ધિના મળેલા દૂર થતાં તેની ઉત્તમ
 સિદ્ધિ થાય છે. દેહતાદાત્મ્યથી થેય નિષેધોના બોજોમાં યુથાયણા અને ત્રિવિધતાપથી
 તમ થયેલા પ્રાપંચિક જીવોની શાંતિ સાધુઓના સમાગમથી થાય છે. ॥૩॥ જ્ઞાનેશ્વર
 મહારાજ કહે છે કે, નામચિત્તનથી મારા હૃદયમાં રામકૃષ્ણસ્વરૂપનો જાપ જ પડી
 ગયો છે અને તેના યોગે દશે દિશામાં મને આત્મારામ જ ભરેલો જાણે છે. ॥૪॥

અર્ભગ ૧૭

હરિપાઠ કીર્તિ મુસેં જરી ગાય ॥
 પવિત્રચિ હોમ દેહ ત્યાચા ॥ ૧ ॥
 તપાર્ચે સામર્થ્યે તપિન્નલા અમૂપ ॥
 ચિરંજીવ કરૂપ વૈકુંઠી નાદે ॥ ૨ ॥
 માતૃપિતૃ ભ્રાતા સગોત્ર અપાર ॥
 ચતુર્મુજ નર હોડન ઠેલે ॥ ૩ ॥
 જ્ઞાનગૂઢ ગમ્ય* જ્ઞાનદેવા લાપલે ॥
 નિવૃત્તીનેં દિલે માફ્યા હાર્તી ॥ ૪ ॥

અર્થ:—જે હરિનો જપ કરીને વાણીવડે હરિની કીર્તિ ગાશે, તેના દેહ પવિત્ર થશે. ॥ ૧ ॥ હરિનામસંકીર્તનના સામર્થ્યથી જેણે બહુ જ તપ કરેલું હોય, તે અનંત દક્ષ પર્યન્ત વૈકુંઠમાં વાસ કરે છે. ॥ ૨ ॥ અને માતા, પિતા, ભ્રાતા તથા તેનાં અનેક ગોત્રજ એ સર્વ મનુષ્યો ચતુર્ણજ થઇને વૈકુંઠમાં આવી વસે છે; એટલે કે, તેમને સારૂં મુક્તિનો લાભ થાય છે. ॥ ૩ ॥ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, મારા શુરુ શ્રી નિવૃત્તિનાથે મારા હાથમાં અત્યંત શુભ આદ્યમહાનનો લાભ આપેલો હોવાથી હું જ્ઞાનસંપન્ન થયેલો છું. ॥ ૪ ॥

અભંગ ૧૮

હરિવંશપુરાણ હરિનામ સંકીર્તન ॥
 હરિવીણ સૌજન્ય નેળેં કાંઠી ॥ ૧ ॥
 તયા નરા લાવલેં વૈકુંઠ જોડલેં ॥
 સકલ્લ હી ઘડલેં તીર્થાટન ॥ ૨ ॥
 મનોમાર્ગે ગેલા તો ચેયેં મુકલા ॥
 હરિપાઠીં સ્થિરાવલા તોધિ ઘન્ય ॥ ૩ ॥
 જ્ઞાનદેવા ગોઢી હરિનામાવીં જોઢી ॥
 રામકૃષ્ણીં આવઢી સર્વકાલ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—જે હરિવંશ પુરાણ વાંચે છે, મથાર્થે હરિનામનું કીર્તન કરે છે અને હરિ વિના ખીજા કશું પણ પ્રિય જણતો નથી, તે મનુષ્યને વૈકુંઠનો લાભ થયો અને તેની સર્વ તીર્થયાત્રાઓ અર્થ ચૂકી, એમ જ સમજી લેવું. ॥ ૧ ॥ ૨ ॥ પોતાની મનોવૃત્તિ પ્રમાણે (ઉચ્છૃંખલતાથી) વર્તનાર એ લાભને જોઈ ગેસે છે. જે હરિભજનમાં સ્થિર થયો હોય, તેજ ધન્ય છે. ॥ ૩ ॥ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, હરિનામના લાભની જ મને પ્રિયતા છે અને મને સતત રામકૃષ્ણ સ્વરૂપમાં જ સંલગ્નતા છે. ॥ ૪ ॥

અભંગ ૧૯

વેદશાસ્ત્ર પ્રમાણ શ્રુતીર્ચે વચન ॥
 એક નારાયણ સાર જપા ॥ ૧ ॥
 જપ તપ કર્મ હરી વિણ ધર્મ ॥
 વાઝગાચિ અમ વ્યર્થ જાય ॥ ૨ ॥

હરિપાઠે ગેલે તે નિવાતત્તિ ઠેઠે ॥

બ્રમર ગુંતલે મુમનકાલેકે ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનદેવી મંત્ર હરિનામાર્ચે શસ્ત્ર ॥

યમો કુચ્છગોત્ર યર્જિયેલે ॥ ૪ ॥

અર્થ:—સરને! સાર એક નારાયણ છે, તેના તું જન્મ કર એ વિશે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને શાસ્ત્રનું પ્રમાણ છે ॥ ૧ ॥ ઈતર જપતપ આદિ કર્મોના પરિશ્રમ હરિ ભજન વિના બર્થ જનારો છે. ॥ ૨ ॥ જેવી રીતે બ્રમર મહાર્દસેવનના ઉત્સાહથી કમળકલિકામાં બદ્ધ થાય છે, એટલે કે તેને બહાર નીકળી આવવાની શુદ્ધિ રહેતી નથી, તે જ પ્રમાણે હરિનામસ્મરણમાં તત્પ્રીન થયેલા સાધક હરિસ્વરૂપમાં એકમય થાય છે અને પુનઃ તેનું પ્રપચપરાવર્તન ચતુ નથી. ॥ ૩ ॥ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, હરિનામ જ મારો મત્ર છે, અને મારુ શસ્ત્ર પણ તે જ છે. એના બધથી અમે અમારા કુલગોત્રનો લાગ કરેલા છે ॥ ૪ ॥

અભંગ ૨૦

નામ સંકીર્તન વેળ્ણવાચી જોડી ॥

પાર્વે અનંત કોઈ ગેલી સ્વાર્થી ॥ ૧ ॥

અનંત જન્માર્ચે તપ યક નામ ॥

સર્વ માર્ગ મુગમ હરિપાઠ ॥ ૨ ॥

યોગયાત્રા ત્રિયા ધર્માર્ધર્મ માયા ॥

ગેલે તે વિલયા હરિપાઠે ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનદેવી યજ્ઞ યાગ ક્રિયા ધર્મ ॥

હરી વિજ નેમ નાહી દુઝા ॥ ૪ ॥

અર્થ:—હરિનામના કીર્તનની વેળ્ણવ જનોએ એકનતા કરેલી હોય છે અને તેના યોગે તેમના અનંત કાંટિ પાતકનો લોપ થઈ જાય છે. ॥ ૧ ॥ અનંત જન્મમાં કરેલાં તપોનું ફળ એક હરિનું નામસ્મરણ છે. સર્વ સાધનોમાં હરિનું જે ચિન્તન, તે સુલભ સાધન છે. ॥ ૨ ॥ અષ્ટાંગ યોગ, યજ્ઞ, ક્રિયા, ધર્મ અને અધર્મરૂપ માયા, એ સર્વનો હરિના ચિન્તનથી લપ થઈ જાય છે ॥ ૩ ॥ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, મારામાં યજ્ઞ, યાગ, ક્રિયા અને ધર્મ આદિ સર્વ ઈર્ષ હરિ જ છે, એના વિના મારો બીજો કશો પણ નિયમ ધર્મ નથી ॥ ૪ ॥

અભંગ ૨૧

કાઢવેલ નામ ઉચારિતાં નાર્હી ॥

દોન્હી પક્ષ પાર્હી ઉદ્ધરતી ॥ ૧ ॥

રામકૃષ્ણ નામ સર્વ દોષાં હરણ ॥

જહજીવાં તારણ હરિ એક ॥ ૨ ॥

હરિનામ સાર જિવ્હા યા નામાષી ॥

ઉપમા ત્યા દૈવાચી કોણ ઘાની ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનદેવા સાંગ જ્ઞાલા નામપાઠ ॥

પૂર્વજાં વૈકુંઠ માર્ગ સોપા ॥ ૪ ॥

અર્થ:—હરિનામના ઉચ્ચારમાટે શુદ્ધ કાળ અને વેળાની આવશ્યકતા નથી. તે નામનો ગમે તે વેળાએ ઉચ્ચાર કરી શકાય છે, અને તેના થોડે આપણાં માત તથા પિતા ઉભયનો કુળનો ઉદ્ધાર થાય છે. બીજો અર્થ એવો છે કે, નામ ઉચ્ચારનાર અને સાંભળનાર ઉભયનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે. ॥ ૧ ॥ રામકૃષ્ણનું નામ સર્વ પાપવિનાશક છે. એ પ્રભાણે સર્વ પાપોનો નાશ કરી મૂર્ખ જીવોને તારનારો એક હરિ જ છે. ॥ ૨ ॥ હરિનું નામ જ સાર છે. જેણે એના ભજનમાં પોતાની જિહ્વાની યોજના કરેલી છે, તેના દેવ (ભાગ્ય)ને ઉપમા આપવાને કાર્ધ પણ સમર્થ નથી. ॥ ૩ ॥ જ્ઞાનેશ્વર મહાગણ કહે છે કે, મેં હરિનું ચિંતન યથાસાંગ કરેલું છે; એટલે હવે મારા પૂર્વજોમાટે વૈકુંઠમાં જવાનો માર્ગ સરળ થઈ પડ્યો છે. ॥ ૪ ॥

અભંગ ૨૨

નિત્યનેમ નાર્મી તે પ્રાણી દુર્લભ ॥

લક્ષ્મીવદ્ભમ તયાજવલ્લી ॥ ૧ ॥

નારાયણ હરિ નારાયણ હરી ॥

મુક્તિ મુક્તિચારી ઘરી ત્યાંચ્યા ॥ ૨ ॥

હરિવોળ જન્મ તો નર્કચિ પૈ જાણા ॥

ચમાચા પાહુણા પ્રાણી હોય ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનદેવ પુસે નિવૃત્તીસી ઘાઢ ॥

ગગનાટ્ટાને ઘાઢ નામ આદે ॥ ૪ ॥

અર્થ:—સતત હરિના નામસ્મરણને જન્મનો નિયમ છે, એવા પ્રાણી દુર્ભ છે. તેમની પાસે લક્ષ્મીનો પતિ વિષ્ણુ હોય છે ॥ ૧ ॥ નિલ નારાયણ હરિ, નારાયણ હરિ નામનો જે જપ કરે છે, તેના ધરમા સર્વ ઐર્થ્ય અને સાલોક્ય આદિ ચારે મુક્તિઓ નિવાસ કરી રહે છે ॥ ૨ ॥ જન્મ પામીને જે હરિની ઓળખ ન થઈ, તે તે જન્મને નરકરૂપ જ સમજી લેવો અને તે પ્રાણી યમના ગૃહનો અતિથિ થાય છે, એટલે કે યમસોકમા જપ છે અને યમના હસ્તે તેને શાસનરૂપ સરકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩ ॥ જ્ઞાનદેવ મહારાજે પોતાના ગુરુ શ્રી નિવૃત્તિનાથને એકવાર 'હરિનું નામ કેટલું છે?' એવા પોતાની ઇચ્છાનુરૂપ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો અને તેના ઉત્તરમાં ગુરુ નિવૃત્તિનાથે જણાવ્યું કે, 'હરિનું નામ આગમ કરતાં પણ મહાન અને વિશાળ છે.*' ॥૪॥

અભંગ ૨૩

સાત પાંચ ટીન વશકાચા મેઝા ॥

અકતર્વાઈ જલા દાવો હરી ॥ ૧ ॥

તૈસેં નઘે નામ સર્વ માર્ગો ઘરિછ ॥

ચેથેં ફાદો ફટ ન લગતી ॥ ૨ ॥

જાજપા જવળેં વલટ પ્રાણાચા ॥

તેથેં હી મનાચા નિર્ધાર અસે ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનદેવા જિળેં નામેંવીળ વ્યર્થ ॥

રામકૃષ્ણી પથ ક્રમીયેલા ॥ ૪ ॥

અર્થ:—કેટલાકો સસારને સમ તત્ત્વાત્મક, કેટલાકો પચતત્ત્વાત્મક, કેટલાકો ત્રણ તત્ત્વાત્મક, અને કેટલાકો દશતત્ત્વાત્મક માને છે એના બીજે અર્થે એવો થાય છે કે, સાત, પાંચ, ત્રણ અને દસ એ સર્વનો સરવાળો પચીસનો થાય છે, એટલે કે, કેટલાકો સસારને પચીસ તત્ત્વાત્મક માને છે એ સર્વ તત્ત્વોને પણ હરિ પોતાના એક ચૈતન્ય તત્ત્વમાં જ બતાવે છે ॥ ૧ ॥ હવે હરિનું નામ આવા તત્ત્વવિચારમાંનું નથી, કિંતુ તે તો સર્વ સાધનો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. તેના ઉચ્ચારમાં કશું પણ કષ્ટ થતું નથી ॥ ૨ ॥

દિવસ અને રાત્ર મળીને (એકવીસ હજાર અને છસં વાર) 'સોહં સોહમ્' એવી રીતે આપણા હૃદયમાં પ્રાણના ઉપર આવતી વેળાએ અને અપાતના નીચે જવા વખતે થતા ઉભયના મેળાપસમયે સદજ જપ થતો હોય છે અને તેને 'અજપા જપ'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ગ્રાતઃકાળમાં નિદ્રામાંથી જાગતાની સાથે જ થનારા સાહજિક જપનો સંકલ્પ કરવાથી (એટલે કે, જે ૨૧૬૦૦ જ્ઞાસ થાય છે, તેમાં હું 'સોહમ્' એવી રીતે થનારો જપ કરું છું, એમ કહીને પાણી ખૂંકવાથી) તેટલા જપનું શ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી દેહલાક સાધકોના એમ કરવામાટેનો જ નિશ્ચય થયેલો હોય છે. ॥ ૩ ॥ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, હરિના નામસ્મરણ વિના જીવનું મને બ્યર્થ ભાસે છે; અને તેથી જ મેં રામકૃષ્ણ નામના જાગૃતમાર્ગનું કમણું કરેલું છે—એટલે કે, હું નિરંતર હરિનું જાગૃત કર્યું કરું છું. ॥ ૪ ॥

અભંગ ૨૪

જપ તપ કર્મ ક્રિયા નેમ ધર્મ ॥

સર્વોષટી રામ માવશુદ્ધ ॥ ૧ ॥

ન સોહી રે માલો ટાકીરે સંદેશે ॥

રામકૃષ્ણી ટાહો નિત્ય પોહી ॥ ૨ ॥

જાત વિત્ત ગોત કુલ શીલ માત ॥

મજે કાં સ્વરિત માવનાયુક્ત ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનદેવા ધ્યાની રામકૃષ્ણ મર્તી ॥

તેજે ચૈકુંઠ મુવની ઘર કેલે ॥ ૪ ॥

અર્થ:—જપતપ આદિ કર્મો અને અનેક નિવૃત્ત ધર્મ જે ભાવનાવડે તું કરે છે, તે ભાવના કરતાં સમસ્ત દેહમાં એક આત્મારામને જ ભેગો, એ અધિક શુદ્ધ ભાવના છે. ॥ ૧ ॥ એટલામાટે એવા શુદ્ધ ભાવના લાગ કરીશ નહિ. એ ભાવમાં વિદ્ય ભાવનારા સર્વ સંશયોને કાઢી નાખ; અને રામકૃષ્ણ નામનો અખંડ ધ્વનિ કરતો રહે. ॥ ૨ ॥ જાતિ, ધન, યોગ અને કુલ સ્વભાવ આદિના ઉપદ્રવોમાં પડીશ નહિ. શુદ્ધભાવનયુક્ત થઈને ત્વરાથી હરિને જાગ. ॥ ૩ ॥ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, મારા ધ્યાનમાં અને મનમાં નિત્ય રામકૃષ્ણનો નિવાસ છે અને તેથી મારું ધર વેદાં કર્યાં થયેલ છે. ॥ ૪ ॥

એ જ અભગનો બીજો અર્થ—જપ, તપ, કર્મ, ક્રિયા, નિયમ અને ધર્મ
 ઇત્યાદિ સર્વ સાધનો, સર્વ જૂતોમાં અભિજતાથી પરમાત્મસ્વરૂપને જોવું, એ શુદ્ધ
 ભાવનાના પાયાપર જ ઊર્ધ્વા કરાવવાં હોવાં જોઈએ ॥ ૧ ॥ એવા પ્રકારનો શુદ્ધ
 ભાવ તે સાધનાદિકવડે સાધ્ય છે, તો પણ તે સાધનાનુષ્ઠાનના પ્રવાહમાં તથાધને
 આ સરળ વિષય પ્રતિ દુર્લભ થાય તો તે કામનું નથી. સર્વ સંશયોને ત્યાગીને એ શુદ્ધ
 ભાવની વૃદ્ધિ થાય, એટલામાટે જીવે નિરતર રામકૃષ્ણ નામનો ધ્વનિ કરવો જોઈએ. ॥૨॥
 ત્વરિત એ શુદ્ધ ભાવનાવડે વિખૂંટીત થઈને હું જાતિ, ધન તથા કુળ ગોત્રને
 જાજ, એટલે કે જાતિ, ગોત્ર અને કુળ શીવને યોગ્ય હોય એવાં કર્મો કર અને દ્રવ્યા-
 નેન તથા સંગોપન આદિ બ્યવહાર મહા દક્ષતાથી કર એટલે એમ કરવાથી તને
 પ્રાપચિક બાધા થશે નહિ. ॥૩॥ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, મારા ધ્યાનમાં
 અને મનમાં રામકૃષ્ણનું નામ હોવાથી મારુ ધર વૈકુંઠ શુવનમાં થયેલું છે, એટલે
 કે, વૈકુંઠરૂપ હરિમાં જ મારો નિવાસ થયેલો છે. ॥૪॥

અભંગ ૨૫

જાણીય નેર્ણવ મગવંતી નાર્હી ॥

ચચ્ચારણી પાર્હી મોક્ષ સદા ॥ ૧ ॥

નારાયણ હરી ચચ્ચાર નામાચા ॥

તેથે કલ્લિકાળાચા રીય નાર્હી ॥ ૨ ॥

તેથીલ પ્રમાણ નેણવે વેદાંસી ॥

તેં જીવજંતૂંસી કેવિ કઠે ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનદેવા ફળ નારાયણ પાઠ ॥

સર્વત્ર વૈકુંઠ કેલે અસે ॥ ૪ ॥

અર્થ:—ભક્ત જ્ઞાની છે કે અજ્ઞાની છે, એ કાર્ધ ભગવાન વિચારતો નથી
 કિંતુ તેના નામસ્મરણથી જ્ઞાની અને અજ્ઞાની ઉભાને એક સરખી રીતે જ મુક્તિ
 મળે છે. ॥ ૧ ॥ ‘નારાયણ હરિ’ નામનો ઉચ્ચાર કરનારમા કલિકાળનો પ્રવેશ
 થતો નથી ॥ ૨ ॥ હરિના યથાર્થ સ્વરૂપનો સાર વેદોના બાણવામાં પણ આવતો
 નથી, એટલે પછી તે સ્વરૂપ સામાન્ય જીવોના બાણવામાં તો કેમ કરીને જ આવી
 શકે વારુ ? ॥ ૩ ॥ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, હરિના નામસ્મરણથી સમસ્ત મુલ્ય-
 લોકને વૈકુંઠ બનાવવાનું કૃણ મને મળેલું છે. ॥ ૪ ॥

અભંગ ૨૬

એક તત્ત્વ નામ દટ ઘરી મના ॥
 હરીસી કરુણા યેઇલ તુફી ॥ ૧ ॥
 તેં નામ સોવરે રામ કૃષ્ણ ગોવિંદ ॥
 વાચેશી સદ્ગદ જપે આઘી ॥ ૨ ॥
 નામા પરતેં તત્ત્વ નાર્હારે અન્યથા ॥
 વાયાં આણિકા પંયા જાણી દણી ॥ ૩ ॥
 જ્ઞાનદેવા મૌન જપમાલ અંતરી ॥
 ઘરોનીં શ્રીહરી જપે સદા ॥ ૪ ॥

અર્થ:—હરિના નામરૂપ તત્ત્વને જ પોતાના મનમાં બળપૂર્વક ધારણ કરે. એટલે
 " એકના હરિનામનું જ મન પૂર્વક એક સરખું ચિંતન કરતા રહે. તેના યોગે હરિને
 તમારાપર દયા આવશે ॥ ૧ ॥ રામકૃષ્ણ ગોવિંદ, એ નામ સુત્રના અંતે સરળ છે
 એટલામાટે પ્રથમ તેના ઉચ્ચાર કરો. ॥ ૨ ॥ હરિના નામ વિના જીવને સસારમય
 નથી મુક્ત કરનાર બીજું સાધન જ નથી, એટલે જો તમે બીજા સાધનોને બાજના
 જાગો, તો દુઃસાઈ પડશે ॥ ૩ ॥ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, હું મૌનનો સ્વીકાર
 કરી અત્યંત કરુણા જપમાળા ધરીને નિરતર શ્રી હરિનો જપ કર્યો કરું છું ॥ ૪ ॥

અભંગ ૨૭

સર્વ મુગ્ધગોઢી સર્વશાસ્ત્ર નિવટી ॥
 રિકામા અર્ધ ઘઢી ચાહુ નકો ॥ ૧ ॥
 લટિકા વ્યવહાર સર્વે દા સંસાર ॥
 વાયા ચેરજ્ઞાર હરી વીણ ॥ ૨ ॥
 નામ મંત્ર જપ કોટીં જાઇલ પાપ ॥
 કૃષ્ણ નામીં સંકલ્પ ઘરુનિ રાહે ॥ ૩ ॥
 નિજવૃત્તિ વાઢી સર્વ માયા તોઢી ॥
 હિંદિયા સવટીં લપોં નકો ॥ ૪ ॥

તૌર્થવ્રતી માવ ધરી રે કરુણા ॥

શાંતિ દયા પાદુણા હરિ કરી ॥ ૧ ॥

જ્ઞાનદેવા પ્રમાણ નિવૃત્તિદેવી જ્ઞાન ॥

સમાધિસંજીવન હરિપાઠ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—જ્યે શાન્તોએ, હરિના નામમાં જ સર્વ સુખમાધુર્ય છે, એમ વિચાર-
પૂર્વક નિર્ણય કરેલો છે. તુકારામ મહારાજે પણ એક સ્થળે એમ જ કહેલું છે કે
'દેહને આદરથી જ જીવો. ઇશ્વરનું નામ તે જ સર્વ સુખ છે.' અર્થાત્ તેનું તું નિત્ય
સેવન કર અને અર્ધઘટિકા પણ નવરો ન બેસ. ॥ ૧ ॥ કારણ કે, દેહાદિક સંસાર
અને તેમાંના વ્યવહાર સર્વ અસત્ય છે એટલામાટે હરિને ત્યાગીને જે આ સંસારના
મોહમાં રહીશ, તો તારા જન્મ અને મરણ બ્યર્થ થશે. ॥ ૨ ॥ સારાંશ કે, તું હરિનામ
મંત્રનો નિરંતર જપ કરતો રહે; કારણ કે, એના મોઝે તારા અનેત પાપોના
નાશ થશે. એથી તું પોતાના મનમાં રામકૃષ્ણ નામના ઉચ્ચારનો દૃઢ નિશ્ચય કરી
રાખ ॥ ૩ ॥ શુરુપાસે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનનો અભ્યાસ કરીને ત્રણે દેહ અને
ત્રણે શુણ્ણાથી ભિન્ન જે આત્મા તે હુ હું, એવી વૃત્તિને છિત્પજ કર અને તેના યોગે
સમસ્ત માયાજળનો નાશ કરી નાખ. ઈન્દ્રિયોના તાદાગ્ર્યમાં છુપાઈ ન બેસ. ॥ ૪ ॥
તીર્થ ત્રતોમાં તું વિશ્વાસ રાખ અને નિત્ય દ્યાને ધારણ કર; કારણ કે, જ્યાં શાંતિ અને
દ્યા હોય છે, ત્યાં દેવનો નિવાસ હોય છે—એટલામાટે તું પોતાના હૃદયમાં શાંતિ તપા
દ્યાને લાવીને ત્યાં શ્રીહાર નિવાસ કરવામાટે પધારે, એવી વ્યવસ્થા કરી રાખ. ॥ ૫ ॥
હરિપાઠ તે સમાધિસંજીવન છે, એટલે કે, સમાધિને જીવિત કરનાર છે. અર્થાત્
હરિના નામમાં સ્થિર થવું, તે જ આત્મસ્વરૂપમાં જગૃત રહેવું છે; કારણ કે, હરિ-
નામ અને નામવાન પરમાત્મા એ ઉભયનો પરસ્પર અભેદ છે. જેવી રીતે આકા-
શને આકાશનો જ આગ્રય છે, તે જ પ્રમાણે નામવાન પરમાત્મા નામનો આગ્રય
હોવાથી તેમનો પરસ્પર અભેદ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. એટલામાટે આત્મસ્વરૂપમાં
જગૃત હોવું, એ જ ખરું જીવન છે. એવું જીવન હરિનામમાં સ્થિર રહેવાથી જ પ્રાપ્ત
થાય છે. આ પ્રમાણેનું જ્ઞાન મને થી નિવૃત્તિનાથ પાસેથી મળ્યું અને અનુભવાતે
તે સત્ય છે, એમ પૂર્ણતાથી મારા જાણવામાં આવી ગયું, એમ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહા-
રાજ કહે છે. ॥ ૬ ॥

આભંગ ૨૮

નામ સંકોર્તન સાધન પૈ સોપૈ ॥
 જલ્લીલ પાપે જન્માતરીર્થી ॥ ૧ ॥
 ન લગતી સાયાસ જાપે વનાતરા ॥
 સુર્ણે ચેતો પરા નારાયણ ॥ ૨ ॥
 ઠાપીચ વૈસોતી કરા એકાચિત્ત ॥
 આવહી અનંત આઠવાવા ॥ ૩ ॥
 રામકૃષ્ણ હરિ વિઠ્ઠલ કેશવા ॥
 મત્ર હા અપાવા સર્વકાલ ॥ ૪ ॥
 યાવીળ અસતા આળોક સાધન ॥
 વાહાતસે આળ વિઠોગાચી ॥ ૫ ॥
 તુફા દાળે સોપે આહે સર્વોદ્ધતી ॥
 શાહાળા તો ઘણી ચેતો વેચે ॥ ૬ ॥

અર્થ:—હરિના નામનું જે યથાર્થ ગીર્તન તે સ્વર્ણ સાધન છે એના યોગે
 અનેક જન્મોમાં કરેલા સર્વ પાતકો બળીને લક્ષ્મીભૂત થઈ જાય છે ॥૧॥ હરિ-
 નામગીર્તન કરતી વેળાએ વનમાં જવાની પીડા ભોગવવાની કરી આવશ્યકતા નથી,
 કારણ કે નારાયણ પોતે જ આનંદથી આપણે ઘેર આવે છે. ॥૨॥ એક જ
 સ્થાનમાં ઘેરની પોતાના ચિત્તને પોતે એકાગ્ર કરવું અને ગદાભેગથી તે અનતનું
 ભગ્ન કરવું ॥૩॥ ‘રામકૃષ્ણ હરિવિઠ્ઠલ કેશવ’ એ મત્રનો નિરતર જપ આ
 તપવો ॥૪॥ એ વિના હરિની તત્કાળ પ્રાપ્તિ કામી આપનાર બીજું કોઈ પણ
 સાધન નથી, એમ તું શ્રી વિઠ્ઠનાથ (વિઠોગા)ના સપથપૂર્વક કહું છું ॥૫॥ તુકારામ
 મહારાજ કહે છે કે, સર્વ સાધનો કરતા હરિનામ સદૃજ સાધન છે જે ચતુર છે,
 તે એ સાધનમાં જ તૃપ્તિ પામે છે ॥૬॥

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાષ્ટ્રકૃત

ચાંગદેવ પાસાષ્ટિ

—૦૦૦—૦૦૦—

ગુર્જર વિવરણુ યુક્ત

—૦૦૦—

સ્વસ્તિ શ્રીવટેશુ । જો લખોનિ જગદામાસુ ।

દાયી મગ માસુ । પ્રગટલા કરી ॥ ૧ ॥

અર્થ—નાત્ય કલ્યાણરૂપ અને જ્ઞાનરૂપ જે વટેશ (શિવ) તે જ પોતે છુપાઈને સર્વ જગતનો ભાસ કરાવે છે, અને જે વેળાએ તે પોતે નિજરૂપથી પ્રકટ થાય છે, તે વેળાએ સમસ્ત જગતનો લોપ કરી નાખે છે. એટલે કે, જેવી રીતે દોરી પોતે છુપાય છે અને જોનારને પોતામાં સર્પનો ભાસ કમવે છે એટલે કે, જોનારને ‘આ દોરી છે’ એવું તેનું યથાર્થ જ્ઞાન ન થતાં ‘આ કાઈ એક વસ્તુ પડેલી છે’ એ પ્રમાણે કાઈ એક અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થાય છે, તેને જ સામાન્ય જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એ સામાન્ય જ્ઞાનના યોગે જ ‘આ સર્પ છે’ એવી જોનારના મનમાં વિપરીત કલ્પના થાય છે. તે જ પ્રમાણે સમ્વિદ્યાનદ્વરૂપ આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન ન થતાં ‘હું છું’ એ પ્રમાણે આત્માના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થાય છે એટલે કે સામાન્ય સદૃશનું જ્ઞાન થાય છે. તેના યોગે ‘નામરૂપાત્મક દેહ જ હું છું’ એવી દેહ-અવ કારાદિ પ્રપચની વિપરીત કલ્પના ઉદ્ભવે છે એવી રીતે આત્મા પોતે જ વિશેષ ચિદાનંદરૂપથી જીવમાં છુપાઈને પોતાના સામાન્ય સત્ત્વસ્વરૂપમાં દેહાદિક પ્રપચનો ભાસ કરાવે છે જે વેળાએ જીવ વિવેક વૈરાગ્યાદિ સાધનચતુષ્ટયવડે સખજ થાય છે, તે વેળાએ સદ્ગુર તેના પર પ્રસાદ (અનુમદ) કરે છે એટલે કે, સદ્ગુર, ચિદ્ગુર, અને આનંદરૂપ આત્મા તું છે, એવો તેને ‘તત્ત્વમસિ’ મહા વાક્યવડે બોધ આપે છે. તેના યોગે દેહત્રયાતીત અને પચકોશાતીત સમ્વિદ્યાનંદરૂપ આત્મા તું છું, એવું આત્માના વિશેષ ચિદાનંદરૂપનું દૃઢ જ્ઞાન થાય છે ત્યારપછી દેહાદિકારાદિ પ્રપચની નિવૃત્તિ થાય છે—એટલે કે પ્રપચની બાધા થાય છે જે પ્રમાણે વિશેષ દોરીનું જ્ઞાન થવાથી સર્પની નિવૃત્તિ થાય છે, એટલે કે, ‘આ ભાસતો સર્પ અસત્ય છે’ એમ

નિશ્ચયપૂર્વક જાણવામાં આવી જાય છે; તે જ રીતે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિશેષ ચિદા-
નંદરૂપ આત્માનું જ્ઞાન થવાથી સર્વ પ્રપંચો મિથ્યા છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણવામાં
આવી જાય છે.

પ્રગટે તંત્ર તંત્ર ન દિસે । લપે તંત્ર તંત્ર આમાસે ॥

પ્રગટ ના લપાલા અસે । ન સોમતા જો ॥ ૨ ॥

અર્થ:—જે સમયમાં આત્મા પ્રકટ હોય છે, તે વેળાએ જગત્ દેખાતું નથી
અને જે વેળાએ આત્મા ગુપ્ત હોય છે, તે વેળાએ જગત્ ભાસતું હોય છે. ખરી
રીતે તો આત્મા પ્રકટ પણ નથી. અને ગુપ્ત (અજ્ઞાત) પણ નથી. પ્રકટતું અને
ગુપ્ત થવું, એ ઉભય ધર્મોથી તે જરાપણુ વિકૃત થતો નથી. પ્રથમ આવીના અર્થમાં
કહ્યા પ્રમાણે જે વેળાએ આત્મા ચિદાનંદરૂપે જીવોની જીવિમાં પ્રકટ હોય છે, તે
વેળાએ દેહાદંકારાદિ પ્રપંચ ક્ષયાં પણ દેખાતા નથી અને જે વેળાએ આત્મા વિશેષ
ચિદાનંદરૂપે જીવોની જીવિમાં છુપાયેલો (ગુપ્ત) હોય છે, તે વેળાએ દેહાદંકારાદિ
પ્રપંચનો અનુભવ થયા કરે છે. અહીં કાષ્ઠના મનમાં કદાચિત્ એવી શંકા આવરો
કે, એકદેશીય અનાત્મરૂપ જડ વસ્તુ પ્રમાણે પ્રકટ થવું અને છુપાઈ જવું એ ધર્મ
સર્વગત સર્વવ્યાપક સંવિચ્છાનંદરૂપ પરિપૂર્ણ આત્મામાં કેમ હોઈ શકે વાર? તો એનું
સમાધાન એ છે કે, આત્મા સદૈવ પરિપૂર્ણ અને પ્રકટ જ છે, પણ તાદ્વ્યયક જીવોના
સામાન્ય અને વિશેષ જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી પ્રકટતું અને છુપાઈ જવું આદિ વ્યવહાર થાય
છે; પરમાર્થતઃ આત્મસ્વરૂપ પ્રકટવા અને છુપાઈ જવાના ધર્મથી જરા પણ વિકૃત
થતો નથી એટલે કે, પ્રકટતું અને લપાઈ જવું એ ઉભય ધર્મોના આત્મસ્વરૂપને
કિંચિન્માત્ર પણ સ્પર્શ નથી.

વહુ જંવ જંવ હોયે । તંત્ર તંત્ર કાંદીત્ર ન હોયે ॥

કાંદી નહોતિ આહે । અવધાચિ જો ॥ ૩ ॥

અર્થ:—આત્મા, જેમ જેમ અનેકનામરૂપાત્મક સૃષ્ટિરૂપથી પ્રકટ થાય છે, તેમ
તેમ ખરેખર કાંઈ પણ થતો નથી. જે કાંઈ પણ ન હોઈને જગદ્ગરૂપે સર્વ તે જ
છે; એટલે કે, આત્મા જેમ જેમ અનેકનામરૂપાત્મક સૃષ્ટિરૂપથી જ્ઞાત પુરવોને ભાસવા
માંડે છે, તેમ તેમ પોતાના પરમાર્થરૂપથી એટલે કે, સંવિચ્છાનંદ નિર્ગુણ નિરાકારરૂપ
અભેદસ્થિતિથી, જેવાના તેવો જ હોય છે, જરા પણ જલ્લાતો નથી. પરંતુ વિપરીત
જ્ઞાનવડે અનેકનામરૂપાત્મક જગત્ જોનારાને સર્વ જગદ્ગરૂપે તે જ વિહરે છે, એમ

દેખાય છે; કારણ કે, કલ્પિત વસ્તુ અધિધાનરૂપ જ હોય છે. જેવી રીતે જગત્માં કલ્પનાથી બાંસેલો સર્વ રજ્જુથી બિન્ન નહિ, કિન્તુ રજ્જુરૂપ જ હોય છે; તે જ પ્રમાણે સચ્ચિદાનંદરૂપ પરબ્રહ્મમાં કલ્પનાથી બાંસેલું અનેકનામરૂપાત્મક જગત્ અધિધાન પરબ્રહ્મથી બિન્ન નહિ, કિન્તુ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.

સોને સોનેપણા ઈર્ષે । ન ચેતાચિ જ્ઞાલે લેળે ॥

તેવિ ન વેંચતાં જગ હોળે । અંગે જયા ॥ ૭ ॥

અર્થ:—સોનું પોતાના જ્ઞાનાપણા (કસ અને વજન) માં ન્યૂન ન થતાં અનેક અલોકારરૂપ થાય છે; તે જ પ્રમાણે પરબ્રહ્મ પોતે પોતાના નિર્ગુણ નિરાકાર સચ્ચિદાનંદરૂપ પરિપૂર્ણત્વમાં લેણ માત્ર પણ ન્યૂન ન થતાં આ સર્વ જગદ્રૂપ થયું છે. અહીં કોઈ કદાચિત્ એવી શંકા કરશે કે, અસત્, જડ અને દુષ્પરૂપ વિપરીત સ્વભાવયુક્ત જગત્ બનવાથી આત્માનું સચ્ચિદાનંદરૂપત્વ જેવું ને તેવું જ કેમ રહી શકે વારુ? તો એનું ઉત્તર એ છે કે, વિપરીત સ્વભાવયુક્ત જગત્ આત્મામાં સત્ય નહિ, કિન્તુ કલ્પિત છે, અને તેથી એ કલ્પિત મિથ્યા જગત્ના યોગે આત્માની સચ્ચિદાનંદરૂપ સ્થિતિમાં કશી પણ ન્યૂનતા આવી શકતી નથી. કારણ કે, જે કલ્પિત હોય છે તે સ્વરૂપપત્રે મિથ્યા હોય છે; અને મિથ્યા વસ્તુ જે અધિધાનમાં બાસતી હોય છે, તે અધિધાનની તે મિથ્યા વસ્તુ પોતાના યોગે કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ કરી શકતી નથી. જેવી રીતે મધ્યાન્હ સમયે મરુભૂમિમાં સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોના યોગે બાસતી મૃગજળની નદી પોતાના સમાગમથી પૃથ્વીને જરા પણ ઊંજળવી શકતી નથી; તેવી જ રીતે આ સર્વ કલ્પિત જગદાબાસ પોતાના સંબંધથી નિર્ગુણ નિરાકાર સચ્ચિદાનંદરૂપ અધિધાન પરબ્રહ્મની હાનિ કરવાને લેગ માત્ર પણ સમર્થ નથી.

કલ્પેઝ કંચુક । ન ફેલિતાં ઉઘડે ઉદક ॥

તેવી જગેસી સમ્યક । સ્વરૂપ જો ॥ ૬ ॥

અર્થ:—લહરીના અંગરખાને ન ઉતારવા છતાં ઉધારું (સ્પષ્ટ) પાણી જ છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્મા સર્વ જગદ્રૂપે પોતે જ પોતાના મથાર્ય સ્વરૂપથી પ્રકટ છે. જગત્સ્ફૂર્તિથી તે ઢંકઈ જતો નથી, એ નીચેની ઓળખમાં દર્શાવયુક્ત સારી રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે.

પરમાણુચિયા માંદિયા । પૃથ્વીપર્ણે ન વચેચિ વાયાં ॥

તૈવિ વિશ્વસ્ફૂર્તિ દયાં । જ્ઞાંઠવેના જો ॥ ૬ ॥

અર્થ:—પરમાણુઓના કદાચિત્ સમુદાય હોય, તોપણ તેઓ પૃથ્વીધર્મયુક્ત જ હોય છે; તેમના મૃત્તિકાધર્મ વ્યર્થ થતો—બગડતો—નથી. તે જ પ્રમાણે જગત્પ્રતીતિથી પરબ્રહ્મસ્વરૂપ આચ્છાદિત થતું નથી. અનેક પરમાણુઓના સમુદાય હોય, તોપણ; તેઓ માટીપણાથી જ છે, પરમાણુરૂપથી તેમના મૃત્તિકાધર્મ બગડી જતો નથી; તે જ પ્રમાણે અનેકનામરૂપાત્મક જગદૂભાસથી આત્મરૂપ ઢંકાર્થ ન જતાં સમિચ્છાનંદરૂપે નિત્ય પ્રકટ જ છે, જેવી રીતે મધ્યાહ્ન સમયે નદીતીરે વાલુકાપ્રદેશમાંની છાપો (શૂક્તિઓ)માં રૂપાની કંપના થાય છે; પણ તે કાલ્પનિક રૂપાના યોગે શૂક્તિ આચ્છાદિત ન થતાં પોતામાંની શ્વેતતા તથા ચમકાટવડે પ્રકટ જ હોય છે. એટલે કે, તેનામાં કંપનાથી ભાસેલું રૂપું તે શૂક્તિના જ શુભત્વ અને ચમકાટને લધને શુભત્વ તથા ચમકાટવડે ભાસે છે. એટલે કે, કાલ્પનિક રજત (રૂપા) ના સ્વરૂપે શૂક્તિની શુભતા અને ચમકાટ જ પ્રકટ છે; તે જ પ્રમાણે પરબ્રહ્મમાં કંપનાથી ભાસેલા અનેકનામરૂપાત્મક જગત્સમયે બ્રહ્મસંગિત વસ્તુ જ આસ્તભાતિત્રિયત્વથી પ્રકટ છે.

કલ્હાંચેનિ પાંચુરર્ણે । ચંદ્રમા હરપો નેર્ણે ॥

કાં વન્દી દીપવળે । આન નોદે ॥ ૭ ॥

અર્થ:—ચંદ્રમાં રહેલી કળાઓના યોગે ચંદ્ર લુપ્ત થતો નથી (આચ્છાદિત થતો નથી). અગ્નિ દીપરૂપ થવાથી (જ્યોતિરૂપને પામવાથી) પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન થતો નથી; એટલે કે, અગ્નિના મૂળરૂપમાં તેની જે દહન અને પાચનની શક્તિ હોય છે, તે જ તે દીપસ્વરૂપમાં આવે, તોપણ કાયમ જ હોય છે.

હ્યોનોનિ અવિદ્યા નિમિર્તે । દૃશ્ય દ્રઘૃત્વ વર્તે ॥

તૈ મો નેર્ણે આદૈર્તે । દેસેંચિ અસે ॥ ૮ ॥

અર્થ:—એક જ્ઞાનરૂપ આત્મા જ અજ્ઞાનના યોગે દૃશ્ય અને દૃઘૃત્વરૂપે વિદરવા લાગ્યો, પરંતુ અજ્ઞાને કલ્પેલા દૃશ્યદૃઘૃત્વ પ્રકારને આત્મત્વમાં ઢુંકાર્થ જાણતો નથી; કિન્તુ સ્વતઃસિદ્ધ આત્મભાવ જેવોનો તેવો જ છે. જોદૃશ્ય આત્મસ્વરૂપ વિશેના અજ્ઞાનને લીધે એક જ આત્મતત્ત્વ દૃશ્ય અને દૃષ્ટાના ભિન્ન રૂપથી ભાસવા માંડે છે. એક અજોદ આત્મતત્ત્વ અજ્ઞાનવશાત્ દૃશ્ય અને દૃષ્ટાના ભિન્ન રૂપને કેમ

પામે છે, એ નીચેના ઉદાહરણથી સારી રીતે સમજવામાં આવી શકશે. જેવી રીતે શાંત્રિના સમયમાં એકલો રાખામાં સૂતેલો મનુષ્ય નિદ્રામાં પોતાના બ્યાવહારિક સ્થૂલ દેહને ભૂલી જાય છે એટલે કે તેને સ્થૂલ દેહનું અજ્ઞાન થઈ જાય છે અને ત્યારપછી તેને સ્વપ્ન લાગે છે—તે સ્વપ્નમાં જાગૃતિ પ્રમાણે શૂદ્ધ, સ્ત્રી, યુવ અને મિત્ર ઇત્યાદિ ભાસવા માડે છે; તે સ્વપ્નમાં ભાસતા શૂદ્ધ આદિ દશ્ય વિષયો અને તેમને જોનારો સ્વપ્નગત દૃષ્ટા પોતે અને તે તે વિષયોનું દર્શન એ ત્રિપુટીરૂપે રાખામાં પડેલા મનુષ્યની જ્ઞાતિ, એકાકી સ્થૂલ દેહના અજ્ઞાનના યોગે, સંગઠિત થઈ નથી કે શું? તે જ પ્રમાણે પારમાર્થિક બેદગૂંચ આત્મસ્વરૂપ વિશે, અજ્ઞાનના યોગે દશ્ય, દૃષ્ટા અને દર્શન એ ત્રિપુટીરૂપે એક આત્મતત્ત્વ જ બનેલું છે, એમ સમજી લેવું. પરંતુ જાગૃત દૃષ્ટિથી જોનારને સ્વપ્નમાંની ત્રિપુટી ભાસતી નથી, કિન્તુ બ્યાવહારિક એકાકી સ્થૂલ દેહની જ પ્રતીતિ હોય છે; તે જ પ્રમાણે આત્મદૃષ્ટિથી જોનારને અજ્ઞાનકલ્પિત બ્યાવહારિક ત્રિપુટી ભાસતી નથી; કિન્તુ એકાકી આત્મપ્રતીતિ જ હોય છે. આ નીચેની આવીમાં દૃષ્ટાંતપૂર્વક સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

જૈવિ નામ માત્ર લુગડે । ચેન્હર્વા સુતચિ તેં વષડે ॥

કાં માતી મુઝાડે । જયાપરી ॥ ૯ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે વજ્ર કેવળ નામ છે, ખરી રીતે તેના અર્થપ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરીએ, તો વજ્ર પોતે કાંઈ પણ પદાર્થ નથી, કિન્તુ ત્યાં આડં અને ઊભાં સૂતરનાં તાંતણાં માત્ર છે, એ વાતો સર્વથા સ્પષ્ટ જ છે. અથવા તો માટીના કરેલો ધડો પણ જેમ માટીરૂપ જ છે,

તેવિં દ્રષ્ટા દશ્ય વશે । અતીત દદ્માત્ર જૈં અસે ॥

તેચિ દ્રષ્ટા દશ્ય મિસેં । કેવલ હોય ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—તે જ પ્રમાણે દૃષ્ટા (જોનાર), અને દશ્ય (જોવાની વસ્તુ) વિષય વિરહિત કેવળ દદ્માત્ર (જ્ઞાનમાત્ર) આત્મસ્વરૂપ છે તે જ કેવળ દૃષ્ટા અને દશ્ય ઇત્યાદિ રૂપે વિહરે છે.

અલંકાર ચેળેં નામે । અનિજે અસિલ દેમે ॥

નાના અવયવ સંઘર્મે । અવયવિયા જૈવિ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે અલંકાર નામ ધારણ કરનાર કેવળ સોનું જ હોય છે અથવા તો અનેક અવયવોના સમુદાયવડે અવયવી (દેહ) જ હોય છે;

તૈવિ શિવોનિ પૃથ્વીવરી । માસતી પદાર્થાચિયા પરી ॥

પ્રકાશે તેં એકસરી । સંવિત્તિ હે ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—પૂર્વોક્ત દષ્ટાંત પ્રમાણે માથેપાધિક શિવથી તે ઠઠ જડ પૃથ્વીપર્યન્ત પદાર્થોના જે અનેક પ્રકારે દેખાય છે, તેટલા રૂપથી પ્રકાશમાન જ્ઞાનમાત્ર એક આત્મતત્ત્વ જ છે.

નાહી તેં ચિત્ર દાવિતી । પરિ અસે કેવલ્લ મિતી ॥

પ્રકાશે તે સંવિત્તિ । જગદાકારે ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—ભીંતપરનાં ચિત્રોમાં જે કે લિખ લિખ આકૃતિઓ દેખાય છે, તો પણ વાસ્તાવકતાથી જોતાં તે સર્વનો ભાસ કરાવનાર જેમ એક ભીંતનો જ આધાર હોય છે, તેજ પ્રમાણે નિજસ્વરૂપમાં અનેકનામરૂપાત્મક અને મિથ્યારૂપ જગત્ જે કાંઈ પણ ભાસે છે, તે કેવળ આત્મમયતત્ત્વ જ છે.

વાંધિયાચિયા મોઢીં । વાંધા નહોનિ ગુઝાચી મોઢી ॥

તયાપરિ જગપરવડી । સંવિત્તિ જાણ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—જો કે ગોળનું ઢેંકું બને છે, તો પણ ગોળમાંની મીઠાણ દેશરૂપ બની છે, એમ કહી શકાતુ નથી. તેજ પ્રમાણે સાકાર જગત્માં આત્મતત્ત્વ વ્યાપેલું હોવા છતાં જ્ઞાનરૂપ આત્મા જગદ્ગ્રપ થયો નથી—એટલે કે, ગોળના દેશમાં મીઠાણનો અન્વય (જેવી વ્યાપ્તિ) છે, પરંતુ મીઠાણમાં દેશનો વ્યતિરેક (અભાવ) છે; તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપ આત્માનો જગત્માં અન્વય છે, પરંતુ નામરૂપાત્મક જગત્નો જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં વ્યતિરેક છે.

ઘઢિયેચેનિ આકારે । પ્રકાશિજે જેવિ અંવરે ॥

વેનિ વિશ્વસ્ફુર્તિ સ્ફુર્તે । સ્ફુર્તિચિ હે ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—વસ્ત્રની ઘડીની આકૃતિનું પ્રકાશન જેમ વસ્ત્ર જ કરે છે, એટલે કે ઘડીના આકારે જેમ વસ્ત્ર જ દેખાય છે, તેવી રીતે નિત્ય સ્ફુરદ્ગ આત્મા જ, વિશ્વરૂપપ્રતીતિથી અનુભવમાં આવે છે.

ન લિપતાં સુખ દુઃખ । યેળે આકારે ક્ષોમોનિ નાવેક ॥

હોય આપણિયા સન્મુગ । આપણાચિ જો ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—આત્મા ક્ષણભર “અમોઘં વદુત્વા” એની સ્ફૂર્તિના ક્ષોભથી એટલે કે, ‘હું એક છુ તે અનેક થઇને મારું મુખ હું જ ભોગવું’ એની ઇચ્છા ધારતો થયો અને તે ઇચ્છા ચર્તાની સાથે જ જેમ કાંઈ એક મનુષ્યના અતઃક્રરણમાં પોતે જ પોતાના મુખસૌન્દર્યને ભોગવવાની ઇચ્છા ચર્તા જ તે દર્પણને આશ્રય કરે છે તે તેના યોગે તેનું મુખ તેના સમક્ષ આવે છે, તે જ પ્રમાણે અનેકનામરૂપાત્મક જગત્સ્થિતિથી આત્મા પોતે જ પોતાસમક્ષ વ્યવસ્થાપે રજૂ થાય છે. તે વિષયના પ્રિય અને અપ્રિય એવા બે વર્ગ છે એમાના પ્રિય વિષયોના યોગે મુખ થાય છે અને અપ્રિય વિષયોના યોગે દુઃખ થાય છે. એવા એ મુખદુઃખાકાર પરિણામથી આત્મા સિત્ત થતો નથી

તયા નાન દશ્યાર્થે હોર્ણે । સંવિત્તિ દ્રષ્ટ્વા આગિજે સેર્ણે ।

ધિંવા ધિંવત્વ જાલેપર્ણે । પ્રતિધિનાચેનિ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—જેની રીતે દર્પણમાના પ્રતિબિંબના યોગે જોનારના મુખમાં બિંબત્વ આવે છે, તે જ પ્રમાણે દશ્ય જે કાંઈ પણ હિંત્પત્ત થાય છે, તેના યોગે ચાતુર્ય આત્મવસ્તુને દષ્ટાપણુ માત્ર થાય છે.

તેંવિ આપણાંચિ આપુલા પોર્ટી । આપણયા દશ્ય દાવિત્ત ઉઠી ॥

દ્રષ્ટા દશ્ય દર્શન ત્રિપુટી । માર્ઠે તેં હે ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—પૂર્વોક્ત બિંબપ્રતિબિંબન્યાયથી આત્મા નામરૂપાત્મક દશ્ય જગત્ થઇને પોતાના ચિત્સ્વરૂપમાં પોતે જ પોતાને ભાસ કરાવે છે. એની રીતે પછી દષ્ટા, દશ્ય અને દર્શન એ ત્રિપુટીની રચના થાય છે.

સુતાવિયે ગુંજે । આત્ત ઘાહેર નાહી દુર્જે ॥

સેંવિ તિત્તપણે વિણ જાગિજે । ત્રિપુટિ હેં ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—સૂતરની ગુટીમાં અદર અને બહાર જેમ સૂતર વિના બીજું કાંઈ પણ હોતુ નથી, તે જ પ્રમાણે દશ્ય, દષ્ટા અને દર્શન એ ત્રિપુટી તત્ત્વવિચારની દષ્ટિથી તથ્યપણા સુક્તા નહિ, કિન્તુ એક આત્મરૂપ જ છે, એમ સમજવું.

નુસર્મે મુસત્ત જૈસેં । દેસિજતસેં દર્પણમિસેં ॥

વાયાંચિ દેસર્ણે ઘેસેં । ગર્મો લાગે ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે પોતાના કેવળ મુખને દર્પણના થોગે જોનારો જુએ છે, પણ તે તેનું જોતું વ્યર્થ છે, એમ લાગે છે; કારણ કે, જોનારનો વિષય જે દર્પણમાનો પ્રતિબિંબ તે સત્ય નથી; એટલે કે દશ્યરૂપ પ્રતિબિંબ, દષ્ટા પોતે અને જોવાની ક્રિયા એટલે દર્શન એ ત્રિપુટી સત્ય નથી, કિન્તુ એકલો જોનાર (દષ્ટા) જ ત્રિવિધ-રૂપે વિહરે છે

તૈસેં ન વચતાં મેદા । સંવિત્તિ ગમે ત્રિષા ॥

હૈંચિ જાણે પ્રસિદ્ધા । ઉપપત્તિ દ્યા ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—પૂર્વોક્ત દષ્ટાંત પ્રમાણે બેદાવસ્થાને પ્રાપ્ત ન થતાં જ્ઞાનરૂપ એક આત્મા જ દશ્ય, દષ્ટા અને દર્શનની ત્રિપુટીમાં ત્રિવિધરૂપથી બાસે છે. એ રહસ્યને જાણવામાટેની એ જ અહીંની પ્રસિદ્ધ યુક્તિ છે, એમ સમજો.

દશ્યાચા જો ઉમારા । તેચિ દ્રષ્ટૃત્વ હોય સંસારા ॥

યા દોર્હાંમાજિલા અંતરા । દાષ્ટિ પેંશુ હોય ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—દશ્યરૂપે જે જ્ઞાનરૂપ આત્મા પ્રકટ થાય છે, તે જ ક્ષણે તે દષ્ટૃત્વ-રૂપથી પણ પ્રકટ થાય છે. એટલે કે જે દશ્યનો વિકાસ થયો તે જ દષ્ટૃત્વનું સમ-ર્થન છે. એ દશ્ય અને દષ્ટામાનો અંતર કિંવા મધ્ય સાંધ જે જોવા જમ્યે તેો ન દેખાતા દષ્ટિ કુઠિત થઈ જાય છે, કારણ કે, એ સધિ દશ્યભાવ રહિત છે.

દશ્ય જોઇવા નાહી । તેઇવ । દાષ્ટિ પેંઝનિ અસે કાઈ ? ॥

આણિ દશ્યેં વિણ કાહા । દ્રષ્ટૃત્વ અસે ? ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—એવા પૂર્વોક્ત સધિના પ્રકટકાળમા દશ્ય નથી, એટલે પછી દષ્ટિ શાનું ગ્રહણ કરીને રહે વાર ? કારણ કે, દષ્ટિ નિત્ય દશ્યનો આશ્રય કરીને જ રહે છે, એટલામાટે દશ્યસબંધ વિના દષ્ટૃત્વ આવતું નથી.

હાળોનિ દશ્યાચે આલપણે । દાષ્ટિ દ્રષ્ટૃત્વ હોળે ॥

પ્રહતી તેં ગોલિયા જાળેં । તૈસેચિ દોન્દી ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—નામરૂપાત્મક દશ્યની ઉત્પત્તિની સાથે જ જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં દષ્ટૃત્વ આવે છે; અને તે દશ્યત્વના જવાસાથે દષ્ટાપણ અને દર્શનવૃત્તિ બન્ને આલ્યાં જાય છે, કારણ કે, એ બન્ને સાપેક્ષ છે.

एवं एकचि झालि ती होती । तिन्ही गोलिया एकचि व्यक्ति ।

તરી તિન્હી આંતિ । એકપણ સાચ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—એક જ્ઞાનરૂપ આત્માની જ દૃશ્ય, દર્શન અને દૃષ્ટા એ ત્રિપુટી થયેલી છે—તેના જવાસાથે એક જ્ઞાનરૂપ આત્મા જ કેવળ અવશિષ્ટ રહે છે; એટલામાટે આદિ અને અંતમાં જ્યારે એક આત્મા જ સત્યતાથી રહે છે, તોપણી મધ્યતરે ભાસતી ત્રિપુટી તે બ્રાંત છે; કારણ કે, આદિ અને અંતમાં સર્વથા નહોતને મધ્યમાં જ જો ભાસે છે, તેને જ સાંતિ કહેવામાં આવે છે.

દર્પણાચ્યા આધિ શૈરર્વાં । મુક્ત અસતાં ચિ અસે મુરર્વાં ।

માજી દર્પણ અવલોકી । જ્ઞાન કાંઈ હોય ? ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે દર્પણમાં જેવા પૂર્વે અને દર્પણ જેઈ લીધા પછી જોનારનું મુખ મુખના સ્થાનમાં જ હોય છે; તોપણી મધ્યતરે દર્પણ જેતી વેળાએ જો દર્પણમાં મુખનો પ્રતિબિંબ બિન દેખાયો હોય તેથી શું? શું તેથી સત્ય મુખ પોતાના મુખત્વને ત્યાગીને બિન થયું છે કે? નહિ જ.

મુઠેં દેસિજે તેજેં વગે । દેસતેં એસેં ગમોં લાગે ॥

પરી દૃષ્ટીતેં વાઝોં । ક્ષકવિત અસે ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—આગળ જેવા જતાં જોનારને ‘આપણે કાંઈક દૃશ્ય જોયું’ એમ ભાસવા મારે છે; પણ તે દેખાતી વસ્તુ ખરી રીતે કાંઈ પણ નથી હોતી અને વિપરીત ભાસથી માત્ર દષ્ટિ દ્વિસાધ જાય છે.

દાળોનિ દરયાચિયે વેલે । દરય દ્રષ્ટ્વા વેગલે ॥

વસ્તુમાત્ર નિહાલે । આપણા પાર્શ્વો ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—એટલામાટે નામરૂપાત્મક દૃશ્ય જગતના ભાસકાળે પણ દૃશ્યદૃષ્ટા ભાવાતીત એક બ્રહ્મવસ્તુ જ પોતે પોતાને જુએ છે, એમ સમજે. તેનું આસ્તત્વ કેતું છે, એ નીચેના દર્શનથી બ્યક્ત કરવામાં આવે છે:—

વાય જાતેં વિળ ધ્વની । કાષ્ટ જાતેં વિળ વન્હી ॥

તેસેં વિશેષ પ્રાસુની । સ્વયંચિ અસે ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે વીણા અને મુંદંગ ઇત્યાદિ વાદ્યો વિના ધ્વનિ સામાન્યરૂપે રહેલો હોય છે અથવા વિશેષતાથી કાશાદિ પદાર્થોમાં અત્રિ પ્રકટ થવા પૂર્વે સામાન્ય બાવથી રહેલો હોય છે; તેવી જ રીતે દૃશ્ય, દૃષ્ટા અને દર્શન એ વિરોધ ત્રિપુટી-ભાવનો લોપ કરીને કેવળ બ્રહ્મવસ્તુ સ્વયંભાવથી (રહેલી) છે.

જેં દાળતાં નયે કાઠીં । જાળોં નયેં કૈસેંહી ॥

અસતતિ અસે પાહી । અસળેં જયા ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—એવી તે બ્રહ્મવસ્તુ વિશે તેને અમુક એક સંજ્ઞા આપીને કાંઈ બોલી શકાય તેમ નથી, અને ગમે તેમ કરવા છતાં તે કાંઈના પણ જાણવામાં આવતી નથી, એવા પ્રકારનું જ તે બ્રહ્મવસ્તુનું અખંડ દંડાપમાન અસ્તિત્વ છે. આ એવીના આરંભમાં વસ્તુને કાંઈ પણ સંજ્ઞા આપીને કાંઈ બોલી શકાતું નથી, એમ કહેલું છે. પણ એ વિશે એવી સંજ્ઞાને આવિર્ભાવ થાય છે કે, શ્રુતિએ તેને ‘સચ્ચિદાનંદ’ની સંજ્ઞા આપીને તે વસ્તુનું વર્ણન કરેલું છે. અતિમા કેટલેક સ્થળે વસ્તુને બ્રહ્મ, પરમાત્મા અને ઈશ આદિ સંજ્ઞાઓ પણ આપેલી છે, એટલે આ વિધાનથી તેમને નિરર્થકત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. તો એનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે, અસત્, જડ અને દુઃખરૂપ અજ્ઞાન આદિ પ્રપંચના નિરાસ પછી સચ્ચિદાનંદરૂપ અવશિષ્ટ બ્રહ્મ જ એક બાકી રહે છે. આવા અભિપ્રાયથી શ્રુતિએ વસ્તુને, ‘સચ્ચિદાનંદ’ સંજ્ઞા આપેલી છે, (‘અમૃતાનુભવ’ પ્રકરણુ ૫ સુ એવી ૧૦ અને ૧૧ શ્લોકો.) એકરસ વસ્તુમાં અલ્પ પણ કાંઈ નથી, તો પછી બૃહત્ છે એમ તો ક્યાંથી અને કેમ જ કહી શકાય વારુ? નિયમ્ય જેવું કાંઈ જ નથી, તો પછી નિયમન કરનાર ઈશ પણ ન હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. એવી રીતે સર્વ સંજ્ઞાને નિષેધ છે.

આપ્તુલિયા બુલુલ્લા । દાદિ અસોનિ અલ્ખમ હોલ્લા ॥

તૈસા આત્મજ્ઞાની દુલ્લુલ્લા । જ્ઞાનરૂપ જો ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે તેજામાંની કીકીઓમાં દષ્ટિ હોવા છતાં ચક્ષુ પોતે પોતાને જોવામાં અધ છે—એટલે કે, તે પોતે જ જોવા રૂપ છે. તે જ પ્રમાણે આત્મા પોતે પોતાને જાણવામાં અસમર્થ છે—એટલે કે તે નિત્ય નિર્ધર્મ જ્ઞાનરૂપ છે. એથી તે પોતે જ પોતાના વિષય થતો નથી, એ નીચેની આવીમાં વિશેષ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે,—

જેં જાળળેં ચિર્કી ઠાઈ । નેળળેં કીર નાહી ॥

પરિ જાળળેં હાળો નિ યાંહી । જાળળેં કૈચેં ? ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં તો જાણે અજ્ઞાન સર્વથા નથી જ, એટલે પછી એવા તે જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં આત્મજ્ઞાન પણ ક્યાંથી હોઈ શકે વારુ? અર્થાત્ તે પોતે જ પોતાનો વિષય કેવી રીતે થઈ શકે?

ચાલાગી મૌનેંચિ ઘોલિજે । કાંહીં નહોનિં સર્વ હોઈજે ॥

નવ્હતાં લાહિજે । કાંદીંચ નાંહીં ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—એટલામાટે હે ચાંગદેવ ! ચારે વાણીએને મળીને મીનથી જ તેનું વર્ણન કરવું એટલે તેનું ખરું વર્ણન થાય છે. કાંઈ પણ ધર્મને ન સ્વીકારનાં, એટલે કે, ‘હું દેહ છું, હું જીવ છું અથવા તો હું બ્રહ્મ છું’ એવા કાંઈ પણ અહંકારને પોતામાં ન આરોપતાં સદૃજ સ્થિતિમાં રહેવાથી જ પૂર્ણતા સાથે તદ્દુપના-એવું કાંઈ પણ ન હોયને હોવું તે જ તે સર્વધર્મશૂન્ય આત્માનું ગ્રામ થવું છે.

નાના યોધાચિયે સોચારિકે । સાચપણ જેળેં એકે ।

નાના કણોલ માલિકે । પાણિ જેવિ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે અનેક લહરીઓના સમુદાયનો આશ્રય પાણી છે, તે જ પ્રમાણે નાના પ્રકારના જ્ઞાનનો સંબંધ ઓના જ નિત્ય અસ્તિત્વપર રહેતો છે.

જે દેલિજતેવિણ । એકલેં દેવતેપગ ।

હું અસો આપણિયા આપણ । આપણ ચિ જે ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—જે આત્મતત્ત્વ દશ્ય સંબંધ વિના પોતે પોતાને જોવારૂપ સર્વથા એકાકી છે;

જેં કોળાચેં નવ્હતેનિ અસળેં । જે કોળાચેં નવ્હતાં દિસળેં ॥

કોળાચેં નવ્હતાં ભોગળેં । કેવલ જો ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—જે બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ કાર્ય કારણ ઉપાધિ સંબંધ રહિત છે, જેનું જોવું દશ્ય સંબંધ રહિત છે અને જે બ્રહ્મનું ભોગવવું ભોગ્ય ભોગ્યભોક્તાની ત્રિપુટીથી રહિત છે, એવા જે તે કેવળ એક રસ જ છે. આ જોવાના અર્થમાં આંતરે કાર્યકારણ ઉપાધિ રહિત જે બ્રહ્મ છે, એમ કહેલું છે એટલે કે, સત્ત્વ, રજ અને તમ ઇલાદિ શુદ્ધ અને તેમનાં ઠાવોં અપંચીકૃત પંચમહાભૂતો તત્કાર્ય સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ અને પંચીકૃત પંચ મહાભૂતો તથા તેમાંથી બનેલી સ્થાવરજંગમાત્મક ભૌતિક સૃષ્ટિ, એ સર્વને કાર્ય-ઉપાધિના નામથી જોળખવામાં આવે છે. એ સર્વનું મૂળ કારણ બ્રહ્મસ્વરૂપનું અનિર્મયનીય અજ્ઞાન છે અને તેને કારણોપાધિ કહેવામાં આવે છે. એવા એ કાર્ય કારણ ઉપાધિથી રહિત પરબ્રહ્મ છે અને તેથી જ તેમાં સાહગ્રિક તે બ્રહ્મ બ્યતિરિક્ત દશ્ય હોઈ શકે એવું બિજ બીજું કાંઈ પણ નથી. એટલામાટે દશ્ય સંબંધ રહિત

તે પોતામાં પોતે જ ભેવાપણાથી જ છે. દસ્ય કાંઈ પણ વસ્તુ ન હોવાથી ભોગ્ય પણ નથી, કારણ કે, જે દસ્ય તે જ ભોગ્ય છે; એટલામાટે દસ્યના નિવેધમાં ભોગ્યનો પણ સહજ નિવેધ થઈ જાય છે અને ભોગ્યના નિવેધ સાથે ભોક્તા તથા ભોગનો પણ નિવેધ થઈ જાય છે. કારણ કે, એ સર્વ સાપેક્ષ હોવાથી કેવળ એક સ્વરૂપવડે હોવું એ જ તેમનું ભોગવું છે.

તથા પુત્ર તું વટેશ્વરાચા । રવા જૈસા કાપુરાચા ।

ચાંગયા મજ તુજ આપણયાચા । વોલ એકે ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—હે આંગદેવ! એવરૂપ તારો ઉપાસ્ય જે વટેશ તેનો તું પુત્ર છે, એટલે કે, કર્પૂરનો કણ જેવી રીતે કર્પૂરનો જ અંશ હોય છે, તેવી રીતે તુ તેનો અંશ છે. હે આંગદેવ! હવે તારા અને મારા વચ્ચેના આત્મૈક્યવિષયક સવાદનું શ્રવણ કર.

[અહીં સૂધી તત્પદ (ઈશ) ના લક્ષ્ય સ્વરૂપ (બ્રહ્મ) નો વિચાર કરવામાં આવ્યો. હવે અહીંથી પછી યોગશુસાઠમી ઓવી પર્યંત ત્વંપદ (શુવ) ના લક્ષ્ય સ્વરૂપનો એટલે કે દૃશ્ય સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવશે.]

જ્ઞાનદેવ હાળે । તુજ માજ્ઞા વોલ એકળે ।

તેં તલ્હાતા તલ્હાં મિઠી વેળે । જયાપરિ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, તું મારા ઉપદેશમય બાપણનું શ્રવણ કરે, તે પોતાના જમણા હાથે ડાબા હાથને આલિંગન આપ્યા સમાન છે અથવા તો હસ્તતલે હસ્તતલને પરિરબણ આપ્યા સમાન છે, કારણ કે, ॥ અને હું બન્ને આત્મરૂપ જ છીએ.

વોલેચિ વોલ એકિજે । સ્વાદેચિ સ્વાદ ચાલિજે ।

કાં ઝજિવહેં દેરિજે । ઝજિઢા જેવિ ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—અથવા તો જેવી રીતે શબ્દ જ શબ્દનું શ્રવણ કરે, સ્વાદને સ્વાદ જ આપે, અથવા પ્રકાશ પોતે જ પ્રકાશને નિહાળે;

સોનિયાં વરકલ સોનેં જૈસા । કા મુગ્ધ મુસા હો આરિસા ।

મજતુજ સંવાદ તૈસા । ચક્રપાણિ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—અથવા તો મોનું અને સોનાને તપાસવાની કસોટી બન્ને સોનું જ થયા; મુખ અને મુખને ભેવાની આરમી મુખ જ થયા; અર્થાત્ તારો અને મારો

સંવાદ એ પ્રમાણે છે; એટલે કે, એક જ જ્ઞાનરૂપ આત્મા જ્ઞાનદેવરૂપે ઉપદેશ કરે છે અને તે જ ચાંગદેવરૂપે ઉપદેશ કરે છે.

ગોઢિયે આપુલી ગોઢી । ઘેતા કાચ ન માયે તોંઢી ।

આહ્યાં પરસ્પરે આવઢી । તો પાઠુ અસે ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:-મીઠાશ પોતાની મીઠાશને આખવા જાય, તો તે મુખમાં ન સમાય કે શું? અર્થાત્ મીઠાશ અને ગળપણ એ સખ્દો એ છે, પણ તેમના અર્થ એક જ છે. તે જ પ્રમાણે તારી અને મારી પરસ્પર પ્રિયતાનો પ્રકાર છે, એટલે કે તું મારાપર પ્રીતિ કરે કે હું તારાપર પ્રીતિ કરું-તે તારા અને મારામાનું આત્મતત્ત્વ એક જ હોવાથી એક જ છે.

સતયા તુજેનિ હદેર્મે । મેટાવયા જીવ ઉન્હાસે ।

કો સિદ્ધ મેટો વિસકુસે । યેશિયા બિદે ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:-હે સખા ચાંગદેવ! તને મળવાના હૃદયથી જીવ બહુ જ આનંદિત થયો હતો; પણ અસ્તિભાતિપ્રિયવધુક્ત એક આત્મતત્ત્વ જ ચાંગદેવના નામરૂપથી મંડિત થયેલું છે. અને તે જ આત્મતત્ત્વ જ્ઞાનદેવના નામરૂપે મંડિત થયેલું છે. એટલે બન્ને રૂપોમા અસ્તિભાતિપ્રિયરૂપ એક આત્મા જ હોવાથી સ્વતઃસિદ્ધ સહજ મેળાપ તો છે ને છે જ. એ વિચારમા દષ્ટિ જતાં ક્રિયાવડે તારો મેળાપ કરવામાં સ્વતઃસિદ્ધ અક્રિય મેળાપનો બગાડો થયા જેવું થાય છે, એમ ભાસવાથી મળવામાટે જીવ જાણે ડાં કરે છે.

યેવોં પાદે તુજેં દર્શન । તંવ રૂપા યેવોં પાદે મન ॥

તેથેં દર્શના હોય અવજતન । તેસેં ગમોં લાગે ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:-હે ચાંગદેવ! ખરેખર તારું દર્શન લેવા જતાં મન આત્મરૂપ બણી આવવા માંડે છે; કારણ કે, તું અને હું એક અર્થરૂપ છીએ, તેથી દર્શનબધાર થતો નથી, એમ જ ભામે છે.

કાંઈ કરી યોલે વલ્પી । કાં ન કરી ન યોલે ન કલ્પી ॥

યે દોન્હી તુજ્યા સ્વરૂપી । ન યેતી ઇમસૂ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:-હે ચાંગદેવ! તારા યથાર્થ આત્મસ્વરૂપ વિશે દેવવડે કંઈ કરવું અથવા વાણીથી બોલવું કિંવા મનવડે કલ્પના કરવી કિંવા ન કરવું, ન બોલવું અને ના કલ્પવું એ હિત્ય બાવો તારા સ્વરૂપમા સ્પુન્દ્વતાને લેતા નથી.

ચાંગયા તુક્ષોનિ નાંવે । કરણે ન કરણે ન વ્હાવે ॥

હેં કાય છર્ણો પરિ ન ધરવે । મીપણ હેં ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—હે આંગદેવ! તારા સ્વરૂપમાં કરવું અને ન કરવું ઇત્યાદિ વ્યવહારો થતા નથી. એ તો શું ઠહેરું, પણ મારા હુંપણને પણ હું ખારી ચકતો નથી.

લવણ પાણિયાચા યાવો । માજિ રિપોનિ ગેલેં પાહો ॥

તંવ તૈચિ નાર્હી મા કાય ઘેવો । માપ જઝા । ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે લવણ (મીઠા) નો પાણીમાં પ્રવેશ થવા પછી તેનો શોધ કરવો જમણે, તો ત્યાં લવણનો લોપ થયેલો હોવાથી ‘અમુક પાણી છે’ એવી રીતે પાણીનો માપ કાણુ કરી શકે વારુ!

તૈસેં તુજ આત્મયાતેં પાહી । દેહો ગેલિયા મીચિ નાર્હી ॥

તૈયેં તું કૈચા કાર્દ । કલ્પાયયા જોગા ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—તે પ્રભાણે હે આંગદેવ! તારા આત્મસ્વરૂપને જોવા ગયેલો જ હું. તે હું પોતે જ લાં છુમ થઈ ગયો. તો પછી ત્યાં તું છે અને તું આવો કે તેવો છે, એવી કલ્પના કરવા યોગ્ય કાણુ છે? કારણ કે, પ્રથમ અહંવૃત્તિની સિદ્ધિ થવા પછી એટલે કે, અમુક એક હું છું, એમ વૃત્તિવડે નિશ્ચિત થવા પછી પોતાના સ્વરૂપથી ધતર (ભિન્ન) જે ‘તું’ તે ‘તું’ ભાસવા માંડે છે. એ વિશે એક સ્વાતુભવિક ઉદાહરણુ છે અને તે આ પ્રભાણે:—‘કાર્દ એક મનુષ્યને ગાદ નિદ્રા આવી જાય, એટલે પછી તેને પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન જે ‘તું’ તે ‘તું’ પણાનો ક્યાંય પણ અનુભવ હોતો નથી.’ એના કારણુનો જે યથાર્થતાથી સૂક્ષ્મ વિચાર કરી જોવામાં આવે, તો એમજ જાણુવામાં આવશે કે, જેનાથી ‘તું’ નો પ્રત્યય થાય છે, એવું જે ‘અહમ્’ (‘હું’) તે ‘અહમ્’ નો મૂળ અજ્ઞાનરૂપ ગાદ નિદ્રામાં લય થાય છે. ત્યારપછી જાગૃત કાળમાં અહંવૃત્તિનો ઉદય યતાની સાથે પોતાથી ધતર જે ‘તું’ તે ‘તું’ સર્વત્ર ભાસવા માંડે છે. એવી રીતે ‘અહમ્’ વૃત્તિની કારણીભૂત જે અહંવૃત્તિ ‘હું’ તે ‘હું’ અજ્ઞાનમૂલક હોવાથી જ્ઞાનરૂપ આત્માના અનુભવથી તેની આત્મવૃત્તિ નિવૃત્તિ થાય છે; એટલે કે, તે અહંવૃત્તિનું કારણુ જે અજ્ઞાન તે અજ્ઞાન સહિત તેની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. વળી એની સાથે ‘તું’ પણાનો પણ પ્રલય થાય છે.

જો જાગોનિ નીદ દેલે । તો દેસળેપણા જેવિ મુકે ॥

તૈચિ તૂંતેં દેહોનિ મી ઠાકે । કાર્દી ન હોનિ ॥ ૪૮ ॥

આતાં મીં તું યા ઉપાધી । પ્રાસુનિ મેટી નુસધી ॥

તે મોગિલી અનુવાદી । ઘોઝઘોઝ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—દેહદષ્ટિથી આરોપિત ‘હું’ પણ અને ‘તું’ પણ આત્મસ્વરૂપમાં ખરે-ખર ન હોયને ઉભયમાંના અબેદ આત્મભાવનો સદૃશ યોગ છે. તેના જ ઉપયોગ તેના જ અનુવાદથી તમે અને અમે પુનઃ પુનઃ કરેલા છે.

રુચતિયાએનિ મિસે । રુચિતેં જોયિજે જૈસે ॥

કાં દર્પણ વ્યાર્જે દિસે । દેસતેં જૈવિ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—૨૨ મહા રચિતર હોય અને તે સેવન કરનારને બે રચે,—પસંદ પડે, તે તે ૨૨ જ રચિને ભોજન કરાવે છે, એટલે કે, જિહ્વામાંની રચિદારા જ સેવન કરનાર રસની રચનેા ઉપભોગ લે છે; (રચિ જ રચિને ભોગવે છે). કિંવા દર્પણના નામતથી બેનાર પોતે જ પોતાને લુચે છે.

સૈસી અપ્રમેયેં પ્રમેયેં મરહીં । મૌનાર્ચીં અશ્વરેં મર્હીં ॥

રચોનિ ગોટ્ટી કેલી । મેઝિયોચિ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—તે પ્રભાણે પ્રમેયરહિત નિર્વિષય આત્મતત્ત્વથી બરેલા શબ્દો, (જે શબ્દોના ઉચ્ચારથી મૌન બગડતું નથી) એવા ઉત્તમ અક્ષરોની યોજનાથી તારી સાથે સંવાદ થયો છે, એટલે એ જીવશિવના સામરસ્યનો ઉત્તમ સંવાદ થયો છે.

દ્યેનેં કરુનિ વ્યાજ । તું આપણ ચારેં સુજ ॥

દાપિ દીપવર્ણે પાહે નિજ । આપુલેં જૈસે ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે દીપક પોતાના પ્રકાશથી પોતાના સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે, તેવી જ રીતે ઉપર્યુક્ત સ્વરૂપજ્ઞાનપ્રકાશથી તું તારા પોતાની મેળે જ પદાર્થ આત્મ-સ્વરૂપને સ્વયંપ્રકાશત્વથી સમજી રહે.

તૈસી કેલિયા ગોઠી । તયા લઘદિજે દટ્ટી ॥

આપણિયા આપણ મેટી । આપણા માઝી ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—અસારસૂધી અમે જે કંઈ વિચારની વાતો તને કહી, તેના યોગે તું પોતાની જ્ઞાનદષ્ટિને વકસિત કર; અને તે દષ્ટિથી પોતાના તાત્ત્વિક સ્વરૂપને નિહાળ. એટલે કે, દેહવિષયક આત્મશુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને અસંગ સાક્ષી આત્મભાવમાં

અર્થ:—જો મનુષ્ય જાતૃત થઇને નિદ્રાને જોવા જાય છે, તે ત્યાં જોવાનો વિધિ જો નિદ્રા, તે તેને ન દેખાયાથી પોતાના જોવાપણાથી માત્ર વચિત થાય છે તે જ પ્રમાણે હું આંગદેવ ! તારા આત્મભાવને જોવા જતાં તે તો જાણે દેખાતો નથી જ, પણ મારા આહંભાવનો પણ હોય થતા હું સહજ સ્થિતિથી રહું છું.

આંધારાચેં ઠાઈ । સૂર્ય પ્રકાશ તંવ નાહી ॥

પરી મી ગાહેં હેં કાંહીં । નવચેચિ જૈવિ ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—અધકારમાં સૂર્યનો પ્રકાશ ક્યવેયે પણ નથી, કિન્તુ કેવળ નિમિત્ત અધકાર જ છે. ત્યાં જોનારને બીજું કંઈ પણ દેખાતું ન હોયને તેના પોતાના દેહ પણ તેને દેખાતો નથી. પણ એ સ્થળે ‘હું છું’ એવી રીતે તે પોતાના અસ્તિત્વને પૂર્ણતાથી જાણે છે, એમાં કશો અતરાય આવતો નથી.

તેવિ તૂંતેં મી ગિવસી । તેયેં તૂંપણ મીપળેંસી ॥

હરતે પહે પ્રાસી । મેટીચિ હરે ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—હું આંગદેવ ! તે પ્રમાણે શોધને અતે તારા આત્મભાવનો મને યોગ થયો, એટલે હવે મારાં એક આત્મભાવ જ છે, એવો અનુભવ થયો એથી મારું ‘હું’ પણ ‘તારાપણું’ સહિત હુમ થઇને, મૂળ સિદ્ધમિત્તના રૂપે એટલે કે સહજ યોગરૂપે આત્મભાવ જ અવશિષ્ટ રહ્યો.

હોઝ્યાવે મૂમિકે । હોઝ્યા ચિત્ર હોય કૌતુકે ॥

આણિ તેળેંચિ સૌ દેસે । ન હંઠકિતાં ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—આગળીવડે આખને દમારીએ, એટલે તે પોને જ પોતામાં વિચિત્ર પ્રકાશમય ચક્રરૂપ બની જાય છે, છતાં આખના આખપણામાં કંઈ પણ ન્યૂનતા ન થતાં તે ચક્રને જોનાર તે આખ પોતે જ હોય છે.

તૈસી હપજતા મોછી । ન ફુટતા દટ્ટિ ॥

મોતૂંવીળ મેટી । માહી સુક્ષી ॥ ૫૨ ॥

અર્થ:—જો કે તારો અને મારો સનાદ થાય, તો પણ દૃષ્ટિમાં ભિન્નતા થતી નથી, એટલે કે, શાનરૂપ આત્માનું એકત્વ ન જગડતાં તે આત્મા તો જોવા દેવો જોઇએ તેવો જ છે. અદ્ભુતદૃષ્ટિશૂન્ય હિલચાલની (તારા અને મારામની) અનંદ આત્મદૃષ્ટિથી તારો અને મારો મેળાપ (યોગ) સ્વતઃ સિદ્ધ જ છે.

આતાં મીં તું યા ઉપાર્થી । પ્રાસુનિ મેટી નુસધી ॥

તે મોગિલી અનુવાદાં । ઘોઘઘોઘ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—દેહદષ્ટિથી આરોપિત 'હું' પણ અને 'તું' પણ આત્મસ્વરૂપમાં ખરે-ખર ન હોઈને ઉભયમાંના અભેદ આત્મભાવનો સહજ યોગ છે. તેના જ ઉપયોગ તેના જ અનુવાદથી તમે અને અમે પુનઃ પુનઃ કરેલો છે.

રુચિયાચોનિ મિસેં । રુચિતેં જોવિજે જૈસેં ॥

કાં દર્પણ વ્યાજેં દિસે । દેસતેં જોવિ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—૨૨ મહા ચંચિકર હોય અને તે જીવન કરનારને જે રુચે,—પસંદ પડે, તે તે ૨૨ જ રુચિને ભોજન કરાવે છે, એટલે કે, જિહ્વામાંની રચિદ્વારા જ જીવન કરનાર ૨૨ની રાચનો ઉપભોગ લે છે; (રચિ જ રચિને ભોગવે છે). કિંવા દર્પણના નામતથી જોનાર પોતે જ પોતાને જુએ છે.

તૈસી અપ્રમેયેં પ્રમેયેં મરહીં । મૌનાર્ચીં અક્ષરેં મહીં ॥

રચોનિ ગોટીં ફેલી । મેઝિયોવિ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—તે પ્રમાણે પ્રમેયરહિત નિર્વિધ્ય આત્મતત્ત્વથી ભરેલા શબ્દો, (જે શબ્દોના ઉચ્ચારથી મૌન બગડતું નથી) એવા ઉત્તમ અક્ષરોની યોજનાથી તારી સાથે સંવાદ થયો છે, એટલે એ જીવશિવના સામરસ્યનો ઉત્તમ સંવાદ થયો છે.

ફ્યેનેં ફરુનિ વ્યાજ । તું આપણ ચારેં ઘુમ ॥

દોપ દોપણેં વાહે નિજ । આપુલેં જૈસેં ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે દોપક પોતાના પ્રકાશથી પોતાના સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે, તેવી જ રીતે ઉપર્યુક્ત સ્વરૂપજ્ઞાનપ્રકાશથી તું તારા પોતાની મેજે જ યથાર્થ આત્મ-સ્વરૂપને સ્વયપ્રકાશત્વથી સમજી રહે.

તૈસી ફેલિયા ગોટી । તયા ઉવડિજે દટ્ટી ॥

આપણિયા આપણ મેટી । આપણા માજી ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—અસારસૂધી અમે જે કંઈ વિચારની વાતો તને કહી, તેના યોગે તું પોતાની જ્ઞાનદષ્ટિને વકસિત કર; અને તે દષ્ટિથી પોતાના તાત્વિક સ્વરૂપને નિહાળ. એટલે કે, દેહવિષયક આત્મશુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને અસંગ સાક્ષી આત્મભાવમાં

પોતાના ઐક્યને જો. એટલે કે, તે હું હું, એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજી દો. એમ જ સમજવું, તે જ પોતાને પોતે મળવું છે.

જાણિયા પ્રઠર્થો પ્યાર્ણવ । અપાર પાણિયાચી ધાંવ ॥

ગિઝી આપુલા ડગલ । તૈસેં કરી ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—પ્રલયકાળમાં સર્વ જળમય થઈ જાય છે; તે વેળાએ જ્યાંથી પ્રથમ પાણીનો ઉદ્ભવ થયેલો હોય છે, તે પોતાના જન્મસ્થાનને તે પાણી જેમ હૂઆરી નાખે છે, તે જ પ્રમાણે હે ચાંગદેવ, તું કર એટલે કે, અસ્તિભાતિત્રિપત્વથી સર્વને પરિપૂર્ણ પરબ્રહ્મ જ હું હું, એવા તાત્વિક આત્મવિષયક દૃઢ નિશ્ચયથી દેહસાથે તાદાત્મ્ય પામનારી જીવદશાને હુમ કરીને રહે.

જ્ઞાનદેવ ક્ષણે નામરૂપે । વિળ તુજેં સાચ આદેઆપણપે ॥

તેં સ્વાનંદજીવનપે । સુણિયા હોઈ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—જ્ઞાનદેવ મહારાજ કહે છે કે, હે ચાંગદેવ! તારો યથાર્થ આત્મભાવ નામરૂપાતીત છે, તે સ્વાનંદના અનુભવથી તું સુખરૂપ થા. તારો આત્મભાવ નામરૂપાતીત છે, એમ જ મેં કહ્યું, તે તારી દેહદષ્ટિથી નહિ, કિન્તુ દેહેન્દ્રિયમન, બુદ્ધિથી અતીત સાક્ષીરૂપ અંતર્યામી જે તરવ છે, તેની દષ્ટિથી જ કહ્યું છે. તેમાં ખરેખર નામરૂપનો સર્વથા અભાવ જ છે. કારણ કે, નામરૂપ સારકાર પદાર્થના આશ્રયથી જ રહે છે. (જુઓ 'જ્ઞાનદેવ' અ. ૧૪ ચોરી ૯૦૫) નામ, રૂપ, જાતિ, ક્રિયા અને ભેદ આદિ સર્વકલ્પનાઓ આકારમાં જ થાય છે. આત્મવસ્તુ નિર્જુલ નિરાકાર હોવાથી તેમાં એનો સંભવ નથી. એવી રીતે તારી આત્મવસ્તુ ભેદશૂન્ય, આકારશૂન્ય અને પરિપૂર્ણ હોવાથી નિત્ય આનંદરૂપ છે. એટલામાટે બુદ્ધિથી તે દેહ પર્યન્ત સર્વ તરવો એકદેશીય, જડ અને ધટવત્ તને દસ્ય છે, એમ સમજ તેમના તાદાત્મ્યને ત્યાગીને નિત્ય જ્ઞાનરૂપ આત્મસ્થિતિથી સુખરૂપ થા.

[અહીં સૂધી જીવના ત્વપદના લક્ષ્ય કૂટસ્થનો વિચાર કરવામાં આવ્યો. હવે પછીની ૬૦મી ચોલીમાં ત્વપદ અને તત્પદ એ ઉલ્લેખના લક્ષ્ય કૂટસ્થ અને બ્રહ્મ એ ઉલ્લેખનું પરસ્પર ઐક્ય છે, એમ કહેવામાં આવશે.]

ચાંગયા પુઢત પુઢતી । ઘરા આલિયા જ્ઞાનસંપત્તિ ॥

વેદવેદકત્વહી અતીર્તી । પદીં બૈસેં ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—હે ચાંગદેવ ! તને મારું પુનઃ પુનઃ એ જ કહેવું છે કે, તારા ગૃહને આત્મગ્નાનરૂપ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયેલું છે. એટલે કે, ઉપરની ઓવી સૂંઠીમાં તત્પદ લક્ષ્ય બ્રહ્મ અને ત્વંપદ લક્ષ્ય કૂટસ્થ એ બંનેનું સ્વરૂપ એક છે, એમ કહેવું છે. કૂટસ્થ અને બ્રહ્મનું મુખ્ય સમાનાધિકરણ છે; એટલે કે, જેવી રીતે ઘટાકાશ અને મહાકાશની એકસત્તા છે (ઘટાકાશ મહાકાશરૂપ જ છે,) એટલે ઘટનો નાશ કરીને ઘટાકાશને મહાકાશ સાથે મળવાની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, ઘટ હોય તો પણ ઘટાકાશ અને મહાકાશનો તો અભેદ જ છે. તે પ્રમાણે વિચારવડે બુદ્ધિની ખાધા કરીને કૂટસ્થ તત્ત્વને બ્રહ્મ ચૈતન્ય સાથે મળવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. બુદ્ધિ ઉપાધિ હોવા છતાં પણ કૂટસ્થ અને બ્રહ્મચૈતન્યનો તો અભેદ જ છે. એવા વિચારના લાભથી વેદ (જાણવાનો વિષય) અને વેદક (જાણનાર), એ ઉભયભાવથી અતીત જે નિર્ગતમ પદ છે, તેપર હું વિરાજમાન થા.

[આ ઓવીમાં તત્પદ લક્ષ્ય બ્રહ્મ અને ત્વંપદલક્ષ્ય કૂટસ્થ એ ઉભય એકરૂપ છે; એમ 'વેદવેદક કર્તાતી પદી વૈસં' એ વાક્યથી સૂચવેલું છે, એટલે કે, એમાં 'ભસિ' પદનો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.]

ચાંગદેવા તુક્ષોનિ વ્યાર્જે । માઝલિયા શ્રીનિશ્ચિત્તિરાજે ॥

સ્વાનુભવ રસાઝા લાર્જે । દિધેલે હોમે ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—હે ચાંગદેવ ! તને આત્મવિચાર જણાવવાના નિમિત્તથી આ આત્મા-તુલ્યવનું મહારસભરિત બોજન થી ગુરુ નિશ્ચિત માતાએ બહુ જ મમતાથી આપ્યું છે.

એવં જ્ઞાનદેવ ચક્રપાણી યેસે । દોન્દી હોઝસ આરિસે ॥

પરસ્પર પાહતાં કૈસે । મુકલે મેદા ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—જ્ઞાનદેવ અને ચક્રપાણિ (ચાંગદેવ) એ બંને સ્વાત્મ-તત્ત્વગ્નાનસંપન્ન તીવ્ર દર્ષણુ જ છે, એટલે કે, એક બીજાએ એકબીજામાં આત્મતત્ત્વને જોવાથી એક બીજાની દેહદૃષ્ટિથી રહેલા ભેદભાવથી એ બંને મુક્ત થયા છે.

તિયેપરિ જો ડ્યા । દર્પણ કરીઝ ઓવિયા ॥

તો આત્મા એવદિયા । મિઝેલ મુલા ॥ ૬૩ ॥

અર્થ:—તે પ્રમાણે મારી આ પાસઠ ઓવીઓને જે દર્ષણ બનાવશે, એટલે કે, જે કાંઈ પણ અધિકારસંપન્ન થઈને સત્સંપ્રદાયપૂર્વક આ પાસઠ ઓવીઓને

અર્થ:—હે ચાંગદેવ ! તને મારું પુનઃ પુનઃ એ જ કહેવું છે કે, તારા ગૃહને આત્મગાનરૂપ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયેલું છે. એટલે કે, ઉપરની ઓળી સંધીમાં તત્પદ લક્ષ્ય બ્રહ્મ અને ત્વંપદ લક્ષ્ય કૃટસ્થ એ બન્નેનું સ્વરૂપ એક છે, એમ કહેવું છે. કૃટસ્થ અને બ્રહ્મનું મુખ્ય સમાનાધિકરણ છે; એટલે કે, જેવી રીતે ઘટાકાશ અને મહાકાશની એકસત્તા છે (ઘટાકાશ મહાકાશરૂપ જ છે,) એટલે ઘટનો નાશ કરીને ઘટાકાશને મહાકાશ સાથે મળવાની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, ઘટ હોય તો પણ ઘટાકાશ અને મહાકાશનો તો અભેદ જ છે. તે પ્રમાણે વિચારવડે બુદ્ધિની ખાધા કરીને કૃટસ્થ તત્ત્વને બ્રહ્મ ચૈતન્ય સાથે મળવાનું કાર્ધ પણ પ્રયોજન નથી. શુદ્ધિ ઉપાધિ હોવા છતાં પણ કૃટસ્થ અને બ્રહ્મચૈતન્યનો તો અભેદ જ છે. એવા વિચારના લાભથી વેદ (મણુવાનો વિષય) અને વેદક (મણુનાર), એ ઉભયભાવથી અતીત જે નિગતમ પદ છે, તેપર તું વિરાજમાન થા.

[આ ઓળીમાં તત્પદ લક્ષ્ય બ્રહ્મ અને ત્વંપદલક્ષ્ય કૃટસ્થ એ ઉભય એકરૂપ છે; એમ 'વેદવેદક અતીર્તી પદી ચૈત્ત' એ વાક્યથી સૂચવેલું છે, એટલે કે, એમાં 'અસિ' પદનો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.]

ચાંગદેવા તુક્ષોનિ વ્યાર્જે । માગલિયા શ્રીનિરુસિરાજે ॥

સ્વાનુભવ રસાઝા લાર્જે । દિધલે લોમે ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—હે ચાંગદેવ ! તને આત્મવિચાર જણાવવાના નિમિત્તથી આ આત્મા-નુભવનું મહારસભરિત ભોજન શ્રી ગુરુ નિવૃત્તિ માતાએ બહુ જ મમતાથી આપ્યું છે.

એવં જ્ઞાનદેવ ચરુપાણી એસે । દોન્હી ઢોઝસ આરિસે ॥

પરસ્પર પાહતાં કૈસે । મુકલે મેદા ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—જ્ઞાનદેવ અને ચક્રપાણિ (ચાંગદેવ) એ બન્ને સ્વાત્મ-તત્ત્વગાનસંપન્ન તીવ્ર દર્પણ જ છે, એટલે કે, એક બીજાએ એકબીજામાં આત્મતત્ત્વને જોવાથી એક બીજાની દેહદૃષ્ટિથી રહેલા બેદભાવથી એ બન્ને મુક્ત થયા છે.

તિયેપરિ જો દયા । દર્પણ કરીલ ઓવિયા ॥

તો આત્મા એવલિયા । મિઝેલ સુસા ॥ ૬૩ ॥

અર્થ:—તે પ્રમાણે મારી આ પાંસઠ ઓળીઓને જે દર્પણ બનાવશે, એટલે કે, જે કાર્ધ પણ અધિકારસંપન્ન થઇને સત્સંપ્રદાયપૂર્વક આ પાંસઠ ઓળીઓને

વિચાર કરશે, તેમને આ ઓનીઓ દર્પણ પ્રમાણે ફળ આપશે. જ્યાં રીતે દર્પણ તેમાં જોનારને તેના મુખનું ચાત્ર કરાવી આપે છે, તે પ્રમાણે દેહત્રયાતીત અને શુદ્ધત્રયાતીત આત્મમુખનો સાક્ષાત્કાર આ ઓનીઓરૂપ દર્પણના યોગે થવાનો.

[આ ઓનીમાં અંધનું ફળ સ્વયંવેલુ છે, એ સ્પષ્ટ છે.]

નાહી તેંચિ કાય નેળોં અસે । દિસે તેંચિ કેસેં નેળોં દિસે ॥

અસે તેંચિ નેળોં આપેસે । તેં કીં હોહજે ॥ ૬૪ ॥

અર્થ:—આત્મા સર્વધર્મશુન્ય છે, એટલે તે શુ છે અને કયા છે, તે જાણવામાં આવી શકતું નથી જે દૃશ્યરૂપે તેના દર્શનને માનીએ તો તે પણ માની શકાતું નથી—એનો હાવાર્થ એવો છે કે, વિચારના યોગે અજભયાદિ પચ ક્રાશોને નિરાસ કરીને, સાધકના, આત્માને અવયોકવામાટે, અતર્મુખ થનાની સાથે જ, જોનાર તદ્દથ હોવાથી તેનીસાથે ઐક્યને પામે છે એટલે કે, તદ્દપ જ થઈ જાય છે, તે પોતા-પણાથી ભિન્ન રહેતો નથી, એટલે તેનું દર્શન જોનારના જોવા કે જાણવામાં આવી શકતું નથી. સ્વતઃસિદ્ધ આત્માનું અસ્તિ વ પણ કળાતું નથી, કારણ કે, તેને જાણવામાટે અથેલો પોતે જ તદ્દપ થઈ જાય છે, એ તો ઉપર કહેલું જ છે

નિદે પરૈતે નિદેજળે । જાગૃતિ નિઝોંનિ જાગળે ॥

કેલેં તૈસેં ગુંફળે । જ્ઞાનદેવો જ્ઞાને ॥ ૬૫ ॥

અર્થ:—જાગૃતિ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાથી પર જ્ઞાનરૂપ આત્મા-નિદ્રા છે. આપણી આ વ્યવહારદશામાંની જાગૃતાવસ્થાને આસી રહેલી તે આત્મ-જાગૃતિ છે. એવું જે આત્મતત્ત્વ તે તેવું ને તેવું જ આ પોસક ઓનીઓની માગામાં શ્રેયેલું છે, એમ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે.

॥ શ્રીવિઠ્ઠલાર્પણમસ્તુ ॥